

XV-XVI • 2000-2001

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

- ПРАИСТОРИЯ ОТ ХОТНИЦА
- МОЛИДОВУЛ НА ЙОАН АСЕП I
- СВЕТОГОРСКИ ШАМПИ
- ОБРАЗЪТ НА РАЧО КАЗАНДЖИЯТА

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - VELIKO TURNOVO

ИЗВЕСТИЯ
XV-XVI / 2000-2001

BULLETIN
XV-XVI / 2000-2001

Велико Търново
Veliko Turnovo
2001

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: д-р Христо Харитонов
РЕДАКТОР НА БРОЯ: н. с. I ст. д-р Хитко Вачев

© **АВТОРИ:** Боряна Боянкинска, Весела Мартинова, д-р Вълка Илчева, Галя Чохаджиева, Диана Косева - Тотева, Димитринка Пантилеева, Евгени Дерменджиев, доц. д-р Евлоги Данков, Жень Жекова, проф. д. ист. н. Иван Йорданов, проф. д.м.н. Йордан Йорданов, Иван Чокоев, Катя Митова - Ганева, ст. н. с. д-р Кинка Панайотова, ст. н. с. д-р Константин Тотев, н. с. Мария Долмова, Милена Станчева, н. с. д-р Мирко Робов, н. с. Невяна Бъчварова, Недко Еленски, Павлина Владева, н.с. Павлина Владкова, Радка Пенчева, Сашка Александрова, Светла Атанасова, Светлозара Станева, н. с. арх. Теофил Теофилов, доц. д-р Тодор Овчаров, Тянка Минчева, н. с. д-р Хитко Вачев, д-р Христо Харитонов, Цветинка Цолова.

КОРЕКТОР: Екатерина Тодорова
ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА
И КОМПЮТЪРЕН ДИЗАЙН:

инж. Радка Тодорова -

Регионален исторически музей - Велико Търново

На корицата: Моливдовул на Йоан Асен I (1190-1196).

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ – CONTENTS

ИСТОРИЯ – HISTORY

Хитко Вачев	Енорийското църковно строителство в търновската митрополия през XV-XVII век..9
Hitko Vachev	Construction of parish churches in Turnovo's dioces XV-XVII cc.....33
Светлозара Станева	Към въпроса за църковната борба в Търново след Кримската война.....34
Svetlozara Staneva	About the ecclesiastical struggle in Turnovo after the Crimean war.....41
Димитринка Панталеева	Две неизвестни писма до и от Стефан Стамболов.....42
Dimitrinka Pantileeva	Two unknown letters to and from Stefan Stambolov.....46
Катя Митова	Някои малко известни факти от живота и делото на генерал Иван Фичев.....47
Katia Mitova	A few lessknown facts about the life and work of General Ivan Fichev.....51
Радка Пенчева	Търновският клон на Български народен морски сговор (БНМС).....52
Radka Pencheva	Veliko Turnovo branch of the Bulgarian National Marine Union (BNMU).....60
Невяна Бъчварова	Културна дейност в Търново 1945-1959 г.....61
Nevjana Bachvarova	Cultural activity in Turnovo 1945-1959.....73

АРХЕОЛОГИЯ – ARHAEOLOGY

Вълка Илчева	Късненеолитното селище Хотница - Къшлата, Великотърновско.....74
Vulka Ilcheva	Late - Neolithic settlement Hotniza - Kushlata, Veliko Turnovo district.....88
Недко Еленски	Свидетелствата на „Царевец“ и „Трапезица“ за енеолитната епоха.....89
Nedko Elenski	Eneolithic remains from Tsarevets and Trapezitsa.....99
Павлина Владкова	Най-ранният Никополис ад Иструм.....100
Pavlina Vladkova	The Earliest Nicopolis ad Istrum.....107

Евгени Дерменджиев	Към фортификацията на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново (Според новите проучвания на комплекса при църквата „Св. Четиридесет мъченици“.....108
Evgeni Dermendjiev	About the fortification of the early Bizantine fortress near Yantra river in Veliko Turnovo (On the basis of new excavation works of the complex around „The Forty Holy Martyrs church“).....118
Мария Долмова	Сграфито керамика от Трапезица.....119
Maria Dolmova	Sgraphito ceramics from Trapezitsa hill.....127
Константин Тотев	История на проучванията на стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново.....128
Konstantin Totev	History of the investigations of the wallpaintings of the „Forty Holy Martyrs“ church in Veliko Turnovo.....141
Мирко Робов	Новите проучвания на манастира „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново и проблемът за неговата строителна хронология.....142
Mirko Robov	New investigations of the Forty Holy Martyrs monastery in Veliko Turnovo and the problem about its bulding Chronology.....151
Сашка Александрова	Сребърен пръстен от село Крушето, Великотърновско.....152
Sashka Aleksandrova	Silver ring-seal from village Krusheto, the Veliko Turnovo region.....157
Женя Жекова	Оловни капачета за опаковка на венециански териак от региона на Велико Търново.....158
Zhenya Zheкова	Lead lids for packing of Venetian terriak from the region of Veliko Turnovo.....161
Тодор Овчаров	Средновековни обекти (XII-XIV в.) в Горнооряховската община.....162
Todor Ovcharov	Medieval sites on the territory of Gorna Orjahovitsa County.....173

ФОЛКЛОРИСТИКА – FOLKLORISTICS

Гая Чохаджиева	Обратната перспектива (Теоретични и емпирични аспекти на собствения
-----------------------	---

Galja Chohadzieva	опит при регионално теренно фолклористично проучване.....174 The reverse perspective (Theoretical and empirical aspects of the self experience in a regional ground folkloristic research).....191
-------------------	--

СФРАГИСТИКА – SFRAGISTICS

Иван Йорданов	Печат на първия Асеневец.....192
Ivan Jordanov	The Seal of the First Assenid.....200

МЕТРОЛОГИЯ – METROLOGY

Светла Атанасова	Метрологична характеристика на мерките за дължина в България през IX-XIV век.....201
Svetla Atanassova	Metric characteristics of the linear measures in Bulgaria IX-XIV cc.....205

ПРОСОПОГРАФИЯ – PROSOPOGRAPHY

Тянка Минчева	Към въпроса за родословието на търновеца Хаджи Николи.....206
Tyanka Mincheva	About the genealogy of Hadji Nicoli from the town of Turnovo.....212

АРХИВИСТИКА – ARCHIVISTICS

Кинка Панайотова	Документи за Велико Търново и окръга в държавните архиви на София, Варна и Русе.....213
Kinka Panayotova	Documents about Veliko Turnovo and the region in the state archives of Sofia, Varna and Rouse.....221

КРАЕЗНАНИЕ – LOCAL STUDIES

Христо Харитонов	Краезнание и нумизматика.....222
Hristo Haritonov	Local Studies and Numismatics.....225
Теофил Теофилов	„Къщата с маймунката“ в своята сто и петдесет годишна история.....226
Teofil Teofilov	The House with the little Monkey - in its 150 th anniversary.....234

ИЗКУСТВО – ART

Евлоги Данков	Към семиотиката на оброчната плочка с изображение на Орфей от село Бутово (III век).....	235
Evlogi Dankov	To the semiotics of image of Orpheus from village of Boutovo (III century).....	242
Боряна Боянкинска	Календарните сцени в църквите „Св. Ап. Петър и Павел“ във Велико Търново и „Рождество Христово“ в Арбанаси - общи черти и различия.....	243
Borjana Bojankinska	Calendar Scenes at SS Peter and Paul Church in Veliko Turnovo and Nativity Church in Arbanassi - Common Features and Diversities.....	248
Милена Станчева	Обработка на кост в Средновековна България. Преглед и състояние на проучванията.....	249
Milena Stancheva	Bone - Working in Medieval Bulgaria. Survey and state of investigations.....	257
Диана Косева - Тотева	Светогорски шампи от колекцията на Великотърновския регионален исторически музей.....	258
Diana Kosseva - Toteva	Mount Athos' paper icons from the collection of the Regional Historical museum in Veliko Turnovo.....	284

ПЪТЕПИСИ – TRAVEL NOTES

Павлина Владева	Феликс Каниц за архитектурните шедеври на майстор Никола Фичев.....	285
Pavlina Vladeva	Felix Kanits about the architectural masterpieces of master Nicola Fichev.....	295

РЕСТАВРАЦИЯ. КОНСЕРВАЦИЯ – RESTORATION AND CONSERVATION

Иван Чокоев	За цвета на царските дрехи в Средновековна България през втората половина на XIV век.....	296
Ivan Chokoev	About the colour of royal garments	

Йордан Йорданов	in Mediaeval Bulgaria during the Second half of the 14 century.....303
Jordan Al. Jordanov	Медико-антропологично изследване на костните останки на Рачо Казанджията и пластична възстановка на образа му.....304
	Mediko-anthropological study of the bone remains of Racho Kazandjiyata and plastic reconstruction of his face.....311

МУЗЕЙНО ДЕЛО – MUSEUM WORK

Виолета Драганова	Звезди на спорта през XX век във
Невяна Бъчварова	във Велико Търново.....312

РЕЦЕНЗИИ. ОТЗИВИ – REVIEWS. COMMENTS

Хитко Вачев	Пети музейни четения на Регионален исторически музей - Велико Търново.....317
Цветинка Цолова	Православни ценности и национална идентичност.....319
Галя Чохаджиева	„Непресъхващ извор“ не е само метафора.....321

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Христо Харитонов	Отчет на Регионалния исторически музей - Велико Търново за 2000 и 2001 година.....324
	Изложби.....328
	Научни конференции.....330
	Дарители и дарения.....330
	Спомоществатели.....332
Катя Митова - Ганева	Хроника за дейността на Регионалния исторически музей през 2000 и 2001 година.....334
Весела Мартинова	Книгообмен 2000-2001.....340
Vessela Martinova	Interlibrary Loan 2000-2001.....340

ЕНОРИЙСКОТО ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО В ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XV-XVII ВЕК

ХИТКО ВАЧЕВ

В една наша работа, публикувана неотдавна, се спряхме на въпроса за условията и факторите за църковно строителство през първите векове на османското владичество на територията на Търновската митрополия.¹ В нея аргументирахме виждането си защо въпросите на църковното строителство първоначално трябва да бъдат разглеждани в границите на отделните епархии и едва след това да се пристъпи към изясняването на процеса в териториалния обхват на българските земи.

Настоящата студия е посветена на въпроса за енорийското църковно строителство на територията на най-голямата митрополия на Балканския полуостров през XV-XVII век - Търновската. На пръв поглед по проблема на това строителство като че ли има едно голямо противоречие. Смисълът му е в това, че се наблюдава голяма разлика между достигналите до наши дни не повече от 30 църковни постройки (запазени в обем или разкрити при археологически разкопки) и сведенията от епохата, които говорят за много повече. В едно писмо на Търновския митрополит Арсений до Цариградския патриарх Еремия II (1572-1579, 1580-1584, 1586-1595) се споменава, че Търновският митрополит има три епископии и шестстотин църкви.² В един доклад на католическия епископ П. Богдан от 20. IX. 1640 г. за търновския диоцез е отбелязано: „...Този архиепископ има в своята епархия 2000 църкви, освен манастирите и другите села, които нямат свещеници и други епископства, които се намират под негова власт...“³ За да се стигне до разрешаването на споменатото противоречие, е нужно пълноценното използване на всички данни, които пряко или косвено имат отношение към процеса на енорийско църковно строителство.

Към преките свидетелства отнасяме: църковни постройки от времето на българското средновековие, за които има данни, че продължават да функционират през първите векове на османското владичество: християнски култови постройки, възникнали върху разрушени средновековни църкви; новопостроени храмове; официални разрешения от страна на османската администрация за възстановяване и ремонт на църковни сгради; сведения за храмове, съдържащи се в официални доклади на европейски посланици; доклади до Светата Римска конгрегация; сведения на пътешественици; данни за църковни постройки, съдържащи се в приписки и летописни разкази;

църковна утвар и мобилиар от храмове.

Косвени сведения за наличието на храм в дадено селище се съдържат и в самата микроструктура на християнската църковна организация. Според О.Тодорова струпването на няколко свещеници в отделно селище е сигурен белег за наличието на християнски храм в него.⁴ Друга особеност на енорийската организация в българските земи през XV-XVII век е, че не винаги наличието на един свещеник в дадено населено място задължително предполага съществуването на храм, изграден според канона. Често обаче в такива селища християните приспособяват за религиозните си нужди някой обикновен дом - най-често този на свещеника.⁵ Поради тези особености считаме, че е задължително използването на турските данъчни регистри, в които може да се открие интересувашата ни информация. От тях може да се извлекат и данни за народността на населението в отделните селища, защото той е в пряка връзка с разрешителния режим на шерията в частта, касаеща християнските култови постройки.

Последователността при представяне на църковните постройки е биде следната: митрополитски център Търново, епископски седалища Червен, Преслав, Ловеч, градски центрове от епохата на българското средновековие, които продължават съществуването си, села, новообразувани след нашествието селища.

В навечерието на турското завоевание в столицата на Второто българско царство Търновград функционират около 50 енорийски, фамилни и манастирски храма.⁶ При акта на завладяване на града в 1393 г. и десетилетията след това голяма част от тези постройки са ограбени и унищожени. Сведенията от това време са категорични: „...а свещеници уви и люде и множество тълпи страдаха на открито; ту нямаха нито молитвени домове...“.⁷ Някои църковни постройки обаче не са били засегнати при завладяването и продължават да функционират. След прогонването си от Патриаршеския комплекс на хълма Царевец патриарх Евтимий се настанява в комплекса около църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“. Този комплекс, заедно с храма, от началото на XV в. е резиденция на търновския митрополит.

Със сигурност през XV в. за нуждите на християнския култ е използван манастирският комплекс около църква № 8 на хълма Трапезица, където са били мощите на св. Иван Рилски.⁸ Пак там за пълноценни християнски ритуали вероятно са се използвали още три църкви - № 10, 14, 18.⁹ През това столетие продължават съществуването си църквата „Св. Четиридесет мъченици“, „Св. Петка“ в Асеновата махала, храмът „Св. Димитър“, вероятно и някоя от църквите на хълма Царевец.¹⁰ Броят на изброените храмове съответства на броя на християнските махали, регистрирани като хасове на Сюлейман паша в документ от края на XV в.¹¹ Към това трябва да добавим, че махалите носят имена: махала „поп Койо Иван“, „поп Иван Лигор“ и т.н., а сред изброените имена на жителите във всяка една от тях се срещат и по няколко свещеника.

За XVI в. не разполагаме с абсолютни точни сведения, кои от споменатите

църкви продължават да функционират, но вероятно това са по-голямата част от вече изброените. Основанията ни за това виждане са няколко. В навечерието на Първото Търновско въстание 12 търновски свещеници положили клетва, както става видно от едно писмо на П. Джорджич.¹² Това може да бъде разглеждано като косвено указание за това, че изградената в града енорийска организация не е претърпяла съществени промени спрямо предходното столетие. След въстанието от 1598 г. вероятно някои от църквите са разрушени или конфискувани от официалната турска власт. Това виждане се основава на следните факти: В един опис на ханета в града, датиран между 1650 и 1660 г. броят на християнските махали е 11 и между тях фигурират: махала „Владика“ и „Ая Сава“.¹³ Няма съмнение, че в случая става дума за кварталите, в които се намират църквите съответно „Св. Апостоли Петър и Павел“ и „Св. Четиридесет мъченици“ (в нея са съхранявани мощите на сръбския светец св. Сава). В резултат на археологически разкопки е установено, че върху разрушенията на средновековна църква № 12 на Царевец, след 1632 г. е издигнат параклис.¹⁴ През 1616 г. е засвидетелствано функционирането на храма „Св. Георги“ в Асенова махала.¹⁵ Това, че през XVII в. се появяват две нови енорийски църкви, а броят на махалите остава непроменен, ни дава основание да допуснем, че някои съществуващи през XVI в. храмове вече не функционират. Вероятно нещо подобно се е случило след Второто Търновско въстание и тогава обект на интервенция са станали споменатите църкви на Трапезица.¹⁶

По време на Второто българско царство градът Червен е митрополитски център, а в цитаделата му функционират повече от 11 храма. След превземането му при похода на Али паша там е настанен турски гарнизон. По това време голяма част от църковните постройки са разрушени, като съществуват данни, че само една от тях (№ 10) се използва за нуждите на християнския култ.¹⁷ През следващите векове градът губи своето военностратегическо и църковно-административно значение. По данни на Филип Станиславов, в Червен има 30 български къщи с 250 души население и две църкви.¹⁸ В по-голямата част от достигналата до нас кореспонденция епископът на този град се титулува Червенски, но в някои случаи, както съдим от мемоара на Павел Джорджич от 1597 г., той се титулува Русенски.¹⁹ Обръщаме внимание на този въпрос с оглед на това, може ли да бъде локализирана резиденцията на епископа. От данните, с които разполагаме, това трудно може да бъде установено. Със сигурност през 1703 г. епископът резидентира в Русе съдейки по едно писмо на патриарх Доситей Йерусалимски до Доситей Червенски.²⁰ През по-голямата част от времето обаче червенските епископи не са разполагали с постоянна резиденция, за което съдим от едно Синодално писмо на Вселенската патриаршия, където се казва: „... епископите им от различно време не се задържаха в епископията, защото нямаха с други думи собствено жилище, но тук като дойдат (в Червен - бел. м. Х. В.) и остават за малко, се оттегляха, предвижвайки се и скитайки от област на област и беше това лишение от покрив досадно...“.²¹ Това положение

на нещата е ликвидирано през 1708 г., когато по инициатива на Йерусалимския патриарх Хрисантий Нотара населението на Червен предоставя една къща за постоянна резиденция на епископа.²² През същата тази година е извършен ремонтът на църквата „Св. Иван“ в същото селище.²³

Във времето на самостоятелното съществуване на Търновската патриаршия Велики Преслав е център на митрополия, чиито митрополит бил прототрон.²⁴ След унищожаването на патриаршията градът е център на епископия в Търновската епархия. За първите два века на османското владичество не разполагаме с никакви данни за резиденцията на преславския епископ. В регистрите от 1622 и 1623-1624 г. е отбелязано, че в Преслав има 133 немюсюлмански домакинства, които намаляват до 53 през 1665 г.²⁵ Данни за църковните постройки в селището се съдържат в доклад на епископ Петър Богдан от 1640 г.: „Къщи на схизматици...300, 1500 души по народност българи, имат своя църква от дърво. Тук е било епископството и дори днес в един манастир до селото пребивава владиката.“²⁶ За съжаление на този етап на проучване няма категорични данни кой от средновековните манастири продължава да съществува. Общият упадък на Преслав довежда до изместване на епископската катедра в Шумен. Това става ясно от една „Енкикилика“ на патриарх Иеремия III Константинополски от 1720 г., където се казва: „Тъй като впрочем и към пресветата епископия на Преслав се намират две църкви, едната в областта Сумило (Шумен) на славното Възнесение на Господа и Спасител наш Исус Христос, която е и епископска катедра на тази епископия...“²⁷

През XV в. Ловеч е център на вилает, а християнското население в него е 124 домакинства.²⁸ Той е и център на епископия, включена в диоцеза на търновския митрополит. През XV в. църквите в средновековната крепост вече са унищожени²⁹, а махалите, населени с християни, са разположени по северните и западни склонове на укрепеното ядро. Една приписка от 1525 г. ни дава сведение, че по това време е функционирала църквата „Св. Неделя“.³⁰ Не се знае датата на изграждането на църквата „Св. Богородица“, но със сигурност през XVII в. тя е използвана от християните.³¹ От едно съобщение на католическия епископ Филип Станиславов става ясно, че през 1659 г. в града е имало 4 християнски храма.

Когато разглеждахме условията за църковно строителство в границите на Търновската митрополия, подробно се спряхме на съдбата на големия градски център Никопол. Независимо, че той е обект на многобройни военни интервенции с неизбежните им последици, може да се каже, че през XVI в. в него има сравнително пълноценен религиозен живот. Своеобразен показател за това е фактът, че в навечерието на Първото търновско въстание Тодор Балина положил клетва заедно с 23 свещеника (!) и 40 миряни от гр. Никопол.³² През 1640 г. тук, в града е имало 12 църкви, но само в някои от тях се служело.³³ В един отчет на Ф. Станиславов с по-късна дата се казва следното: „Броят на схизматиците, българи и от други народности, е 2 хиляди. Те имат 4 църкви, подчинени на гръцкия епископ от Търновската тетрархия“.³⁴ Не е трудно да се

досетим какво се е случило с останалите църковни постройки, за които П. Богдан пише в 1640 г., че не се е служило. Още повече че в края на 40-те години на XVII в. изтича 50-годишния срок от Закона за конфискациите след драматичните събития от 1598 г. Всъщност отговорът се съдържа в споменатия отчет на Ф. Станиславов: „Има 18 големи джамии и други по-малки - всичките някогашни християнски църкви“. Със сигурност може да бъде посочен само един от храмовете, който християните ползват за свои нужди през първите векове на османското владичество - средновековната църква „Св. Апостоли Петър и Павел“.

Средновековният град Шумен продължава съществуването си до средата на XV в., когато е опожарена и разрушена крепостта му при втория кръстоносен поход на Владислав III Ягело и Ян Хунияди.³⁵ След това време градът се спуска по склоновете и започва да се развива в равнината. Липсата на топографска приемственост играе отрицателна роля по отношение на това, че християните не могат да се възползват от разрешителния аспект на ислямския закон, касаещ християнските култови постройки. Един интересен надпис от местността Къшкочеве и разкритите там архитектурни останки дават сведения за дейности, свързани с църковното строителство в началото на XV в. В надписа се казва: „С изволение и помощ божия издигна се този храм на пречистата Богородица. Аз, Стилиан многогрешни, писах тия слова над вратата на пречистата църква. Помилуй ме господи боже мой, когато дойда в твоето царство. Писах в лето 1412...“.³⁶ Според П. Богдан в 1640 г. в Шумен е имало една дървена църква, а през 1669 г., според сведенията на Ф. Станиславов, те са две.³⁷ От „Енкикилика“ на Иеремия III научаваме, че епископската църква в града носи името „Възнесение Христово“.

В първите векове на османското владичество в Свищов има многобройно християнско население, съдейки по регистъра от 1479/1480 г., където са отбелязани 200 български домакинства.³⁸ През това и следващото столетие за нуждите на християнското население се използват две църкви - „Св. Димитър“ и „Св. Георги“. Те са разположени в подножието на средновековната крепост, а началната дата на изграждането им трябва да се отнесе към времето на българското средновековие.³⁹ Стопанският просперитет на града довежда до увеличаване на християнския елемент в него, като през 1650 г. той наброява 420 домакинства.⁴⁰ През това столетие е издигната изцяло новата църква „Св. Апостоли Петър и Павел“.⁴¹ Указание за наличието на един сравнително нормален религиозен живот в града намираме в Зографския поменик - като поклонници от Свищов са вписани Петър йерей, Пахомий йеромонах и Яков монах.⁴²

Друго голямо християнско поселение през XV в. е Русе, където според регистъра от 1479/1480 г. живеят 239 християнски домакинства.⁴³ Независимо че градът е обект на военни нападения и опустошения, броят на християните в него остава сравнително постоянен. Регистрите за времето от 1656 до 1670 г. посочват един и същ брой домакинства - 213.⁴⁴ Сведения за наличието на

църковни постройки в града се съдържат в доклад на П. Богдан от 1640 г., където е отбелязано: „Къщи на схизматици има повече от 200, което прави 1000 души. Имат две църкви направени от дърво; по народност са българи“.⁴⁵ Според една приписка в старо ръкописно евангелие, храмът „Св.Троица“ е построен през 1632 г. на мястото, където се е издигала средновековна кръстокуполна черква.⁴⁶ През 1746 г. спомената църква е „пристроена“ в обема на трикорабна базилика, според сведенията от един каменен надпис.

Единствените данни, с които разполагаме по интересувания ни въпрос за Разград, намираме в често споменавания доклад на П. Богдан от 1640 г., където се казва: „Къщи на схизматици има 150 с около 80 души, имат две дървени църкви; по народност са българи“.⁴⁷

Във времето на Българското средновековие Плевен е важно търговско селище. След XV в. градът се развива бурно, за да достигне през XVII в., според сведения на Евлия Челеби, до 2000 къщи.⁴⁸ Може да се предполага, че черквата „Св. Параскева“ в това селище е съществувала и през XVII в. Основание за това ни дава една приписка от 1719 г., съдържаща се в миней за месец август, принадлежащ на споменатия храм.⁴⁹

Сведенията за Враца сочат, че през XV в. този град е с многобройно християнско население, което възлиза на 296 домакинства.⁵⁰ Стопанският възход и преобладаващото немюсюлманско население са едни от съществените фактори за избора на това селище за епископски център през XVIII в. Една приписка на поп Тома в ръкописен апостол от XVI в. съобщава, че в 1678 г., когато се „правела“ епископската църква „Св.Никола“ в гр. Враца, търновски митрополит бил кир Езекиил.⁵¹ В същия апостол, приписка от 1732 г., дава информация, че тази църква функционира: „...аз грешни поп Спас...подвързах я (книга Апостол) у град Враца в болярската църква „Св. Никола““.⁵² Наличието на църковна утвар, произведение на чипровски и врачански майстори, е косвено указание за наличието на други църковни постройки - примерно една дарохранителница от XVII в., произхождаща от църквата „Възнесение“.

Селището Етрополе се споменава в описа на хасове, зиамети и тимари в Никополския санджак от XV в. под името Рудар с 54 християнски домакинства.⁵³ Според някои сведения градът се ползвал с някои значителни привилегии, имал самоуправление, а благодарение на стопанската си дейност и местоположение се радва на значително благосъстояние. Една от църквите в него със сигурност е съществувала още в края на XVI в., съдейки по една приписка, в която се казва: „...в лето 1600 в църквата етрополска св. Архангела, в махала сръбска“.⁵⁴ За функционирането ѝ през XVII в. свидетелство са следните две приписки: „...в лето 1363 и купи я (Пролог за март-август) поп Павел и приложи я в храма на архистратига Михаил в богохранимото село Етрополе“ и „...това свето евангелие го приложиха Цветко и Давид и Никола и Недялко, Стойови синове, у село Етрополе в храма на светия архистратиг, великия чиноначалник Архангел Михаил“.⁵⁵ Въпросният храм е разрушен през втората половина на XVIII в. Според М. Харбова на мястото на сегашната

църква „Св. Георги“ през XV-XVIII в. е имало по-стар храм със същия патрон.⁵⁶

През XV в. Тетевен е малко селище, наброявало 13 християнски домакинства.⁵⁷ Сведенията за наличието на църковен храм в него са от XVII в. Една приписка в ръкописен Апостол съобщава следното: „Написа се тази божествена книга, наречена апостол в лето 1689... И приложи се тази книга наречена апостол в храма на светия и славния великомъченик Георги...“.⁵⁸

В резултат на археологически проучвания е установено, че някои от средновековните църкви, разположени в подградията на българската крепост Хоталич при Севлиево, продължават да се използват и през първите векове на османското владичество.⁵⁹

В регистър от втората половина на XV в. Дряново е вписано като тимар на търновския кадия, населението в него е само християнско и възлиза на 83 домакинства.⁶⁰ В подробен регистър на мюлкове и вакъфи от 1544-1561 г. селището е отбелязано като вакъф на Касъ паша за имарета в Едирне.⁶¹ По това време Дряново е значително християнско поселение, съдейки по броя на домакинствата, които са 243. От тях 60 домакинства имат дерванджийски задължения и ползват редица облекчения. Указание за наличието на църковен храм в селището е значителният брой свещеници, имената на които научаваме от споменатия регистър от XVI в.: Братой Стойко поп, Марко поп, Стойо поп, Иван поп и Стан поп. Според М. Харбова по това време е функционирал храмът „Св. Никола“, който през 1851 г. е преизграден отново от майстор Никола Фичев.⁶² Към XVII-XVIII в. същият автор отнася и дряновските църкви „Св. Троица“ и „Св. Богородица“.

Габрово е дерванджийско селище, в което според регистъра от 1479/1480 г. има 94 християнски домакинства.⁶³ През следващите столетия продължава да се развива интензивно. През XVII в. през него преминава османският пътешественик Евлия Челеби, който отбелязва в своя пътепис: „Село Габрово е хас на великия везир. Има седемстотин покрити с тръстика и керемиди български къщи и има около десет-дванадесет хиляди българи“.⁶⁴ Според П. Цончев⁶⁵ най-старата габровска църква „Св. Йоан“ датира от XVI в., докато М. Харбова⁶⁶ отнася датата на изграждането ѝ към XIV в. За съществуването на друга габровска църква през първите векове на османското владичество съдим по един ходжет от 1704 г. В него се казва, че църквата „Св. Петка“ е стара, „наша от завоеванието до ден днешен и за нея има ферман“.⁶⁷ Въз основа на това се иска разрешение от шериятския съд да бъде ремонтирана. Проведените археологически проучвания хвърлиха светлина върху архитектурния план на храма.⁶⁸ Наличието на църковни постройки в селището се потвърждава и от факта, че в Зографския поменик срещу името Габрово са вписани имената на трима свещеници: Стано йерей, Стонка йерей, Стано йерей.⁶⁹ За съдбата на черквите съдим по една приписка, в която се казва: „Да се знае що биде в лето 1798, месец декември 28. Да се знае кога се развали село Габрово, че сякоха хората. Тогава изгориха черковите „Св. Йоан“ и „Св. Петка“.“⁷⁰

В опис на знамети и тимари от XV в. село Елена (с друго име Гелинджик) е регистрирано с 61 християнски домакинства със задължението: „... населението да охранява прохода, освободено от всички извънредни данъци“.⁷¹ През XVII в. то е значително християнско поселение, за което се съди по регистрите от 1643-1644 г. и 1660 г., където съответно са отбелязани 265 и 267 немюсюлмански домакинства.⁷² През XVI в. в Елена е съществувала църквата „Св. Никола“. За това съдим от следната приписка: „1518 г. Да се знае тази книга наречена псалтир, как я приложи Пера в храма „Св. Никола“.“⁷³ Този храм просъществувал до 24 април 1800 г., когато е бил изгорен от кърджалиите.⁷⁴

Някои косвени сведения ни дават основание да предполагаме, че в Котел през разглеждания от нас период, е имало църковна постройка. През 1834 г. в това селище е изграден храмът „Св. Апостоли Петър и Павел“ на мястото на по-стара църква. Как е изглеждала последната, научаваме от летописа на Жендо Вичов: „И тогаз на него време имаше во Котел една малка църква, дето шото като се сбираха всичките наши хора от къра за някой свят ден, не се сбираха в църквата ами половината отвън седяха, толкова малка беше църквата“.⁷⁵ В един Триод, принадлежащ на поп Дехо от Котел, срещаме редица приписки от различни свещеници - поп Люцкан (март 1592) поп Драгота (1592, 1629), граматик Тодор, син на поп Люцкан (1639).⁷⁶ Този факт, наличието на редица богослужбени книги от това време, за които споменава К. Иречек, съпоставени със сведението как е изглеждала старата църква, ни дават основание да предполагаме съществуването ѝ в първите векове на османското владичество.

Редица новопостроени църкви откриваме в няколко новосъздадени селища в района на Търново и Разград.

Възникването на Арбанаси до Търново се отнася към края на XV век.⁷⁷ Няма да се спираме на историческите данни за него, защото предвид спецификата на църковното строителство в него, те са предмет на отделно изследване. Ще отбележим само, че църквите в селището: „Рождество Христово“, „Св. Димитър“, „Св. Георги“, „Св. Атанасий“, „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, „Св. Богородица“, „Св. Никола“ са изградени в хронологическите граници от средата на XVI - XVIII век.

За първи път християни се споменават в с. Раховица (дн. Горна Оряховица) в документи от 1618 г. Наред с това се срещат няколко селища с името Раховиче - Мала, Средна и Голяма.⁷⁸ През разглеждания период селото е част от вакъфа на Рустем паша заедно със селата Арбанаси, Лясковец и Долна Оряховица, смята се за „арнабуд кариелери“, т.е. едно от албанските селища.⁷⁹ През XVII в. в него функционира църквите „Св. Атанас“ и „Св. Никола“.⁸⁰

Село Голям Извор (Кара арнаут, или Караджа арнаут) е разположено североизточно от Разград. То е едно от малкото чисто български села в този район през епохата на османското владичество. Споменава се в редица турски документи, между които и един арзъхал от 1669 г., отправен до великия везир, от който става видно, че селяните от селата Харсово и Арнавуд се числят към вакъфите на Рустем паша.⁸¹ В данъчен тефтер от 1676 г. селото фигурира под

името Арнавуд-и вакъф и се състои от 18 ханета.⁸² В резултат на археологически проучвания в селището е разкрита църква, датата на изграждане на която се отнася към XVII в.⁸³

Според турски документи, през първата половина на XVI в. мястото, където е разположено с. Хърсово, е било мезра.⁸⁴ От 1553 г. то е дадено за владение на Рюстем паша. Същия преселва от своето мюлково село Арбанаси (Търновско) 60 раятски семейства на това място и така се обособява селото Хърсово пънаръ. Същевременно там се заселва хърцойско население от с. Хайдарф, което се потвърждава от един регистър за джелепкешани от 1573г.⁸⁵ При археологически проучвания е установено, че черквата в това селище е изградена през XVII в.⁸⁶

Точни сведения за основаването на с. Пороище (Арнауткьой) няма. Най-ранното споменаване на селището е в османски регистър за овцевъди от 1573 г., под името Арнавуд, с друго име Бинбинарь.⁸⁷ Селището се числи към вакъфите на Ибрахим паша, както научаваме от една молба с дата - март 1690 г., в която населението моли за освобождаването от плащане на данъка джизие за изселили се техни съселяни.⁸⁸ През XVII-XVIII в. Арнауткьой достига голям икономически разцвет, за което спомага разположението му на главния път Русе - Разград - Шумен - Варна. За оживената търговска дейност на населението говорят многобройните дубровнишки, западноевропейски, руски, молдавски и турски монети откривани в селището. Един от основните поминъци е джелепчийството, като наред с него се упражняват и редица занаяти. От началото на XVII в. селището има статут на патриаршеска екзархия.⁸⁹ При археологически проучвания са разкрити основите и е уточнен архитектурния план на църквите „Св. Димитър“ и „Св. Никола“. Началната им дата на изграждане се отнася към началото на XVII век.⁹⁰ Наред с тях по същото време в селището функционират и храмовете „Св. Богородица“ и „Св. Атанасий“.

За разлика от другите новосъздадени селища, основаването на Трявна е точно документирано от една грамота, носеща дата 8 април 1565 г.⁹¹ В нея се нарежда на търновския кадия да бъде основано село, в мястото наречено Тървна в Балкана, а жителите му да изпълняват дервенджийски функции. Селището се разраства, преживява значителен стопански подъем, развиват се архитектурни, иконописни и резбарски школи. Най-значимите им постижения са от XVIII и XIX в., но те водят своето начало още в седемнадесетото столетие.⁹² Не знаем коя точно от тревненските църкви е съществувала през разглеждания период, но са налице сведения, които предполагат наличието ѝ. Едва ли, ако в Трявна не е имало църква, в Тревненския дамаскин от XVII в. щеше да се появи следната приписка: „... Който не ходи на черкова, да го хвърли господ в джендема“. Значителният брой свещеници като Стоян Кроснев, йерей Димо, йерей Никола, живели в селището през XVII-XVIII век, е указание за наличието на църковна прослойка.⁹³ Една приписка ни дава сведение, кога наред с всичко друго са унищожени и храмовете: „Знайно да е кога влязоха даалиите в село Трявна, та го обраха и го изгориха и хора избиха.

Тази книга страсния петък 1798.⁹⁴

Село Дерманци е отбелязано под същото име заедно с още две села като тимар в описа на хасове, зиамети и тимари в Никополския санджак от средата на XV в.⁹⁵ Броят на регистрираните домакинства е 35. За XVI в. не разполагаме с данни за него, но явно продължава да съществува, щом в два регистъра от 1620 и 1639-1650 г. в него са отбелязани съответно 26 и 18 християнски домакинства.⁹⁶ В началото на XVII в. в Дерманци е имало християнски храм. За това съдим от съдържанието на една приписка в Четвероевангелие, която гласи: „Изписа се това свето и божествено тетраевангелие в лето 1616 и продадох го у село Дерманци, и купи го Кръстьо да служи за душа негова и бащина и за майчина душа в храма на пречистата владичица наша и Богородица догдето стои светата църква...“⁹⁷

Най-ранните сведения за с. Лесидрен, с които разполагаме, са от XVII в.⁹⁸ В регистъра от 1620 г. в това селище са отбелязани 2 християнски домакинства, а в този от 1639-1650 - 5. Значителен е броят на войнуците и ямаците от Лесидрен - съответно 13 и 26 човека. Констатираме наличието на храм в него по една приписка от Миней от XVI в. със следното съдържание: „Да се знае как купи Доброслав тая книга, наречена миней от попа Костадина за 525 аспри и приложи го у село Лесидрен в храма „Събор всех светих...“ в лето 1662“.⁹⁹

За съществуването на църква в Правец съдим по една приписка в Четвероевангелие, писано в с. Горна Митрополия. В нея се казва следното: „Да се знае, че тази книга четвероевангелие я купи баба Дея от с. Правец, от Стоян Дойчина от село Лъжене...и приложи ги в село Правец в църквата „Събор всех светих“... Купиха се тези книги в лето 1669“.¹⁰⁰

Неизвестно кога е изградена църквата „Св. Петър“ в с. Търнава, но разполагаме с данни за нейното обновяване в началото на XVII в. През 1618 г. от името на дервенджийското село Търнава шестима българи формулирали пред шериатския съд молба със следното съдържание: „Тъй като църквата ни „Св. Петър“ в близост до селото ни изгоря и се нуждае от поправка, молим шериатския съд да ни разреши да я поправим и възстановим в размери: 35 аршина дължина, 15 аршина ширина, с нови стени и покрив“.¹⁰¹

По същото време жителите на Курило се явили „вкупом“ в съда и също се оплакали от състоянието на селската черква „Св. Отец“, която клоняла към рухване „поради преминаване на времето и натрупване на години“. От направения оглед било установено, че действително покривът на църквата е разрушен и било позволено на жителите на селото да го възстановят.¹⁰²

В същия регион се намират още няколко църкви, изграждането и функционирането на които се отнася към първите векове на османското владичество. Северно от колибите Ръждавица се намира черквата „Св. Мария“, а южно от тях храмът „Св. Преображение“. Зографията на последната е от 1632 г., а на базата на близките стилови особености на стенописиста в двата храма П. Мутафчиев ги определя като дело на един и същ майстор.¹⁰³ На споменатия автор дължим сведението за църквата „Св. Георги“ в с. Лъжене,

стенописите на която се отнасят като дата към началото на XVII в.¹⁰⁴

Село Бресте срещаме в регистъра от 1639-1650 г. с отбелязани в него 20 немюсюлмански домакинства.¹⁰⁵ Значителен е броят на войнуците и ямаците от края на същото столетие - 31 и 62 човека. За наличието на храм в това селище съдим по една приписка, която гласи: „Да се знае кога дойдоха крусове (?) у село Брест, та разбиха храма „Св. Никола“ и влязоха и обраха всичките потреби отвътре...“.¹⁰⁶

Оцелялата до наши дни църква „Св. Никола“ в с. Софрониево (Врачанско) е изградена върху основите на по-стара, вероятно средновековна българска църква. Като горна граница на издигане на въпросния храм е приета годината 1711.¹⁰⁷

Северно от с. Ослен Криводол се намира малка средновековна църква, датата на изграждане на която се отнася към XVI в.¹⁰⁸

На базата на проучвания е установено, че храмът „Св. Николай“ в с. Долна Кремена е издигнат през седемнадесетото столетие.¹⁰⁹ В хронологическите граници от края на XVI-XVII в. е строена църквата „Св. Николай“ в с. Царевец (Врачанско).¹¹⁰ В резултат на археологически разкопки е установено, че за нуждите на християнския култ от първите векове на османското владичество е използвана и средновековната базилика при с. Лютиброд.¹¹¹

Една приписка от 1519 г. в четвроевангелие, принадлежащо на църквата „Св. Никола“ в Оряхово, е указание за функционирането на този храм през разглежданата епоха.¹¹²

За разположеното на р. Дунав павликянско село Вардим откриваме едно много интересно сведение, съдържащо се в доклад от 1 април 1622 г. на ръководителя на католическата мисия епископ Петър Солинат. В него се казва следното: „Те имат още нужда да им бъде построена някоя малка църква снабдена с одежди...Именно за това умоляват се Ваши сиятелства да благоволите с обичайната си милост да ги снабдите с казаните вещи, защото схизматичния владика в Търново завижда, че хората се обръщат към нашата вяра. Във Вардим им строи нова църква и хората възвърнаха схизматичеството, а той им казал: ако ме последвате, ще ви направя най-хубавите църкви, каквито досега не ви направи вашия владика...“¹¹³ Не е известна съдбата на този строеж, но сведенията за изпълнението му в началото на XVII в. са категорични. Вероятно строеж на църква включва обещанието на търновския митрополит за материална помощ на павликяните от с. Ореш, ако те преминат под негова власт.¹¹⁴

От една приписка на поп Костадин, носеща дата 1665 г., става ясно, че по това време се извършва ремонтът на църквата в с. Присово.¹¹⁵ През януари същата година търновският митрополит Герасим показва храма на своя гост - Йерусалимския патриарх Нектарий.¹¹⁶

Запазените царски двери от църквата „Св. Богородица“ в Стражица са указание, че този храм е съществувал поне в края на разглеждания от нас период.¹¹⁷ Към това време се отнася и функционирането на християнски храмове

в някои други селища от Търновско-Златарица, Мерданя.¹¹⁸

Към средата на XVII в. се отнася първоначалното изграждане на църквата „Св.Троица“ в с. Красен (Русенско).¹¹⁹ Претърпяла частично разрушение по време на Руско-турската война (1767-1774), църквата е възстановена в началото на XIX в., като се запазва в общи линии първоначалния ѝ план, големина и вид.

От една султанска заповед отправена до шуменския кадия през 1691 г. научаваме, че църковна постройка има в с. Шипрово (Шуменско) и е разрешено да бъде извършен ремонтът ѝ.¹²⁰ В същия район в селището Зикаки има храм, чийто патрон е пророк Илия, и който през 1720 г. спешно се е нуждаел от ремонт.¹²¹

В село Енина (Старозагорско) през XVII в. са функционирали две църкви. Едната от тях е „Св. Параскева“, като датата на изграждането ѝ и архитектурния план са установени при археологически проучвания.¹²² От една приписка в Четвероевангелие научаваме патрона на другия храм. Тя гласи: „Това свято и божествено евангелие го купи раба божия Йова от село Янина (Енина) и го приложи в храма на светия и славния великомъченик Георги... В лето 1643...“ В село Кечидере (Казанлъшко) се намира християнска църква и се разрешава ремонтът ѝ съдейки по една султанска заповед.¹²⁴

Вече отбелязахме, че изследвачите на енорийската организация в българските земи считат струпването на повече свещеници в дадено населено място за сигурен белег за наличието на християнски храм. Това се потвърждава и от приведените от нас примери в изложението дотук. Използвайки въпросния подход с голяма доза увереност можем да кажем, че храм е имало в с. Дубник (Горен Дъбник, Плевенско). В регистър за войнуци от 1548 г. са отбелязани двама свещеници от това село - войнуци поп Добро и войнук поп Тодор.¹²⁵ В същия регистър за село Койнар (Врачанско) са упоменати имената на четирима свещеници: Торбо поп, войнук поп Драле, поп Недялко поп Илийо.¹²⁶ Споменатото селище е едно от най-големите християнски поселения във Врачанския регион - 30 християнски домакинства.¹²⁷

В регистъра за мюлкове и вакъфи от средата на XVI в. в село Павликия (гр.Павликени) са отбелязани трима свещеници: Хриско поп, Стоян поп, Добро поп.¹²⁸ По това време селището се числи към вакъф на имарета на покойния Фируз бей в Търново и е голямо християнско поселение със 183 домакинства. В регистъра за тимари в Източна България от началото на XVI в. сред имената на жителите на с. Върбовка (Каран Върбовка, Русенско) срещаме двама свещеници: поп Мързан, поп Радуле.¹²⁹

Друга особеност на енорийската организация от първите векове на османското владичество е, че основа на енорийската мрежа става свещеникът, а не храмът, в който се черкуват пасомите не само на един свещеник.¹³⁰ Естествено тук резонно възниква въпроса дали данните за наличие на свещеници в дадено селище могат да се свържат с някакъв вид молитвен дом в него. Според нас има основание в такива селища да се говори за молитвен

дом, но за храм, изграден в съответствие с християнския канон, това не може да бъде абсолютно сигурен белег. Преди да изложим виждането си по този въпрос, ще отбележим селищата от митрополията, в които са регистрирани духовници.

В данъчен опис от средата на XV в. на 429 домакиства от околността на Търново (10 селища) се падат само двама свещеници.¹³¹ Почти същото е положението в другите части на епархията. През XVI век се наблюдава увеличаване на относителния дял на свещеници в диоцеза. В регистъра за войнуци от 1548 г. в следните селища са отбелязани попове: с. Гложан (поп Тихно), с. Батулище (поп Вихне), с. Банище (поп Трифон), с. Новосел (поп Давид), с. Машовище (поп), с. Раховиче (поп Петко), с. Извор (отбелязан син на поп), с. Брест (поп Стоян), с. Иставерче (поп), с. Истаросел (син на поп).¹³² В село Констандил е регистриран поп Йован, а в с. Доброва - поп „син на Радослав“.¹³³

За някои селища се установява наличието на свещеници както през XVI в., така и през XVII в. През 1573 г. поп Димитър пише Евангелие в с. Горна Митрополия.¹³⁴ През 1594 г. в същото село работи Манол граматик.¹³⁵ Поп Богдан от с. Славовица съобщава в една своя приписка: „... лето 1641... повезах за поп Станчо от Горна Митрополия“.¹³⁶ В регистъра от 1548 г. в с. Гложан е регистриран вече споменатия поп Тихно. Свещеник в същото селище има и през първата половина на XVII в., съдейки по една приписка: „Написах аз Даниил йеромонах, тази книга наречена Четения, за поповия син Сяро от Гложене...“¹³⁷ Свещеник има и в с. Мечка (Никополско), който пише: „А това написа многогрешният всред человетецте йерей Велко от Никополска област, от с. Мечка“.¹³⁸

От ръкописи създадени в границите на търновския диоцез научаваме имената на авторите и местата, където е развивана въпросната книжовна дейност: поп Йоан от Етрополе (1658), граматик Бан от село Радомирци, Луковитско (1662), поп Тихо от Батошево (Севлиевско) (1665), даскал Пейо от Врачеш (Софийско) (1673).¹³⁹

Данни за наличието на молитвени домове получаваме и от информацията касаеща подвързването на богослужебна литература. Така например един ръкописен Миней от първата половина на XV в. е бил необходим за проявите на християнския култ в с. Горни Балван, поради което се е наложило подвързването му през 1704 г.¹⁴⁰ И Беляковския апокрифен сборник от втората половина на XVI в. е подновяван и използван след близо две столетия, в 1711 г. от даскал Нено.¹⁴¹

За по-голямата част от дотук изброените селища, в които обаче има свещеници, не разполагаме със сигурни данни, че през разглежданата епоха има храмове. Наличието на духовни лица обаче е показателно, че по някакъв начин християнското население е задоволява религиозните си нужди. Някои сведения от епохата ни дават възможност по какъв начин и форма е ставало това. В един доклад на П. Богдан от 1646 г. срещаме следното известие: „Тука

за нуждите на селото са направили една голяма къща вътре с две помещения и отгоре покрита със слама... Богослужението се извършва в тази къща, понеже е голяма и може да побере всички богомолци... Църкви няма“.¹⁴² В друг доклад на католическия епископ от 1652 г. се казва: „...Те си имат църква или по-скоро църквица, която е под един покрив с жилището на свещеника и дори за да се влезе в жилището, трябва да се мине през църквата...“.¹⁴³ Твърде вероятно е в селищата изброени по-горе, молитвеният дом на християните да е изглеждал по подобен начин. Това явно е било масова практика, корените на която трябва да се търсят още в столетията след завоеванието. Основание за това виждане се съдържа в някои по-късни османски документи, третиращи проблемите на църквата, където четем: „Вие се събирате в една стая да четете Евангелието и Библията, палите кандила, слагате изображения, провесвате завеси пр. След направените справки в „регистрите на епископствата“, се установява, че не е забранено да се събират християни в една стая и да четат там Евангелието, ако не се чете с висок глас, както и да се извършват служби“.¹⁴⁴ Към тези показателни сведения трябва да добавим и факта, че са известни случаи, при които е правен опит да се купуват къщи с цел да се приспособят за църкви.¹⁴⁵

В контекста на този въпрос интересна светлина хвърлят пътните бележки на маджарския пратеник до Високата порта Янош Папай (1705-1710). В тях той отбелязва: „И отвътре и отвън на това селище гробищата край българските църкви, бяха изпълнени с плачещи жени...“ П. Миятев отбелязва, че в оригиналния текст е употребена думата „gerch“, очевидно от славянското *церков*, но според издателя Бенда тя е обяснена като колиба.¹⁴⁶ Това, че през разглежданата епоха значителна част от църквите не се е различавала от околните жилища е установен факт.¹⁴⁷ Не само селищните, но и някои от манастирските храмове са изглеждали по този начин. Така например през 50-те години на XVI в. със средствата на кратовците Никола Пепик и брат му Георги била изградена от камък църквата на манастира „Св. Гавраил Лесновски“, която до този момент представлявала скромна сграда от плет.¹⁴⁸ В тази връзка стои и въпросът за църквите изградени от нетрайни материали на територията на Търновската митрополия.

В прегледа на паметниците в отделните селища отбелязахме, че християнски култови постройки от дърво има в Русе, Разград, Шумен, Преслав. Въпросът, който резонно възниква, е дали това е изолирано явление или се касае за масова практика на балканските земи.

Членът на австрийското пратеничество в Османската империя Д. Унгнад през 1572 г. видял в с. Белица (Софийско) дървена църквица.¹⁴⁹ Ст. Герлах отбелязва, че църквата „Св. Георги“ във Ведрено е дървена сграда.¹⁵⁰ В летописа на Троянския манастир е записано: „... старият пустинник с помощта на пресветата Богоматер събра след това още братя, които в неизвестно в кое време и лето и под сие водачество съградиха за себе си малка дървена църква „Рождество пресветая Богородици“...“.¹⁵¹ Това съграждане е станало преди 1614 г., защото в текста по-нататък пише за игумена Нектарий, за който се

знае, че се удавя в наводнението от 1614 г.¹⁵² Докладът на П. Богдан от 1640 г. за обиколката му във Влашко изобилства от сведения, че по-голяма част от църквите и то най-вече в селата, са изградени от дърво.¹⁵³ Всичко това дава основание да предполагаме едно сравнително широко разпространение на дървеното култово строителство. Няма основание да се съмняваме, че в редица друге селища освен вече изброените територията на Търновската епархия е имало дървени църкви.

За това как са изглеждали тези храмове съдим по някои описания на пътешественици преминали през нашите земи. Така например Ст. Герлах отбелязва за църквата във Ветрено: „.....„Св. Георги“, в която аз ходих, е дървена сграда сглобена от дълги греди във формата на гръцките черкви; има две части: светилището или олтарът, където свещеникът чете литургия и външна част с иконостас, на който са изрисувани Дванадесетте апостоли, чиито имена са изписани отгоре с гръцки букви (Христос, Благовещение, св. Георги и други“.¹⁵⁴ За размерите на тези храмове можем да съдим по описанието на католическата църква в Търново: „В този град нашите католици имат една църква или църквица, дълга 10 крачки и широка 6...“.¹⁵⁵ Известно указание за това какъв е бил архитектурния образ на дървените църковни постройки могат да ни дадат подобен тип паметници от Дунавските княжества.¹⁵⁶

При поддръжката и ремонтите на тези храмове християнското население е срещало същите затруднения каквито се констатира и за масивно изградените. За това отново свидетелства Ст. Герлах, който отбелязва в пътеписа си, че жителите на с. Клокотница нямали средства да възстановят изгорялата си дървена църква.¹⁵⁷ Един интересен случай от Провадия ни кара да се замислим върху това, дали някои случаи зад дървените фасади не са се криели масивно изградени постройки. През 1639 г. в споменатия град била разрушена църквата на дубровничаните, защото след като била дървена, отвътре била изградена със стена.¹⁵⁸ Можем да допуснем, че това едва ли е изолиран случай в църковното ни строителство, през разглеждания период.

В края на тази част от изложението ни се ще да спрем на една особеност касаеща географията на строителството. Става дума за това, че в източната и североизточната част на Търновската митрополия, като се изключат църковните постройки в селищата със специален статут, почти липсват църкви или най-малкото сведения за тях. Отговорът на този въпрос може да се търси при съпоставката на събитията, които се разиграват в тази част на митрополията и някои османски постулати. Този район в продължение на векове е подложен на масова ислямизация.¹⁵⁹ Особено драстични мащаби взема тя в края на XVII в. в резултат на похода на Селим Гирай.

Съпоставяйки тези факти със съдържанието на някои фетви от епохата, става ясно какво се е случило с църковните постройки. Особено показателни за това са фетвите на Абдур-рахим бей (1703-1730), в една от които се казва: „Ако всички неверници в дадено село са били просветлени да приемат светата вяра, поради което намиращата се в това село черква е безстопанствена и е

стояла празна повече от 40 години, след което със султанско разрешение е превърната в джамия¹⁶⁰. В друга фетва се казва: „... Черквата им от четиридесет години стои празна поради това, че никой не я стопанисва. Със султанско разрешение тази църква била превърната в джамия“. Изследванията на енорийската мрежа в този район сочат, че има определена слабост на църковните позиции в този район, още от преди напредналия стадий на ислямизация. Допуска се, че ислямизационната вълна е била улеснена от липсата на нормално развита енорийска мрежа още от първите един-два века след завоеванието, а може би дори от предосманската епоха.¹⁶¹

Проследявайки географското разположение на църковните постройки, трябва да отчетем, че такива не са локализираны в северната част на митрополията. В случая става дума за селищата между Никопол и Свищов. В този район Търновската митрополия няма силни позиции, поради обстоятелството, че населените с павликянни села - Пет кладенеца, Трънчевица, Беяне, Ореше, Долно Лъжани, Горно Лъжани, Маринополци, Брестовец, Барносово и Тележане през XVII в. са обект на засилена католишка пропаганда.¹⁶² С оглед изпълнението на целите ѝ, Конгрегацията формирала и самостоятелна Никополска епископия.

През разглежданият исторически период енорийското църковно строителство в Търновската митрополия е най-мощно в частите и обхващащи Предбалкана, Централния и Западен Балкан, централната и западната част на диоцеза. В селските поселения се появяват по-голям брой ново издигнати църкви. Това се дължи на обстоятелството, че в населените само с християни места Църквата може да се възползува от разрешителните аспекти на ислямското право касаещи християнското култово строителство. Констатира се зависимост между статута на селищата (дервенджийски, вакъфи) и наличието на църковни постройки в тях.

Основният недостатък на енорийската мрежа е нейната неравномерност което води до невъзможността за пълно обхващане на християнското население. Липсата на църковни постройки в редица селища още повече усложнява проблема. Опит за частичното му решаване прави отново Църквата и някои социални институции в стремежа им към поддържане и укрепване на манастирите. Последните през разглежданата епоха поемат някои от функциите на енорийски храмове. При липсата на достатъчно църкви в селата миряните се черкуват в близкия манастир.¹⁶³ Някои по-късни документи дават категорични сведения по този въпрос. В молба на жителите на с. Карлуково отправена до султана се иска разрешение за възстановяване на една запустяла обител - манастира „Успение Богородично“. В нея се казва: „...през гръцките събития нашата черква биде затворена и (сега) не се служи в нея. Понеже Карлуково се намира в средата на тези три села, то тази черква е мястото където се молим всички ние“.¹⁶⁴ На територията на Търновската митрополия в първите векове на османското владичество функционират значителен брой манастири и на базата на констатираната практика може да се допусне, че някои от тях са

изпълнявали енорийски функции за околните им селища.

В заключение можем да отбележим, че енорийското църковно строителство, разбрано в смисъла, който уточнихме, на територията на Търновската митрополия, е обективно съществуващ и за разглежданата епоха мащабен процес. Той обаче е силно зависим от политиката на османската власт към християнската църква предвид на това, че се реализира в митрополия, територията на която е арена на събития с подчертан държавнополитически характер. С обединените усилия на църква, социални институции и миряни пораженията се преодоляват и компенсират по различни начини и красноречиво доказателство за това са представените в настоящата работа паметници.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вачев, Х. Условия и фактори за черковно строителство в Търновската митрополия през XV-XVII в. -Известия на Исторически музей В.Търново, В.Търново, 1997, XII, с. 237-246.

² Снегаров, Ив. Търновски митрополити в турско време. Списание на БАН, кн. 52, 1935, с. 214, бел. 2.

³ Пътища и пътешественици. Подбор и редакция Св. Гюрова. С., 1988, с. 66.

⁴ Тодорова, О. Особенности на енорийската организация в българските земи през периода XV-XVIII в. -В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в. В.Търново, 1992, с. 216-217.

⁵ Рефик, А. България под турско управление от 983-1255 от егира 1565-1841 от Р. ХР. Документи взети от тайните турски архиви върху търговския и стопански живот на градовете населени с българи през време на турското управление, С., 1938, док. 71.

⁶ История на В. Търново. Т. I, В. Търново, 1986, с. 235-277.

⁷ Петров, П., В. Гюзелев, Христоматия по история на България, Т. II, С., 1978, с. 200.

⁸ Вачев, Х. Към въпроса за падането на столичния Търновград под турска власт -В: Османската инвазия и краят на средновековната българска държава. ВТУ „Св. св.Кирил и Методий“, Т. 32, 1994, с. 247-256.

⁹ Пак там, с. 252.

¹⁰ В случая имаме предвид една от църквите на северозападния склон № 18. Сведенията за функционирането ѝ през XV-XVI в. дължа на проучвателя ѝ покойния Ат. Писарев.

¹¹ ТИБИ. Т. II, С., 1966, ИБИ, Т. XIII, 1966, с. 347-353.

¹² Изложение на дубровнишкия търговец П. Джорджич пред княза на Трансилвания от 1595 г. - Родина, 1996, 3, с. 103-117.

¹³ Андреев, Й., Ив. Лазаров, М. Иванова. Асимилаторската политика на османските завоеватели във Великотърновския край. С., 1987, с. 49.

¹⁴ Вълв, В. Царевград Търнов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966-1969. С., 1992, с. 154-157.

¹⁵ Манова, Ек. Българска стенопис XVI-XVII в. С., 1985, с. 41-43.

¹⁶ Вачев, Х. Към въпроса за падането.....с. 252.

¹⁷ Димова, В. Църковна архитектура -В: Средновековният Червен. Т. I, С., 1985, с. 124-125.

¹⁸ Иречек, К. Пътувания по България. Под редакцията на Е. Бужашки и В. Велков. С., 1974, с. 325.

¹⁹ Тодорова, О. Православната църква и българите XV-XVIII в. С., 1997.

²⁰ Тютюнджиев, Ив. Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 в.

В.Търново, 1996, с. 40-42.

²¹ Пак там, с. 29.

²² Пак там, с. 30.

²³ Георгиева, Пв., Д. Панев, Христоматия по история на България. Т. 3 С., 1982, 359-360.

²⁴ Иречек, К. История на българите. Под редакцията на П. Петров, С., 1978, с. 437.

²⁵ Грозданова, Ел. Българската народност през XVII в., С., 1989, с. 237.

²⁶ Пътища и пътешественици...с. 64.

²⁷ Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 34.

²⁸ ТИБИ, Т. 2, с. 271.

²⁹ Чангова, И. Разкопки в ловешката крепост-Археология, 1966, 2, с. 32-41.

³⁰ Ангелов, Б. Из ръкописната сбирка на П. А. Сирку-ИНБ и БСУ, Т. 2, 1963, с. 66.

³¹ Стефанов, П. Църквата „Успение Богородично“ в Ловеч-паметник на културата и изкуството-Векове, 1989, 5, с. 58-62.

³² Снегаров, Ив. Турското владичество - пречка за развитието на българския народ и другите балкански народи. С., 1958, с. 147.

³³ Димитров, Б. Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII в., С., 1985, с. 170.

³⁴ Пътища и пътешественици...с. 131.

³⁵ Антонова, В. Град Шумен до XV в. - Векове, 1975, 6, с. 22-30.

³⁶ Начев, В. Български надписи. С., 1994, с. 89-90.

³⁷ Снегаров, Ив. Турското владичество...с. 164, бел. 120.

³⁸ ТИБИ, II, с. 245.

³⁹ Кузев, А. В. Гюзелев. Български средновековни градове и крепости Т. I, Варна, 1981, с. 150, бел. 4.

⁴⁰ Грозданова, Ел. Цит. съч., с. 211.

⁴¹ Василев, Ас. Ктиторски портрети. С., 1960, с. 81-83.

⁴² Иванов, Й. Български старини из Македония. Фототипно издание под редакцията на Б. Ангелов и Д. Ангелов. С., 1970, с. 495.

⁴³ ТИБИ, II, с. 193.

⁴⁴ Грозданова, Ел. Българската народност, с. 221.

⁴⁵ Пътища и пътешественици, с. 61.

⁴⁶ Коева, М. Паметници на културата през българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977, с. 51, 58, бел. № 46, 47.

⁴⁷ Пътища и пътешественици. с. 62.

⁴⁸ Челеби, Ев. Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр.Димитров. С., 1972, с. 57-58.

⁴⁹ Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки. В. Начев и Н. Ферманджиев. Превод В. Начев., 1984, с. 92.

⁵⁰ ТИБИ, II, с. 253.

⁵¹ Сенгаров, Ив. Търновски митрополити в турско време. Списание на БАН, кн.52, 1935, с. 225.

⁵² Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1, 1910, с. 75.

⁵³ Сотиров, Ив. Чипровска златарска школа. С., 1984, с. 80 ил. 51.

⁵⁴ ТИБИ, II, с. 163.

⁵⁵ Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. В: Избрани произведения. Т. I, С., 1973, с. 305, бел. № 17.

⁵⁶ Писахме да се...с. 74, 87.

⁵⁷ Харбова, М. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV-XVIII в.,

С., 1991, с. 38, 41, фиг. 15.

⁵⁸ ТИБИ, II, с. 293.

⁵⁹ Писахме да се знае..., с. 84.

⁶⁰ Симеонов, С. Разкопки на крепостта и външен град „Хоталич“ при Севлиево-АОР, през 1986, Разград, 1987, с. 204-205.

⁶¹ ТИБИ, II, с. 217.

⁶² ТИБИ, Т. III. Под редакцията на Б. Цветкова и А. Разбойников. 1972, с. 437-440.

⁶³ Харбова, М. Цит. съч., с. 72-73.

⁶⁴ ТИБИ, II, с. 211.

⁶⁵ Челеби, Ев. Цит. съч., с. 52.

⁶⁶ Пончев, П. Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 253.

⁶⁷ Харбова, М. Цит. съч. с. 49.

⁶⁸ Пончев, П. Цит. съч. с. 245-246.

⁶⁹ Койчева, К. Археологически разкопки в Габрово. - ГМСБ, Варна, 1988, с. 59-76.

⁷⁰ Иванов, Й. Български старини, с. 495.

⁷¹ Писахме да се знае...с. 121.

⁷² ТИБИ, II, с. 325.

⁷³ Грозданова, Ел. Българската народност, с. 208.

⁷⁴ Георгиев, п. Й. Град Елена, ПСп, Т. 65, 1904, с. 97-98.

⁷⁵ Писахме да се знае..., с. 92.

⁷⁶ Пак там, с. 131.

⁷⁷ Пак там, с. 67, 72, 75.

⁷⁸ Мутафов, В. За етническия, социален и стопански облик на с. Арбанаси през XVII в.- ГМСБ, т. V, Варна, 1979, с. 83-93.

⁷⁹ Цветкова, Б. Турски документи за статута на някои селища във Великотърновски окръг през XVII в. - ИОМВТ, III, 1966, с. 61-68.

⁸⁰ Цонев, Зв. История на Горна Оряховица и околността му: Лясковец и Арбанаси. В.Търново, 1932, с. 42-58.

⁸¹ Вачев, Х. Късносредновековни църкви в град Горна Оряховица.(Архитектурен образ и социална обусловеност на композиционната им форма).-В: Сборник Ряховец, книга I, 1994, с. 133-141.

⁸² Маргос, А., А. Симеонова. Късносредновековна църква при с. Голям извор, Разградско-МПК Векове, 1972, 3, с. 16.

⁸³ Стойков, Р. Селища в Силистренския санджак през 70-те години на XVII в.- ИНМВ, VII (XXII), 1971, с. 174.

⁸⁴ Маргос, А., А. Симеонова. Цит. съч., с. 17-19.

⁸⁵ Цветкова, Б. За поселищните и демографски промени и отношения в някои северноизточни райони на България през XV-XVIв.-ИНМ Шумен, III, 1965, с. 45.

⁸⁶ Стойков, Р. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в.-ИВАД, XV, 1964, с. 102-103.

⁸⁷ Маргос, А. Късносредновековна църква в с. Хърсово, Разградско. ИНМВ, XIX, (XXIV), 1983, с. 133-135.

⁸⁸ Стойков, Р. Селища и демографски облик., с. 103.

⁸⁹ Маргос, А. Късносредновековните църкви „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ в село Пороище, Разградско. -ИНМВ, Варна, кн. XXII (XXXVII), 1986, с. 108, бел. № 18.

⁹⁰ Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 57-59.

⁹¹ Маргос, А. Късносредновековните църкви... с. 110-130.

⁹² Кийл, М. Грамота за основаването на град Трявна. -Векове, 1984, кн. 3, с. 72-74.

⁹³ Божков, А. Тревненска живописна школа. С., 1967. ; Петров, Ц. Икони от тревненски

зографи. С., 1978; Марди-Бабикова, В. Арбанашките иконостаси от XVI-XVII в. - ранни творби на тревненските майстори. - Векове, 1981, кн. 6, с. 43-48.

⁹⁴ Цонев, Б. Опис на ръкописите...II, 1923, с. 354.

⁹⁵ Писахме да се знае...с. 30, 95, 221, бел. № 331, 332.

⁹⁶ Пак там, с. 120.

⁹⁷ ТИБИ, II, с. 281.

⁹⁸ Грозданова, Ел. Българската народност...с. 196.

⁹⁹ Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката при св. Синод на българската църква в София. С., 1900, с. 232.

¹⁰⁰ Грозданова, Ел. Българската народност...с. 196.

¹⁰¹ Цонев, Б. Опис на ръкописите...с. 97, т. I.

¹⁰² Пак там, с. 53.

¹⁰³ Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири...с. 299-300.

¹⁰⁴ Пак там, с. 301-303.

¹⁰⁵ Грозданова, Ел. Българската народност...с. 190.

¹⁰⁶ Гандев, Хр. Фактори на българското Възраждане. С., 1943, с. 18.

¹⁰⁷ Марди-Бабикова, В. Научно-мотивирано предложение за обявяване на църквата „Св. Никола“ в с. Софрониево, Врачанско за паметник на културата. С., 1973; Николов, Б. Софрониево. Враца, 1971.

¹⁰⁸ Касабова-Савова, Р. Стенописи от старата църква в с. Ослен Криводол. - Изкуство, 1977, кн. 8, с. 41-47.

¹⁰⁹ Марди-Бабикова, В. Научно-мотивирано предложение за обявяване на църквата „Св.Николай“ в с. Долна Кремена, Врачанско за паметник на културата. С., 1972.

¹¹⁰ Гергова, Ив. Един интересен паметник от XVIII в. Старата църква в с. Царевец, Врачанско. - Изкуство, 1982, 7, с. 45-48.

¹¹¹ Иванов, Пл. Отчет за археологическите проучвания на черквата „Св. Георги“ при Лютиброд през 1995. Отчет пред ССА на АИМ, С., 1996.

¹¹² Спространов, Е. Цит съч., с. 30-31.

¹¹³ Йовков, М. Вардим, Свищовско-павликянско селище от XV-XVIII в. Векове, 1990, I, с. 64.

¹¹⁴ Тодорова, О. Православието в българските земи...с. 150.

¹¹⁵ Станчев, К., Тр. Банков. Славянските ръкописи в музея на Възраждането - Варна, Старобългарска литература, 1978, 4, с. 105.

¹¹⁶ Стефанов, П. Герасим II Какавелас - търновски митрополит и цариградски патриарх през XVII в. - В: 300 години Чипровско въстание. С., 1988, с. 157.

¹¹⁷ Гергова, Ив. Ранният български иконостас XVI-XVIII век. С., 1995, с. 20-21.

¹¹⁸ Вачев, Х. Поселищен живот в землището на град Златарица от древността до края на XVII век. В: Сб. Златарица, 1992, 35с (под печат).

¹¹⁹ Йорданов, Ст., Т. Бакърджиева. Късносредновековна църква в с. Красен, Русенска-Архив за поселищни проучвания, 1994, 2, В. Търново, с. 48-63.

¹²⁰ Документи за българската история. Т. 3. Подбрал и превел П. Дорев, Част I (1564-1872) С., 1940, с. 27-28, док. № 63.

¹²¹ Тютюнджиев, Ив. Търновската митрополия...с. 33-34.

¹²² Янков, Д., Кр. Стефанова. Сондажни проучвания на църквата „Св. Параскева“ в с. Енина, Старозагорско - ИМЮИБ, XV, 1992, с. 133-141.

¹²³ Писахме да се знае...с. 76.

¹²⁴ Документи за българската...Т. I, с. 25.

¹²⁵ ТИБИ, V, Под редакцията на Б. Цветкова, С., 1974, с. 65, 91.

¹²⁶ Пак там, с. 87, 88, 93, 96.

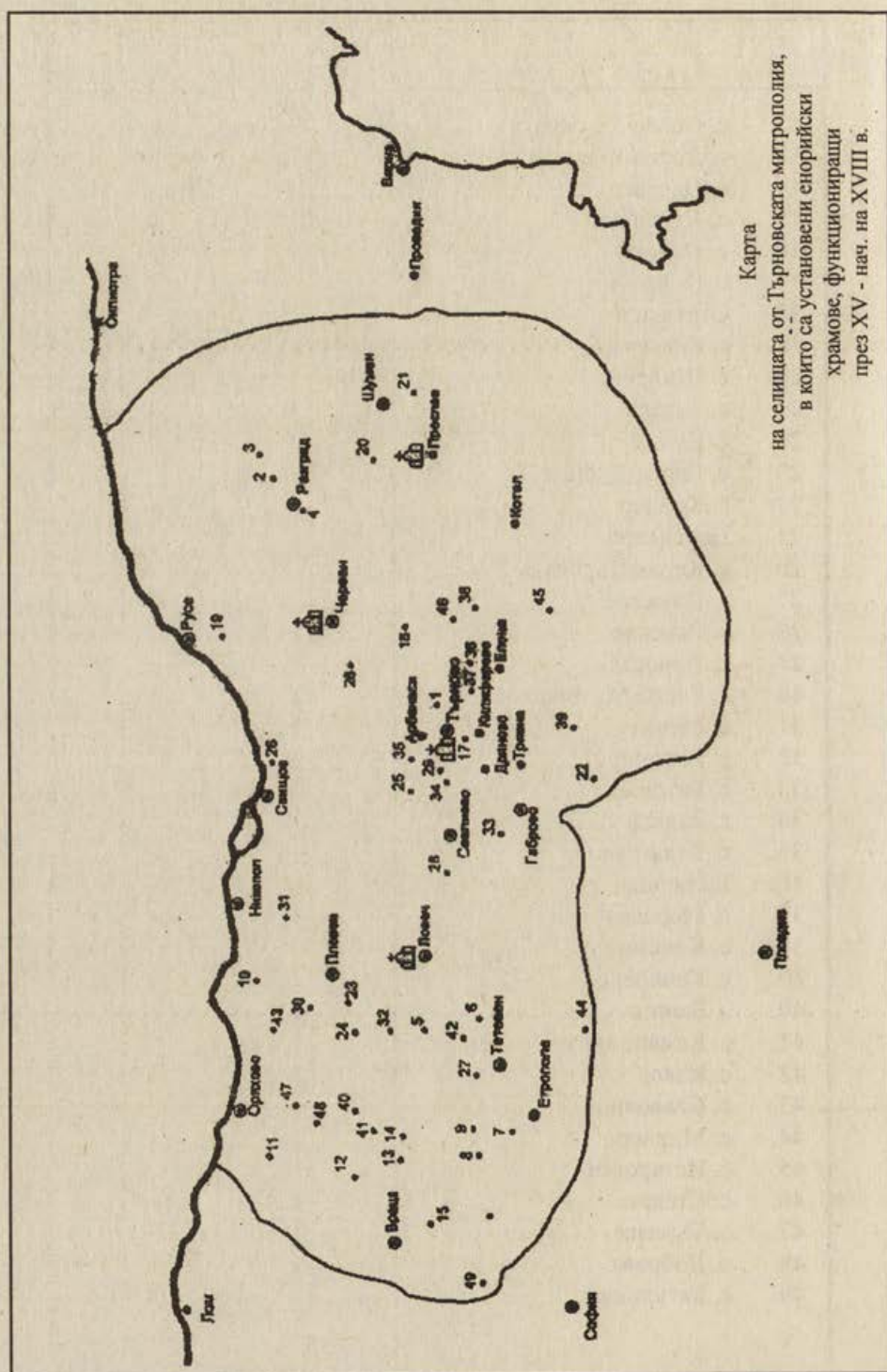
¹²⁷ Грозданова, Ел. Българската народност...с. 182.

- ¹²⁸ ТИБИ, III, с. 430-432.
- ¹²⁹ Пак там, с. 372.
- ¹³⁰ **Иванова, Св.** Градските териториални общности и организацията на култа на мюсюлмани и християни - В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи отразени в исторически и литературни паметници от XIV до XVIII в., В. Търново, 1992, с. 128-133.
- ¹³¹ ТИБИ, I, С., 1964, с. 42-60.
- ¹³² ТИБИ, V, 1974, с. 43, 60, 66, 68, 80, 82, 83, 95, 290.
- ¹³³ ТИБИ, III, с. 370.
- ¹³⁴ Пак там, с. 431.
- ¹³⁵ **Снегаров, Ив.** Търновски митрополити в турско време. Сп на БАН, кн. 52, 1935.
- ¹³⁶ Писахме да се...с. 67.
- ¹³⁷ Пак там, с. 75.
- ¹³⁸ Пак там, с. 72.
- ¹³⁹ Пак там, с. 90.
- ¹⁴⁰ Писахме да се ... с. 78-81.
- ¹⁴¹ **Караджова, Д.** Търново и Търновско в приписките на български ръкописи от XIII-XVIII в. - В: Търновска книжовна школа, т. 5, В. Търново, 1994, с. 483.
- ¹⁴² **Цонев, Б.** Опис на ръкописите... I., 254-257.
- ¹⁴³ Пътища и пътешественици... с. 97-98.
- ¹⁴⁴ Пак там, с. 115.
- ¹⁴⁵ **Николаев, В.** Един брат на султан Селим III на лютичкия (ортакьойския) митрополит Григорий от 1776 - ИИБИ, т. III. IV, 1951, с. 420.
- ¹⁴⁶ Маджарски ръкописи за Балканите XVI.XIX в. Подбор, превод и коментар **П. Миятев**. С., 1976, с. 45.
- ¹⁴⁷ **Коева, М.** Паметници на културата през българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977, с. 24-25.
- ¹⁴⁸ **Бур, М.** Християнското население и православните манастири на Балканите през османското владичество. - ИПр, 1984, 3, с. 44.
- ¹⁴⁹ **Грозданова, Ел.** Българската народност...с. 612.
- ¹⁵⁰ **Герлах, Ст.** Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар **М. Киселинчева**. Предговор и редакция Б. Цветкова. С., 1976, с. 261.
- ¹⁵¹ Писахме да се ...с. 278.
- ¹⁵² Пак там, с. 378, бел. № 3.
- ¹⁵³ Пътища и пътешественици...с. 58.
- ¹⁵⁴ **Герлах, Ст.** Цит. съч., с. 261.
- ¹⁵⁵ Пътища и пътешественици...с. 58.
- ¹⁵⁶ Всеобщая история архитектуры. Т. III. Средние века. Архитектура Молдавии и Влахии. М.-Л., 1966, с. 498, обр. 57, 58.
- ¹⁵⁷ **Грозданова, Ел., Ст. Андреев.** Българите през XVI в. С., 1986, с. 47.
- ¹⁵⁸ **Иречек, К.** Пътувания по ...с. 922.
- ¹⁵⁹ **Петров, П.** Цит. съч., с. 253-284.
- ¹⁶⁰ **Велков, А.** Официални признания за ислямизационната политика на османската държавна власт според архивни правителствени документи. - В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в. В. Търново, 1992, с. 40.
- ¹⁶¹ **Тодорова, О.** Православната църква...с. 85-86.
- ¹⁶² **Милев, Н.** Български лични и семейни имена от XVII в. - В: 300 години Чипровско въстание. С., 1988, с. 75-101.
- ¹⁶³ **Димитров, Б.** Цит. съч., с. 178.

ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XV - НАЧ. НА XVIII ВЕК
(легенда към картата)

№	Наименование на на селището	Църковни постройки, функциониращи в него през XV-нач. на XVIII в. - броя
	Велико Търново	10
	Червен	4
	Преслав	2
	Ловеч	4
	Никопол	4
	Шумен	3
	Свищов	2
	Русе	2
	Разград	2
	Плевен	1
	Враца	2
	Етрополе	2
	Тетевен	1
	Севлиево	1
	Дряново	3
	Габрово	2
	Елена	1
	Котел	1
	Оряхово	1
	Арбанаси	7
1.	Горна Оряховица	2
2.	с. Голям Извор	1
3.	с. Хърсово	1
4.	с. Пороище	4
5.	с. Дерманци	1
	Трявна	1
6.	с. Лесидрен	1
7.	с. Правец	1
8.	с. Ръждавица	2
9.	с. Лъджене	1
10.	с. Брест	1
11.	с. Софрониево	1

1	2	3	
12.	с. Ослен Криводол	1	
13.	с. Долна Кремена	1	
14.	с. Царевец	1	
15.	с. Лютиброд	1	
16.	с. Вардим	1	
17.	с. Присово	1	
18.	Стражица	1	
19.	с. Красен	1	
20.	с. Шипрово	1	
21.	с. Зикаки	1	
22.	с. Енина	2	
23.	с. Горен Дъбник	1	
24.	с. Койнар	1	
25.	Павликени	1	
26.	с. Каран Върбовка	1	
27.	с. Гложене	1	
28.	с. Ряховче	1	
29.	с. Новосел	1	
30.	с. Горна Митрополия	1	
31.	с. Мечка	1	
32.	с. Радомирци	1	
33.	с. Батошево	1	
34.	с. Балван	1	
35.	с. Беляковец	1	
36.	Златарица	1	
37.	с. Мерданя	1	
38.	с. Констандил	1	
39.	с. Кечидере	1	
40.	с. Баница	1	
41.	с. Камено поле	1	
42.	с. Извор	1	
43.	с. Славовица	1	
44.	с. Мирково	1	
45.	с. Истаросел	1	
46.	с. Стеврек	1	
47.	с. Търнава	1	
48.	с. Доброва	1	
49.	с. Батулище	1	

CONSTRUCTION OF PARISH CHURCHES IN TURNOVO'S DIOCES
XV-XVII CC
(Summary)

Hitko Vachev

The present study is a first attempt to determine the scale of construction of parish churches on the territory of Turnovo's dioces, the largest one on the Balkans in the XV-XVII cc. The information was collected from all possible sources preserved or discovered during the archeological excavations - buildings, official permits for construction, ecclesiastical documents, travel notes, additional remarks church ritual vessels, etc. III parish churches were located on that basis. The conclusions about the state of the Church organization in the dioces were drawn on the basis of the geographical location of the churches. Considering the specific conditions during the mentioned period the construction of churches in Turnovo's dioces could be determined as very large.

Translated by Yanka Serafimova

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЦЪРКОВНАТА БОРБА В ТЪРНОВО СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

СВЕТЛОЗАРА СТАНЕВА

Десетилетия преди началото на организираната борба за църковна независимост жителите на Търново отправят своите оплаквания от поведението на гръцкото духовенство до турските власти в града. Още през 1811 г. търновският войвода Фейзи ага е бил принуден да подкрепи търновци и да уведоми Високата порта за протестите им против митрополит Макарий.¹ През 1826 г. представителят на властта в града, войводата Сеид Ахмед, в свое изложение до Високата порта подкрепя протестите на търновското население срещу митрополит Иларион.²

Със своето скандално поведение възмущение в града и епархията предизвиква и следващият гръцки владика Панарет. Прошенията, изготвени за неговото сваляне и заменянето му с Неофит Бозвели, които са подписани от първенците на 16 каази в Търновска епархия, са отнесени през 1839 г. в Цариград.³ Повдигнатият в най-голямата българска епархия въпрос за отстраняването на гръцкия владика е пренесен в столицата на Османската империя, след което постепенно обхваща и други краища на българските земи и остава на сцената на общественopolитическия живот до окончателното му разрешаване. В този смисъл движението в Търновска епархия от 1838-1840 г. против митрополит Панарет може да се счита за начало на всенародната борба за църковна независимост.⁴

До Кримската война църковната борба се състои в организирането на протести пред представителите на властта в Търново, в изготвянето и изпращането на множество прошения до Високата порта и Цариградската патриаршия, в които се поставя искането за избора на български духовници. Като последица от това в Търново са назначени, а в последствие отзовани гръцките владци Неофит Византиос и Атанасий. Първият отново е върнат в Търновска епархия през 1849 г.⁵

По време на Кримската война (1853-1856) църковната борба временно стихва, за да се активизира след това. Събитията в Търново след войната имат свое място в общия ход на тази борба. Междувременно е нанесен удар на народното движение с неуспешния опит за въстание на Капитан дядо Никола. Заради предателската роля и готовността на Неофит Византиос да служи на властта при потушаване на бунта търновският мютесариф настоява пред великия везир за награждаването му с орден.⁶ Даже съществува съмнение

сред съвременниците, че въстанието е организирано със знанието на Неофит Византиос, който бил близък с дядо Никола. Неговата цел била да покаже на властта, че българите са бунтовници, а не мирни поданици на султана.⁷

Събитията изострят духовете в Търново и довеждат до разделянето на българското население на два враждуващи лагера - противници и поддръжници на Неофит.

През есента на 1856 г. започват гонения и арести на противниците на митрополита. Това активизира усилията за изгонването му. Народната партия организира изпращането на махзари против Неофит Византиос. По-късно е подготвен протест, скрепен с 4 000 подписа, който е отнесен в Цариград от делегация, включваща трима българи и трима представители на мюсюлманското население в Търново.⁸ На следващата година са съставени две прошения. Едното е адресирано до представителите на открития в Цариград патриаршески събор в края на 1857 г. Автор на второто прошение, подпечатано с личните печати на много търновци и изпратено на русенския валия, е Евстати Селвели - един от видните участници в църковната борба. В него отново се описва скандалното поведение на гръцкия митрополит, методите, с които си служи, за да си осигури подкрепата на някои търновци, страхът, който всява със заплахите, че ще изпрати на заточение някои видни граждани.⁹ За изготвянето на тези махзари и прошения реален принос има представителят на Търновската епархия в Цариград хаджи Николи Минчев.¹⁰

Сред жителите на града и съседните селища обаче имало и такива, които подкрепят Неофит. На принципа „разделяй и владей“ на едни той раздава пари, а на други осигурява място в меджлиса или държавна служба.¹¹ Чрез тях гръцкият митрополит организира съставянето и подписването на махзари в своя подкрепа. Във връзка с подпечатването на тези документи неговите привърженици извършват кражба на 35 печата на селища от Еленския край, които са открити и върнати след намесата на турската власт. По-нататъшните разследвания показват, че по заповед на Неофит са направени и фалшиви печати.¹² Делегация от пет души, подкупени от митрополита, отнасят махзарите в Цариград.¹³

Интригите и скандалното поведение на Неофит Византиос въвличат в борбата и представителите на турската администрация, които се опитват да защитят българското население. В резултат на доносите на Неофит пред Високата порта каймакаминът Галип паша и миралаят Нусрет бей са уволнени.¹⁴ За това помогнала и Патриаршията, която чрез подставено лице, представено като пратеник на търновци, връчва на военния министър махзар в подкрепа на търновския митрополит.¹⁵

И през 1857 г. продължават арестите на търновци - противници на Неофит. Повече от 50 дни в затвора престояват около 20 българи и турци, които настояват да бъдат отведени и разпитани в Цариград, за да разкажат за престъпленията на митрополита. Благодарение на проявената от тях солидарност, по решение на меджлиса те са освободени за 5 дни по време на Великденските празници.¹⁶

Размахът на църковната борба в цялата епархия предизвиква анкета от страна на турското правителство. Докладът на тримата правителствени анкетьори за положението в Търново са твърде противоречиви, поради което Високата порта изпраща Мидхат ефенди, бъдещият Мидхат паша. С помощта на д-р Васил Берон той се запознава с интригите и злоупотребите на Неофит. Докладът му в крайна сметка решава окончателно съдбата на търновския митрополит, отзован през март 1857 г.¹⁷

Една година по-късно (март 1858 г.) в Търново пристига новият митрополит Григорий. Използвайки старите и известни методи „да подкупи и разврати по-първите от народа“, той прави опит като своя предшественик да спечели подкрепата на представителите на българските общини в редица селища в района.¹⁸

Учредяването на 21 май 1859 г. на постоянен митрополитски съвет представлява важен момент в обществения живот на Търново. Неговата основна задача е да контролира действията на митрополита и да осуетява опитите му за финансови злоупотреби. Членовете на 14-членния съвет са видни търновски граждани, представители предимно на народната партия. За секретар на съвета е избран учителят Никола Златарски.¹⁹

Важна стъпка в борбата за църковна независимост представлява решението на търновци да открият семинария в града със задачата да подготвя българи за свещеници и учители, „за да може да се издигне нравствено и умствено низшето духовенство и да се засили неговият авторитет, да може окончателно да се побългари църковната служба“. На 21 май 1859 г. в Търново се събират граждани и представители на еснафските организации, за да изберат най-достойните, които ще се заемат с осъществяването на тази идея.²⁰

Брожение и недоволство сред търновци предизвиква едно от решенията на всенародния събор в Цариград, според което епархиите се лишават от правото на участие при избора на архиереи. В писмо от 22 декември 1859 г. те поздравяват своя представител в Цариград х. Николи, че единствен той не е подписал това решение.²¹ Около месец по-късно (15 януари 1860 г.) жителите на Търново изготвят по този повод протест до председателя на събора, в който настояват за равни права с гърците в духовните дела.²² Като нов момент в протеста, внесен от х. Николи на заседание на събора от 5 февруари 1860 г. от името на българите в Търновската каза, се очертава въпросът за възстановяването както на Търновската, така и на Охридската архиепископия и окончателното решение на търновци да не плащат данък на църквата, докато не се пристъпи към назначаването на български митрополити.²³ Протестът е придружен и от молба до Високата порта да ускори решаването на българския въпрос.²⁴

Интересен е фактът, че тези документи са изготвени и подадени с одобрението на търновския митрополит Григорий. Вероятно в този момент обстоятелствата приближават интересите и налагат известно умиротворяване в отношенията между Григорий и неговите противници в града. Само така

може да се обясни съдържанието на едно писмо, изпратено от Търново до Цариградски вестник, което носи подписите на 71 търновци, сред които такива видни участници и водачи в църковната борба като Евстати Селвели, Никола Михайловски, Петко Р. Славейков, Ради Маждраков, Стефан Карагъзов. В него авторите изразяват възмущението си, че на 25 октомври 1859 г., деня на освещаване на новата църква „Св. Спас“, е открадната богослужебна книга. Наред с това те протестират против съдържанието на статия, публикувана във вестника, в която са отправени обиди срещу Григорий, който, според тях е спечелил любовта и почитта на съгражданите им.²⁵

Упоритата съпротива на Патриаршията и липсата на окончателен изход в борбата за църковна независимост създават условия за проникването в българските земи на западната църква.

Протестантската пропаганда в Търново е свързана с името на д-р Лонг, един от първите мисионери на тази църква у нас. През 1859 г. той пристига в Търново. На 24 декември с. г. в дома, в който е отседнал, е организирано първото религиозно събрание. Постепенно д-р Лонг разширява дейността си в съседните селища. Като последица от това в Цариград се разпространява слухът, че около 300 търновски семейства са приели протестантството. Специална дописка във в. „България“ обаче опровергава тази новина и я нарича тенденциозна.²⁶ Народното противодействие не закъснява. Представителите на търновската интелигенция се обявяват решително против дейността на д-р Лонг. Отец Матей Преображенски отправя най-остри думи против „рушителите на православната вяра“, „против вълците в овчи кожи“. Решителна роля за изхода на борбата против протестантството изиграва неговата брошура „Защита на православието“, издадена през 1870 г.²⁷

Идеята за сключване на уния с католическата църква обаче намира последователи в Търново. Те попадат под влиянието на в. „България“, чрез който неговият редактор Драган Цанков проповядва идеята за разрешаване на българския църковен въпрос по пътя на униатството. Членовете на Търновската община, предвиждайки последиците, извикват на свое заседание Пандели Кисимов, разпространител на вестника в града, за да го заставят да прекрати абонамента.²⁸ В Търново са изготвени протести до Високата порта и до Патриаршията против дейността на Драган Цанков, които трябвало да бъдат подписани и от еснафите в града.²⁹ Против политиката на Драган Цанков е насочена и дописката, изпратена до в. „Дунавски лебед“. В нея търновци демонстрират твърдото си убеждение, че след като толкова много са страдали от безчинствата на гръцките фанариоти и са устояли, няма да се поддадат и на католическата пропаганда.³⁰ В този смисъл е и друга дописка, публикувана в същия вестник. В нея авторите защитават позициите на търновския представител в Цариград х. Николи, критикуван от Драган Цанков. Те обвиняват Д. Цанков, че е от „лъже-българите“ и предлага нови вериги на народа - тези на католицизма.³¹ В резултат от действията на народната партия и протестите на населението в Търново и други селища в района постепенно униатството

губи влияние.

На 3 април 1860 г., по време на Великденското богослужение в българската църква „Св. Стефан“ в Цариград, Иларион Макариополски не произнася името на патриарха. С този акт, известен като „Великденската акция“, българите открито отхвърлят зависимостта си от Цариградската патриаршия. Примерът на българите в Цариград е последван от почти всички градове в българските земи.

На 15 и 16 април 1860 г. търновци провеждат събрание, на което се решава, че от следващия ден в църквите в града вместо името на гръцкия владика ще се споменава името на султана.³² В същото време те подготвят благодарствен адрес до българската община в Цариград и до търновския представител х. Николи, в който ги призовават активно да подкрепят искането за църковна независимост.³³

След 3 април 1860 г. отношението на населението в Търново към Григорий е открито враждебно и съпроводено с много конфликти. През месец май 1860 г. търновци изпращат делегация в Свищов, за да връчи прошение на великия везир Къбръзлъ Мехмед паша, предприел обиколка в българските градове.³⁴ Междувременно е взето решение да се изпрати делегация от 12-15 души при Григорий, за да му предложат да се отрече от гръцкия патриарх.³⁵ Търновци отказват да вземат участие при избора на новия патриарх, тъй като вече са отхвърлили зависимостта си от гръцката църква.³⁶ През август с. г. представители на Търново и други селища от региона подават поредното прошение до везира в Цариград.³⁷ В края на годината при избора на новите училищни настоятелства отново е повдигнат въпросът за отношението към гръцкия митрополит. В писмото си от 20 декември 1860 г. Никола Златарски уведомява х. Николи в Цариград за решението на търновци да предложат на Григорий да последва примера на пловдивския митрополит Паисий и да мине на страната на българите.³⁸

Окончателният разрыв настъпва обаче след свикването на Велик събор в Цариград на 24 февруари 1861 г. и анатемосването на Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски. Като противодействие на този акт в дните между 7 и 13 март в Търново патриархът е анатемосан, а на Григорий му е забранено да извършва богослужение в градските храмове. На 19 март търновци се събират в църквите „Св. Никола“ и „Св. Спас“, където гръцкото духовенство отново е анатемосано. В същото време в града се събират представители на отделните селища, които избират трима души, които заминават за Цариград, за да участват в окончателното решаване на общобългарския въпрос. Определена е делегация от седем души, които трябвало да вземат от търновския владика църковните одежди и утвар. Чрез пълномощно писмо било подновено и представителството на х. Николи в Цариград.³⁹

През следващите години положението в града продължава да бъде напрегнато. Търновци многократно изготвят жалби, в които се описват злоупотребите на гръцкото духовенство и своеволията на Григорий. Едно от

тези прошения, след като е разнасяно в останалите кази за събиране на подписи, е предадено на търновския каймакамин Али бей, който го отнася в Цариград и го предава на Високата порта. В него българите заявяват, че няма да приемат владика, изпратен от Патриаршията, пък бил и той българин. Али бей се опитва да убеди правителството, че Григорий трябва да напусне епархията. Няколко дни по-късно е изготвен нов махзар, в който търновци предупреждават, че ще употребят насилие.⁴⁰ В същото време обаче провладишки настроените енорияши на някои църкви вземат превес. Така в църквата „Св. Богородица“ в Болярската махала и в митрополитската църква в Долната махала отново се споменава името на Григорий, а богослужението се извършва известно време на гръцки език.⁴¹ В тази обстановка единствено действията на старите гръкомани и липсата на единство между членовете на търновската община осуетяват окончателното изгонване на Григорий от епархията.⁴²

В края на 60-те години на XIX в. назряват събития от вътрешен и международен характер, които дават възможност на българите още по-решително да поставят въпроса за своята църковна независимост. На 25 и 26 януари 1867 г. тълпа обгражда митрополията и предупреждава Григорий да напусне града. На следващия ден всички търговци и занаятчии от площад Баждарлък отново се отправят към митрополията. Дори след намесата на турската власт духовете не се успокояват. Търновските младежи предприемат обиколка в съседните села, за да активизират действията на населението. Тези събития принуждават търновския мютесариф да обещае, че Григорий ще напусне града. Действително през 1867 г. Григорий се премества в резиденцията си в Арбанаси, а на 18 март окончателно отпътува от епархията. От този момент до 1870 г. управлението на църковните дела се осъществява от митрополитски съвет и от търновската община.⁴³

На 28 февруари 1870 г. със специален ферман е учредена българската екзархия. Денят, в който тази вест пристига в Търново, се превръща в празник за града. Във всички църкви богослужението завършва със специални слова. Особено тържествена е службата в митрополитската църква, където пред стеклия се народ говори учителят Тодор Шишков - един от водачите на търновци в църковната борба. След това свещениците, заедно с градските първенци, всички учители и ученици, посещават търновския мютесариф Хайдар бей.⁴⁴

С победа завършва продължилата повече от три десетилетия борба на българите за освобождение от духовно робство и признаването на българската нация в рамките на Османската империя. Зародила се в Търновска епархия, тази борба постепенно обхваща останалите български земи и не стихва до окончателното разрешаване на църковния въпрос. През годините тя минава през различни етапи, протича с различна интензивност, приема различни форми. Съпроводена е с моменти на твърдо устояване на позициите и на компромиси, на дълбока увереност в крайния резултат и на временно обезверяване. В борбата за църковна независимост се включват общественици, просветители, участници в националноосвободителното движение в Търново,

чиято дейност по значимостта на приноса си има общонационално значение.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Опис на турски документи за църковнонационалната борба на българския народ и християнските църкви в Османската империя XV-XX в., С., 1971, с. 14.

² Пак там, с. 14.

³ **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно- национални борби и постижения. С., 1971, с. 31-33; д-р **Т. Янков**, Първенството на великотърновци. - Общински вестник „Велико Търново“, бр. 5, 27 април 1928.

⁴ **Станева, С.** Участието на търновци в борбата за църковна независимост - В: Сб. Култура, църква и революция през Възраждането, Сливен, 1995, с. 227.

⁵ Пак там, с. 228.

⁶ Опис на турски документи..., с. 23.

⁷ Цариградски вестник, VII, бр. 329, 18 май 1857.

⁸ **Москов, М.** Управление на Велико Търново преди нашето Освобождение. - Общински вестник „Велико Търново“, бр. 10, 1 юни 1928.

⁹ НБКМ - БИА, ф. 49, а. е. 92, л. 2.

¹⁰ **Москов, М.** Цит. съч., - Общински вестник „Велико Търново“, бр. 16-17, 20 юли 1928.

¹¹ Цариградски вестник, VII, бр. 323, 6 април 1857; бр. 329, 18 май 1857.

¹² Пак там, VII, бр. 328, 11 май 1857.

¹³ Пак там, VII, бр. 314, 2 февруари 1857; бр. 307, 15 декември 1856.

¹⁴ Пак там, VII, бр. 317, 23 февруари 1857; бр. 329, 18 май 1857.

¹⁵ Пак там, VII, бр. 323, 6 април 1857.

¹⁶ Пак там, VII, бр. 332, 8 юни 1857; бр. 326, 27 април 1857; бр. 328, 11 май 1857.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ **Арнаудов, М.** Иларион Макариополски и българският църковен въпрос.-В: Иларион Макариополски, митрополит Търновски, С., 1925, с. 157-159; **П. Ников**, Цит. съч., с. 145.

¹⁹ **Кулелиев, Й.** Д-р Алберт Лонг във Велико Търново. - Общински вестник „Велико Търново“, бр. 10, 15 октомври 1932 г.; **Г. Плетньов**, Ролята и мястото на Търново в църковно-националното движение. - Общински вестник „Велико Търново“, март 1981, с. 13.

²⁰ **Москов, М.** Мисълта за откриване на духовна семинария във Велико Търново през 1859-1870 г. - Общински вестник „Велико Търново“, бр. 22, 12 декември 1931.

²¹ НБКМ-БИА, ф. 49, а. е. 92, л. 10 - Писмо на търновски граждани до х. Николи, 22 декември 1859 г.

²² Пак там, л. 12.

²³ **Арнаудов, М.** Цит. съч., с. 160-162; Цариградски вестник, бр. 471, 20 февруари 1860 г.

²⁴ Пак там, X, бр. 469, 6 февруари 1860 г.

²⁵ Пак там, X, бр. 468, 30 януари 1860 г.

²⁶ В. „България“, III, бр. 15, 25 септември 1861.

²⁷ **Даскалов, В.** Конференцията на българската евангелистка църква. - Общински вестник „Велико Търново“, бр. 23, 29 септември 1930; **С. Станева**, Цит. съч., с. 229.

²⁸ **Поп Христов, Г.** Свищов в миналото (86-1877). Свищов, с. 95; **Г. Плетньов**, Цит. съч., с. 13.

²⁹ НБКМ-БИА, ф. 49, а. е. 21, л. 1 - писмо на Н. Златарски до х. Николи от 19 януари 1860 г.

³⁰ В. „Дунавски лебед“, I, бр. 11, 22 ноември 1860.

³¹ Пак там, I, бр. 7, 27 октомври 1860.

³² В. „България“, II, бр. 58, 27 април 1860.

³³ Цариградски вестник, X, бр. 482, 7 май 1860.

³⁴ Проф. Златарски, Н. В. Принос към историята на учебното дело във Велико Търново.- В: Юб. книга на Великотърновската мъжка гимназия „Св. Кирил“ - Велико Търново.

³⁵ В. „България“, II, бр. 70, 20 юли 1860.

³⁶ В. „България“, III, бр. 74, 17 август 1860.

³⁷ Ников, П. Цит. съч., с. 31-33. Според Т. Янков членовете на делегацията са: Иван Карамаринов, Никола Кешенджиоглу и х. Койчо х. Славов, а към тях се присъединява и Колчо Басмаджията от Габрово. Вж.: Д-р Т. Янков. Първенството на великотърновци. Общински вестник „Велико Търново“, бр. 5, 27 април 1928 г.

³⁸ Проф. Златарски, Н. В. Цит. съч., с. 115.

³⁹ НБКМ - БИА, ф. 49, а. е. 21, л. 6, ба, 7, 7а. - писмо на Н. Златарски до х. Николи, 21 март 1861 г., в. „България“, III бр. 106, 29 март 1861 г.

⁴⁰ В. „Гайда“, II, бр. 2, 4 юли 1864; бр. 16, 4 април 1864; бр. 18, 25 април 1864.

⁴¹ В. „Гайда“, II, бр. 6, 23 август 1864; бр. 9, 19 септември 1864.

⁴² Ников, П. Цит. съч., с. 228; Г. Плетньов. Цит. съч., с. 13.

⁴³ Москов, М. Търново в черковната борба. Търново, 1915, с. 30-32; П. Ников. Цит. съч., с. 228-229; Св. Станева. Цит. съч., с. 230.

⁴⁴ В. „Право“, V, бр. 5, 28 март 1870 г.

ABOUT THE ECCLESIASTICAL STRUGGLE IN TURNOVO AFTER THE CRIMEAN WAR (Summary)

Svetlozara Staneva

After the Crimean War (1853-1856) the ecclesiastical struggle decreased to be activated later. The events in Turnovo after the war have their place in that struggle.

Several times during the next decades the population of Turnovo organizes the preparation and sending of petitions to the Supreme Porte, to the Great Vezir and to the Oecumenical Council in Istanbul. With the petitions they protested against the behaviour of the Greek bishops, put the question for the restoration of the Patriarchate at Turnovo and Ohrid, refused to pay taxes to the Church till the election of Bulgarian bishops.

The population of Turnovo strongly resisted to the protestant propaganda in the town and the idea for concluding a union with the Catholic Church.

On 28th February 1870 a special decree permitted the foundation of the Bulgarian Exarchate - a stunning success of the struggle for recognizing Bulgarian nation within the Ottoman Empire.

Translated by Yanka Serafimova

ДВЕ НЕИЗВЕСТНИ ПИСМА ДО И ОТ СТЕФАН СТАМБОЛОВ

ДИМИТРИНКА ПАНТИЛЕЕВА

За малцина държавни мъже може да се твърди убедено, че са колкото родолюбци, толкова и „родени политици“. Сред тях изпъква най-възхваляваният и най-охулваният строител на Нова България - Стефан Стамболов. Талантлив държавник, надраснал ориенталския ръст на своите предшественици и съвременници, той поставя основите на законодателната и изпълнителната дейност, които превръщат страната ни в модерна европейска държава. Правителството му създава условия за икономическа независимост и самостоятелна национална политика. По време на неговото управление България се издига като равноправен партньор на международната сцена. Той е политикът, който не допуска монархът да се превърне в основна фигура в политическия живот.

Повече от век Стефан Стамболов е възвеличаван и порицаван, превъзнесен като национален спасител или предател на националните интереси. С настоящата публикация даваме своя скромнен принос за осветляване на моменти от неговия живот и дейност в последните месеци преди убийството му.

Под съставителството на Милен Куманов и колектив са издадени до момента пет тома от поредицата „Личният архив на Стефан Стамболов - писма, телеграми, записки и дневници“.

Във фонда на Исторически музей - Свищов, се съхраняват две неизвестни писма, които с нашата публикация се пускат в научно обръщение.

Първото писмо е писано от Янко Атанасов Станчов¹, чичо на Поликсена Стамболова. То носи дата 17. I. 1895 г. и е адресирано до Стефан Стамболов. Корените на Станчовия род могат да се проследят до 1790 г., когато Иван Димитров Станчов идва от Южна България и се установява в Ловеч.² Единият от тримата му сина, Димитър, се преселва в гр. Свищов през 1818 г. По-късно тук се установява и брат му Атанас. В Свищов Атанас се задомява за Малти Рахнева от Г. Оряховица и му се раждат три деца - Янко, Поликсена и Костаки, бащата на Поликсена Стамболова. Костаки Станчов встъпва в брак с Елисавета х. Василева от Румъния.³ Родените от брака им девет деца завършват образование в Европа. От женитбата си и търговията си в Румъния и Свищов той придобива крупен търговски капитал и недвижими имоти - мушии.

Биографите, посветили перото си на общественния път на Стефан Стамболов,

почти не отделят внимание на неговата съпруга Поликсена, както и на останалите му близки и роднини. Изключение от това правило прави Димитър Маринов, виден в миналото наш публицист, етнограф, теософ, общественик и пр. Той пръв пише, че съпругата на Стамболов се казва Поликсена и е родом от Свищов. Стамболов вижда за първи път Поликсена, когато на 1 август 1887 г. в качеството си на регент придружава новоизбрания български княз Фердинанд при пътуването му от Видин до Търново, където трябвало да положи клетва за вярност пред III Велико народно събрание. Кортетът с високопоставените лица минава и през Свищов. Цялото население е излязло да посрещне и види новия български владетел. На спонтанен митинг в центъра на града една госпожица с омайна външност приветства Княза с реч на немски език. Тогава Регентът Стамболов съзира в тази грациозна и нежна девица героиня с безстрашна решителност и твърдост. Всяка дума от приветствието ѝ го убеждава в това му мнение. Още тук той пита за името ѝ. Като министър-председател намира всякакви поводи, за да посещава Свищов. Така до 15 май 1888 г., когато се сгодява за нея. В края на май с. г. Поликсена Станчова става Поликсена Стамболова.⁴

Въпросното писмо на Янко Станчов до Стефан Стамболов дава нови подробности за имотните владения на бащата на Поликсена Костаки Станчов. То постъпва във фонда на Исторически музей - Свищов през 1965 г. като дарение от Рашко Иванов от Свищов. Написано е на сгънат на две кариран лист, с черно мастило, много добре запазено. Ето и текстът на самото писмо:

„Свищовъ 17. Януарий 1895.

Господ. С. Стамболовъ

София.

Братъ ми си отиде, и отиде тамъ гдето всички ще отидемъ, и отъ гдето никой се не връща, за това нека кажемъ Богъ да го прости и лека му пръсъ.

Погребението му стана най тържественно, така както подобаваше всички по първи граждани дойдоха дома да придружатъ останките му, по улиците особено твърде много народ на групи дочакаха да мине процесията, съ една дума такова погребение не е бивало, на всичко това благоприятстваше и денътъ защото беше прекрасенъ, слънце, ясно и топло време.

Според Телеграмата Ви поднесохъ на гробътъ му единъ Хубавъ Венецъ отъ страната Ви съ Лента и надписъ „На Любимия ни Баща Костаки, - „Отъ Семейството на Ст. Стамболова“ За който Венецъ Ви притваремъ сметката отъ Лев. 129.

Сега трябва следъ няколко дена (азъ мисля следъ 40 дена) да се състави Роднинский съветъ и Опекунство, като намерявамъ да бъдете и Вий во Роднинския съветъ вписани, а Елисавета да бъде опекунка, по тоя въпросъ

ако искате дайте си мнението.

Ще има малко ходения по работите на покойния, както тук, тъй също и въ Ромъния, на Мошията и въ Крайова, за да се видят и уредят работите, защото, до колкото зная покойния не е разказвал при живота си никому нищо отъ своите си дела, За това къмъ пролетъ Елисавета трябва да отиде въ Ромъние да пригледа било на Мошията било въ Крайова Земанията, тъй като Мошията я има съдружески съ Гна №. 111. Попъ, съ когото ще трябва да пригледа сметки и уреди по нататъшното вървение на работите, ако иска да продължава съдружеството на Мошията до истичанието на Контракта.-

Въ къщи всички са добре Здрави и Ви Поздравляватъ.

Вашъ

Янко А. Станчовъ⁴⁵

Второто писмо е писано от самия Стамболов на 3. II. 1895 г. Адресирано е до Стоян Сарийски, един от водачите на Народно-Либералната партия в Кюстендилския край ⁶. За да се възприеме по-добре съдържанието на това писмо, ще поясним накратко политическата обстановка в периода 1894 - началото на 1895 г. и мястото на Стамболов в нея.

В началото на 1894 г. Стамболовата политика е подложена на жестока критика от страна на почти всички обществени и политически групи. Князът смята, че е време да поеме самостоятелна линия на поведение. На 19 май 1894г. Фердинанд се разделя със своя пръв министър. Изборите за VIII Обикновено народно събрание през септември 1894 г. са спечелени от Народната партия и Константин Стоилов съставя самостоятелен кабинет. По време на управлението му Стамболов застава в редиците на обединената легална опозиция и развива трескава дейност против кабинета. Но тези първи опозиционни дни са изпълнени с голяма изненада от бясното преследване, на което е подложен самият той и неговите политически сподвижници от столицата и провинцията. „Правителството на Стоилов - пише П. Пешев - засили преследването против Стамболов, който бе подложен на строг полицейски надзор. Полицейският таен и явен надзор се засилиха до толкоз, щото заприличаха на хайка, устроена за преследване на някой див звяр.“⁷

Сформира се и специална парламентарна комисия за разследване престъпленията на Стамболовия кабинет от 1887 г. до 1894 г. През 1895 г. Стамболов получава всекидневни известия от политически приятели, че правителството се готви не само за съдебна, но и за физическа разправа с него.

Въпросното писмо на Стамболов до Ст. Сарийски постъпва във фонда на Исторически музей през 1967 г. като дарение на Емил Сарийски от Варна. Писмото е добре запазено, написано с характерния за Стамболов почерк и стил на две страници с червено мастило. Писано почти година след падането му от власт и след провеждането на допълнителните парламентарни избори за VIII Обикновено народно събрание, то хвърля обилна светлина върху

политическата обстановка в страната в навечерието на неговото убийство в началото на юли 1895 г.:

„София 3. II. 95 г.

Бай Сарийски,

За да се нанесе единъ тежакъ ударъ на блюдолизците следъ кървавите избори, които те направиха на 22 Януарий т. г., необходимо е да стане следующето на 14 того ⁸:

1. Да се поздравя Княза съ празника.

2. Да се протестира предъ него за зверствата и беззаконията, които правителството е извършило отъ 18 май насамъ и особено за тия отъ 22 Януарий т. г.

3. Да се протестира срещу закона за акциза и да се неприлаганието му.

4. Да се моли Княза да вземне нуждните мерки за въвеждане редъ, тишина и безопасностъ въ страната и за премахванието на анархията, беззаконията и убийствата.

5. Да се изкаже недоверие къмъ правителството за неговата гибелна и глупава политика.

Депеши съ подобно съдържание трябва да се испратятъ както отъ Кюстендилъ, така и отъ другите градове и села въ округа Ви. За тая работа пиша Вамъ, като Ви моля да съобщите горнийото на приятелите въ округа и да ги помолите да се заематъ сериозно съ тая работа. Отъ градовете гледайте да има на депешите подписи съ стотини. Внушете на Радославистите и на другите опозиционери тоже да пратятъ на 14 того подобни депеши. Общия врагъ трябва да се напада съ общи сили. Ако полицията поиска да Ви пречи, оплачете се на Князю. Отъ всичките депеши пращайте копие и до „Свобода“.

Поздравление на Караманова, Лекарски (?), Риковски (?) и другите приятели.

Вашъ

(Следва подпис) С. Стамболов.“⁹

Двете писма даватъ допълнителна информация за живота и дейността на Ст. Стамболов.

Първото писмо е до Стамболов и дава информация с каква фамилия се е свързал посредством брака си с Поликсена.

Второто е от Стамболов и се отнася до политическата му дейност след свалянето му от власт. То е едно своеобразно Окръжно на председателя на Народно-Либералната партия до един от нейните водачи в Кюстендилския край Стоян Сарийски. Заедно с това е документ и за позицията на Народно-Либералната партия към политическата обстановка в страната през първите месеци на Народняшкото управление.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Янко Станчов е свищовски адвокат, брат на Костаки Станчов, бащата на Поликсена Стамболова.

² Ганчев, Ст. „Свищов - принос за историята му“, Свищов, 1929 г., стр. 388 и сл.

³ Елисавета Костаки Станчова е майката на Поликсена Стамболова, българка по произход - баща ѝ е родом от Видин, а майка ѝ от Тетово.

⁴ Маринов, Д. „Ст. Стамболов и новейшата ни история“, С., 1907 г.

⁵ Исторически музей - Свищов, инв. № 91.

⁶ Стоян Сарийски е мелничар от Кюстендил. След Освобождението е член на Либералната партия. След разпадането ѝ се включва в редовете на Народно - Либералната партия на Стамболов, член е на партийното бюро в Кюстендил. В периода 1907-1908 г. е почетен представител на Окръжното бюро на партията. През 1911 г. на II партиен конгрес на Народно - Либералната партия е избран във висшия партиен съвет.

⁷ Пешев, П. „Историческите събития и деятели от навечерието на освобождението ни до днес“, С., 1993 г., трето фототипно издание, стр. 291.

⁸ 14. II - рождената дата на княз Фердинанд.

⁹ Исторически музей - Свищов, инв. № 385.

TWO UNKNOWN LETTERS TO AND FROM STEFAN STAMBOLOV
(Summary)

Dimitrinka Pantileeva

The present article treats two unknown letters from the fund of Historical museum-Svishtov. They give us additional information about the life and the activity of Stefan Stambolov. The first letter is directed to him and gives information about his family. The second one is from Stefan Stambolov and concerns his political activity and the situation in Bulgaria after his overthrow, several months before his assassination.

Translated by Yanka Serafimova

НЯКОИ МАЛКО ИЗВЕСТНИ ФАКТИ ОТ ЖИВОТА И ДЕЛОТО НА ГЕНЕРАЛ ИВАН ФИЧЕВ

КАТЯ МИТОВА - ГАНЕВА

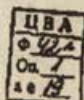
Във военната история, военното изкуство и наука на България генерал-лейтенант Иван Иванов Фичев заема важно място. В своето не всякога възходящо професионално развитие той стига до най-високите длъжности в армията; началник на Генералния щаб, началник на Щаба на Действащата армия по време на Балканската война (1912-1913 г.), военен министър.

Неговите съвременници определят характера му като труден и противоречив, каквато всъщност е и кариерата му. Вероятно до голяма степен на това се дължат някои неточности в биографията му, допуснати в различни източници. В литературата се срещат разминавания около рождената дата, етапите на образование, спорове относно военно-историческата му дейност и като основоположник на военното печатно дело, специалните военни и дипломатически мисии, които е изпълнявал, и др.

В настоящото съобщение се цели изясняването на тези въпроси до някаква степен на базата на архивен материал, съхраняван в Централния военен архив - В. Търново, и други източници.

Първият му биограф е ген. Рашко Атанасов - негов съгражданин и съвременник. Още във въведението на книгата си „Генерала от пехотата Иван Фичев“ дава една най-обща характеристика за живота и делата му. „Надарен с вродени способности и обладаващ широка военна култура, г-л Фичев е и ще си остане голяма фигура... и въпреки досадното безразличие на нашата съвременност ще дойде време, когато поколенията ще намерят, оценят и признаят големите качества и заслуги на този човек.“ Авторът посочва за негова рождена дата 15 април 1860 г.¹ Вероятно тя е използвана и от други негови биографи, но по въпросът за рождението на ген. Фичев съществуват документи в Централен военен архив - Велико Търново, които дават основание за оспорване. В свидетелството за свето кръщение четем: „Подписанный священник свидетелствам, че Иван Иванов Фичев е роден в градът ни Търново в енорията на Свети равноапостоли Константин и Елена в лето 1859, априлия, 3 ден, от родители православни Ивана Николова и Кръстина Бобева, а кръстен в неделя на 12-ти ден в същия месец от покойнаго священника поп Василиа Теодосиева в църквата „Св. Константина“. Кръстник му бил Михаил Василев. И за уверение давам му настоящето свидетелство. 1880, марта, 11, град Търново, протонотарий попа Димитрий.“² Т. е. документът е издаден 21 години по-късно.

Иван 2-а

Свидѣтелство
за свѣто Кръщеніе

Почтенный священникъ свидѣтельствующе
че Иванъ Иванова Фичевъ е роденъ въ градѣ
ни Търново въ Епаріѣта на свѣты равно-
апостолны Константинъ и Елена въ лѣто 1859
апрѣлѣ въ день свѣтѣ родителей православны Ивана
Николова и Кръстіна Бѣвелевъ и Кръстена въ
неделя на Роденъ въ свѣтъ мѣсѣцъ отъ по-
койного священника прото Василіа Дебдосіева
въ църквѣта Епаріѣта Константинъ, Кръстникъ
мѣ е билъ Михаилъ Василіевъ, и за увѣ-
рѣніе даваемъ му настояще то свидѣтелство

1880. Марта 11.

Градъ Търново

Протопопъ
Прото Димитрій.

Вероятно това свѣто кръщелно свидѣтелство е издадено на ген. Фичев във връзка с кандидатстването му във Военното училище, където се изисква определена възрастова граница. Зачисляването му става със заповед по Военно училище № 149/28 май 1880 г.³ Малко известен е фактът, че го завършва девети по успех от общо 62 юнкера, като е произведен в третия випуск от княз Александър I Батенберг със заповед № 98/30 август 1882 г. в Шумен.⁴

Друг биограф на ген. Фичев е полк. Георги Вълков. В книгата му, издадена в по-ново време, четем: „Иван Фичев има щастливия жребий, не само да се роди (на 15/27 април 1860 г.) в Търново - столица на Втората българска държава, центъра на духовна култура, едно от средищата на национално-освободителното ни движение, но и в известна и богата фамилия. Баща му Иван е големият син на възрожденския самобитен архитект Кольо Фичето.“⁵ По всяка

вероятност Г. Вълков се доверява на датата, посочена от ген. Р. Атанасов - 15 април 1860 г. и осъвременявайки я в нов стил посочва - 15/27 април 1860 г.

В ЦВА - В. Търново са съхранени няколко биографични справки за ген. Фичев, недатирани и не на всички е посочено с каква цел са изготвени. За рождена дата е изписана 15 август 1860 г. в Търново.⁶ Допускам, че това е печатна грешка, вместо месец април е изписан месец август и при преписване на справките една от друга грешката се повтаря.

Съхранена е и друга биографична справка, в която е изписано „Г-л Фичев, Иван - български генерал-лейтенант, роден в 1885 г....“⁷, което е абсурдно.

В подготвената биографична справка за гръцката енциклопедия от 11 август 1933 г. четем: „Фичев, Иван - български генерал-лейтенант, роден в 1858 г.“⁸

В българската енциклопедия ген. Фичев е посочен с рождена дата 15 април 1860 г.

В друг източник от по-ново време за командването на българската армия през войните за национална обединение ген. Фичев отново е посочен с дата на рождение - 15 април 1860 г.⁹

Същото се потвърждава и в книгата „Офицерски корпус в България 1878 - 1944 г.“¹⁰

В ЦВА - В. Търново се съхраняват материали, събрани от полк. Иван Кръстев Стойчев, оформени като личен фонд на ген. Фичев. Самият фондообразувател подготвя една подробна и с точни сведения анкета от името на Генерал-Щабното ведомство. Тя е върху оригинална, специално подготвена печатна бланка и лично ръкописно попълнена и подписана от ген. Фичев на 6 февруари 1928 г. в София. В нея лично изписва: „Иван Иванов Фичев, роден в гр. Търново на 15 април 1858 г.“¹¹ Този документ, както и цитираните по-горе няколко архивни материали, т. е. тези, които са издавани приживе на ген. Фичев, категорично посочват датата 15 април 1858, а светото кръщелно свидетелство, издадено във връзка с постъпване на определена възраст (22 г.) във Военното училище е с дата 3/15 април 1859 г. По-късно вероятно авторите се предоверяват на датата, посочена от ген. Р. Атанасов - 15 април 1860 г. и по този начин тя се тиражира в изданията погрешно. (Книгата на ген. Р. Атанасов е писана и отпечатана 11 години след смъртта на ген. Фичев, който умира на 18 ноември 1931 г.¹², а биографичната книга излиза през 1942 г.) Така, че това ми дава основание да считам, че 1860 г. като рождена е неточна. Според мойто скромно мнение - ген. Фичев е роден на 3/15 април 1858 г.

В споменатата вече анкета видният военачалник посочва по години етапите на образованието си, както и длъжностите, които е изпълнявал в армията, с което внася яснота по тези въпроси. Завършва трите класа в Търновското класно училище - 1869-1873, IV клас на Габровската априловска гимназия - 1876, Софийското военно училище - 1882, Италианската военна академия „Scola di guerra“ - 1900. Изпълнява длъжностите: Началник Щаба на 1-ва пехотна дивизия - 1903, помощник на началника на Щаба на армията - 1904-1907, началник Щаба на армията 1910-1914, военен министър 1914-1915.

Малко известни са специалните мисии у нас и в „странство“ на ген. Фичев, посочени в архивните материали. В 1902 е на големите френски маневри в околностите на Тулуза. В 1906 участва във всемирните маневри в Милано, а в 1907 в австро-унгарските. В 1910 придружава цар Фердинанд при официалното му посещение в Париж. През 1911 присъства на големите руски маневри около Царское село. През 1913 е член на делегацията за сключване мира в Букурещ, а през 1921 е назначен за пълномощен министър в Букурещ.¹³

Ген. Фичев притежава български - 6 ордена, 4 медала и 4 знака. Но малко известен факт е, че той е кавалер на 13 чуждестранни ордена от 10 държави: Франция, Русия, Германия, Италия, Австрия, Румъния, Гърция, Турция, Персия и Швейцария.¹⁴

Ген. Фичев още в младините си започва да се занимава с научна дейност по проблемите на военното изкуство и военна история. Той е един от създателите на специализирана военна литература, на военния периодичен печат. Мотивира се с това, че след Сръбско-българската война и детронирането на княз Александър I е почувствана остра нужда от един военен орган, който да бъде застъпник на интересите на българската армия и „да я тури в течение на живота по чуждите големи армии от които трябва да черпим поучение и научни познания“. За тази цел в 1887 г. в Търново той основава първия български военен вестник „Народна защита“, от които излизат 25 броя. Целта му е да се яви в защита на войската, която след Сръбско-българската война е станала предмет на атака от политическата преса.

По повод издаването на специализирания орган „Военен журнал“ ген. Фичев отразява в спомените си разбирането и подкрепата на военния министър полк. Муткуров, когато заедно с майор К. Паница аргументирано поставят въпроса за необходимостта му. Обезпечава се и в материално отношение издаването на вестника.¹⁵ Ген. Фичев признава, че в началото „Военен журнал“ се редактира твърде неумело и публикуваните статии не са с голяма научна стойност. Езикът е неудовлетворителен и не дотам грамотен. Съобщава за една критика в периодичното списание на Българското книжовно дружество, което дава неблагоприятна оценка за излезлите от първа до пета книжка, като обръща сериозно внимание за подобряване езика и редактирането. „Военен журнал“ получава правилна насока и става сериозно военно научно списание, според ген. Фичев, когато започва да се редактира от Учебното бюро при Военното министерство.¹⁶ (Учебното бюро също се оглавява от ген. Фичев).

Въпреки някои критични оценки за първите му трудове, за това, че не са написани в дълбочина, приносят на ген. Фичев е голям, защото започва да работи с перо в тая епоха, когато в България няма никаква военна литература. Той заслужава да бъде нареден сред най-първите творци на военното литературно поле. Има обнародвани над 3000 страници.

Ген. Фичев се занимава и с превод на чужда военна литература, като за това немаловажен факт е владенето на шест чужди езика. Това му дава възможност да поддържа писмени връзки с италиански, руски, румънски и др. военни и

държавни дейци.

Безспорно ген. Фичев е многостранно развита личност. За това можем да вярваме на твърдението, че се ползва с име на офицер с голяма военна култура, интелигентен, трудолюбив и много начетен. Непрекъснато ще се преоткриват нови и нови факти от живота и делото му, ще се доизяснява и разисква приносът във военната история на България.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Атанасов, Рашко. Генерала от пехотата Иван Фичев, С., 1942, с. 14.

² ЦВА, ф. 42 л., оп. 1, а. е. 19, л. 159.

³ ЦВА, ф. 1521, оп. 1, а. е. 4, л. 398-399.

⁴ Пак там, а. е. 9, л. 77.

⁵ Вълков, Георги. Генерал Иван Фичев - Избрани произведения. С., 1988, с. 12.

⁶ ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 132, л. 9, 10, 17.

⁷ Пак там. л. 14

⁸ Пак там, л. 20.

⁹ Недев, Светлозар. Командването на българската армия през войните..., С., 1993, с. 64.

¹⁰ Офицерски корпус в България 1878-1944, т. VII, С., 1996, с. 15.

¹¹ ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 132, л. 2.

¹² Починали членове на Славянското дружество в България. - Славянски глас, 1931, № 4, с. 178.

¹³ ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 132, л. 2.

¹⁴ Пак там, л. 3.

¹⁵ Пак там, л. 86.

¹⁶ Пак там, л. 89.

A FEW LESSKNOWN FACTS ABOUT THE LIFE AND WORK OF GENERAL I. FICHEV (Summary)

Katia Mitova - Ganeva

This announcement has had the humble purpose of setting right some details on some important and still historically arguable dates and events from the life of the great Bulgarian military leader, scientist and public figure, lieutenant-general Ivan Ivanov Fichev. Major part of the conclusions have been made on grounds of original archival material, compared to everything that has been published so far on the problems discussed above.

ТЪРНОВСКИЯТ КЛОН НА БЪЛГАРСКИ НАРОДЕН МОРСКИ СГОВОР (БНМС)

(По материали от списание „Морски сговор“)

РАДКА ПЕНЧЕВА

През 1920 г. в гр. Варна се създава организацията Български народен морски сговор. Целта и е да популяризира морето и плавателните реки, да спомогне българската индустрия да използва пълноценно водното богатство на България. Учредителите смятат, че тези цели могат да се постигнат чрез създаване на клонове на организацията из цяла България, отначало в градовете по крайбрежието на р. Дунав и морето, а после и във вътрешността на страната. Особено внимание се отделя на младежта - чрез създаване на спортни ядра в учебните заведения, които да развиват и популяризират водните спортове. Книжовната пропаганда на организацията става чрез печатния ѝ орган „Морски сговор“ (списание) и отделните брошури на „Морска библиотека“. Пропагандата на идеите на Морския сговор стават и чрез живото слово, като за целта се ангажират видни познавачи на морското дело за сказки и беседи както от главното управително тяло, така и от местните клонове. Популарността на морското ни дело става и чрез уреждане на екскурзии по морето, Дунава и вътрешността на страната, като за целта се създават необходимите улеснения от страна на държавата и частните обществени учреждения. Организацията на Българския народен морски сговор има за цел и да улеснява уреждането на изложби с морска тематика, издаването на албуми с репродукции на картини и фотоалбуми, съпроводени с различни обяснителни текстове, уреждане на различни конкурси за написването на материали, свързани с морето за създаване на морска култура у нас и за подпомагане на морското ни стопанство, съдействие при събирането на материали за новосъздадения Морски музей, както и издействане основаването на професионално мореходно училище от страна на държавата или търговските камари, както и за усилване на рибарската просвета чрез откриване на второ риболовно училище на Дунава след това в Бургаския залив и професионални рибарски курсове.

Основна задача на Морския сговор е участие във вътрешната морска и стопанска политика и законодателство на държавата, окръзите и общините. Едва ли бихме могли да изброим всичко от амбициозната и широкомащабна политика на организацията. От излизалите повече от 20 годишнини на печатния ѝ орган, сп. „Морски сговор“, се вижда, че те са изпълнени. Редовно

представители на главното управително тяло се срещат с различни министри, опитват се да прокарат данъчни и други облекчения за морските стопанства и труженици, за развитието на водния ни туризъм и т. н. Във всяка годишнина на списанието се публикуват ежегодни отчети на организацията, което говори за осъществена прозрачност в дейността ѝ. Много са художествените материали в него, както и такива, свързани с уреждането на детски морски колонии и пр. В изданието има и официален отдел, който запознава читателите му с официалната кореспонденция и решения на главното управително тяло, а така също и с живота на местните клонове.

Вероятно организацията на Българския народен морски сговор във В. Търново е създадена през втората половина на 1923 г. В бр. 1 на списанието от 1924 г. наред с другите задачи на Морския сговор четем: „Да се продължат усилията на временния комитет за обединяване със сродни организации и фондове, а именно: „Комитета за построяване на народен кръстосвач „Отец Паисий“ в гр. В. Търново...“. (1) Така че идеята да се подпомогне морската ни индустрия е вече била жива у търновци. През същата 1923 г. на 17 и 18 декември във В. Търново е бил и Секретарят на Главното управително тяло г-н Г. Славянов, който е държал две беседи: „Подводното плаване“ и „За използване на морето другаде и у нас“, пред отлично посетени събрания. Двете беседи са били придружени от концерти на Военната духова музика. На Славянов е направило впечатление силното влечение на младежта към речния спорт. Той смята, че благодарение на енергичната дейност на клона, съвместно с читалище „Н. Михайловски“ в града, Търново обещава да заеме едно от първите места в страната. На 23 декември 1923 г. г-н Славянов взел участие в Общото годишно събрание на Търновския клон, дал е обяснения върху създаването и развитието на Сговора, върху дейността на учредителния събор и неговите решения, върху новия устав, дейната програма и т. н. Събранието се е отнесло в интерес към всички въпроси, поставени на разглеждане. Гл. секретар смята, че Търновският клон обещава да бъде един от най-дейните. (2)

В бр. 4 на списание „Морски сговор“ от 1924 г. намираме и Управителното тяло на Търновския клон на Морския сговор, избрано на 29. XII. 1923 г.:

Председател - подп. Н. Недев - началник на Гарнизона

Секретар - касиер - Борис Генов - помощник - счетоводител при Окр. Техн. Кооперация

Членове: Стефан Тенекеджиев - студент, предс. на кварталното читалище „Н. Михайловски“, капитан Занков - командир на рота, и Илия Минев - електротехник.

Запасни членове: Д-р Братван Братванов - зъболекар, и Антон Дончев - студент.

Проверителен съвет: Коста Д. Атанасов - учител в Мъжката гимназия, Христо Момчев - държавен бирник, и Светослав Цветков - чиновник в БНБанка.

Запасни членове: Подпоручик Дюстабанов и Владислав Златев - адвокат.

Търновският клон започва усилена дейност по привличане на нови членове

на организацията, както и по организацията на речния спорт. Клонът е пуснал между търновските граждани една печатна покана да се запишат в клона. На свои средства той ще поръча изработването на 200 летни моряшки костюми за легионерите - спортисти и за своите членове. През същата 1924 г. читалището „Н. Михайловски“ е получило концесия от Градската община на срок от 20 години да организира и използва една част от минаващата през града река Янтра за плуven и гребен спорт - тъй нужен за развоя и укрепване здравето и характера на нашите подрастващи поколения. Читалището има подкрепата на всички спортни организации в Търново, начело с Търновския народен морски сговор. За да се сдобие с материални средства, необходими за реализацията на отличната му идея, читалището е взело инициативата да разиграе малка парична лотария. Билетите струват по 5 лева. Главното управително тяло на Българския народен морски сговор моли управителните тела на клоновете да се отнесат съчувствено към това дело и да го подкрепят. (3)

Какви точно средства са събрани, ние не знаем. Но в същата година намираме съобщение, че по поръчка на Търновския клон на Морския сговор във Варна е изработена една отлична лодка шесторка (за 6 гребци), която ще послужи за начало на развиващия се вече воден спорт по река Янтра. Лодката е изпратена във В. Търново. (4) Това е първава спортна лодка построена в България. Още през същата година е построена още една спортна лодка. Тя е четворка и от същия тип като първата, построена е от същия корабостроител - г-н Г. Плющев във Варна. Тя е втората спортна лодка на Търновския клон. Проучва се възможността и условията за поръчка на още две спортни лодки - този път в с. Белене на р. Дунав. (5) Търновския клон вече наброява много членове и е създаден Младежки спортен легион.

През декември 1925 г. клона на Морския сговор урежда няколко беседи в Търново на професора по стопански науки Г. Петков: „Проблема на Тихия океан“, „Черно море и железопътната ни политика“, „Значението на Солун като пристанище“. И трите беседи са били добре посетени. (6)

И през 1926 г. организацията продължава дейността си, като урежда на 6 март литературно-музикална вечер. На нея е присъствал председателят на главния проверителен съвет г-н Д. Фичев. Събраните пари от тази вечер също били задоволителни. (7) През същата година клонът си поръчва и знаме на БНМ Сговор. На 28 февруари 1926 г. клонът е имал общо събрание. Избрано е ново управително тяло с председател Юрдан Пенчев - търновски окръжен управител, подпредседател Ст. Тенекеджиев - нотариус, секретар Николай Ев. Мартинов - съд. кандидат, касиер Николай Г. Фурнаджиев - търговец, ръководител на спорта - Йосиф Великов - учител, и Бр. Братванов - зъболекар. Съветници: Никола Михайлов - учител, кап. Богдан Велизаров и Борис Генев - счетоводител. (8)

През тази 1926 г. усилено се работи за довършване на пристана на спортния легион и се предполага, че традиционното тържество на Богоявление през следващата година ще се извърши там.

И действително това става. Описано е в дописката на Н. Михайлов през 1927 г. в сп. „Морски преглед“. Ще я цитираме, защото е едно много добро описание на празника във В.Търново:

„Хубава традиция от преди Освобождението на България е да се празнува Богоявление в нашия град по най-тържествен начин. На този ден цялото население на града, без разлика на пол, възраст и народност, се стича масово на р. Янтра, за да вземе участие в потапянето на светия кръст. До тази година този празник ставаше на две тераси под градската баня, място, вероятно определено от турската власт, доста отстранено от града и с малък хоризонт. Тази традиция да се празнува Богоявление на същите тераси би продължила много години, ако не бе БНМ Сговор със своя добре организиран клон в града и енергичния член от управителното тяло г-н Тенекеджиев, който не пожали време и енергия, за да създаде на завоя под моста на махалата „Св. Троица“ великолепно по план и изпълнение речно пристанище. Трябва да дойде тук всеки съотечественик, за да види как, почти без никакви средства, частната инициатива на жадния за полезен труд българин е създал отлични условия за речния спорт. Тук бе една стръмна и разядена от речната вода тераса. Благодарение използване труда на младежите от близкия квартал и трудоваците - граждани, терасата се закрепил и на стръмната разнебитена тераса през 1924 г. изникна кокетно пристанище. Реката, обаче, пожела да изпита волята на новите си гости. Не мина месец и Янтра небивало придобила - 8 метра над обикновеното си равнище, нахвърляла се върху каменната броня и я помете, а заедно с нея помете и голяма част от терасата, като застраши даже да вземе и устоите на моста. Картината бе плачевна: на мястото на хубавото речно пристанище - погълнало толкова труд и надежди - стърчаха развалини и речни насипи. На бързо управителното тяло се събра и енергичния г-н Тенекеджиев, започна още по-усилено организирането на работата: Трудоваци, арестанти трудоваци - граждани, с молба, със зъплашване; ходатайства в София, Варна и Русе - всичко беше в движение. А колко бяха насмешките и подмятанията на далече стоящите от идеите на БНМС търновски граждани, които до завършването на пристанището не спираха подигравките си! Като феникс от развалините и насипите на разрушеното пристанище през 1926 г. поникна 34 метровото ново такова, по-величествено и по-стройно. Янтра почувствува човешката упоритост и ласкаво почна да гали с водите си новото си украшение. Това бе късна есен, зимата идеше, но времето бе топло - то искаше да даде възможност да се завърши едно хубаво дело. Двете тераси по продължение на пристанището се подравниха, украсиха се с борове и се посипаха с настилка. Управителното тяло на Търновския клон на БНМС реши да покани духовната, военната и гражданската власти да дойдат тази година на новопостроеното пристанище на Богоявление и с потапянето на светия кръст да стане кръщението на пристанището. С това се целеше да се покаже на търновското гражданство една от деловите страни на БНМС и да се проагитират идеите на организацията.

Очакваният ден дойде. Рано сутринта младежите-легионери украсиха улиците с емблемите и афоризмите на БНМС. Повече от 50 флага красяха пристанището, а над тях гордо се развяваше флага на БНМС, издигнат на мачтата. Реката пак се понаежи. Размъти се и настръхна и малко излезе от коритото си. Всички плавателни съдове, с които разполагаше клона, бяха на вода. Две хубави лодки - шесторка и четворка, строени във Варна, една Дунавска четворка, три русалки, две плоскодънни лодки, подобни на русалките и една стара лодка на клона, строена в Търново от бивш легионер - това бе цялата ескадра на Търновския речен спортен легион при БНМС.

Гост, голям гост на града и на клона бе началника на Дунавската Полицейска служба кап. II р. о.з. Иван Михайлов. Този изпечен във водната стихия моряк, между младежите легионери се почувствува на годините им. Спомни си времето, когато като дете и юноша е скачал по пясъчните тераси на Янтра, монотонния ѝ напев и страшната ѝ ярост, кога излезе от коритото си. Г-н Михайлов пое командата на лодките. А в това време гражданството, духовенство, войска, учаща младеж и всички културни сдружения бяха заели местата си по терасите над пристанището. По цялото продължение на терасите от двете страни на реката по стръмнините на „Царевец“ и „Света гора“, по моста, на площада до пристанището - всичко бе заето от хиляден народ. Всички знаеха, че Богоявление ще стане на новото пристанище, че легионерите ще вземат живо участие в празненството. След божествената служба, когато Митрополита Н. В. Преосвещенство Филип дойде на подготвената естрада, 10 обучени от порано младежи се наредиха по брега на реката. Потопянето на кръста стана необикновено тържествено, като в различие от миналото, вместо случайни хора в реката се хвърлиха на 6 метра дълбока вода 10 стройни младежи, облечени в еднообразни бански костюми. Последваха множество салюти и ракети, дадени от легионерите.

Стана парад на войските. Пред началника на гарнизона, застанал на пристанището, минаха стройно 2 пъти в гребане легионерите - първия път по течението на реката, а втория път срещу течението. При минаването край началника на гарнизона - първия път всички гребла от лодките красиво бяха издигнати „на вальок“. Легионерите бяха поздравени както от него, тъй и от цялото гражданство. Ръководните лица поднесоха поздравите си на главния виновник на великолепно пристанище и хубавото дело - г-н Ст. Тенекеджиев. С тези си поздрави те отдадоха почитта си пред делата на БНМС и пред творческия български дух.“

В. Търново, 27. V. 1927 г.

Цитирахме цялата дописка на учителят Н. Михайлов, за да дадем описание на това речно пристанище и съоръжение по река Янтра, което показва, че в недотам далечно минало, в определен участък, тя е била плавателна, а и да покажем духа на търновци от онова време. Пристанището на следващата година

се разширява с още една трета тераса и заедно с образувания пред него голям площад става един красив кът. (9) А спортният легион към Търновския клон на БНМ Сговор, основан през 1924 г., има дамски и мъжки клон и наброява 92 човека. Собствеността на легиона, цитирана в описанието по-горе, се изчислява на 150 000 лв.

Състава на Управително тяло на В. Търновския клонът от Б. Н. М. С. през 1930 г. Отъ лъво на дъсно (правитъ): Б. Томовъ, Подполковникъ Б. Пашевъ, Г-ца М. Москва (секретарка на клона), П. Парашкевовъ (председателъ), К. Атанасовъ (предс. пров. съветъ), П. Кушевъ (касиеръ), Ст. Тенекеджиевъ (подпредседателъ), Б. Геновъ и Н. Михайловъ. — Седналитъ (отъ лъво на дъсно): Из. Ивановъ (предс. на учен. легионъ) и В. Бояджиевъ (пом. ръководител на спорта). Фот. Н. Ст. Нанковъ.

На 22. VI. 1930 г. двама легионери от Търново - Васко Бояджиев и Борислав Филев, предприемат екскурзия с цел да проучат плавателността на р. Янтра от В. Търново до Русе с една лодка тип Русалка. Въобще младежите от спортния легион в Търново са доста активни. Те вземат участие и в провeлитe се през юли 1930 г. в гр. Пловдив състезания по воден спорт и печелят награди.

Не изостава културната дейност на клона. От 4 до 6. X. 1930 г. в града е Секретарят на Главното управително тяло, който изнася три

беседи: „Другите и ние на морето“, „Развитие и съвременно състояние на военните и търговски кораби“ и „Защо ни трябва Морски сговор“.

На 5. I. 1931 г. се провежда събрание на Управителното тяло на Търновския клон. Присъства и секретаря на Главното управително тяло Г. Панчев. Той останал доволен от дейността на търновци, от новоизградения хелинг за изваждане на лодките в пристанището, от подготовката на морската седмица, от новообразуваната женска група в Девическата гимназия с ръководителка г-ца Москва, секретар на търновския клон. През същата година спортния легион при Търновския клон подготвя екскурзия с маршрут: Търново - Шумен - Девня - Варна - Бургас. Легионерките са изработили много неща по ръчен труд, продали са ги и с приходите са подпомогнали бедни ученички по време на екскурзията. Четени са и три реферата в Търновската гимназия: Ана Михайлова - учителка по география - „БНМС и значението му за българите“, „Черно море - неговото стопанско и политическо значение за нас“ и „Река Дунав

- нейното политическо и стопанско значение за нас“. (10)

Не бива да пропуснем и факта, че през 1928 г. във В.Търново се провежда и Събор на БНМС. В днешните ни представи този форум е аналогичен на конгрес на организацията. Провежда се в тежки за страната условия. Присъстват около 70 човека от цялата страна. Събор, по думите на участниците му, е великолепно подготвен. Домакините дават много радушен прием на делегатите, настаняват ги в хижата на хълма „Царевец“, където е спокойно и чисто. Реч на събора държи проф. Консулов. Един от важните въпроси, които се разискват, е за излаз на България на Бяло море и др.

Както отбелязахме в началото, сп., „Морски сговор“ обявява на страниците си много конкурси за написване на художествени произведения на морска тема - стихове, разкази, за есета от ученици. В различните години се класират деца от Търново, които могат да се изброят.

1930 г. Конкурс на тема: „Как си представям морето“?

М. Петрова Кирчева - Девическа гимназия

Константин Берберов - Мъжка гимназия

1931 г. Конкурс на тема: „Как си представям морето и какво знам за него“.

Ст. Н. Карастоянов - Търговска гимназия

Дочо Дончев Чернооков - Търговска гимназия

Андони Стефанова Василева - Девич. гимназия

Иван Стефанов Даскалов - Мъжка гимназия

1932 г. Конкурс на тема: „Значението на Черно море за България“

Надежда Денчева - Девич. гимназия

Димитър Паскалев - Търговска гимназия

А рефератът на ученика Аврам Георгиев Кърджилев от В.Търново на тема „Бяло море във връзка с българската история“ е отличен като особено добър с публикуване в списанието. (11)

На 19. XII. 1933 - Никулден, ученическият легион при Търновския клон е устроил празненство с елха за бедните деца от детската забавачница. Имало е официални лица и гражданство. След раздаването на подаръците ученичката Добринка Ст. Дачева е произнесла реч за целите и задачите на организацията. На малките питомци е бил даден обяд, на който са обслужвали легионерки и легионери. (12)

През 1934 г., 18. II. се провежда общо събрание на Търновския клон на БНМС. На него е присъствал и главния секретар. Управителното тяло е дало отчет за дейността си през 1931, 1932 и 1933 г. Избрано е ново управително тяло: Председател полк. Т. Радев - н-к на гарнизона, подпредседател П. Парашкевов - Директор на Търговската гимназия, секретар Иван Н. Денев - учител, касиер Иван Нанков - банков чиновник, съветници: Григор Христов - директор на Мъжката гимназия, д-р Б. Недков - училищен лекар и кап. Хараламбиев. Зав. водния спорт - Ст. Тенекеджиев - адвокат, секретар Ат. Желязков и проверителен съвет: Коста Атанасов, Марин Ганев и Й. Господинов. (13) На това събрание се чете и Доклад от Ив. Денев за детското

летовище от Търново във Варна през 1931 и 1932 г. За нас този материал е интересен както с благородните цели, които си поставя клонът във В.Търново за укрепване здравето на децата, така и с основните правила за устройване на детски летни колонии, очертани в него. Вероятно и издателите на сп. „Морски сговор“ са счели този доклад за интересен и са го публикували на страниците на списанието. Той спокойно може да служи за ръководство в това отношение.

Интересна дописка от В. Търново срещахме и през 1936 г. в посоченото списание. В нея се съобщава, че на ръководителя на секция от спортния легион към БНМС Никола Дончев на 6 май - Гергьовден - е бил връчен от началника на гарнизона при тържествен церемониал бронзов медал с корона „За спасение на загиващи“. През м. май 1935 г. в р. Янтра е извадил с риск за живота си от дълбочина 6 м давящия се ученик от 8 клас Лукан Димитров. Връчването на наградата е станало пред цялото гражданство, войската, учащите се и спортни организации с тържествена реч. (14)

Редовното годишно събрание на Търновския клон на 21. II. 1937 г. е изказало особена благодарност на заслужилите дългогодишни членове на клонът Ст. Тенекеджиев и Г. Кърджиев за проявената дейност в клонът. На същите са им били връчени дипломи за провъзгласяването им за почетни и благотелни членове на клонът. Ръководството е конструирано по следния начин: Председател М. Ганев - учител в Търговската гимназия, подпредседател Стоян Марчев - учител в Мъжката гимназия, секретар Борис Тютюнков - учител в Търг. гимназия, касиер Иван Нанков - прокурист в Банка; Пров. съвет: Коста Атанасов, Иван Господинов, Минка Дочева, Борис Генов, Стефан Тенекеджиев, д-р Ст. Караиванов - градски лекар. По-късно към тях влизат още Хараламби Киров - учител, Антон Ганев - търговец и Георги Андреев - учител.

Така избраното ръководство оказва помощ и при изграждане на клонове на БНМС в градовете Елена, Дряново, Трявна и др., съдейства при построяването и откриването на плувни басейни в различни градчета и села. Например през 1936 г. спомага при откриване на плувен басейн в с. Ганчовец, Дряновско с размери 10/15 метра и др.

Вероятно Търновският клон на БНМС съществува до 9. IX. 1944 г., когато на власт идват левите сили, спрян е печатният му орган - сп. „Морски сговор“, поради ликвидиране на демократичния печат в България. Мислим, че организацията е изпълнявала своите задачи за създаване на морската култура на българина, за приобщаването му към информация за световните морета и океани, за запознанството му с различни морски забележителности. Организацията е имала и чисто практическа полза за българина - запознавала го е с нашите курорти по морето и плавателните реки и условията за летуване в тях. БНМС по време на цялото си съществуване е подкрепял официалната политика на България. Вероятно за разформирането му като организация значение има и фактът, че през 1942 г. става колективен член на „Бранник“. Проследяването на историята на Търновския клон на БНМС внася още един шрих към историята на В. Търново.

Б Е Л Е Ж К И

1. Сп. „Морски сговор“, I, бр. 1, 1924 г., с. 4.
2. Пак там, I, бр. 2, 1924 г., с. 11.
3. Пак там, I, бр. 5, 1924 г., с. 8.
4. Пак там, I, бр. 7, 1924 г., 4-5.
5. Пак там, I, бр. 9, 1924 г., с. 6.
6. Пак там, III, бр. 1, 1926 г., с. 5.
7. Пак там, III, бр. 4, 1926 г., с. 12.
8. Пак там, III, бр. 6, 1926 г., с. 11.
9. Пак там, V, бр. 10, 1928 г., 8-9.
10. Пак там, VIII, бр. 3, 1931 г., с. 14.
11. Пак там, X, бр. 10, 1934 г., с. 14.
12. Пак там, XI, бр. 1, 1935 г., с. 6.
13. Пак там, XI, бр. 4, 1935 г., с. 8.
14. Пак там, XIII, бр. 6, 1937 г., с. 12.

VELIKO TURNOVO BRANCH OF THE BULGARIAN NATIONAL
MARINE UNION (BNMU)

(Based on materials from „Marine Union“ magazine)
(Summary)

Radka Pencheva

The study follows the history of the BNMU, and the activity of its Veliko Turnovo branch, in particular. It shows the extensive cultural and organisational work in achieving the highly noble and patriotic goals of the BNMU, aimed at the popularisation of the marine theme and the culture of maritime activity.

Of particular interest is the description of the celebration of Epiphany (called St. Jordan's Day in Bulgaria, celebrated on 6 January) in 1926 and the casting of the cross into the Yantra river, organised by the BNMU's branch in Veliko Turnovo.

We hope that by following the history of the BNMU based on materials from „Marine Union“ magazine, we add one more touch to the history of Veliko Turnovo.

КУЛТУРНА ДЕЙНОСТ В ТЪРНОВО 1945-1959г.

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Културната дейност в град Велико Търново през втората половина на XX век се характеризира с динамично развитие и заема съществено място в най-новата ни история. Положителните резултати допринасят и за обогатяване на българската култура.

На развитието на културния живот на България след Втората световна война са посветени множество статии и монографии. От тях по-специално внимание заслужават работите на А. Обретенов¹ и К. Попов.² Една голяма част от публикациите обаче имат теоретичен характер и разглеждат предимно проблемите на т. нар. „културна революция“. Следвоенните културни процеси в България се изследват документално и системно за първи път от В. Чичовска. Нейните задълбочени проучвания и досега заемат водещо място в историографията по тази проблематика. Те се отнасят преди всичко до държавната политика и дейността на институциите в областта на културата от 1944 до 1948 г. Особено полезно е пространното ѝ монографично проучване върху международната културна дейност на България през същия период.³ През 80-те години В. Чичовска е непосредствено свързана и с музейното дело, поддържа тесни контакти и подпомага методически музеите в тяхната работа.

Цялостно научно проучване върху културния живот във Велико Търново не е правено. На развитието на културата в града се спира П. Мачковски в своя студия, но тя обхваща периода 1965-1985 г.⁴ Научни и научно-популярни статии засягат определени години от културния живот в града и дейността на институтите.⁵ В Държавния архив, В.Търново, се съхраняват документи по темата. Изключително голям е броят на статиите в местния печат. Във фонд „Най-нова история“ на Регионалния исторически музей във В.Търново са събрани документи, снимки, негативи, вещи по тази проблематика.

Осъществената културна дейност във В.Търново през втората половина на XX век се разделя на три етапа. Първият етап (от средата на 40-те години до 1959 г.) се характеризира с централизиране на културната дейност в читалищата, масовизиране на художествената самодейност и създаване на държавни културни институти. Вторият етап е от 1960 г. до 1989 г. Държавата влага много финансови средства за културна дейност, създава се добра материална база, провеждат се разнообразни и с високи естетически качества културни прояви, част от които прерастват в национални. Третият етап се отнася до последното

десетилетие на XX век. Политическите промени, извършени след 10 ноември 1989 г., разкрепостяват дейността на културните институти. Културните процеси са в тясна зависимост от икономическото състояние на общината. Част от институти са ликвидирани, други се приватизират, трети продължават дейността си. Целта е културата по-малко да се опира на държавата, да проучва и прилага европейския и световен опит.

Настоящото изследване има за цел да представи основните процеси в развитието на културната дейност в гр. Търново през първия етап (1945-1959г.), да отрази насоките на държавната културна политика и акцентите в дейността на културните институти, без да има претенции за изчерпателност. За граница приемаме 1959 г., защото административната реформа от януари с. г. разделя Търновски и Габровски окръзи като самостоятелни, а и културните процеси през следващото десетилетие претърпяват по-динамично развитие.

С политическите промени в страната на 9 септември 1944 г. е установено коалиционно отечественофронтовско правителство, доминирано от комунистите. По силата на приетата от него програма с антифашистка насоченост и на залегналите в Съглашението за примирие условия започват наказателни преследвания и масови чистки на лица, обвинени във фашистка дейност. Репресиите и чистките засягат и изявени културни дейци, обявени за носители на фашистката идеология. Попаднала в сферата на влияние на СССР, страната се ориентира към изграждането на социализъм от съветски тип, но до 1948 г. политическата система, обявена за народна демокрация, запазва и някои черти на плурализма. Започва да се налага марксистко-ленинската идеология. Държавната културна политика се обвързва все по-тясно със съветската. Тя е насочена към утвърждаването на социалистическия реализъм като единствен художествен метод и към създаването на нова интелигенция, която да споделя съветската ценностна система. Поради своя сектантски класово-партиен подход културната политика се отличава с нихилизъм към историческото наследство и със силно политизирани критерии за оценка на миналото. Този подход води до подценяване най-вече на средновековната и на следосвобожденската българска култура.

През 50-те години съществува силна тенденция на унифициране на културната дейност в окръжните градове и отхвърляне на идеята, че те имат свое място и свой принос в националната история. Това се отразява неблагоприятно на развитието им и води до замиране на културния живот, който в отделни години е сведен до обществено-политически акции. Започва силна миграция на интелигенцията към столицата, която е подпомогната и от централизацията на културните институти в София. Всичко това дава негативно отражение върху културния живот в Търново. Тук трябва да прибавим и опасенията на догматично настроените среди от това да не би славното място на града в историята на Второто българско царство да стане източник за пораждаване на великобългарски шовинизъм. Ето защо през 1946 г., годината когато България е обявена за република, Велико Търново е преименувано на Търново.

В правителството на Отечествения фронт на 9. IX. 1944 г. е учредено Министерство на пропагандата, което ръководи и културата.⁶ Това красноречиво говори, че на културата се възлагат предимно пропагандни задачи. От лятото на 1945 г. пропагандната дейност се поема главно от Националния комитет на ОФ. Министерството на пропагандата се преименува на Министерство на информацията и изкуствата. От средата на 1947 г. започва по-активна намеса на държавата в културната дейност. През декември с. г. на мястото на министерството се формира Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК).⁷ През 1954 г. се създава самостоятелно Министерство на културата.

До средата на XX век В.Търново е един от развитите културни центрове в страната, който дава на българската култура изтъкнати дейци.⁸ Традициите тук са особено силни. Културната дейност в града и региона се развива със самочувствието на наследница на средновековната българска култура, съхранена и продължена през Възраждането. През 1869 г. се създава първият културен институт в града - читалище „Надежда“. Търново става люлка на книгоиздаването, през март 1879 г. се учредява първото Археологическо дружество в страната. На 6 август 1907 г. се полага началото на Българския есперантски съюз. Без да продължаваме с примерите, се налага изводът за наличието на дълбока връзка между националната и местната култура.

Културният живот в града от началото на XX век до края на 50-те години се реализира предимно от читалищата - „Надежда“, „Искра“, „П. Р. Славейков“ и „Н. Михайловски“. Тяхната дейност в разглеждания от нас период се основава на приетия Закон за народните читалища от юни 1945 г.⁹ В него се поставят нови цели и задачи. Освен собствени приходи читалищата получават и 0,5 % от годишния бюджет на общината. Повишава се активността им, размерът и качеството на работа, но същевременно те се обвързват и с политиката на Националния комитет на Отечествения фронт.

Проведените пет конгреса на Съюза на народните читалища определят насоките на тяхната културна политика. Читалищните членове от Търново вземат участие в тях. XXI-ят конгрес, номериран като първи, се провежда от 24 до 26 юни 1945 г. Той поставя задачата за масовизиране и широко превъзпитание на членовете на съюза в духа на идеите и програмата на ОФ. Читалищните деятели са призовани да популяризират решенията на конгреса и да създават „здрав, научен светоглед“ и да привличат младежта. Следващите конгреси се провеждат както следва: XXII-ят конгрес е от 10 до 12 ноември 1946 г., XXIII-ят конгрес е от 26 до 28 октомври 1947 г., XXIV-ят конгрес е от 29 до 30 януари 1950 г. и XXV-ят конгрес е на 27 и 28 декември 1954 г. Той подготвя прекратяването на дейността на Съюза на народните читалища. Постановлението на Министерския съвет, ЦК на БКП и НС на ОФ от 16 юли 1955 г. „За предстоящата работа на народните читалища“ определя основните насоки на дейността им и възлага на народните съвети и комитетите на ОФ да се грижат за читалищата.¹⁰ След 1955 г. започва процес на значителни промени в традиционния модел на българските читалища. На практика те загубват своята

автономия. От уникални демократични културни средища, чиито дейност и управление са плод единствено на обществената самоинициатива, те се превръщат в държавно-обществени институции.

Културният живот в Търново в средата на 40-те години в значителна степен е концентриран в читалище „Надежда“. Поради богатите си културни традиции, материална база то реализира разнообразна културно-просветна дейност. Има библиотека, кино, Археологически музей, Хаджиилиевата къща - музей в с. Арбанаси, Реалистичен театър „Надежда“, Постоянна художествена галерия, организира лекционна дейност. На 26 май 1948 г. читалищното кино е закрито. Ликвидирането на основното приходно перо в бюджета му се отразява отрицателно върху цялостната дейност.¹¹

През януари 1946 г. настоятелството обсъжда предложението на кмета Вл. Рашев за основаване на държавен театър. По този повод се провежда среща с министъра на информацията и изкуствата Д. Казасов. Министерството не подкрепя предложението. През 1947 г. Реалистичният театър поставя осем пиеси. Сериозните финансови затруднения на читалището стават причина в края на 1949 г. театърът, с директор Ст. Златев, да премине към Градския народен съвет.¹²

Окръжният читалищен съвет провежда през 1950 г. културно-съревнователни вечери на хоровите, танцовите и театралните колективи. Първенците от тях на 24 декември с. г. участват в заключителен преглед.¹³

През 1953 г. се провеждат окръжни прегледи на художествената самодейност. Те завършват с констатацията, че в нито едно от читалищата в града няма самодейни колективи. Това съвпада и с периода на масовизиране на читалищата. Целта е чрез формите на културно-просветната работа да се оказва политическо и възпитателно въздействие на населението и да се обогатява културата му. На 6 май 1953 г. политическите и държавните институции в Търново вземат решение Градският художествен самодееен колектив от ансамбъл и оперета, който е към ГНС, да премине към читалище „Надежда“.¹⁴

Основните формации в читалище „Надежда“ от 1953 г. са: Самодейната оперета, Ансамбълът, Литературният кръжок. Създаденият през 1946 г. от Стефан Качаунов Самодееен музикален колектив „Георги Димитров“ към ГК на БКП излиза с постановката „Скитникът - циганин“ през април 1948 г. Трансформиран като Музикален театър към ГНС, той поставя „Сватба в Малиновка“. През 1950 г. съставът преминава към Профсъюза на административните работници, а играните оперети са „Чучулигата“ и „Верният приятел“. На 7 юни 1952 г. ГНС предлага на КНИК в Търново да се създаде Държавен музикален театър, но предложението не е прието. Истинският възход на Самодейния оперетен театър започва през 1953 година. Той е рожба на труда и организаторските способности на Ст. Златев. Диригент на оркестъра и художествен ръководител на оперетата е Ст. Касабов. В репертоарът ѝ за периода 1953-1959 г. са включени „Волният вятър“ (1953 г.), „Кето и Коте“ (1954 г.), „Аршин Мал Алан“, „Птицепродавецът“ и „Сватбено пътешествие“

(1955 г.). На 9 октомври 1954 г. настоятелството на читалище „Надежда“ отправя писмо, придружено с решение на ИК на ГНС, до Министерството на културата с предложение в Търново да се създаде Държавна оперета. Въпреки сериозните аргументи министерството отказва.¹⁵ С оперетата „Бунтовна песен“ на 4 юни 1956 г. самодейният състав спечелва званието „Национален първенец“. Оперетният театър издига нивото на художествената самодейност в града. Той поддържа тясно сътрудничество с ДМТ „Стефан Македонски“ - София. Като постановчици и изпълнители гостуват А. Русков, Л. Бодуров, Т. Пантев, С. Тянкова и др. Оркестърът на оперетата се състои от 34 души, артистичният състав е от 18 души, хорът - от 28 души и балет от 14 изпълнители.¹⁶ Оперетата пътува по селата и градовете на окръга. От нейната сцена започва творческият път на Спас Венков, тенор, който достига до световните оперни сцени. Самодейният оперетен театър е свързан с имената на Л. Гаджев, С. Аврамов, Н. Калмукова, В. Петкова, В. Стоев, Ив. Хартиева, К. Хартиев, Ив. Суванджиева, Л. Христов, П. Българанова, П. Мавриков, Г. Джелепски, Е. Златева и други. Идеята за създаването на професионална оперета, дори и на опера се обсъжда и в следващите години. Постановките „Царицата на чардаша“ (1957 г.) и „Младостта на маестро“ (1958 г.) са последни от репертоара на самодейната оперета.¹⁷

Ансамбълът, който се състои от хор и оркестър, през 50-те години също изиграва положителна роля в развитието на музикалната култура в града. От 1953 г. негов художествен ръководител е Хр. Андреев, а по-късно П. Пенков. Като диригенти работят П. Пенков, Ст. Касабов, Д. Папазов и Ив. Данчев. Численият състав на хора се движи от 70 до 120 души. Оркестърът работи едновременно и с ансамбъла, и с оперетата, което създава значителни организационни проблеми. Освен това той участва с програми при откриването на общоградски тържествени събрания, на сесии на ГНС и ОНС, на прояви на политическите и масовите организации. От началото на 1956 г. оркестърът получава отделен бюджет. Той изнася и самостоятелни концерти с участието на гостуващи инструменталисти. Хористи от ансамбъла участват и в Хора на административните служители, Хора на здравните работници, Хора на пощата, хорове при РКС, този на Митрополията и други. Роенето на толкова много хорови формации е характерно за това време, но то довежда до тяхната неефективност и пречи за нормалната работа на ансамбъла към читалището. На Първия републикански фестивал на художествената самодейност и на спартакиада през 1959 г. той получава званието „Представителен ансамбъл“.¹⁸

За обогатяване на културния живот в града допринася и създаденият при читалище „Надежда“ през м. декември 1954 г. Куклен театър. Неговата дейност е свързана с поставянето на детските пиеси „Маша и мечока“, „Глупци“ (1955 г.) и „Червената шапчица“ (1958 г.).¹⁹

Библиотечна дейност осъществяват всички читалища. Най-голям фонд има библиотеката при читалище „Надежда“. В нейната работа настъпват сериозни подобрения в периода 1955-1959 г. Библиотечният фонд се обработва.

Систематичният каталог се подрежда. В жилищните квартали и по предприятия се организират пет подвижни библиотеки. Пусната е в обръщение старопечатната сбирка и литературата на чужди езици. Организират се обсъждания на книги, изложби на нови книги и др.²⁰

Постоянната художествена галерия през 1948 г. е с отговорник художникът А. Каранешев. Нейният фонд се попълва чрез организираните изложби от произведения на търновски художници. В началото на 1953 г. се учредява Картинна галерия, която се отделя от читалище „Надежда“ и преминава с наличния си фонд към Окръжния музей. На 23 май 1957 г. Картинната галерия открива експозиция с произведения на търновски художници в църквата „Св. Спас“.²¹

Идеята за създаване на Литературен кръжок при читалище „Надежда“ се реализира на 30 октомври 1953 г. под ръководството на Ан. Дончев. В кръжока се събират поети и писатели, представители на различни поколения творци. Организират се литературни четения, публикуват се стихове в местния печат, издават се стихосбирки. За три години 51 търновски граждани с литературни способности стават негови членове.²² В кръжока участват детският писател В. Ив. Стоянов, Хр. Гоневски, В. Генова, Д. Начев, Д. Мантов, М. Шопкин и други.

Дейността на читалище „Надежда“ през 1955 г. е свързана с участието му в Окръжния фестивал на художествената самодейност, а следващата година тя е посветена на 100-годишнината на българското читалище. 90-годишнината на читалище „Надежда“, която е отбелязана през ноември 1959 г., се превръща в културен празник за града. Завършва един динамичен период от неговата история.

През втората половина на 40-те години Градският народен съвет не упражнява пряко ръководство на културната дейност в града. През март 1951 г. в структурата му се създава отдел „Просвета и култура“. През годината в града функционират 5 ученически ансамбъла, 8 самодейни хора, 9 драматични и 9 танцови състава, Литературен кръжок, Ансамбълът при Профсъюза на административните служители и агитгрупи.²³ Според инструкция на КНИК, ИК на ГНС изгражда на 13 март 1952 г. към отдел „Просвета и култура“ Постоянна комисия по културата, Художествен съвет, Библиотечна комисия, Музейна комисия и Комисия за радиоуредбата. Целта е те да подпомагат отдела, самодейните колективи и културните институти. Продължава масовизирането на художествената самодейност. Изградени са 45 художествени колектива към читалищата, училищата, предприятия, учрежденията и по квартали. В тях участват 2300 самодейци, които изнасят през годината над 3000 концерта. Провеждането на прегледи на художествената самодейност дава повод за активизиране на съставите и възможност за оценка на художественото им равнище. Тяхната многобройност и лошата материална база за репетиции се отразяват негативно на качеството на културните прояви. Необходимостта от кадри налага да се организират курсове за подготовка на ръководители на

художествени колективи.²⁴

Музикалните традиции на Търново и необходимостта от повишаване на музикалната култура на подрастващото поколение довеждат до основаването на Детска музикална школа. Нейната дейност започва на 15 март 1952 г. с 90 деца. Изучава се цигулка, пиано, виола, контрабас. Основатели на школата са Б. Шопов, Г. Стойков, К. Патрунчев, М. Тананова. Директор е В. Геновска, от 1958 г. - Г. Стойков, а след него М. Петков.²⁵

Постановление на Министерския съвет № 714/02. 09. 1952 г. определя целта на създаването и задачите, които трябва да изпълняват Радио-транслационните възли като средство за информация и пропаганда. До края на годината Търново е радиофициран с над 800 радиоточки. Радиоуредби има във фабрика „В. Мавриков“, училище „Кирил и Методий“ и селата Шереметя и Малък чифлик.²⁶

Основната задача за ограмотяване на населението чрез курсове се изпълнява, но по същество тя не дава особени резултати поради високата му грамотност. През 1953 г. са ограмотени 124 души и на 211 е повишена малограмотността. Акцията е привнасяне на съветския опит, който не е съобразен с българските условия.²⁷

Към 1956 г. културната дейност е съсредоточена предимно в читалищата. В читалище „Искра“ се създава битов хор, а в читалище „Н. Михайловски“ - турски ансамбъл от театрален, хоров и танцов колектив. На читалищата е поставена задачата те да станат „огнище на социалистическата просвета и култура“ и „неуморни разпространители на политически и научни знания сред трудещите се“. Местността „Света гора“ е обявена за парк за културен отдих. Построява се Летният театър в парк „Марно поле“ (1957 г.).²⁸

Представител на местния печат е в. „Борба“. През 1959 г. той излиза три пъти седмично в тираж 12 500 броя. Това е период и на издаването на значителен брой многотиражки от предприятията.

В края на разглеждания период ГНС и ОФ стават ръководители и организатори на културната дейност в града. Тя се реализира от създадените държавни институти и читалищата. Становището на ГНС е художествените колективи към предприятията и учрежденията да се разпуснат и добрите самодейци да се включат в колективите на читалищата. Създава се Детска балетна школа, в която се обучават 250 деца. Най-добрите художествени колективи са: Естрадно-сатиричният състав при читалище „Надежда“, Народният ансамбъл при читалище „Искра“, Танцовият състав при ДИП „Победа“, Ансамбълът от хор и оркестър при ДИП „В. Мавриков“, Пионерският хор при Дома на профсъюзите.²⁹

Народната библиотека „П. Р. Славейков“ е един от основните институти в сферата на културата. Тя е създадена като трето книгохранилище в страната и от 11 юли 1921 г. получава депозитна литература. В началото на разглеждания период има книжен фонд от 91 000 тома книги и периодични издания. Библиотеката е разположена в триетажната сграда на Ефорията „А. Попов“ на ул. „Раковска“.

Директори на библиотеката са Ив. Пенчев от 1944 г., В. Гладилев от 1954 г., а от 1958 г. - В. Сариев.³⁰

С Решение на КНИК за преустройството на градските библиотеки в окръжни от 22 август 1952 г. тя става Окръжна методична библиотека. Започва периодът на нейното оформяне като културно-просветен институт. През 1955 г. фондът ѝ се състои от 171 000 тома. Съществен тласък за развитието и разрастването на дейността ѝ е преместването през август 1954 г. в нова сграда. Това е първата специално построена за библиотека и музей сграда в страната. Обособяват се отделите: Заемна за възрастни, Детски отдел, Регистрация, Обработка и каталози, Справочен и Методичен. Започва изграждането на самостоятелни колекции от музикални и старопечатни издания, създава се азбучен читателски каталог. Министерството на културата и Народната библиотека в София организират поредица от национални съвещания и семинари в библиотеката. Комплектува се научна и художествена литература на руски език.³¹ През 1957 г. са изпратени по междубиблиотечната заемна служба първите книги до с. Ресен и гр. Трявна. Централна фигура в работата на библиотеката става масовият читател. Подготвя се преминаването към свободен достъп на читателите до книгите.³² Разгръща се активна дейност за създаване на обществени библиотеки в училищата и предприятията, организират се прояви за популяризиране на книгата. През 1952 г. в Търново има 29 библиотеки с над 500 тома книги. В края на следващата година броят на библиотеките достига 38, от които 17 библиотеки са в училищата, а 21 в предприятията. Разширява се просветната и културно-масова работа на библиотеките. Те организират читателски конференции, обсъждания на книги, вечери, посветени на творчеството на поети и писатели.³³

Първият държавен културен институт, който се създава на 29 март 1945 г., е Народният музей. Началото на музейното дело в Търново се поставя през 40-те години на XIX век. От 1915 г. функционира Археологическа сбирка при читалище „Надежда“. Министерството на просветата в началото на 1945 г. обявява няколко от най-дългогодишните и богати с находки читалищни сбирки за държавни музеи. Сред тях е и този в Търново. На 1 март 1945 г. са назначени първите служители. Със заповед № 952 от 29 март 1945 г. Археологическият музей при читалище „Надежда“ преминава към Министерството на просветата.³⁴ През септември с. г. министерството препоръчва да се учреди музеен комитет в града. До април 1954 г. Народният музей се помещава в библиотечната сграда на читалището.

Нормативната база, която допринася за развитието на държавните музеи, е Постановление на Министерския съвет № 1608 от 30 декември 1951 г. То дава основание за развитието на музейното дело, за изграждането на нова структура на музеите в страната, а именно на общоисторическите музеи, за профилирането на съществуващите и за обявяването на паметниците на културата за общонародно достояние и закрила. Започва идеологизацията на музеите. През 1953 г. се приемат документи, които имат за цел цялостно

преустройство на работата в общите музеи и в къщите-музеи. Те определят реда за регистрация, опазване, консервация и реставрация на паметниците. В Търновски окръг са регистрирани 813 паметника на културата. С Постановление на Министерския съвет № 165 от 5 август 1958 г. се изгражда организационната структура на управлението на музеите в страната. В Търновския музей се формира основната структура на отделите.³⁵

Директор на Народния музей от 27 април 1945 г. до 1956 г. е Т. Николов. След него длъжността се изпълнява от Я. Николова. През 1952 г. музеят е определен за околийски, а през следващата година става окръжен. Търновският музей упражнява методическо ръководство на музея в гр. Габрово, защото до 1959 г. са в един административен окръг.

Системни археологически проучвания в Търново започват през 1946 г. под научното ръководство на АИМ при БАН. На обекта „Царския дворец“ на хълма Царевец разкопките се ръководят от Н. Мавродинов. Кр. Миятев изследва този обект от 1950 г. и в основни линии го завършва през 1960 г.

Началото на 1954 г. бележи съществени положителни изменения в развитието на Окръжния народен музей. През февруари с. г. е открита за посещение експозицията „Кооперативна печатница“, „Работник“. Следващият месец приема първите си посетители подредената стая в родната къща на П. Р. Славейков. През април с. г. музеят се премества в новата сграда на ул. „Иванка Ботева“ № 2. Музейният фонд достига 4 862 находки, а броят на посетителите е 48 000 души. През септември 1955 г. се открива общоисторическа експозиция. Музейните работници през следващата година експонират Констанцалиевата къща в Арбанаси. В края на 1958 г. музейният фонд достига 20 397 броя находки.³⁶

През 1947 г. се създава предприятието „Печатни произведения“, което монополизира тази дейност.

Ведомствената техническа организация за архитектурни строежи - бъдещата Проектантска организация, се учредява през 1949 г.

Тригодишен план за опазване на старините ГНС приема през 1950 г. На 4 март 1955 г. на сесия се обсъжда градоустройственият план на Търново. На 27 декември с. г. Министерският съвет приема Постановление, с което старата част на града и с. Арбанаси са обявени за исторически резервати. Градът е разделен на три зони. В първа зона са включени Момина крепост, Царевец и Трапезица, които са обявени за исторически резервати с национално значение. Към втората зона се отнасят жилищните квартали „Асенов“, „Трудов фронт“, „Г. Кирков“ и старинната част. Тази зона се поставя под специален режим. Третата зона се отнася до новата част на града в западна посока и в нея се разрешава ново строителство. При ГНС е създадена Ремонтно-възстановителна група с основна задача да се грижи за регистрираните 146 паметници на културата. Подготвен е 5-годишен план за периода 1956-1960 г.³⁷

Народният театър през сезона 1950/1951 г. е към ГНС. За първи път в началото на 1951 г. театърът излиза с редовна седмична програма, организират се спектакли за ученици, по предприятия и кооперативи. Пиесите издържат до

13-14 представления. Съставът е от 19 мъже и 8 жени, от които трима професионални артисти.³⁸

На 14 юли 1952 г. с Решение на ИК на ОНС - Търново, на основата на любителските театрални колективи от Търново, Г. Оряховица и Трявна се създава Окръжен народен театър с директор Н. Шиваров. Театърът играе в театралния салон на читалище „Надежда“. Първата му постановка е „Любов“ от О. Василев, режисьор П. Атанасова. Премиерата е на 18 септември 1952 г. Следват пиесите „Московски характер“, „Животът започва отново“ и др. На 1 януари 1956 г. театърът е обявен за държавен. В съставът му се включва първата актьорска група, която е завършила ВИТИЗ. Като режисьори работят Н. Фол, К. Загорев, Ал. Токушев, Вл. Найденов и актьорите Ел. Стефанова, Ц. Янков, В. Кирпикова, Хр. Серафимов, К. Мицев, Б. Берев, Д. Шиварова, В. Радомиров, Ат. Въжаров, Н. Петкова, М. Боева, Л. Кирчев, Ст. Пенчева, Ев. Бакалов, Б. Манчев, Х. Касимов, Ст. Костов и други.³⁹

Принос за културната дейност имат частните печатници и Държавна печатница „Димитър Найденов“. В началото на 1945 г. в града работят печатница „Ефрем Поп Христов - СД“, „Ст. Фъртунов и Син“, „Отец Паисий - СД“, „Иван Аврамов“ и тази при 18-ти пех. Етърски полк. През юни 1946 г. се създава печатница към ОК на БРП (к). През декември 1947 г. частните печатници са национализирани. По силата на Закона за книгопечатането от март 1949 г. те преминават към партийната печатница.⁴⁰ С Решение № 348 от 03. 09. 1951 г. на ЦК на БКП ръководството на печатниците се поема от Дирекцията на издателствата в София. Съгласно горното решение в Търново на 1 октомври 1951 г. се основава Държавна печатница „Димитър Найденов“ с филиали в околните градове. През 1956 г. филиалите преминават към Градските промишлени комбинати.⁴¹

Държавният архив в Търново е създаден с Указ 515 на Президиума на Народното събрание от 10 октомври 1951 г. и ПМС № 344 от 18 април 1952 г. Тогава се полага началото на организираното архивно дело в страната. Архивни документи в предишните години се събират в съответните ведомства, читалищата, музеите и библиотеките. Основната дейност на архивистите, с директор Ст. Д. Стойчев, е комплектуването на архивни фондове. През 1952 г. са приети 28 фонда с 2 603 архивни единици, а през 1960 г. - 208 фонда с 5 220 архивни единици. През 1954 г. е отворена читалня. Въведена е единна система на централизирана отчетна регистрация, съставят се инвентарен опис, специална инвентарна книга, книга на фондовете, дела и картотека на фондовете. От следващата година започва изграждането на научно-справочен апарат. От 1956 г. се работи по организацията на предметно-тематичния каталог.⁴²

През 1952 г. в Търново има две стационарни кина - „Девети септември“ и в Дома на народната армия. Подвижно кино обикаля селата от общината. Със Закона за кинематографията се одържавяват кината в страната. Предприятие „Кинефикация“ в града се основава съгласно ПМС № 91 от 31 януари 1953 г. От 1 януари 1954 г. всички организации, които стопанисват кина, се преотстъпват на Комитета на кинематографията. Създава се Окръжно предприятие

„Кинелефикация“ с поделения в околийските градове. Тази структура се запазва до 1959 г.⁴³

Аналогична е дейността и на Държавното предприятие „Фотография“. През 1952 г. се основава Държавна фотография, София, със структури в окръжните и околийските градове. Основна дейност са фотоуслугите - ателиерски снимки, външно снимане, любителски снимки, реставрация на снимки, продажба и проявяване на филми, създаване на държавен фотоархив. През 1956 г. се създава Окръжно предприятие „Фотография“.⁴⁴

Държавното предприятие Окръжно концертно бюро към Дирекцията за музикално изкуство, София, се създава през 1954 г. Директор е Ан. Дончев. Постепенно се подобрява организацията на дейността и се разнообразяват видовете концерти. Към края на периода културният живот в града се обогатява от изнесените вокални, цигулкови, клавирни, смесени, камерни, хорови и ансамблови концерти, оперни, оперетни и балетни спектакли. Концертите с народна и естрадна музика са най-многобройни. Драматични и куклени театри дават представления. Гостуват чуждестранни ансамбли и солисти.⁴⁵

От направеното изложение следват изводите:

Първо - Културната дейност в Търново през периода 1945-1959 г. се развива в резултат на формираната държавна политика. Тя се ръководи от Градския народен съвет и структурите на Отечествения фронт. Осъществява се предимно от читалищата и новосъздадените или действащи културни институти. Периодът се характеризира със значително разнообразие на самодейните състави и тяхното целенасочено масовизиране, което се отразява негативно на културната дейност. Основни театрални и музикални формации получават сериозно развитие.

Второ - Основни читалищни формации поставят началото на държавните културни институти - Народния музей, Народния театър, Художествената галерия. Ликвидират се частни предприятия и се изграждат държавни - ДП „Кинелефикация“, ДП „Д. Найденов“, Печатни произведения, Концертно бюро. Създават се нови държавни културни институти - Държавен архив, Детската музикална школа и други. Всички те заедно с радиото и местния печат осъществяват културна и пропагандна дейност.

Трето - Подобрява се материалната база на културата. Завършената сграда за музей и библиотека дава добри възможности за развитието на двата института. Построява се летен театър.

Четвърто - От Търново започват професионалната си дейност К. Кисимов, Е. Стефанова, Д. Панов, Ан. Дончев, Д. Мантов, М. Шопкин и редица други творци, които дават съществен принос за развитието на местната и националната българска култура.

През разглеждания период се създават условия за динамичното развитие на културната дейност в следващите десетилетия.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Обретенков, Ал. Културно развитие на България след 9 септември, С., 1947, с. 3-38; Културната революция в България, С., 1968, с. 3-152.

² Попов, К. Културната революция в България, С., 1981, с. 3-184; Проблеми на теория на културата, С., 1977, с. 5-352.

³ Чичовска, В. Културната политика на народнодемократичната власт (1944-1948 г.), И Пр, 1979, кн. 4-5, с. 114-137; Държавни културни институции в България (1944-1948 г.), В: България 1300. Институции и държавни учреждения, т. 1, 1981, с. 459-482; Международна културна дейност на България 1944-1948 г., С., 1990, с. 5-409.

⁴ Мачковски, П. Развитие на културата във Велико Търново (1965-1985), ГМСБ, т. 16, 1990, с. 219-234.

⁵ Манева, М. Разцвет на културата и изкуството. В: 35 години възход на Великотърновски окръг. В. Търново, 1979, с. 56-67; Бъчварова, Н. Културна дейност във Великотърновски окръг - В: Девети септември 1944-1984, В. Търново, с. 229-247.

⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 1, а. е. 68, л. 1

⁷ Пак там, а. е. 58, л. 121.

⁸ Савова, К. П. Развитие на просветата и културата във Велико Търново (1878-1944 г.); - В: Велико Търново 1185-1985, С., 1985, с. 268-308.

⁹ ДВ, № 42, 14 юни 1945.

¹⁰ Сп. Читалище, 1955, кн. 7, с. 1-3; 1956, кн. 3, с. 1-17; Лазаров, Ст. Й. Българските читалища и техният съюз (1911-1991 г.), С., 1992, с. 28.

¹¹ ДА В. Търново, ф. 794, оп. 1, а. е. 5, л. 220.

¹² Пак там, л. 180-186, 231; а. е. 3, л. 58, 59.

¹³ В. Борба, г. VII, № 1, 6 ян. 1951.

¹⁴ ДА В. Търново, ф. 794, оп. 1, а. е. 5, л. 245.

¹⁵ Пак там, а. е. 12, л. 7-15; а. е. 5, л. 248-255.

¹⁶ Пак там, ф. 589, оп. 2, а. е. 25, л. 1; ф. 794, оп. 1 а. е. 12, л. 1; а. е. 5, л. 271; а. е. 17, л. 2; а. е. 7, л. 87, 91.

¹⁷ Пак там, ф. 589, оп. 2, а. е. 25, л. 1; а. е. 4, л. 12; а. е. 18, л. 26.

¹⁸ Пак там, ф. 794, оп. 1, а. е. 12, л. 4, 5, 13; а. е. 3, л. 88, 89.

¹⁹ Пак там, а. е. 12, л. 1, 2; а. е. 7, л. 188.

²⁰ Пак там, л. 79, 109, 136, 159.

²¹ Пак там, а. е. 3, л. 65, 66.

²² Пак там, а. е. 5, л. 256; ПА, ф. 295, оп. 1, а. е. 51, л. 14.

²³ Пак там, ф. 583, оп. 1, а. е. 1, л. 79.

²⁴ Пак там, а. е. 11, л. 5, 10, 90; а. е. 12, л. 153.

²⁵ Пак там, а. е. 11, л. 129; а. е. 18, л. 314.

²⁶ Пак там, а. е. 16, л. 59; а. е. 18, л. 316; а. е. 2, л. 12.

²⁷ Пак там, а. е. 3, л. 22.

²⁸ Пак там, а. е. 5, л. 59, 61, 62.

²⁹ Пак там, оп. 2, а. е. 6, л. 306-310.

³⁰ Половин век в служба на народа, Юбилеен сборник, С., 1971, с. 67.

³¹ ДА В. Търново, ф. 583, оп. 1, а. е. 2, л. 386, Текущ архив. Летопис на Народна библиотека „П. Р. Славейков“, 1920-1999 г., л. 5, 6.

³² Половин век ..., с. 37.

³³ ДА В. Търново, ф. 583, оп. 1, а. е. 16, л. 59, 66; а. е. 3, л. 23; а. е. 2, л. 386; а. е. 18, л. 313, 314.

³⁴ Пак там, ф. 794, оп. 1, а. е. 3, л. 9.

³⁵ Пак там, ф. 583, оп. 1, а. е. 11, л. 90, Радонов, Здр. Преустройство и изграждане на

музейната мрежа в НР България (1948-1958 г.), ИБИД, 39, с. 290, 292.

³⁶ Бъчварова, Н. 120 години Исторически музей в гр. Велико Търново, ИИМВТ, кн. 6, 1991, с. 10-12.

³⁷ ДА В. Търново, ф. 583, оп. 1, а. е. 5, л. 64; ПА В. Търново, ф. 295, оп. 1, а. е. 51, л. 121.

³⁸ ДА В. Търново, ф. 583, оп. 1, а. е. 11, л. 164; ПА В. Търново, ф. 295, оп. 1, а. е. 19, л. 63; а. е. 25, л. 43.

³⁹ ДА В. Търново, ф. 589, оп. 1, а. е. 1, л. 1; 25 години Професионален театър във Велико Търново, Юбилеен сборник.

⁴⁰ Бъчварова, Н. Местните печатници от победата на 9 септември 1944 г. до създаването на ДП „Д. Найденов“ - В: Светъл път. Държавна печатница „Димитър Найденов“, Варна, 1981, с. 29-32.

⁴¹ ДА В. Търново, ф. 986, оп. 1, л. 1.

⁴² Пак там, ф. 1150, оп. 2, л. 14; Текущ архив, Градинаров, Ст. Анализ и перспективи на развитието на научно-справочния апарат във Великотърновския окръжен архив, 1977 г., л. 10, 13, 16, 17, 20-23.

⁴³ ДА В. Търново, ф. 427, оп. 2, л. 8.

⁴⁴ Пак там, ф. 1194, оп. 1, л. 1.

⁴⁵ Пак там, ф. 1192, оп. 1, а. е. 6, л. 1.

CULTURAL ACTIVITY IN TURNOVO 1945-1959

(Summary)

Nevjana Bachvarova

The article treats of the development of the cultural activity in Turnovo from 1945 to 1959. It tells on the state cultural politics the reforms of the library clubs, the popularization of the amateur art activities, the establishment of new state institutes and the accents on their activity.

Translated by Maia Kasheva

КЪСНОНЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ ХОТНИЦА - КЪШЛАТА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Изследването на землището на село Хотница даде възможност за съставяне на археологическата карта на селото. Установено беше едно изключително богатство на археологически обекти от праисторическата, античната и средновековна епохи. Към читалището на село Хотница е създадена музейна сбирка, където се съхранява многоброен археологически материал, придобит благодарение на добрата събирателска работа на местни краеведи и населението на селото.¹ За по-голяма сигурност в момента сбирката се съхранява временно в Историческия музей във Велико Търново.

В землището на село Хотница са локализирани 3 раннеолитни² и 3 къснонеолитни селища.³ Раннеолитните селища са установени в местностите Водопада-запад, Пещерата - изток и Мечата дупка, а къснонеолитните - в местностите Къшлата, Орловка и Кая бунар.

Цел на настоящото съобщение е да се приведе в известност многобройният археологически материал от къснонеолитното селище Хотница-Къшлата, който се съхранява в музейната сбирка на селото. Това ще даде възможност за по-нататъшното му използване за по-обобщени изследвания на късния неолит у нас.

Селището е разположено на средно висока тераса на запад от Извора, на 4-5 км югозападно от село Хотница, на левия бряг на река Бохот. От него произхожда голямо количество археологически материал, намерен при оборки по повърхността. Археологически разкопки не са провеждани. За първи път то е въведено в научно обръщение от Петър Станев, който привежда част от керамичния материал като паралел на керамиката от неолитното селище Качица във Велико Търново.⁴ Според него то възниква най-рано от трите споменати къснонеолитни селища, а именно през фазата Качица А-В₁ (Самоводене В₂), но продължава своето развитие и през фазите Качица В₁ и В₂. Материалите се отнасят към края на средния и към целия късен неолит.

Намерените оръдия на труда са изработени от кремък - 26 броя, камък - 34 броя. Каменните чукалки са 9 броя, каменните брадви - 16 броя, длетата - 4 броя. От кост са изработени 2 гладилки, 27 шила и 2 копачки от еленов рог (Обр.1; Табло 1, 2).

Оръдия на труда	Къшлата		
	брой	% от вида	% от всички
1. Кремъчни артефакти	26	100	28.26
2. Оръдия от камък	35	99.98	38.04
а. чукалки	9	25.71	9.78
б. брадви	16	45.71	17.39
в. тесли	6	17.14	6.52
г. длета	4	11.42	4.34
3. Оръдия от кост и рог	31	99.99	33.69
а. гладилки	2	6.45	2.17
б. шила	27	87.02	29.34
в. копачки от еленов рог	2	6.45	2.17
Общо	92		

Обр.1. Оръдия на труда

Керамиката е изработена на ръка. На лице са два вида керамика - фина и груба. В зависимост от примесите, прибавени към глиненото тесто като опоснители, при фината керамика от Хотница-Къшлата различаваме 4 категории (Обр.2):

Φ_1^5 - глинени съдове са изработени от фино пречистена глина;

Φ_2 - глиненото тесто е примесено с дребнозърнест пясък;

Φ_3 - глината е примесена с пясък, плява и други органични материали;

Φ_4 - глиненото тесто съдържа примеси от шамот, плява и други материали

От грубата керамика бяха разграничени също 4 категории:

Γ_1^6 - глиненото тесто е примесено с по-едър пясък;

Γ_2 - глиненото тесто съдържа шамот;

Γ_3 - глиненото тесто има примеси от пясък и плява.

Γ_4 - глиненото тесто съдържа по-едри парченца шамот, плява и други материали.

Основната част от съдовете имат загладена повърхност - 50%. Следват тези с груба (26.13 %) и шуплеста повърхност (16 %). В минимални количества се срещат фрагменти с полирана и шликвана повърхност. При малка част от съдовете повърхността е загладена, с фини шупли (Обр.3)

Основната цветова гама на керамиката от Хотница-Къшлата е кафяво-черно (39.77 %) и бежаво (22.71 %). В по-малки количества се срещат съдове, оцветени в различни нюанси на тези цветове (Обр.4)

Цвят	Къшлата	
	брой	%
Кафяво-черен	35	39.77
Бежав	20	22.71
Кафяво-сив	2	2.27
Бежаво-черен	4	4.54
Кафяв	7	7.84
Сиво-черен	4	4.54
Черен	2	2.27
Керемидено-червен	5	5.68
Кафяво-бежав	1	1.13
Розав	3	3.40
Сиво-жълт	1	1.13
Кафяво-розов	3	3.40
Розаво-сив	1	1.13
Общо	88	

Обр.4. Цветове и тоналност на глинени съдове.

Основната форма на глинени съдове е биконичната. Срещат се следните форми: (Табло 3-7)

- паници с прав ръб на устието, с тяло с форма на обърнат пресечен конус, с равно отрязано, в някои случаи и леко конкавно дъно (Табло 3/1-9);
- паници с леко извит навън ръб на устието, къса фуниеvidна шия, биконично тяло (Табло 4/1, 3);
- купи с прав ръб на устието или леко извит навън, биконично тяло, равно или леко конкавно дъно (Табло 5/1-8);
- плитки съдчета с полусферично тяло, а дъното завършва с 4 плътни цилиндрични крачета (Табло 6/2);
- съдове с прав ръб на устието, фуниеvidна шия, сферично тяло равно дъно, с малки пръстеновидни вертикални дръжки в най-издута част на тялото

Групи	Къшлата		
	брой	% от вида	% от всички
Φ_1	17	41.46	19.34
Φ_2	16	39.02	18.18
Φ_3	5	12.20	5.68
Φ_4	3	7.41	3.40
Общо Φ	41	99.99	46.60
Γ_1	28	53.33	31.81
Γ_2	1	2.08	1.14
Γ_3	15	31.25	17.04
Γ_4	4	8.33	4.55
Общо Γ	48	99.98	53.40
Всичко $\Phi + \Gamma$	89		

Обр.2. Съотношение между отделните групи керамика

Най-голям е броят на фрагментите от грубата керамика, които съдържат примеси от по-едър пясък (Γ_1 - 31.81%), следвани от тези от фино пречистена глина (Φ_1 - 19.34%), от фина глина, примесена с дребен пясък (Φ_2 - 18.18 %) и глина, примесена с по-едър пясък и плява (Γ_3 - 17.04) (Обр.2).

Вид на повърхността	Къшлата	
	брой	%
Загладена	44	50
Шуплеста	14	16
Шликована	1	1.13
Загладена с фини шупли	2	2.26
Груба	23	26.13
Полирана	4	4.52
Общо	88	

Обр.3. Съотношение на различните начини на обработка на повърхността на глинени съдове.

(Табло 6/1);

- кани с леко извит навън ръб на устието, висока, фуниевидна шия, биконично тяло, равно дъно. В най-издутата част на тялото са снабдени с вертикална дръжка с израстък (Табло 6/6);

- големи дълбоки съдове с прав ръб на устието, къса цилиндрична шия, биконично тяло, равно отрязано дъно (Табло 7/2);

- миниатюрни съдчета с биконична или полусферична форма (Табло 9/1-5);

42.04 % от съдовете са орнаментирани. Най-голям е дялът на фрагментите с връзана украса (46 %), от която меандърът заема 16.25 % (Табло 3/7, 9/; 5/2, 4). На второ място се нареждат съдовете украсени с връзана украса, съчетана с набождания (Табло 4/6; 5/7; 7/1, 2), следвани от фрагменти с канелирана украса (16.20 %). Най-често канелюрата е нанесена в горната част на съда вертикално, във вид на дъга, есовидно или косо (Табло 5/3, 5; 4/1, 3). По-рядко се срещат съдове, при които цялата външна повърхност е украсена с вертикални канелюри (Табло 4/9). Единични са фрагментите от глинени съдове, които имат барботинна украса (Табло 5/6), ноктовидна, набодена (Табло 4/8) и ноктовидна в съчетание с връзана украса (Табло 4/7, Обр.5)

Вид на украсата	Къшлата	
	брой	%
Връзана и геометрична	17	45.94
Връзана и набодена	8	21.62
Барботинна	2	5.40
Ноктовидна	1	2.70
Набодена	2	5.40
Връзана и ноктовидна	1	2.70
Канелирана	6	16.20
	37	

Обр.5. Видове украса върху глинени съдове.

Най-често преломът на глинени съдове е биконичен. Малка част от тях са снабдени с вертикални пръстеновидни дръжки, захванати в най-издутата част на тялото (Табло 6/1). Някои от дръжките се пречупват под ъгъл и в горната част съдържат плосък, овален израстък. Други в най-издутата си част имат малки хоризонтални пъпковидни дръжки. Понякога се среща съчетание на вертикална с няколко симетрично разположени пъпковидни дръжки.

От глина са изработвани още тежести за тъкачен стан (Табло 8/6-18), прешлени за вретено (Табло 8/1-3), както и глинени фигурки. Към антропоморфната пластика спадат намерените 3 изправени женски фигурки (Табло 9/7, 10 и 11) и една мъжка фигурка-бюст (Табло 9/12). На лице са и 2 зооморфни фигурки. Особено интересни са и култовите масички (Табло 9/13-16; 10/1-6). Те имат триъгълна основа, отвесни стени, кухи или плътни крачета и овални израстъци във всеки ъгъл. От външната страна стените и крачетата, а от вътре и израстъците са богато украсени с връзан геометричен орнамент. Като елементи на украса се срещат меандърът, дъгата, зигзага или кръста. Интересно е да се отбележи, че в повечето случаи всяка една от страните на култовите масички, както и израстъците са украсени с различен орнамент.

Както беше отбелязано в началото, в керамиката на къснонеолитното селище Хотница-Къшлата според Петър Станев са застъпени трите фази на култура Качица, а именно А-В₁, В₁ и В₂. Аз приемам неговата синхронизация, която е дадена по следния начин:

„Керамиката от фаза Качица А-В₁ е синхронна на култура Караново III-IV в Тракия⁷, Подгорица⁸ и Бяла Слатина⁹ в Североизточна и Северозападна България, фазата Черника на култура Дудещи¹⁰ в Румъния и Винча В₁¹¹ в Сърбия.

Формата и орнамента на керамичните съдове от фаза Качица В₁ има паралели в културата Караново IV - Калояновец¹² в Тракия, Усое II¹³ и Курило¹⁴ в Североизточна и Северозападна България. Фазата Болентениану на култура Боян¹⁵ в Румъния, Винча В₁-В₂¹⁶ в Сърбия.

Керамиката от финалната за късния неолит фаза Качица В₂ е синхронна на култура Караново IV - Калояновец¹⁷ в Тракия, Усое II¹⁸ и Бреница¹⁹ в Североизточна и Северозападна България, фазите Джулещи²⁰ в Румъния и Винча В₂²¹ в Сърбия“.

Внимание върху най-късните керамични форми и орнамент от трите къснонеолитни селища, синхронни на етапа Качица В₂, в това число и на селището Хотница-Къшлата отделя и Недко Еленски.²² Той ги определя като преходни форми от късния неолит към ранния енеолит.

Б Е Л Е Ж И

¹ Началото на събирателската работа е поставена от Иларион Кокорков, който е бил дългогодишен директор на местното училище и създава музейна сбирка към него. По-късно тя е продължена от сина му Иван Кокорков и Петър Парашкеванов. Музейната сбирка е пренесена в читалищната сграда.

² Еленски, Н. Ранно-неолитни селища по средното течение на Янтра. - Сб. „Тракия и съседните райони през неолита и халколита“. С. 2000, 21-31.

³ Станев, П. Технология, типология, генезис и синхронизация на керамиката от терасно неолитно селище Качица - Велико Търново. - ИИМ-ВТ, 1996, XI, 41-86.

⁴ Пак там.

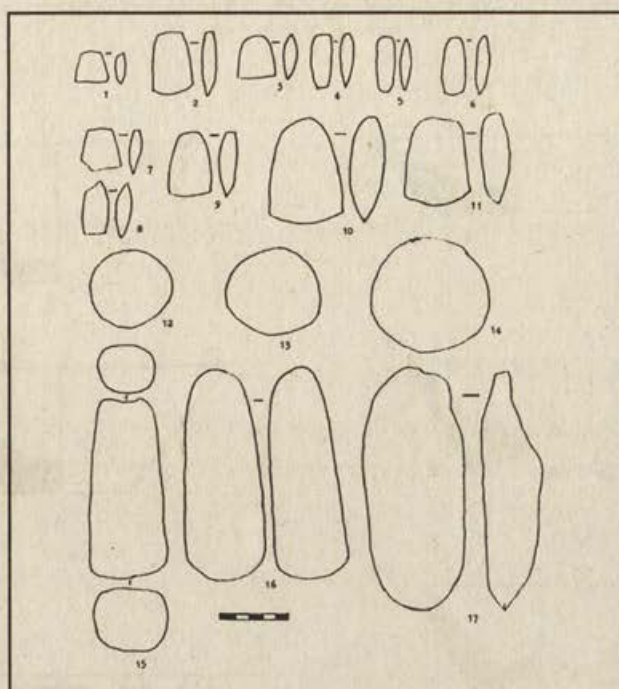
- ⁵ С буквата Ф е означена фината керамика.
⁶ С буквата Г е означена грубата керамика.
⁷ Георгиев, Г. Стратиграфия и периодизация на неолита и енеолита в днешните български земи. Археология, 1974, 4, 1-15.
⁸ Тодорова, Х., Вайсов, И. Новокаменната епоха в България, С., 1993, с. 98.
⁹ Николов, Б. Периодизация на неолитните култури в Северна България от Янтра до Тимок. Изв. на муз. от Северозап. България, 1992, VIII, с. 17.
¹⁰ Comşa, E. Données sur la civilisation de Dudeşti. Prachistorische Zeitschrift, 1971, 46 Band, Berli, New Iork, 115-246.
¹¹ Lazarovici, G. Neoliticul Banatului, Cluj Napoca, 1978, p. 179.
¹² Георгиев, Г., цит. съч., с. 1-15.
¹³ Тодорова, Х., Вайсов, И., цит. съч., с. 98.
¹⁴ Пак там, с. 98.
¹⁵ Comşa, E. Istoria Comunitatilor culturii Boian, Bucureşti, 1994, p. 235.
¹⁶ Lazarovici, op. cit., p. 179.
¹⁷ Георгиев, Г., цит. съч., 1-15.
¹⁸ Тодорова, Х., Вайсов, И., цит. съч., с. 98.
¹⁹ Николов, Б. Селища от късния неолит при Бреница, Врачанско. Археология, 1986, 3, с. 5.
²⁰ Comşa, E. Istoria..., p. 195-246.
²¹ Lazarovici, op. cit., p. 179.
²² Еленски, Н. Материали от прехода от късния неолит към ранния енеолит, произхождащи от землището на с. Хотница, Великогърновско. -ИИМ-ВТ, 1998, XIII, 53-65.

LATE-NEOLITHIC SETTLEMENT HOTNITZA-KUSHLATA, VELIKO TURNOVO DISTRICT (Summary)

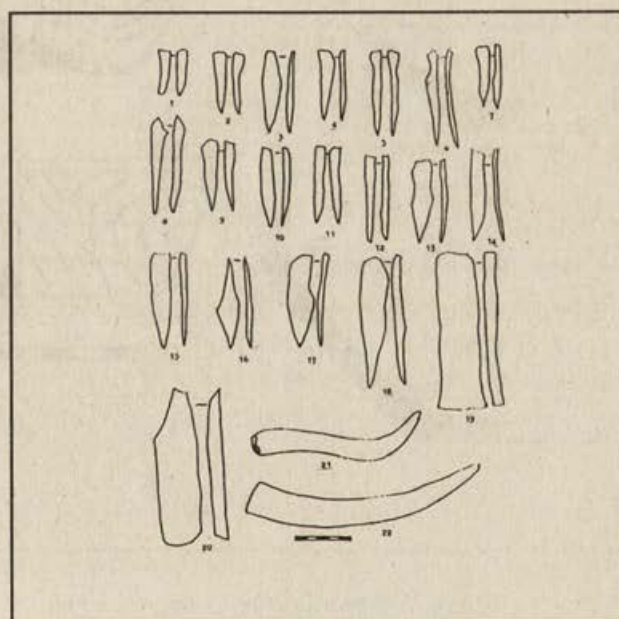
Vulka Ilcheva

We make public finds from the Late-Neolithic settlement Hotniza-Kushlata, Veliko Turnovo district - tools, ceramic vessels, idol plastic, small cult tables and other clay vessels. The settlement is 4-5 km south-west of Hotniza village, on the left bank of the Bohot River. The finds date back to the end of the Middle and whole Late-Neolith (Kachica A-B₁, B₁, B₂).

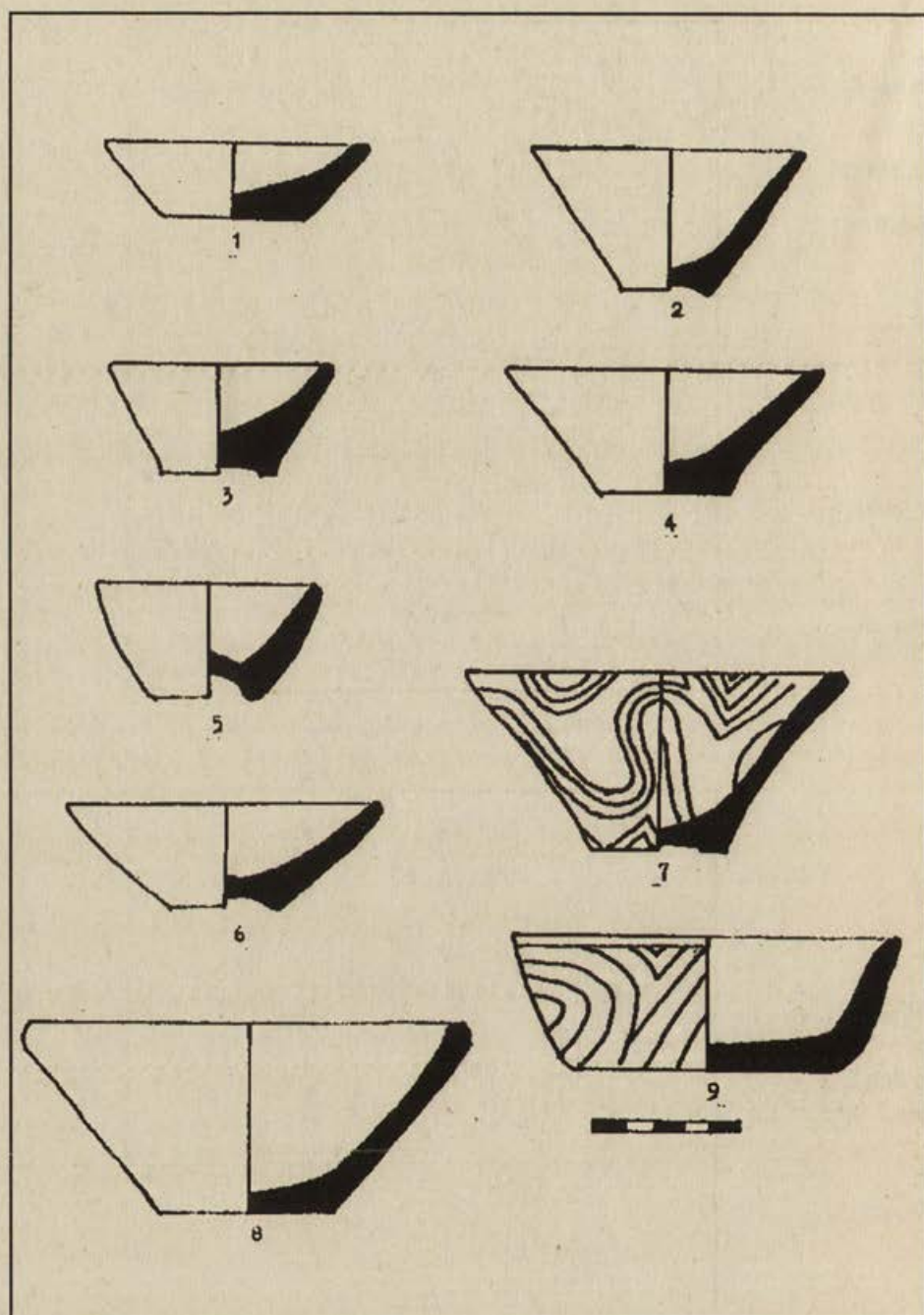
Translated by Yanka Serafimova

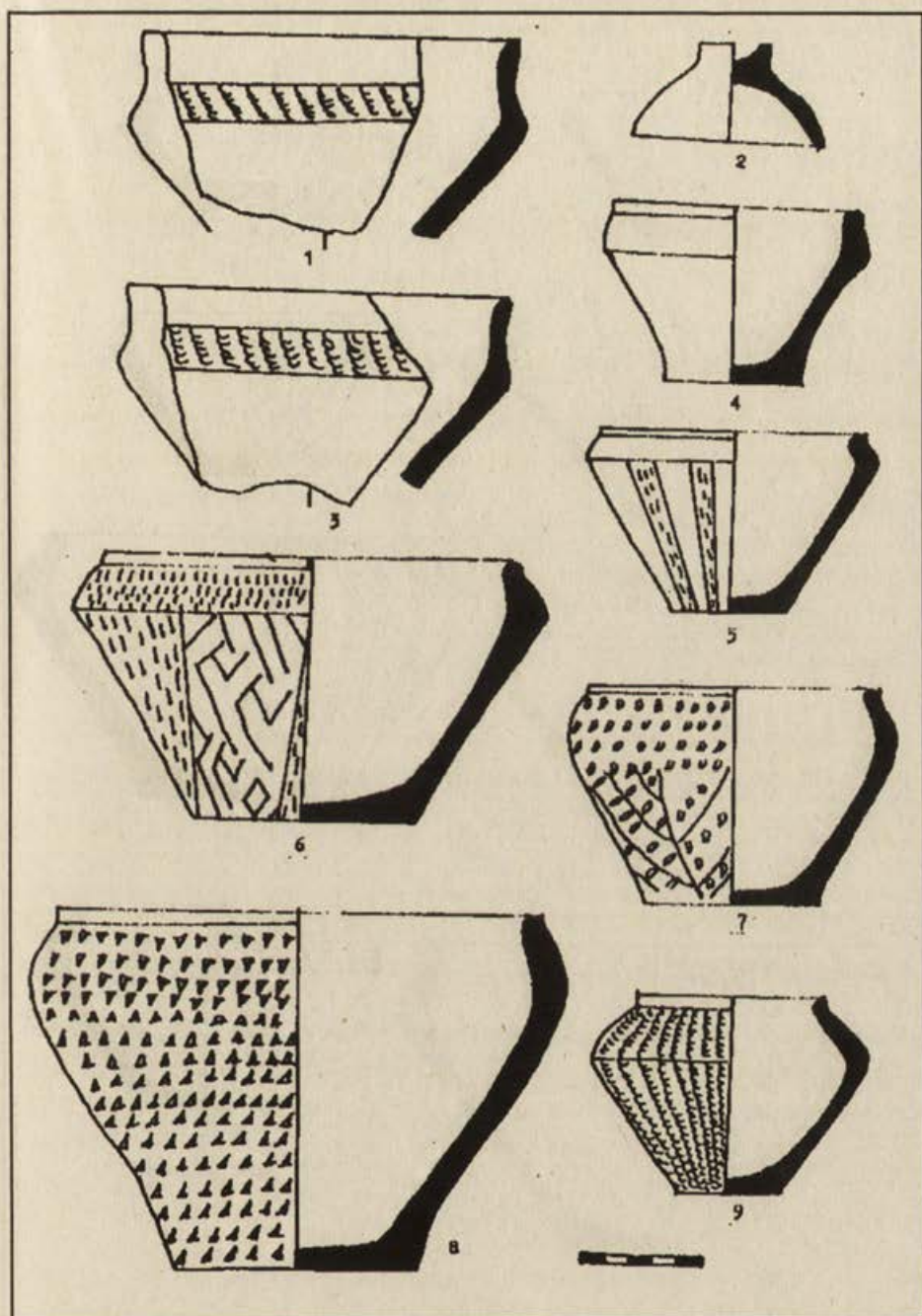
Табло 1. Орѣдия на труда от камѣк.

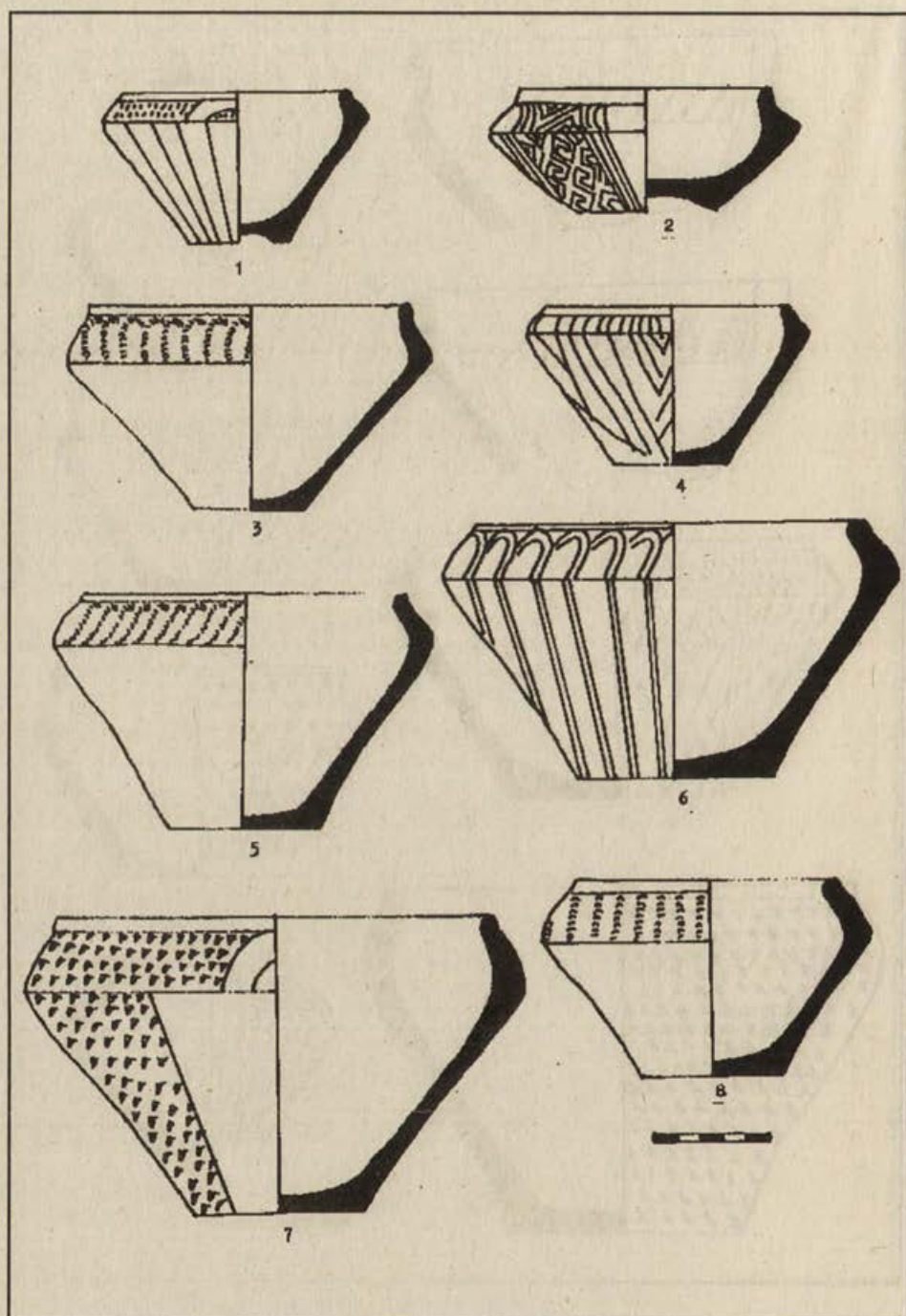
Табло 2. Орѣдия на труда от кост.

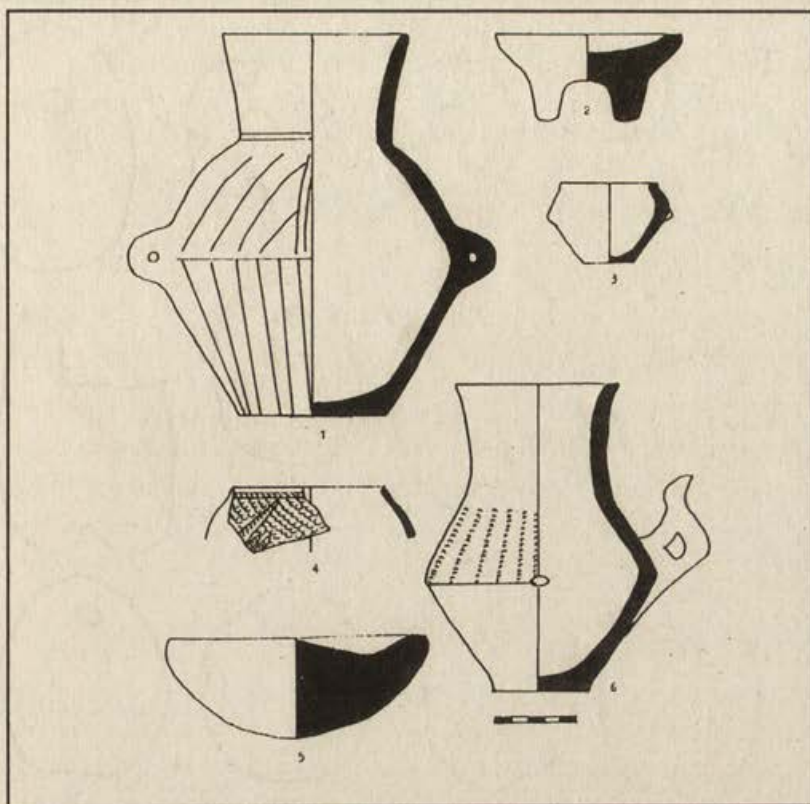
Табло 3. Форми на керамични съдове.

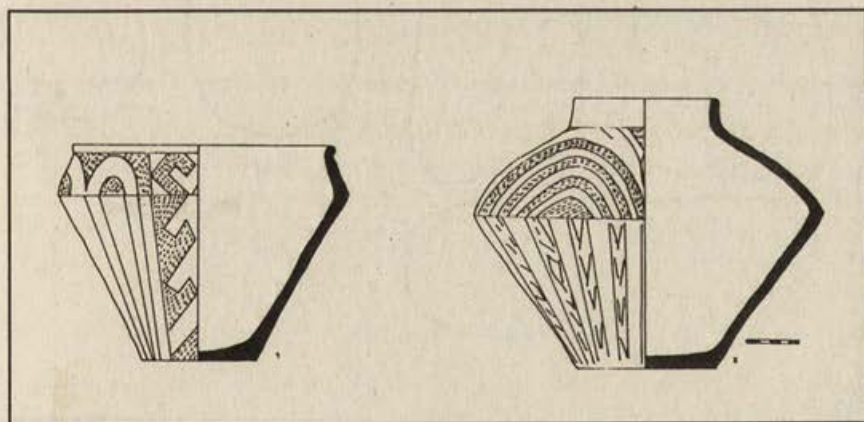
Табло 4. Форми на керамични съдове.

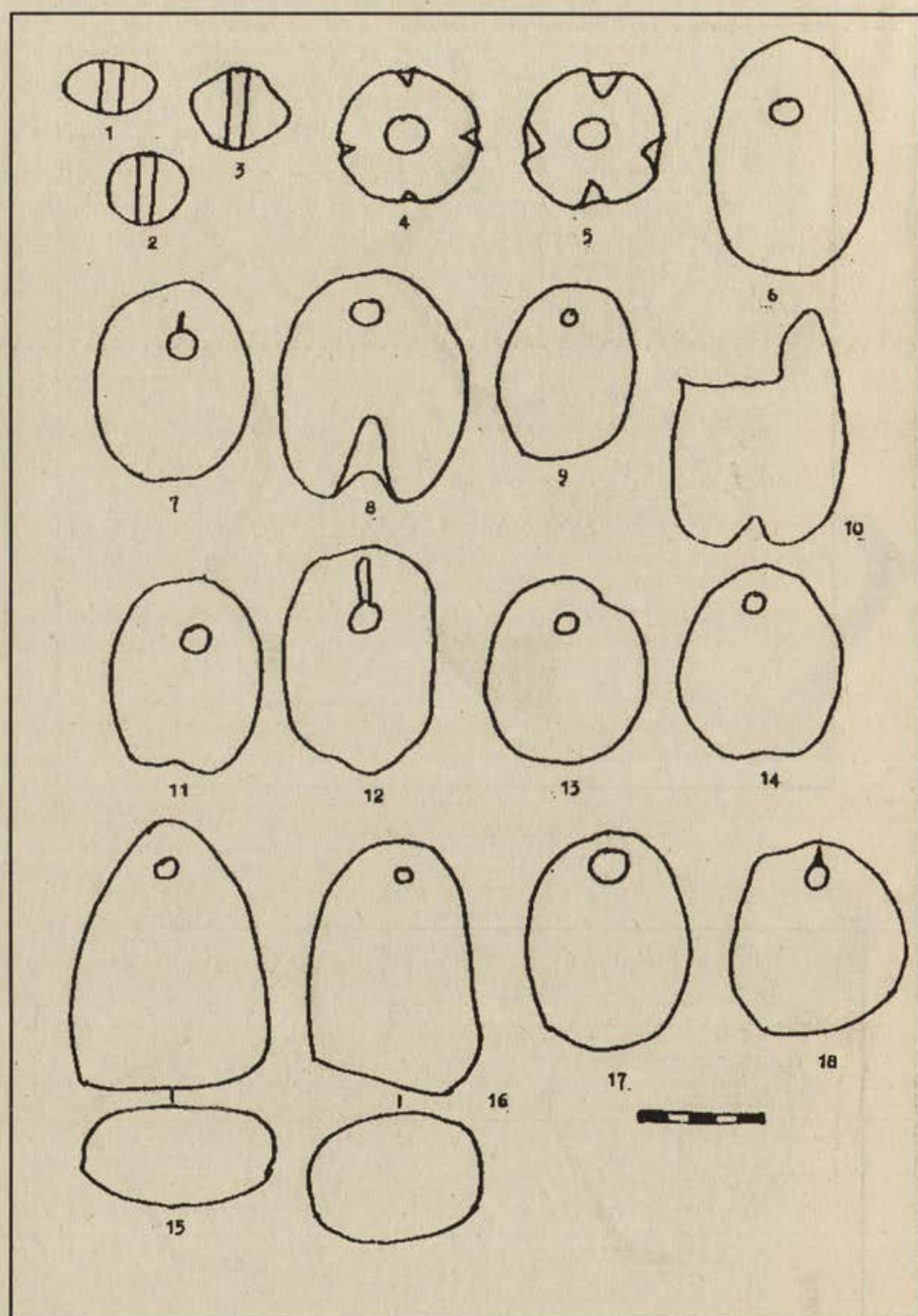
Табло 5. Форми на керамични съдове.

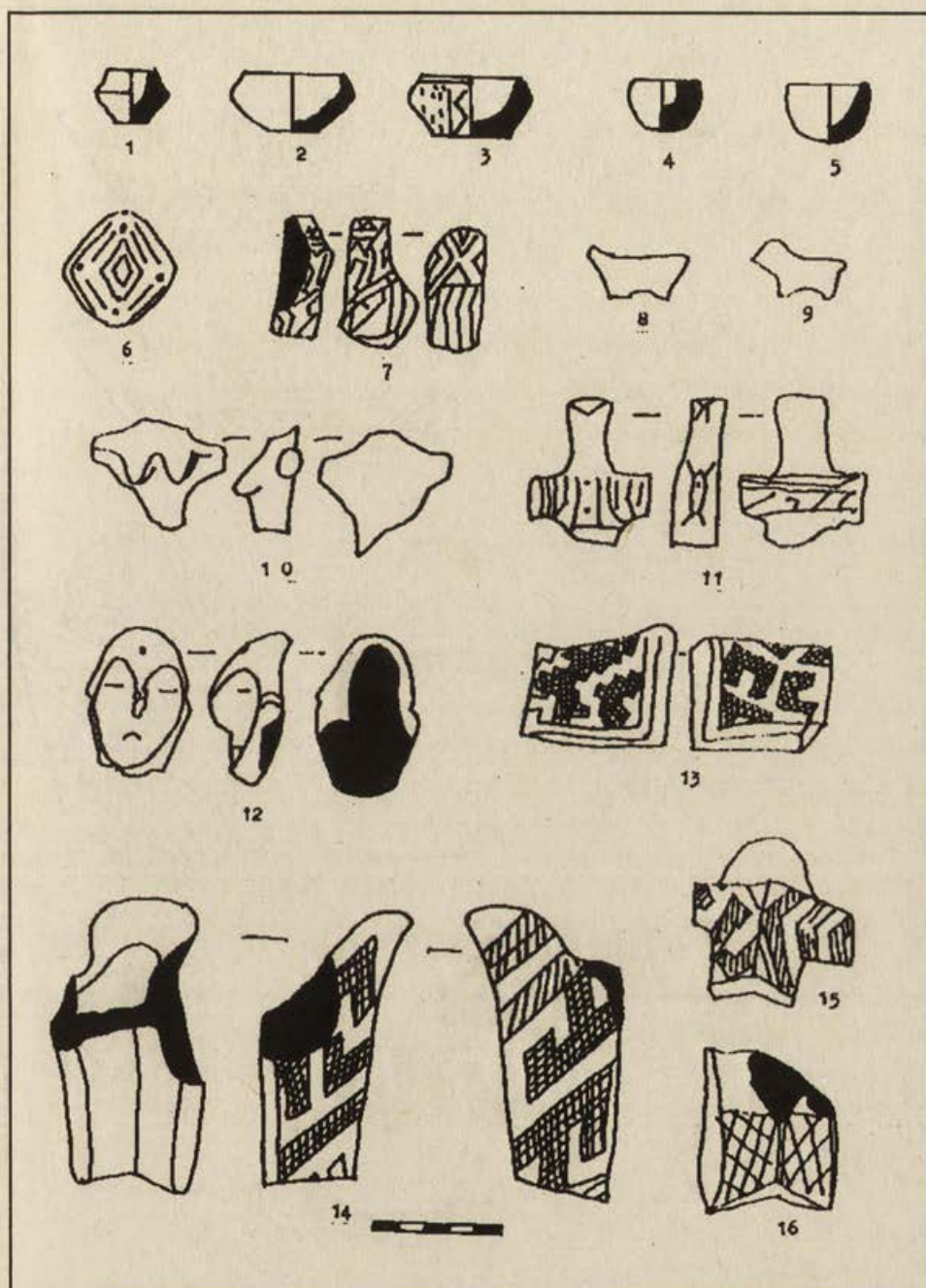
Табло 6. Форми на керамични съдове.

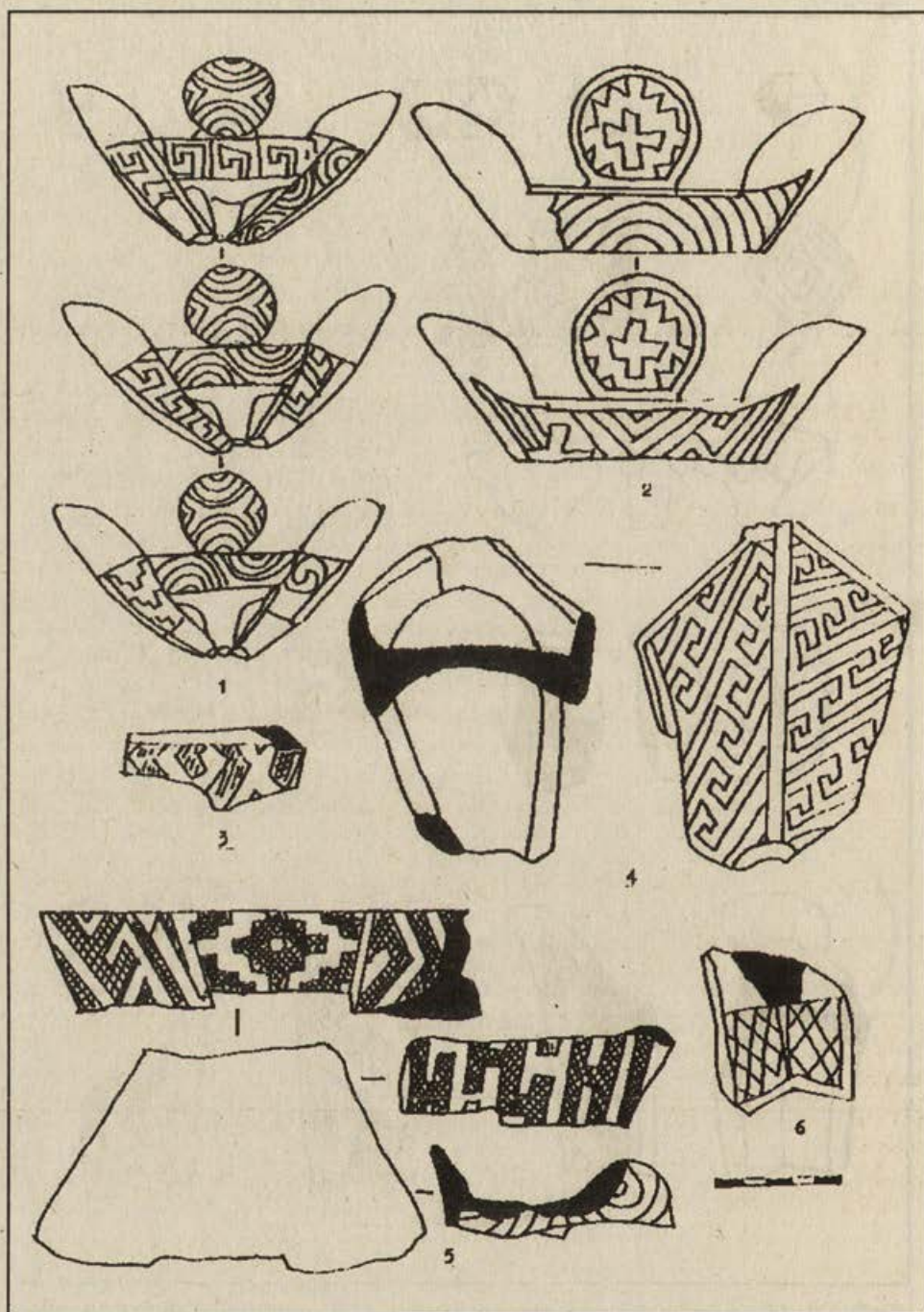
Табло 7. Форми на керамични съдове.

Табло 8. Глинени прешлени за вретено - 1-3; тяжести за рибарска мрежа - 4-5; тяжести за стан - 6-18.

Табло 9. Миниатюрни керамични съдчета - 1-5; антропоморфни фигурки - 7, 10, 11, 12; зооморфни фигурки - 8, 9; части от култови масички - 13-16.

Табло 10. Глинени култови масички и части от тях.

СВИДЕТЕЛСТВАТА НА „ЦАРЕВЕЦ“ И „ТРАПЕЗИЦА“ ЗА ЕНЕОЛИТНАТА ЕПОХА

НЕДКО ЕЛЕНСКИ

Изследването и проучването на град Велико Търново е със столетна история. Този интерес е свързан със значението и важността, която е имал градът в средновековната българска история. Проучването на средновековния град преминава през няколко етапа, като почти цялата застроена площ е засегната от археологически проучвания.¹ В процеса на проучванията се разширява и хронологичният обхват на селищния живот за различните исторически епохи. Резултатите от проучванията утвърждават този природно обособен район като значим икономически и политически център не само през Средновековието, но и през ранновизантийската, римската, елинистическа и раннотракийската епоха.² Разширяването на хронологичния обхват на заселването в района е свързано с хълмовете „Царевец“ и „Трапезица“, като това твърдение е подкрепено с материали, произхождащи от тях и ще бъдат обект на изследване в настоящото съобщение.

Хълмовете „Царевец“ и „Трапезица“ може да се разглеждат като оформилата се в тази част на Предбалкана Великотърновска антиклинала. Тя има платовиден характер и е изградена от ядка с неокомски мергели и обвивка от ургонски варовици.³ Преминаващата от тук река Янтра обособява с меандрите си четири полуострова: „Света гора“ (265 м), „Царевец“ (252 м), „Трапезица“ (210 м) и този, източно от местността „Картала“. Полуостровите могат да се разглеждат като части от Беляковското и Арбанашко плато, които са разделени от река Янтра. Те имат и силно изразен карстов характер, който определя и почвообразуването върху тях. Хумусният пласт лежи непосредствено върху скалата и е образуван под влияние на тревиста растителност.⁴ Хълмът „Трапезица“ е по-нисък от хълма „Царевец“, но има по-добра видимост върху пролома в северната част на реката, което осигурява и неговия контрол, а хълмът „Царевец“ има по-добра видимост от юг. Естествената укрепеност, добро разположение и благоприятни природни дадености може би предизвикват и ранното заселване на човека.

Началото на археологическите разкопки във Велико Търново е поставено на хълма „Трапезица“ през 1879 г. от В. Берон. По-късно през есента на 1884 г. те са частично възобновени. Френският археолог Жорж Съор с покровителството на българския цар Фердинанд през 1900 г. провежда мащабни

проучвания на хълма.⁵ Резултатите от разкопките остават непубликувани или частично се обнародват отделни сведения за тях. В началния етап на проучванията се е смятало, че първото население на хълма „Трапезица“ е от римската епоха.⁶ В центъра на хълма по време на строежа на къщата на пазача при изкопните работи и сондажните проучвания се разкриват няколко керамични фрагменти от енеолитната епоха, а също така и от бронзовата епоха.⁷ Тези сведения остават единствените и досега за най-старото селище в пределите на старопрестолния град. При възобновяване на проучванията се потвърждава, че е съществувало селище от бронзовата и желязна епоха.⁸ Беглото споменаване на фактите, които разкриват заселването на хълма през тези епохи, се дължи на изследователския интерес, който е насочен предимно към историята на столичния период.

След периодични обхождания, извършвани върху цялата площ на хълма, се събраха материали, свързани с енеолитната епоха. Събрани са 110 керамични фрагмента, каменна брадва, 2 каменни теслички, костно шило, костна гладилка и костно длето. Основният показател за определяне на културна и хронологична принадлежност на селището е керамиката. Фрагментите от събраната колекция принадлежат към една технологична група, но се срещат и от друга. Първата група е на дебелостенната керамика. Това са съдове предимно с кермиденочервен и черен цвят. Те са изпичани в редукционна и окислителна среда. В окислителна среда са вторично изпечените фрагменти. Като опоснител за глината е използван счукан варовик. Дебелостенната керамика се разделя на четири основни типа. Първият е сферични съдове. Те са с ориентирано навътре устие. Повърхността им е груба, а отвътре излъскана. Украсата е барботинна с провлачванията от пръсти, които са хоризонтални, вертикални и коси (Табл. I-1-6). Вторият тип съдове имат висока цилиндрична шийка и цилиндрична горна част. Липсват данни за цялостната форма на съда. Когато има запазени части от повърхността, се вижда, че тя е излъскана или полирана (Табл. II-2, 3) и (Табл. V-1, 2). Паниците са най-добре представеният тип. Той има и най-висок процент в количественото съотношение между отделните типове, а също и в типовото многообразие. Според формалния принцип се разделя на четири подтипа. Първият подтип е с обърната конична долна част и цилиндрична горна част с удебелен среден ръб. Устието е ориентирано към отваряне на формата, а средният ръб е леко удебелен. Според устието се разделя на три варианта. Първият вариант е с устие ориентирано нагоре (Табл. III-2, 3, 7), следващият е с изтънено устие, ориентирано навън (Табл. III- 4-6, 8) и третият вариант е с удебелено устие, ориентирано навън (Табл. III-1). Вторият подтип е паници с обърната конична долна част и цилиндрична горна част. Според украсата се разделят на два варианта. Първият вариант има излъскана повърхност (Табл. IV-1, 2), а вторият е с барботинна украса и двойка релефни пъпки (Табл. IV-3). Следващият подтип е с обърната конична долна част и силно завито навътре устие. Запазената повърхност на съдовете е излъскана или полирана. Няма запазени следи от украса (Табл. V- 3-7). Последният подтип е

с полусферична форма и удебелено отвътре устие. Повърхността е излъскана или полирана и няма следи от украса (Табл. IV- 4-9). Четвъртият тип, който е представен в тази керамична колекция, е купата. Той се разделя на три подтипа. Първият подтип е купа с обърната конична долна част и цилиндрична горна част. Повърхността е излъскана или загладена. Украсата се състои от две успоредни и широки линии чрез отнемане (кербшнит), които може да са запълвани с бяла паста (Табл. II- 4, 5). Следващият подтип е с форма на сплескана сфера в долната си част и висока шийка без да се подчертава прелома. Устието е ориентирано навън, а повърхността е излъскана (Табл. II- 6). Последният подтип е купа с обърната конична долна част, цилиндрична горна и удебелен биконичен среден ръб. Повърхността е излъскана и е без украса (Табл. II- 7). Към представените по-горе типове на съдовете ще допълним с фрагмент от похлупак. Той има цилиндрично конична форма и украса от широки, хоризонтални линии, които са представени чрез отнемане на повърхностния слой на похлупака и след това запълнени с бяла паста (Табл. V- 8).

Керамичните фрагменти с украса също допълват културната характеристика на материалите. С най-голям процент е представена барботинната украса (Табл. I- 1-6) и (Табл. VI- 1-5, 11, 12). Други типове украси са врязаната, с отнемане (кербшнит) и надрасканата. Врязаната се състои от два вида. Врязване с остър предмет на коси и вертикални линии (Табл. VI- 14-16) и врязване с мидена черупка (Табл. VII- 6). Кербшнитната украса се състои от широки, хоризонтални и успоредни линии (Табл. II- 4, 5) и (Табл. V- 8), а надрасканата се състои от тънки и плитко врязани с голяма гъстота линии (Табл. VII- 4). Те обхващат цялата повърхност на съда. Освен тези украси се среща още един тип. Това е канелюрната украса, която се разкрива върху средния ръб на съда. Канелюрите са широки и къси (Табл. VI- 9). Много фрагменти имат релефни пъпки с езичеста, овална и кръгла форма (Табл. VI- 3-9). Те могат да имат утилитарна принадлежност като дръжки, а също така да са с естетическа функция.

Откритите оръдия на труда според материала се разделят на две групи: каменни и костни. Каменните оръдия се разделят на два вида. Първият вид е брадвата. Той е представен от един екземпляр, който не е добре запазен. Тя е направена от сиво-зелен дребнозърнест пясъчник (Табл. VII- 8). Вторият вид е теслата. Тя има трапецовидна форма и е изработена от сиво-зелен камък (Табл. VII- 7, 9). Другата група оръдия е изработена от кост. Тя се състои от гладилка (Табл. VII- 10), шило (Табл. VII- 11) и длето (Табл. VII- 12).

Съпоставяйки материалите от хълма „Трапезица“ с други праисторически селища, се установи и по-точното заселване на хълма. Предполагаме, че това е станало през първата фаза на късния енеолит-култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI. Това становище се подкрепя от съдовете в (Табл. II- 2, 3), които са аналогични на съдове от първата фаза на късния енеолит на Русенската селищна могила⁹ и VIII и X хоризонт от селищната могила Овчарово.¹⁰

Останалите керамични форми принадлежат на II и III фаза на култура КГК VI. Това е сферичния тип с барботинна украса, паниците с цилиндрична горна част, паниците със завито навътре устие, тези с удебелено отвътре устие, съдът със сплесната сферична форма и висока шийка и съдовете с биконичен среден ръб. Изброените типове са характерни за тези две фази на късния енеолит.¹¹ Украсата на съдовете също е с характерните особености на II и III фаза на КГК VI. Тя е представена с връзвания с мидена черупка, връзани линии, надрасканата повърхност и езичестите дръжки и пъпки.¹² Селището на хълма „Трапезица“ е синхронно и има близки паралели с тези в Русе¹³, Овчарово¹⁴, Еменска пещера¹⁵, Хотница¹⁶, Коджадермен¹⁷, Джулоница¹⁸, Виница¹⁹, Дъбене²⁰ и други селища от II и III фаза на КГК VI. По-точно определяне на материалите не се прави, защото техният произход и фрагментарност не позволяват да се отделят по фази, а и съществуването на различните типове в двете фази изключва тази възможност.

Енеолитният период на хълма „Царевец“ не е регистриран в изследванията, проучващи най-ранната история на хълма. Всички изследователи, които проучват хълма, свързват най-ранното заселване с къснобронзовата и ранножелязната епоха.²¹ В настоящето съобщение за първи път ще бъдат обект на изследване керамични фрагменти от халколита, произхождащи от хълма „Царевец“. До настоящия момент материалите са се съхранявали в ОФ „Средновековие“- ИМ - В.Търново*. Те произхождат от обекти, които са разположени в югозападната част на хълма**. Нямаме сведение в какъв контекст се разкриват, но предполагаме, че те не са били идентифицирани и са отнесени към тракийската керамика. Тяхното количество е ограничено и повечето са вторично изпечени, от което може да предположим, че произхождат от един контекст. Представителни са един цял съд, един полузапазен и три фрагмента. Те имат кермидено-червен цвят. Първият съд е паница с обърната конична форма и завито навътре устие (Табл.VIII- 1), следващият има бицилиндрична горна част и обърната конична долна (Табл.VIII- 2) и последният е от полусферична купа (Табл.VIII- 4). Украсата е връзана (Табл.VIII- 4) и псевдокербшнит (Табл.VIII- 3). Аналогии на тези материали се намират във късните фази на енеолитната култура КГК VI. Бицилиндричният съд може да се види в I фаза на късния енеолит²², а за останалите форми и украси аналозите са във II и III фаза.²³

Заселването на хълмовете през този етап от развитието на енеолитната епоха в България ги включва в общите закономерности, които се наблюдават в развитието на селищната структура. Изграждането на височинни селища е характерно за Западна България. Този процес започва през ранния енеолит, когато се изграждат върху плата, а през късния енеолит върху конусовидни върхове²⁴. Такива селища са Криводол²⁵, Пеклюк²⁶, Окол глава²⁷, Кракра²⁸, Заминец²⁹, Оходен³⁰, Мусочина³¹, Телиш³² и други. Тези селища принадлежат към култура Криводол - Сълкуца - Бубани Хум I.³³ Независимо от това, че разглежданият от нас район не попада в ареала на култура КСБХ I, се вижда

аналогична закономерност в развитието на типовете селища. За разглеждания от нас ареал височинни селища са регистрирани в село Яворовец, Севлиево³⁴ и на връх „Кавлака“ до село Бутово, Павликенско.³⁵ Това показва, че в района протичат аналогични процеси като в Западна България. В подкрепа за заселването на хълма през първата фаза на КГК VI е, че през тази фаза прекратява съществуването на селището в местността „Качица“ - В.Търново³⁶ и може да приемем, че негов наследник става това на хълмовете „Царевец“ и „Трапезица“. Причината за изграждането на този тип селища е вероятно предизвикана от преструктуриране на селищната система. Тези селища могат да се приемат като селища - крепости с военен характер.³⁷ Някои автори смятат, че тяхното изграждане е предизвикано от зачестили конфликти през този период.³⁸

Разгледано в контекста на селищната структура на района, се разкрива връзката на селището с цялата система в тази част на Предбалкана. Този район е наситен със селища с малка площ, които очертават пътищата през проходите на планината. Може да се предположи, че селището на хълмовете е централно за района, като се вземе под внимание разположението и останалите дадености, с които разполага, а и ситуацията в самата селищна система подкрепя това становище. Селището е съществувало през късният енеолит (4200 г. - 4000 г. пр. Хр.) и е принадлежало към култура КГК VI, но не трябва да се изключва и влиянието на култура КСБ XI, ако се вземе под внимание сходната развитие в селищна структура.

Б Е Л Е Ж И

¹Алексиев, Й. Проучвания на средновековни обекти във В.Търново. - Известия на Исторически музей Велико Търново, VIII, 1993, В.Търново, с. 109-113.

²Станев, П. Праисторически и тракийски селища на територията на град Велико Търново. В: История на град Велико Търново, I, 1986, София, с. 19-35.

³Бончев, Ек. Тектоника на Предбалкана, 1971, София, с. 78.

⁴Фотакчиева, Е., М. Милчева, Т. Андонов, И. Ватролов, И. Бадев. Проучвания на почвите в България, кн. III, Великотърновски и Видински окръг, 1976, София, с. 94, 130.

⁵Николова, Я. История на археологическите проучвания на Царевец. В: Царевград - Търнов, I, 1973, София, с. 26-27.

⁶Москов, М. Търново в най-древното си минало, 1918, Търново, с. 11.

⁷Ангелов, Н. Търновград през вековете. В: Прослава на Велико Търново, 1978, София, с. 41-42.

⁸Долмова, М. Проучвания на Трапезица - сектор южна и западна крепостна стена. Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г., Велико Търново, с. 107.

⁹Попов, В. Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури от поречието на река Русенски Лом, 1996, Русе, обр. 115-2. 1 и 2. 2; Попов, V. The Ruse Tell Site since James Gaul (Stratigraphy and Chronology). In: James Harvey Goul in Memoriam, I, fig.-9.

¹⁰Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълв. - Овчарово. Разкопки и проучвания, IX, 1983, София, табл. 62-12, 16-18.

¹¹Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България, 1986, София, 107-112.

- ¹² Пак там, с. 107-112.
- ¹³ Попов, В. Периодизация и хронология ... с. 38-42 и 232-247; Popov, V. The Ruse ... р. 191-195.
- ¹⁴ Тодорова, Х. и колектив ... с. 98, табл. 70 - 81.
- ¹⁵ Еленски, Н. Принос към проучванията на енеолитната епоха в средния басейн на река Янтра. 1999, (под печат).
- ¹⁶ Тодорова, Х. Каменно-медната епоха ... с. 78.
- ¹⁷ Попов, Р. Коджадерменска могила при град Шумен.-Известия на Българското Археологическо Дружество, VI, 1918, с. 71-155.
- ¹⁸ Станев, П. Генезис и хронология на халколитните култури във Великотърновски регион. В: Дни на науката '97, 1997, Велико Търново, с. 68-80.
- ¹⁹ Радунчева, А. Виница. РП, VI, 1976, София, с. 134.
- ²⁰ Николова, Л., Т. Захариева. Селище от Караново VI при село Дъбене, Карловско. В: Марица Изток - Археологически проучвания, II, 1994, с. 63-71.
- ²¹ Ангелов, Н. Тракийски културен пласт. В: Царевград Търнов. I, 1973, София, с. 259-270; Долмова-Лукановска, М. Към въпроса за тракийското селище на Царевец.-Tracia, VI, 1984, с. 236-250; Долмова, М., В. Илчева. Археологически проучвания на обект Царевец-средновековна улица. -Известия на музеите в Северна България, XII, 1986, Варна, с. 55-58.
- ²² Тодорова, Х. Каменно-медната... с. 110.
- ²³ Пак там, ... с. 110-112.
- ²⁴ Чохаджиев, С. Периодизация на енеолита от басейна на р. Струма. В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита, 2000, София, с. 71.
- ²⁵ Миков, В. Предисторическо селище до Криводол, Врачанско. -РП, I, 1948, София, с. 26-29.
- ²⁶ Петков, Н. Пеклюк-праисторическо селище при с. Гълабовци, Софийски окръг.- Известия на Археологическия Институт, XXVI, 1963, с. 177-180.
- ²⁷ Петков, Н. Селищна могила Окол глава.- В: И А И, XVII, 1950, с. 157-160.
- ²⁸ Радунчева, А. Праисторически селища. Перник, I, 1981, София, с. 7-8.
- ²⁹ Николов, Б. Заминец. - албум, 1975, София, с. 1-4.
- ³⁰ Николов, Б. Праисторическо селище при с. Оходен, Врачански окръг. -Археология, I, 1968, с. 65-66.
- ³¹ Перничева, Л. Изследвания халколита в средном поречье реки Струма. Studia Praehistorica, 11-12, 1992, София, с. 222.
- ³² Гергов, В. Доисторическое поселение Телиш - Редутите. -St. P, 11-12, 1992, София, с. 347.
- ³³ Тодорова, Х. Каменно-медната епоха ... с. 79-85.
- ³⁴ Милчев, Ат., К. Койчева. Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг. -ИМСБ, IV, 1978, с. 52-53.
- ³⁵ Материалите се съхраняват във фонд „Праистория“ на Регионален Исторически Музей-гр. Велико Търново.
- ³⁶ Станев, П. Генезис и хронология .. с. 80.
- ³⁷ Николов, Б. Заминец .. с. 1.
- ³⁸ Тодорова, Х. Каменно-медната ... с. 222.
- * Изказвам благодарността си към колегата Евгени Дерменджиев, който ми предостави материалите от хълма „Царевец“ за публикуване.
- ** Материалите произхождат от западна крепостна стена-обект X, XIII, XIV, XVI,

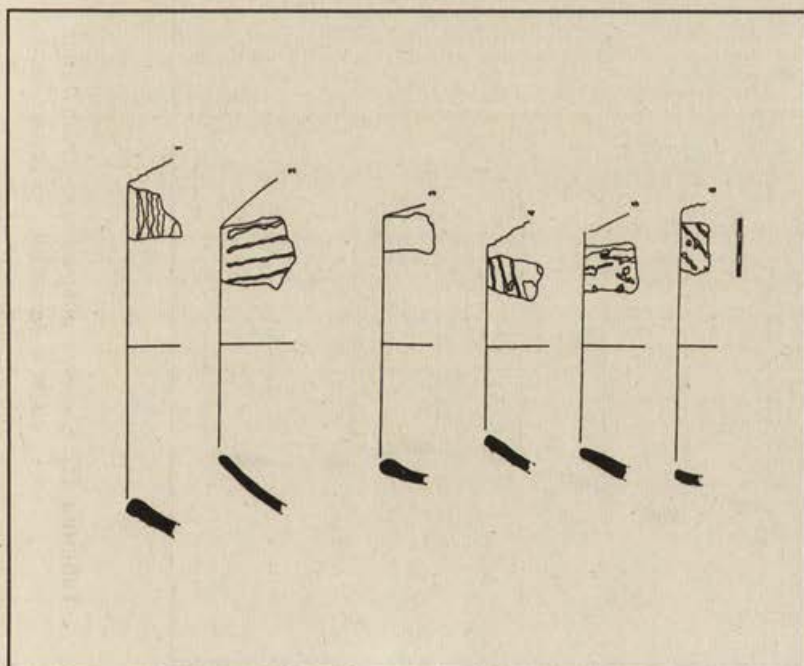

Таблица I. Сферични съдове от „Трапезица“.

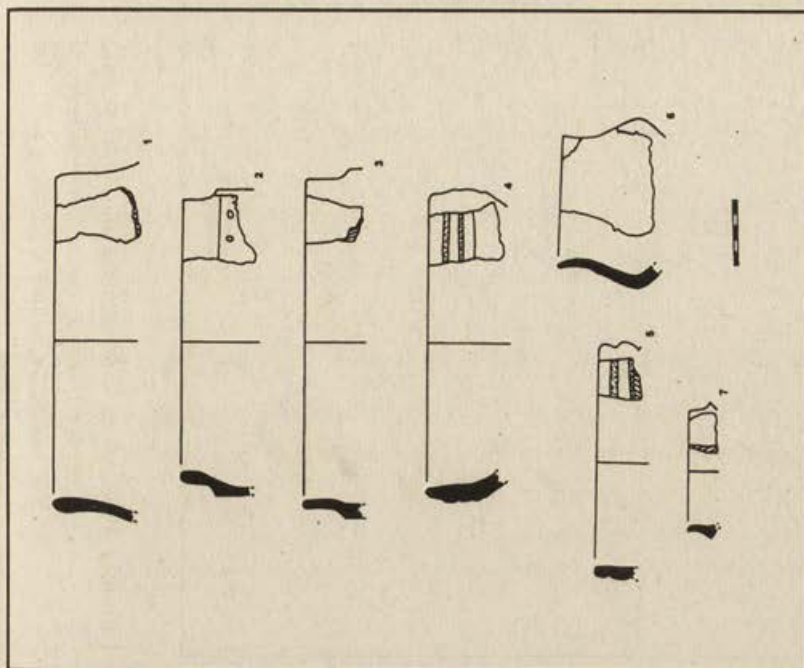

Таблица II. Бицилиндрични съдове от „Трапезица“ (2,3); Кути (4-7).

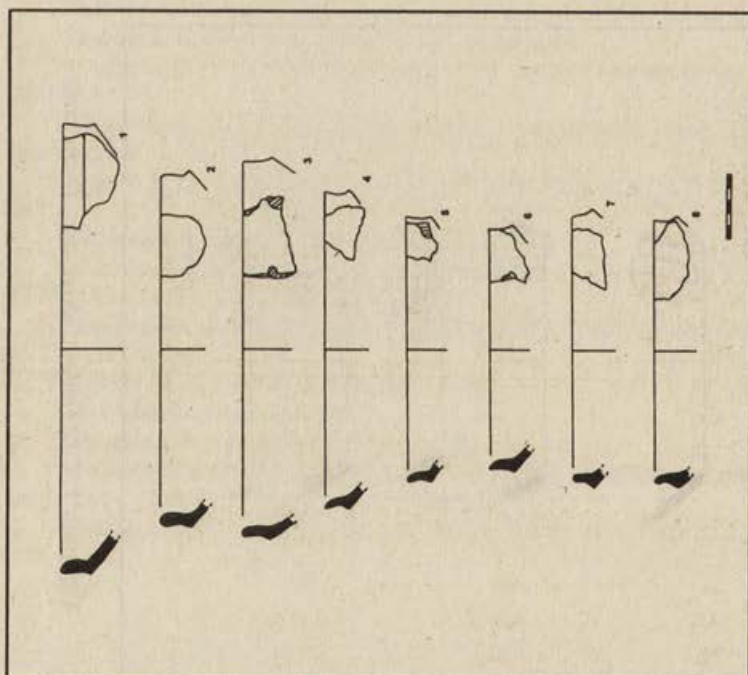

Таблица III. Съдове с обърната конична долна част и цилиндрична горна част от „Трапезица“ (1-8).

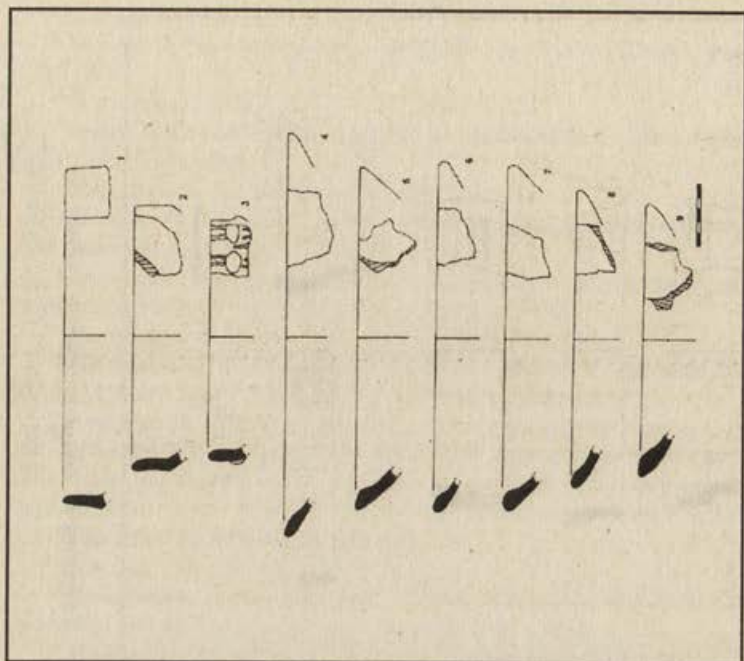

Таблица IV. Съдове с обърната конична долна част и цилиндрична горна част (1, 3) и полусферични съдове (4-9) от „Трапезица“.

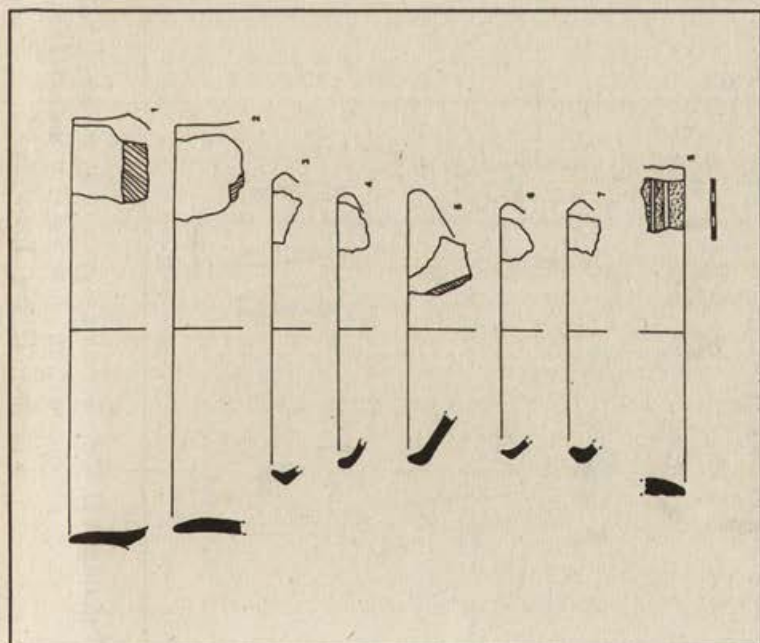

Таблица V. Съдове с цилиндрична шийка (1, 2), съдове с обвърната конична долна част и завито навътре устие (3-7) и капак (8) от „Трапезица“.

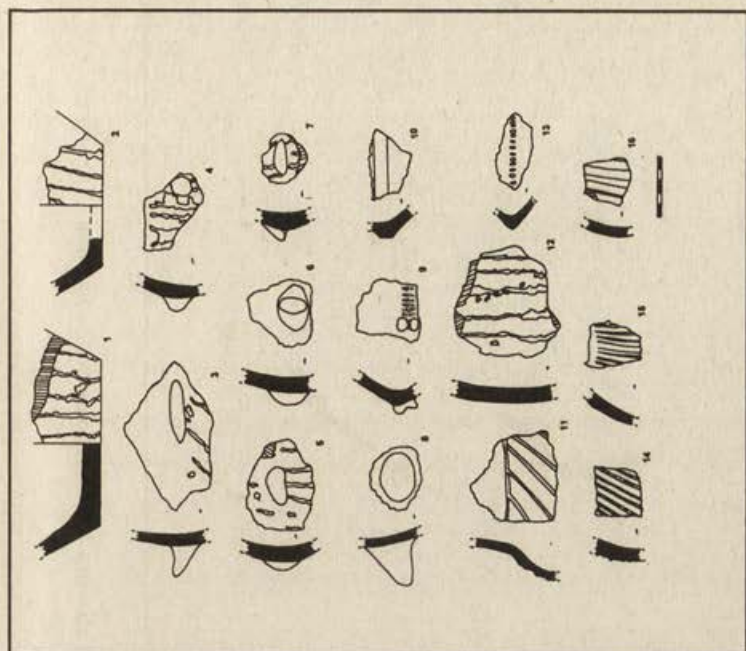

Таблица VI. Дъна (1, 2), пълковидна украса (3-9), канелюрна украса (9), барботинна украса (11, 12) и украса от ямички върху средния ръб на съда (13) от „Трапезица“.

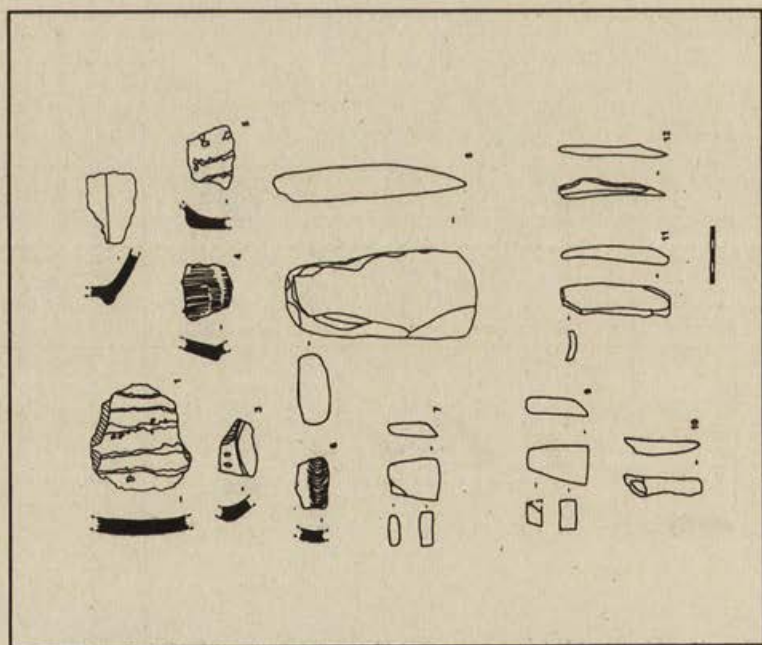

Таблица VII. Фрагменти с украса (1-6), тесли (7, 9), бравда (8), гладилка (10), шило (11) и длето (12) от „Транежица“.

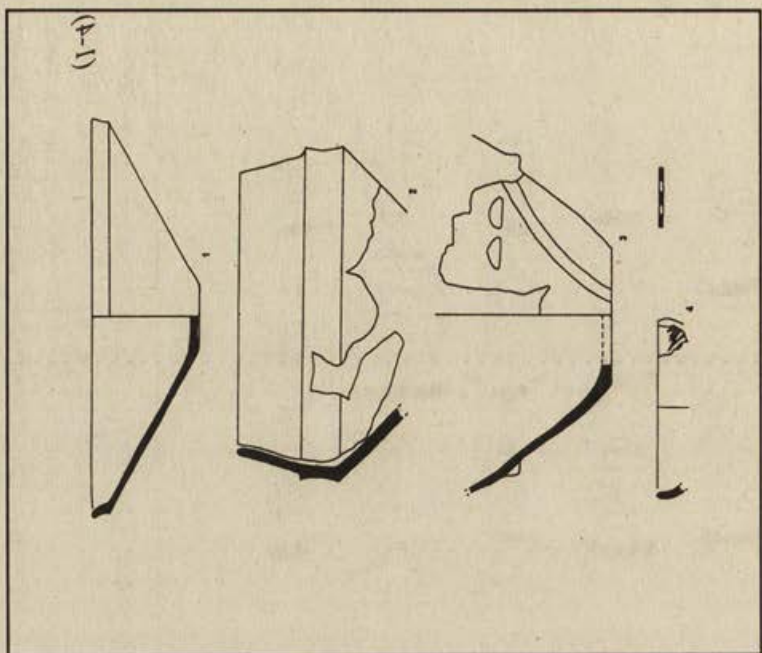

Таблица VIII. Керамични съдове от „Царевец“.

ENEOLITHIC REMAINS FROM TSAREVETS AND TRAPEZITSA (Summary)

Nedko Elenski

In the present report are treated finds that came from the hills Tsarevets and Trapezitsa in the town of Veliko Turnovo. They were found during the field rounds of Trapezitsa and the exploration of the western fortress wall on Tsarevets. The finds are a testimony for the earliest settle of man in the old capital city. Probably some of the ceramic fragments are from the 1st stage of the Late-Eneolith of culture Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI, while the others are from the 2nd and 3rd stage of the same culture. Probably the dominating of the hills and their natural situation have made the settlement central in the mentioned region.

Translated by Yanka Serafimova

НАЙ-РАННИЯТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

Настоящият доклад посвещавам на проф. Теофил Иванов - човекът, който посвети десетилетия от своя творчески живот на проучването и интерпретирането на различни проблеми, свързани с историята и културата на Никополис ад Иструм.

През последните години разкопките в Никополис бяха съсредоточени върху площта на ареята на агората в централната и източната ѝ част. На около 1,50 м под нивото на запазената каменна настилка бяха проучени части от суб- и суперструкции, които принадлежат към най-ранния, неизвестен досега, строителен период на града.

В централната част бяха разкрити каменни основи на постамент, покрити с добре оформени блокове с дебелина 0,30 м. Запазените размери изток-запад са 2,00 м, а север-юг - 1,00 м, като северната част е разрушена при изграждането на по-късния канал. Централната част, площ с размери 1,03 x 0,44 м, е запълнена със строителни отломъци и хоросан. Стабилно изградените основи и прецизно оформената лицева повърхност на блоковете дават основание да твърдим, че върху тях е била издигната статуя или ара.

В близост до описания постамент, източно от него, беше разкрит *in situ* каменен блок с желязна халка. Подобни блокове са известни от Помпей и светилища в различните римски провинции. Проучвателите ги интерпретират като места, където са били извършвани жертвоприношения във връзка с култови ритуали. Южно и югоизточно от блока с халката бяха разкрити четири дупки от дървени колове. Те са с дълбочина около 0,10 м. Укрепването е било направено чрез фрагменти от тегули, имбреци и дребни камъни. Смятаме, че коловете са поддържали лек навес, предназначен за предпазване на участниците в религиозните церемонии от атмосферните влияния.

Източно от тях беше открита траншея от демонтиран зид с посока север-юг, ширина 0,60 м и дълбочина 0,40-0,50 м. Северната ѝ част е пресечена при изграждането на канала, а южната от крепидата на южния стилобат на по-късната агора.

В източната част на агората, северно от канала, бяха открити части от 5 верижно разположени помещения. Размерите не можаха да бъдат установени. Вероятно западният зид е разграден при строежа на източната крепидата, а източният е попаднал под основите на западния зид на магазините. В посока

север № 1 продължава, както и № 5 в южна посока. Всички помещения са с каменни основи, кирпичени стени, измазани с цветна хоросанова мазилка и подове от трамбована глина. Покривът, изграден от имбреци върху дървена конструкция, при пожар е паднал върху подовите на помещенията. Подово ниво и паднала покривна конструкция се откриват и западно от крепидата, което показва, че в западна посока се е развивала втора редица помещения, чиито размери засега не сме установили.

При проучването на помещение № 4 по Т. Иванов (I-вия магазин северно от канала) достигнахме до дебел пласт горяли деструкции и паднал покрив, под който следваше античният терен. Ограничените проучвания тук не ни дадоха възможност за по-цялостни наблюдения.

Подови нива, отговарящи на описаните по височина над морето (отчитайки денивелацията на терена от запад на изток и от юг на север), бяха разкрити в западната и южната част на ареята на агората.

При изграждането на отводнителна шахта в югозападния ъгъл на булевтериона, на дълбочина 1,70 м под подовото ниво на сградата, достигнахме до дебел 0,50-0,60 м пласт от хоросан и строителна керамика. Размерът на шахтата единствено даде възможност за регистрирането на този културен пласт, по-ранен по време на изграждане от булевтериона, който проучвателят датира към времето от края на управлението на император Хадриан.

Тук искаме да отбележим, че трикорабната сграда, съществувала преди изграждането на термоперипатоса (източно от агората), принадлежи към същия ранен строителен период. Нейните основи са вкопани до 0,40 м дълбочина в античния терен, а подовите нива съответстват на тези, открити върху площта на агората. По-късно, по времето на император Комод, според открития надпис - между 182 и 185 год., върху опожарените руини на ранната сграда е изградена нова, вероятно с друго предназначение и план. Посоката на зидовете обаче остава почти същата, което показва, че макар и да се променя градоустройствената схема, то тя вероятно е съобразена с вече съществуващата улична мрежа.

Направеният кратък преглед на резултатите от археологическите разкопки категорично доказва съществуването на ранен строителен период. За съжаление до този момент успяхме да възстановим твърде малка част от плана на постройките, а той би ни дал възможност за интерпретация на предназначението им. Движимият материал е малоброен - керамика, която най-общо датираме 1 ½ на II век; единични монети на Клавдий, Веспасиан, Тит, Домициан и ранен Траян; фрагмент фасетирано стъкло от края на I - началото на II век; 2 фибули, които се датират от началото до средата на II век.

Независимо от това, че все още проучванията на ареята не са окончателно приключили, няколкогодишните наблюдения ни дават възможност да поставим отново някои въпроси за историята на Никополис и да направим опит да отговорим според данните, които имаме от последните години:

Първо: Дали градът възниква върху тракийско селище? Според нас

изказаното от проф. Тачева предположение, че Никополис е основан върху територията на стратегията Рюсике¹, колкото и да звучи оригинално, трябва да бъде подкрепено с още доказателство. Най-важният довод на изследователя за местоположението на стратегията е езиковедският анализ на името - преминаването на тракийския хидроним Рюсике в Росица. Според последните изследвания наименованието Росица има славянски произход.² Ние се придържаме и към мнението на Б. Геров, че Никополис не е създаден от тракийско селище, тъй като имена на траки не се срещат в известните до сега надписи от времето на Хадриан и Антонин Пий (за разлика например) от Пауталия и Сердика, където ги откриваме в Хадрианови надписи.³ Археологическите находки се явяват в подкрепа на това мнение - те са единични и всички открити в несигурни стратиграфски контексти - няколко фрагмента керамика, две монети от II - I в. пр. Хр., една тракийска фибула. В централната част на ареята бяха локализиран и няколко горяли петна със следи от ограждане (може би огнища). Всички те обаче в никакъв случай не могат да бъдат доказателство за съществуващо тракийско селище.

Вторият въпрос е каква е вероятността поселението, което разкриваме, да е създадено преди Траяново време и колко по-рано?

Епиграфският материал дава категорични данни, че още при Клавдий и Нерон (56-68) римски военни части достигат на изток до р. Янтра, с контрол на долнодунавския бряг надолу на североизток, а при Флавиите (69-96) днешна Североизточна България и Добруджа постепенно и окончателно попадат под тяхна власт.⁴ В нашия случай не без значение са откритите две военни дипломи (от Дебелец от 82 г.⁵ и от Г. Оряховица от ранно Траяново време⁶), които показват наличието на ветерани и римска колонизация на региона. От близката околност на Никополис, източно от града, произхожда колективна монетна находка от денари, в която най-късната монета е на Домициан.⁷ Известно е и мнението на някои историци, че битката на римската войска с даките през 85 г., когато загива и управителят на Мизия Опий Сабин, се провежда около територията на Никополис на Росица.⁸ Едва ли е случайност, според сведенията на Йорданес в „Гетика“⁹ и Дион Касий в „Римска история“¹⁰, че решителното сражение с даките през 102 година отново се провежда в близост до Никополис, в предпланините на Хемус. Казаното до тук дава основание да предположим, без да бъдем категорични, че при проучванията на агората сме попаднали на поселение, най-вероятно с военен характер, създадено най-рано след Клавдиево време, а по-логично след разделянето на Горна и Долна Мизия през 86 год. В подкрепа се явяват откритите монети от Клавдий до Домициан, както и фрагментът североиталийска тера сигилата с марка Felicio, датиран след Клавдиево време. Да се надяваме, че проучванията през следващите години ще ни позволят да установим по-цялостен план на застроените участъци и ще подкрепят нашето мнение. Ако не намерим сигурно потвърждение, то тогава остава втората възможност - да датираме ранните градежи след Дакийските войни (102 според Вулпе¹¹, 106 според Б. Геров и по-голяма част от българските

историци¹², или 110 според А. Поултър¹³), т. е. в първото десетилетие на II-ри век.

Друг въпрос, чийто отговор е много по-лесен, е този за времето на промяна на плана на агората и нейното цялостно ново застрояване, т. е. за края на ранния строителен период. Тук най-ценни и сигурни са данните от епиграфските паметници от Никополис. Досега най-ранните надписи са пет - три от 136 г., посветени на император Хадриан¹⁴ (с еднакъв текст - двата върху постаменти за статуи и третия върху плоча, вероятно от храм на императора), един посветен на Елий Цезар¹⁵ - 138 г., и един издигнат от провинциалния управител на Тракия¹⁶ от 138-140 год., т. е. за период от четири години имаме пет надписа. Следващите по време надписи се датират след 145 год. Така със сигурност можем да смятаме, че 136 г. е твърде важна за историята на Никополис и веднага да я свържем с историята на провинциите Долна Мизия и Тракия и промяната на границата между тях. Разбира се, логично е да не се приема, че северната граница на провинция Тракия е и северна граница на Никополис.¹⁷ Във всички случаи обаче градът е получил известно разширяване на територията си в северна посока, а вероятно и на запад и изток. Не е случаен и фактът, че Никополис започва да сече монети между 142 и 144 год. Сеченето на монети не е в правомощията на градската управа, а е акт, който се провежда съобразно общоимперската политика в провинциите. Или казано накратко - още преди 136 год. започва новото застрояване на агората и промяната на цялостния ѝ облик. И ако трябва да сме още по-точни - след 124-126 год., когато Хадриан посещава провинция Тракия и не е изключено да е посетил и Никополис. Първо вероятно е построена ареята с портиците, след това пропилеите и останалата западна част от комплекса. Не можем да сме сигурни дали сградата под термоперипатоса е унищожена поради разрушения на костобоките през 170 год. или просто по времето на Комод е дошъл нейният ред на смяна на плана и предназначението ѝ. Според нас втората възможност е по-приемлива.

Във всеки случай сигурно е, че през 136 година името на града е „Никополис ад Иструм“.

И тук искаме да поставим още един въпрос. Грешка ли е изписването на името „Никополис“ от александрийския географ Клавдий Птоломей в труда му „География“ под формат Νικόπολις ἢ περὶ Αἰῶνα (Никополис около Хемус). Имайки предвид, че авторът е съвременник на събитията (87-150 г.), че отразява събитията след Дакийските войни и пише между 118 и 136 година¹⁹, т. е. ранно Хадрианово време, и че и други автори изрично отбелязват, че решителната битка над даките се е състояла в предпланините на Хемус, то струва ни се логично градът на победата да е носил името Никополис при Хемус. И едва след реформите в края на Хадриановото управление, след разширяването на територията на града в северна посока към Истър - да е бил преименуван с подобаваща тържествена церемония. Тази е и причината за трите надписа от времето на Хадриан с еднакъв текст - целта е била да се изрази голямата почит към императора, провел толкова значителни промени.

В такъв случай архитектурните останки, които бяха открити върху площта на ареята на агората в последните години, принадлежат на ранния Никополис, носещ името Никополис при Хемус.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Тачева, М. Власт и социум в римска Тракия, С., 2000, с. 35.

² Ангелова - Атанасова, М. Топонимията на Горнооряховско, С., 1996, 364-365.

³ Геров, Б. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III век), ГСУФФ, LXXII, 1977, кн. 2, с. 105.

⁴ Пак там, с. 25.

⁵ CIL, XVI, 28.

⁶ CIL, II, 6144.

⁷ ИАИ, XXXII, 1959, с. 358.

⁸ Геров, Б., цит. съч., с. 27.

⁹ Jordanes, *Getica*, 18. 101.

¹⁰ Vulpe, R. Dion Cassius et la cappaque de Trajan en Mesie Inferieure. *Studia Thracologica*, 1976, 239.

¹¹ Vulpe, R. La victoire de Trajan a Nicopolis ad Istrum. In: *Studia in Honorem Veselin Besevliev*, S., 1978, 463-474.

¹² Геров, Б., цит. съч., с. 26.

¹³ Poulter, A. G. The Lower Moesian Limes and the Dacian Wars of Trajan. *Studien zu den Militargrenzen Roms III*, 1986, 519-528; *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman and early Bisantine city*, London, 1995, 10-11.

¹⁴ IGBulg., II, 601; Владкова, П. Надпис на старогръцки език от Никополис ад Иструм. ГМСБ, XIV, с. 15.

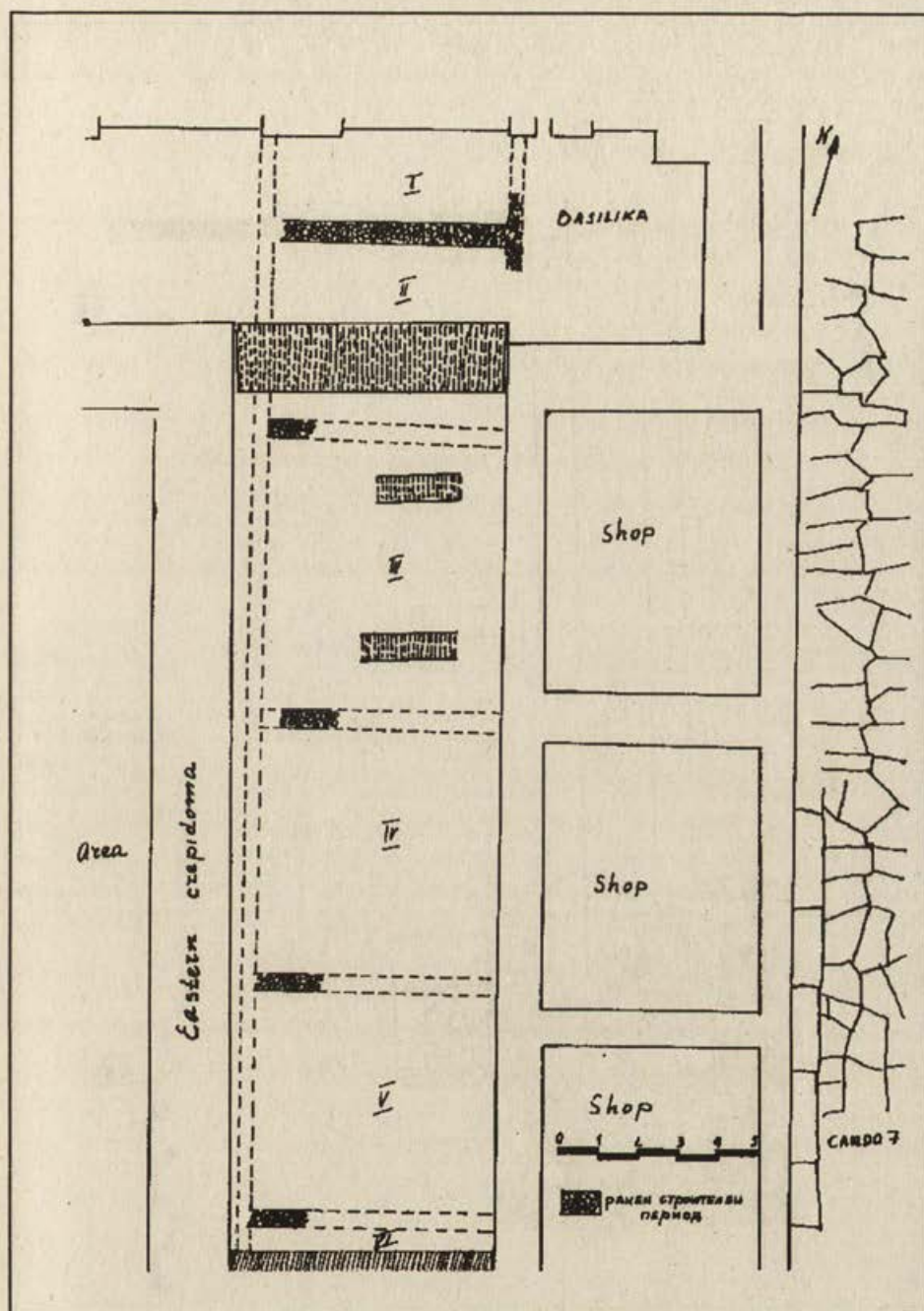
¹⁵ IGBulg., II, 602.

¹⁶ IGBulg., II, 603.

¹⁷ Тачева, М., цит. съч., с. 63.

¹⁸ Клавдий Птоломей. География, III, 11.7.

¹⁹ Тачева, М., цит. съч., с. 60, 80.

Обр.1. Източна част на агората с ранните строителни периоди.

THE EARLIEST NICOPOLIS AD ISTRUM
(Summary)

Pavlina Vladkova

The archeological investigations after 1985 over the area of the agora in Nicopolis ad Istrum proved the existence of early construction period. In the central part were found parts of substructions of five chained - located rooms. Over the all of the agora, on the level of the antique terrain there are signs of burnt roof structures and mudbrick.

The acuiored facts don't give a possibility for full reconstruction of the building's plan and the not numerous number of the finds is making difficult the dating. For now, most generally, the early period could be driven in the time between the last quarter of 1 st and the thirties years of the II nd century.

КЪМ ФОРТИФИКАЦИЯТА НА РАННОВИЗАНТИЙСКОТО УКРЕПЛЕНИЕ КРАЙ РЕКА ЯНТРА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

**(Според новите проучвания на комплекса при църквата
„Св. Четиридесет мъченици“)**

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

Едва при последните археологически разкопки около църквата „Св. Четиридесет мъченици“ постъпиха сигурни наблюдения и материали, които позволиха да се изяснят функциите и датировката на укрепителните съоръжения в западното подножие на хълма Царевец. Според приведенят доказателствен материал става въпрос за допълнително изградено през VI в. укрепление, свързан с отбраната и водоснабдяването на цитаделата на големия ранновизантийски град, разположен на територията на Велико Търново. (Обр. I)

В обширен доклад, изнесен на VI-тия международен конгрес по Славянска археология (Новгород, 1996 г.) и в обзорна студия с отчетен характер на страниците на списание „Минало“, бяха публикувани част от предварителните резултати от новите разкопки, проведени през 1992-1995 г.¹ Стратиграфската картина на обекта беше проследена в двата напречна профила (дължина 32 м и обща денивелация 8 м) северно и южно от църквата, както и в няколко участъка по протежение на над 200-метровата западна крепостна стена.

За пръв път конкретно внимание на въпросите за датировката, архитектурния план и функциите на това ранновизантийско укрепление ние отделихме в две последователни работи, в които всъщност е изложена концепцията за развитието на крепостната система и градоустройствената структура на ранновизантийския град.²

В различни етапи от проучванията в западното подножие на хълма Царевец възниква проблемът за датировката на крепостните стени и съоръжения. Например разкопаното в началото на 80-те години от Ат. Попов укрепено стълбище, спускащо се от Царевец към река Янтра, се оказва известно на археолозите още от 1956 г.³ По-добре познат е фактът, че пръв В. Вълков при разкопките на Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ през 1974 г. открива част от „един зид с ширина 2,20 м“ от масивна стена край река Янтра.⁴ Впоследствие Ат. Попов разкри цялото трасе на тази крепостна стена, развивайки няколко работни хипотези относно нейното тълкуване и датировка.⁵ В окончателен вариант той отнася изграждането и функционирането

на откритите крепостни стени в периода от края на X в. до края на XIV в.⁶ Противоположно становище предлага М. Робов⁷, което подкрепи и Д. Овчаров⁸ в етапа на последните археологически разкопки, а именно, че въпросните стени са част от ранновизантийска фортификация.

В контекста на нашите публикации за характера, функциите и датировката на това ранновизантийско укрепление край река Янтра се явяват настоящите бележки по отношение възможностите за допълване на плана на фортификационното строителство. Основна цел в случая е опитът за установяване на трасето на предполагаемата северна крепостна стена, като освен наблюденията от разкопките на самото укрепление в района на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ са включени и резултатите от проучванията на ранновизантийската крепост на хълма Царевец.

Ранновизантийското укрепление се намира в западното подножие на хълма - между скалния венец и коритото на река Янтра. (Обр. II) То има неправилна четириъгълна форма и заема приблизителна площ от около 25 дка. От изток укреплението няма собствена стена, тъй като този участък се отбранява от западната крепостна стена на ранновизантийската крепост, издигаща се на самия хълм. Южната стена на укреплението е с дължина 78 метра. По продължението на западната крепостна стена (208 м) са разкопани общо 7 бойни кули: 3 V-образни, 1 полукръгла, 1 квадратна, 2 кули-кладенци с четириъгълна форма и 3 контрафорса. Укреплението е имало 2 входа, извеждащи към реката - малка потерна, почти в средата на западната крепостна стена, и главна порта при северозападния ъгъл.

Въпросът за комуникационните връзки между укреплението и крепостта все още не е разглеждан и изяснен със сигурност. До сега е разкопан и проучен само южният подход, който представлява специално изградено съоръжение, състоящо се от покрит със свод или гредоред таен проход със стълбище, вместен в ширината на южната крепостна стена на укреплението.⁹ В горният си край цялото съоръжение започва от подножието на скалния венец, като е използвана една естествена пукнатина в масива. (Обр. III) За да се преодолее височината на скалния откос - около 7,50 м, изглежда е била изградена еднораменна каменна стълба, широка колкото самото стълбище в този сектор - 1 м (Обр. IV₃) Стълбата най-вероятно е имала 30-тина стъпала (0,25 x 0,25 м) и дължина 8 м.¹⁰ Всъщност това е разстоянието между външното лице на околоръстната крепостна стена и първото стъпало от стълбището. (Обр. IV₆) Тази стълба е извеждала до потерна в западната крепостна стена на хълма, която е осигурявала достъпа до вътрешността на крепостта.¹¹ (Обр. III₃) Следи от тази потерна не са се запазили, защото средновековната крепостна стена на столичния Търновград покрива трасето на ранновизантийската, а в някои сектори то е изцяло унищожено.¹²

Във височина южната стена на укреплението, с прохода и стълбището, чиято обща ширина достига 4,70 м е завършвала със зъбери от едната или двете страни на бойната пътека. (Обр. IV₄) Връзката ѝ със западната крепостна стена

на ранновизантийската крепост върху хълма без съмнение се е осъществявала именно на ниво бойни пътеки. В случая обаче прави впечатление значителната разлика във височините (от порядъка на 15-16 м), която се получава между терена в подножието на скалите и бойната пътека на околоръстната крепостна стена. Явно, че в самото си начало южната стена на укреплението е била точно с такава височина, за което свидетелстват както общата ѝ ширина - 4,70 м, така и по-голямата дебелина на страничните зидове (1,75-1,85м) в началните 12,00 м от стената.¹³ (Обр. III₄) След този междинен преход южната крепостна стена се е спускала надолу по склона към ъгловата кула-кладенец с нормална височина (включително зъберите) около 8-10 м.

Важен момент от функционирането на укреплението е въпросът за наличието на преправки по крепостните съоръжения. В това отношение от особено значение се явява отбелязаното от М. Робов разминаване на външния (северен) зид на стълбището с вътрешната стена на кладенеца в югозападната ъглова кула¹⁴ (Обр. II_{4, 9}). Всъщност в случая явно става дума за странична площадка, необходима при закрепването на конструкцията на устройството за вадене на вода. Допълнително пристроена на fuga към външното лице на западната крепостна стена обаче са квадратната бойна кула до потерната и трите контрафорса в северния участък на стената, показващи етапите на подсилване отбранителните способности на укреплението (Обр. II_{8, 10}).

Неизвестни до последните археологически разкопки елементи от фортификацията на ранновизантийското укрепление са новооткритата обходна улица край западната крепостна стена и вътрешно стълбище с пропугнакулум към потерната.¹⁵ (Обр. II_{11, 14}) Настилката на тази улица се разкри засега само в централния сектор на крепостната стена, но несъмнено тя е била трасирана по цялото ѝ протежение от юг на север.¹⁶ Улицата е завършвала при югозападния ъгъл на укреплението, където към нея е извеждал тесен вход откъм прохода със стълбището в южната крепостна стена. (Обр. II₁₃) Този вход е бил вторично избит във вътрешния зид на крепостната стена, за да се осигури директен излаз към улицата. Доказателство за това е фактът, че прагът на входа остава доста високо спрямо стъпалата в прохода. Поради това отвътре, пред самия вход, допълнително е изградена площадка от споени с глина камъни, която заема половината от ширината на стълбището. Площадката е пригодена за преминаване само от горния си край, докато откъм кулата-кладенец тя се издига на близо 1 м над стъпалата и изкачването на нея е невъзможно. Пряката връзка на това ниво между стълбището и улицата, изглежда, е била наложена от необходимостта от тайното прехвърляне на войници към укреплението и подсигуряването на допълнителни количества питейна вода от втората кула-кладенец за крепостта на хълма. (Обр. II₉)

Интересен сектор от трасето на обходната улица се явява нейното ситуиране спрямо стълбищното помещение към потерната на укреплението. (Обр. II₁₁) Тъй като в този участък подовото ниво на потерната се оказва с 2,30 м по-ниско от терена зад крепостната стена, се е наложило изграждането на

Г-образно стълбище. От юг и изток то е било ограничено с носещи зидове, върху които вероятно се е издигала неголяма надвратна кула. Именно тези зидове, пресичайки трасето на улицата, са наложили отместването ѝ в източна посока. След стълбищното помещение улицата отново е продължавала край крепостната стена, където оформя неголямо площадно пространство. (Обр. II₁₅) От него тя е стигала на север до главната порта на укреплението.

Впечатление прави отсъствието на останки от каменни или дървени стационарни крепостни стълби за изкачване до бойната пътека по протежението на над 200-метровата западна крепостна стена, като за целта несъмнено са използвани подвижни дървени стълби. В случая се очертава още една важна функция на обходната улица. Освен като основна комуникационна линия на укреплението, служеща за бързо придвижване на войниците от гарнизона и за пренасяне на питейна вода към прохода със стълбището, по улицата съвременно са били премествани подвижните крепостни стълби за бързо изкачване към застрашените от нападение участъци от крепостната стена.

Главната порта (ширина 2,50 м) на ранновизантийското укрепление се намира при неговия северозападен ъгъл. (Обр. II₁₂) При последните разкопки тази порта беше отново разчистена, като нямаше възможност да се установи наличието на допълнителни съоръжения към нея (помещение, кула или стълбище), поради това, че от юг се намира т. нар. манастирска крипта, а на север - устоят на съвременния мост над река Янтра. Важно е да се изтъкне, че всъщност теренът зад самата порта все още не е проучен, но направените наблюдения при сондажите позволяват да се отбележат няколко интересни момента. Оказва се, че в сравнение със ситуацията при потерната, където разликата в терена пред и зад крепостната стена е 2,30 м, нивата на терените от двете страни на портата са почти еднакви. Поради факта, че това е главният вход на укреплението, тук улицата плавно се е спускала към прохода на портата по естествения наклон, на брега без да е било оформено стълбище. През портата улицата е излизала на крайбрежната ивица, където в непосредствена близост би трябвало да се открият останките от левия устой на мост, който е осигурявал връзката на укреплението с другия бряг и подхода към съседния хълм Трапезица. (Обр. II₁₆)

Нерешен със сигурност до сега остава проблемът за локализиране трасето на северната стена на укреплението. При разкопките северно от съвременния мост Ат. Попов не откри продължението на западната крепостна стена. Явно е, че под устоя на този мост остава нейният северен край. Ето защо именно тук трябва да се търси и северозападният ъгъл на самото укрепление, снабден най-вероятно с бойна кула. По отношение на направлението и трасето на северната крепостна стена възможности за по-точното им определяне дава разкритото при археологическите разкопки на хълма Царевец масивно каменно стълбище, в непосредствена близост до западната крепостна стена на ранновизантийската крепост.¹⁷ (Обр. V₂) То има леко дъговидна форма с ширина 3,15 м и 4 запазени стъпала от големи каменни плочи. Стълбището е изградено в прохода между

две жилищни сгради и несъмнено е извеждало към потерна в крепостната стена.¹⁸ Особено важно е да се подчертае, че ситуираната потерна се намира по права линия точно срещу портата при северозападния ъгъл на укреплението. Освен това в скалния венец, пред мястото на потерната, е направен изкуствен фуниевиден прорез с най-малка ширина 2,50 м и дълбочина 2,50 м, подобно на прореза в скалата при началото на стълбището и прохода в южната крепостна стена на укреплението.

Изложените аргументи за определяне общата посока на северната крепостна стена показват, че тя е започвала от северозападната ъглова кула на укреплението и е вървяла нагоре по склона, като се е свързвала с околоръстната стена на хълма. (Обр. II₆) Тя е трасирана в права линия поради по-малката денивелация между скалния венец и реката - 60 м, при дължина 150 м. По-различна е ситуацията при южната крепостна стена, където по-стръмният склон - 55 м разлика във височините при дължина само 70 м, е наложило прокарването на дъговидно трасе.

Връзката на северната стена на укреплението с крепостната стена на хълма би трябвало да е като при прохода със стълбището от юг - на ниво бойни пътеки с преодоляване на височина от 12-13 м. Изборът на нейното трасе обаче съвсем не е бил случаен. То е съобразено с разположената на около 50 м северно и съществуваща от преди това порта в северозападната стена на крепостта.¹⁹ Тази порта не е била включена в очертанията на укреплението поради конкретните военно-отбранителни функции, които е изпълнявала. Тя е осигурявала пряк излаз на защитниците на крепостта при необходимост от контраатака, за внезапни нощни нападения или за снабдяване с храна и вода. Вероятно е съществувало и пътно трасе в подножието на скалите и надолу по склона - към реката. С изграждането на укреплението тази порта е получила допълнителни възможности за отбрана, осигурени от напречната северна крепостна стена, чрез която е било контролирано пътното трасе, движението по склона и подходите към самата порта. От друга страна, портата е давала възможности за прехвърляне на войници и отблъскване на неприятеля, атакуващ западната или северната стена на укреплението.

Засега обаче не може да се каже дали северната крепостна стена на укреплението е имала в ширината си проход със стълбище към северозападната ъглова кула, или от вътрешната ѝ страна е било трасирано само открито стълбище.²⁰ Всъщност поставянето в ос на портата при реката и потерната на крепостта върху хълма показва, че между тях несъмнено е имало пряка и удобна връзка, която явно се оказва основната комуникационна линия на укреплението. (Обр. II_{3, 4, 12}) Тук трябва да се отбележи, че по трасето на западната стена на крепостта в сектора на укреплението няма открити останки или дори косвени податки, които да подсказват, че е възможно наличието на друга порта. Ето защо поради изпълняваните функции на основна пътна връзка, не само разглежданата потерна, но и самото стълбище към портата на укреплението са били с по-големи размери от тези при южната крепостна стена, за което

свидетелства и по-голямата ширина на скалния прорез - 2,50 м. (Обр.V_{2,4})

И тук височината от подножието на скалния венец до прохода на потерната (около 4-5 м) е била преодолявана с каменна стълба, която се е вместила в изкуствения прорез. Изглежда, че при направата на прореза е използвана някаква естествена пукнатина в скалата, защото вътрешното стълбище остава малко встрани от него, тъй като от своя страна то е съобразено с вече съществуващите сгради. (Обр.V_{2,3,4}) Поради това и самата потерна явно се е оказала под известен ъгъл спрямо околновръстната крепостна стена и външното стълбище. (Обр.V_{4,5,6}) Опряно плътно до вътрешното лице на северната стена на укреплението, това стълбище, с ширина най-малко 2 м, е извеждало направо до главната порта, където вероятно е имало неголямо площадно пространство. (Обр.П_{6,7,12})

Видно е, че в случая се очертава пряк, добре защитен подход към крепостта на хълма, който всъщност се явява част от вътрешната планировка на самото укрепление, като негова основна пътна артерия заедно с улицата край западната крепостна стена. (Обр.П_{6,7,14}) Извън укреплението това трасе е продължавало по моста през реката към съседния хълм (Трапезица), където не е изключено също да се е издигала ранновизантийска крепост.²¹ (Обр.І)

Незавършените все още разкопки на територията на укреплението затрудняват уточняването на неговия характер и предназначение. Очертаното улично трасе и стълбищни подходи определят комуникационните връзки с крепостта на хълма, както и между отделните сектори на самото укрепление. Засега няма данни за жилищно застрояване или наличие на култова сграда, поради което може да се допусне, че става въпрос за укрепена територия, предназначена да защитава населението, живеещо извън крепостните стени на града от вражески нападения или, че тук е била настанена част от градския гарнизон.

Все пак на този етап от проучванията не може да има съмнение, че основната функция на укреплението е свързана с обезпечаването на редовното и сигурно водоснабдяване на крепостта върху хълма Царевец, явявайки се неин основен водоснабдителен комплекс. Взаимната обвързаност във фортификационно и комуникационно отношение между крепостта и укреплението показват общите насоки в развитието на отбранителната структура и цялостния териториално-устройствен план на града.

Несъмнено строителството на укреплението край река Янтра през VI век е резултат от издигането на ранновизантийския град в района на Велико Търново, като първостепенен военен, административен и религиозен център на провинция Долна Мизия след опустошителните нашествия на хуните в първата половина и средата на V век.²² (Обр.І)

Б Е Л Е Ж К И

¹ Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново според последните археологически разкопки. В: Труды, VI Международного

конгреса славянской археологии. Общество, экономика, култура и искусство славян. Т. 4, Москва, 1998, 104-114, и В: Минало, 1997, 2, 41-53.

² **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За датировката на крепостната стена край р. Янтра във В. Търново - ГНИМ, XI, 1997, 267-272. За функциите на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. ИИМВТ, XII, 1997, 143-152.

³ **Ангелов, Н., С. Георгиева, Я. Николова.** Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, с. 25.

⁴ **Вълв, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). Археология, XVI, 1974, 2, с. 40, 52, обр. 3.

⁵ **Попов, А.** Търновската Велика лавра. ИБД, XXXIII, 1980, 83-98.

⁶ **Попов, А.** Асеновци и Новия град в Търново. Векове, 1985, 4, с. 6.

⁷ **Робов, М.** Допълнителна укрепителна система на средновековния Търновград. Археология, XXIX, 1987, 4, с. 40.

⁸ **Овчаров, Д.** Наблюдения на крепостната стена при Великата лавра - Доклад, изнесен на Националната научна конференция „Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и манастира Великата лавра - проучвания, проблеми, бъдеще.“ В. Търново, 26-28. X. 1993. За същата виж: **Й. Алексиев** - ГМСБ, XX, 1995, с. 506.

⁹ **Попов, А.** Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до р. Янтра. МПК, 25, 1985, 3, 16-18.

¹⁰ Подобни размери имат стъпалата на крепостната стълба към западната стена на ранновизантийската крепост върху хълма Царевец (**Й. Алексиев**. Ранновизантийския град във В. Търново. В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р С. Ваклинов. В. Търново, 1993, с. 23).

¹¹ Доказателство за това, че не само проходите със стълбището, а изобщо цялата южна стена на укреплението не са функционирали през XIII - XIV век, е неотбелязаният досега факт, че на мястото, където би трябвало да се намира потерна в средновековната околоръстна крепостна стена, се издига масивен контрафорс (или малка кула - бастион), без да има следи от каквото и да било отвор за влизане в този сектор.

¹² **Вълв, В.** Царевград Търнов, т. 5, С., 1992, с. 48, 70.

¹³ По-надолу ширината на вътрешния (северен) зид намалява до 0,80 м, а на южния - до 1,25 м.

¹⁴ **Робов, М.** Цит. съч., с. 42.

¹⁵ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление. 147-148.

¹⁶ В южна посока улицата е била изцяло прекропана от А. Попов, а на север трасето ѝ все още не е проучено.

¹⁷ **Писарев, А.** Материалната и духовна култура на хълма Царевец през ранновизантийската епоха. Велико Търново 1185-1985 г. В. Търново, 1985, с. 31.

¹⁸ Доказателство за това, че наистина на това място е имало потерна, е фактът, че стълбището слиза почти на 1 м под подовото ниво на двете сгради, достигайки вътрешното лице на крепостната стена. В другия си край то е извеждало към централната улица, започваща от Главния вход на крепостта.

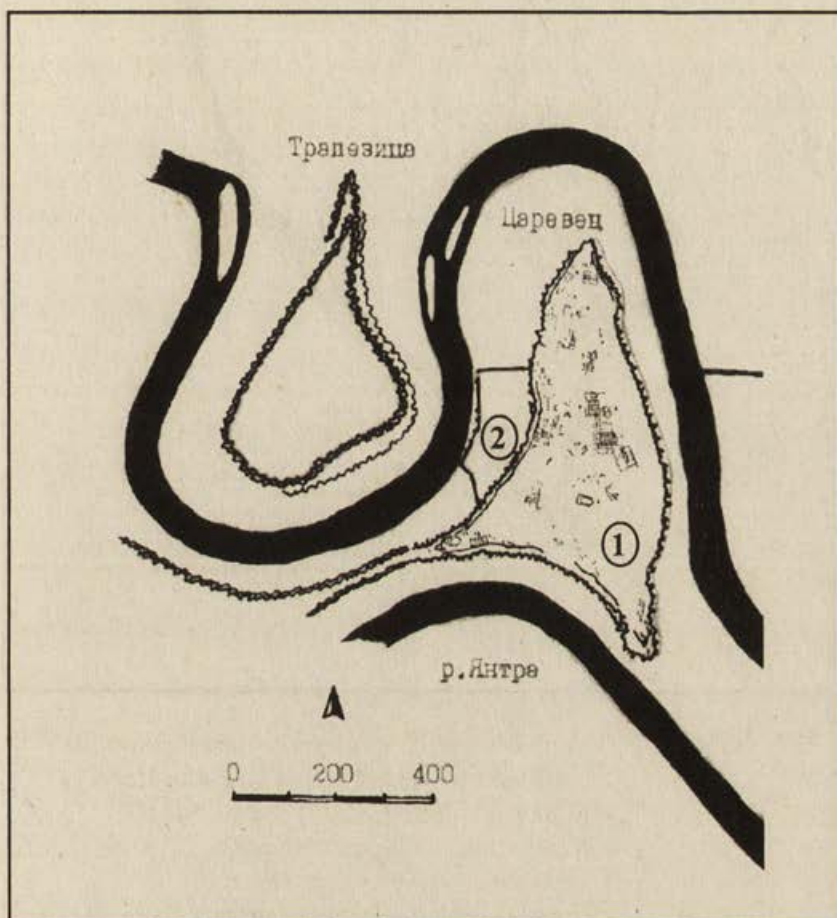
¹⁹ **Писарев, А.** Археологическо проучване на обект 12-с на хълма Царевец във В. Търново (предварително съобщение). ИИМВТ, VII, 1992, с. 160.

²⁰ Може да се предположи, че подобно на югозападната кула и в тази ъглова кула е имало вграден кладенец, тъй като водочерпенето от останалите два укрепени кладенеца едва ли е било в състояние да задоволи потребностите на гъсто застроената крепост на хълма.

²¹ **Николова, Я.** Жилищната архитектура на Търново през XII - XIV век. Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, VIII, 2, 1970-71, Исторически факултет, с. 83; **А. Писарев**, Материалната и духовна култура, 36-37; История на Велико Търново, т. 1, С. 1986, с. 56; **И. Дуйчев**. Търново като политически и духовен център. В: Българско средновековие, С., 1972, 414, 415; **К. Дочев**

Средновековни монети от Трапезица във В.Търново. Нумизматика - издание на библиотека „Наследство“ при ИИМВТ.- Доклади от Националната научна конференция по нумизматика. В. Търново, 19. II. 1994, с. 33.

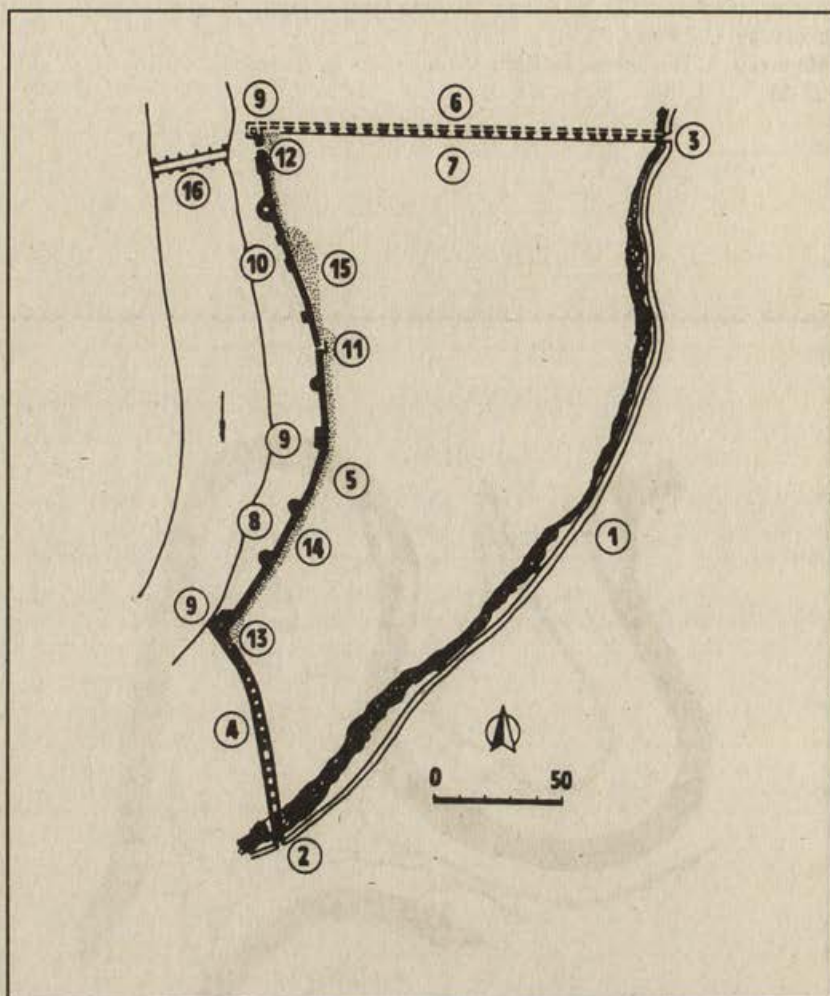
²² Поултър, А. Никополис ад Иструм - анатомия на гръко-римския град - ИИМВТ, IX, 1994, 22-23.

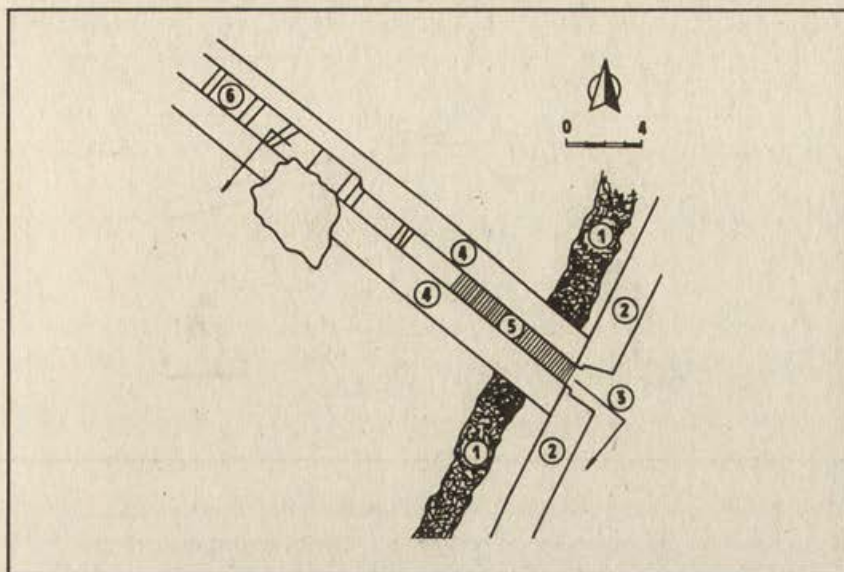
Обр. I. План на цитаделата на ранновизантийския град на територията на Велико Търново.

1. Крепост на хълма Царевец.

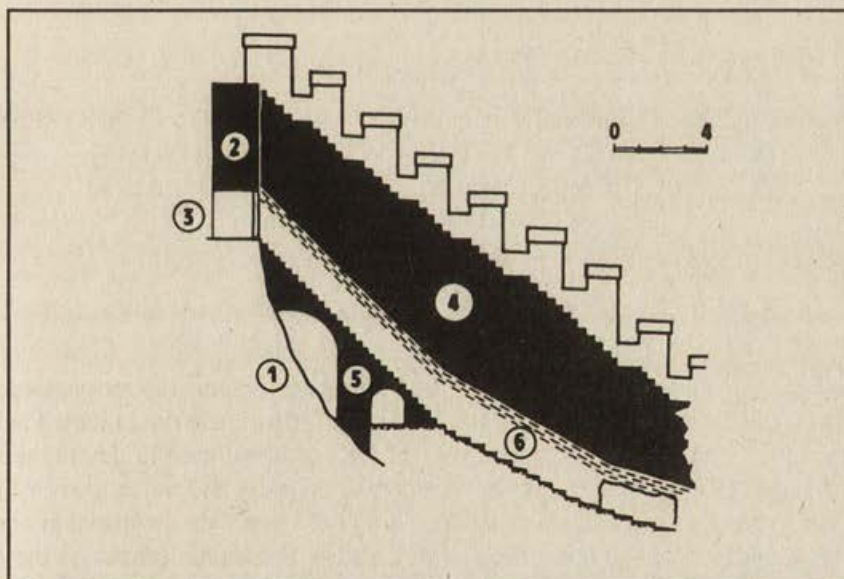
2. Укреплението край река Янтра.

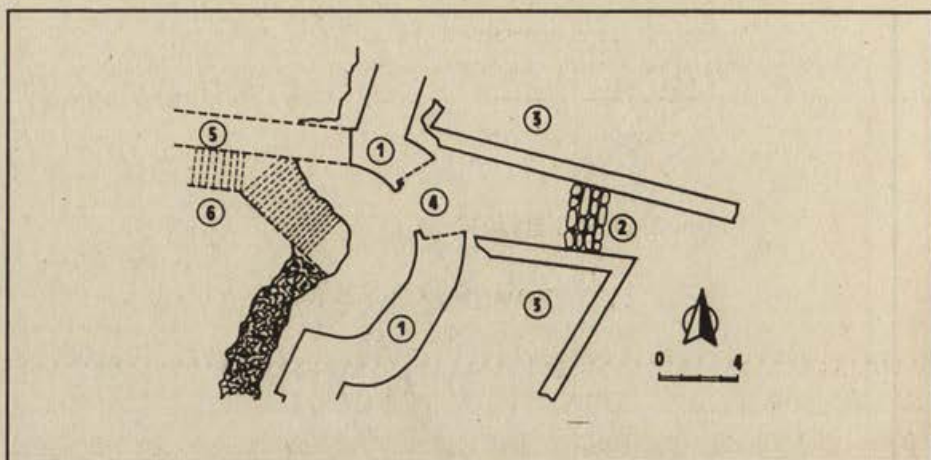
Обр. II. Общ план на ранновизантийското укрепление.
 1. Западна крепостна стена на хълма Царевец.
 2. Потерна. 3. Потерна със стълбище.
 4. Южна стена на укреплението.
 5. Западна стена на укреплението.
 6. Северна стена на укреплението.
 7. Стълбище. 8. Бойни кули.
 9. Кули-кладенци. 10. Контрафорси.
 11. Потерна. 12. Главна порта.
 13. Потерна. 14. Обходна улица.
 15. Площад. 16. Мост.

Обр. III. Начало на южната крепостна стена на укреплението - план
 1. Скален венец. 2. Западна крепостна стена на хълма Царевец. 3. Потерна.
 4. Южна стена на укреплението. 5. Стълба. 6. Таен проход със стълбище.

Обр. IV. Надлъжен разрез на началния сектор от южната крепостна стена със стълбището - реконструкция
 1. Скален венец. 2. Западна крепостна стена на хълма Царевец. 3. Потерна. 4. Южна стена на укреплението.
 5. Стълба. 6. Таен проход със стълбище.

Обр.V. Секторът от ранновизантийската крепост на хълма Царевец с предполагаемата локализация на северната стена на укреплението.

1. Западна стена на крепостта на хълма Царевец 2. Стълбище. 3. Сгради.
4. Потерна. 5. Северна страна на укреплението. 6. Стълбище.

ABOUT THE FORTIFICATION OF THE EARLY BYZANTINE FORTRESS NEAR YANTRA RIVER IN VELIKO TURNOVO

(On the basis of new excavation works of the complex around
„The Forty Holy Martyrs church“)
(Summary)

Evgeni Dermendjiev

In the article I introduce new facts, observations and graphic reconstructions, of some of the fortress defences of the early Byzantine fortress near river Yantra. I make an attempt to localize the permanent way of it's north wall and to determine it's basic function like complex for water - supply to the early Byzantine town, which has been existed on the territory of Veliko Turnovo. I too notice the question about the communication ties of the fortress with the early Byzantine fortress on the hill Tzarevetz.

Translated by Sashka Aleksandrova

СГРАФИТО КЕРАМИКА ОТ ТРАПЕЗИЦА

МАРИЯ ДОЛМОВА

Първите археологически разкопки в жилищни квартали край южната и западна крепостна стени на Трапезица доведоха до откриването на значително количество сграфито керамика.¹ От вече известната търновска сграфито керамика знаем, че разграничаването на керамиката от XIII и XIV в. е трудно и все пак в определени граници и възможно благодарение на съдовете е подглазурни царски и патриаршески монограми, на изображенията на орли в хералдична поза и отпечатъците от крачета на кръглите поставки за изпичане на сграфито керамика от XIV в., които станаха основа за нейното датиране.² В този смисъл откритата керамика на Трапезица спомогна за нейното деление поради факта, че е открита в единствения културен пласт на хълма - средновековен от XIII-XIV в., предшестван единствено от материали от къснобронзовата и желязна епохи. Това позволява поставянето ѝ в тесните хронологически рамки главно на XIV в., за което допринася по-късното застрояване на крепостта, архитектурните останки от това време и големият брой български и византийски монети, помогнали за нейното датиране. Обобщените данни от обработката ѝ позволи да направим това съобщение, съобразявайки се с известното за търновската сграфито керамика. Даваме си сметка, че по-нататъшните археологически проучвания на Трапезица ще допълват тези данни, а оттам и цялостното изследване на търновската керамика.

По въпроса за технологията на производство е писано достатъчно, поради което няма да се спираме на него.³ Ще отбележим, че е използвано добре пречистено тесто, с лек примес от шамот, рядко песъчинки, което след изпичането добило керемиденочервен цвят. При подреждане на съдовете в керамичните пещи са използвани триъгълни и кръгли скари, с оглед запазване на глазурите и орнаменталната декорация, чиито крачета са оставили отпечатъци върху някои от тях.

Независимо фрагментираното състояние и малкото цели съдове, възпроизведени - основните форми на откритата керамика са блюда, купи, кани, стомни и чаши. С широко проложение в домашния бит се ползвали плитките разлати блюда с по-широка или по-тясна периферия, конично тяло и дъно с ниско конусовидно столче, по ръба на което през 80-те години на XIV в. са правени дупчици за прокарване на връв, необходима при окачването им по стените на къщите. Също толкова популярни били купите с прави, цилиндрични устия и

конична или камбановидна форма и ниски столчета. По това време голямо разпространение получили и каните с цилиндрично устие, вретеновидно тяло, равно дъно и една или две дръжки. Значителен е броят на чашите с една дръжка и на чашите с висока куха поставка между тялото и дъното, известни като потири.

Подобно станалата вече известна керамика от Търновград, сграфито керамиката от Трапезица се отличава с богатата си орнаментална украса, подсилена от различни по цвят глазури. Монохромните съдове през XIV в. не надхвърлят 1/5 от общия брой, което е характерно за търновската керамика като цяло. Върху бялата ангоба са поставяни светли, прозрачни глазури с жълт или зелен оттенък в зависимост от окисите в тях, подсилени от многоцветни глазури при полихромните. От средата на XIV в. започва по-честата употреба на гравирана с рисуванa украса. Върху външната повърхност на купи, кани и стомни има рисувани спирали, кръгове и клонки, а на вътрешната остава гравираната украса. Съдовете с монохромна глазура са представени от чаши и малки панички, покрити от двете страни със светла глазура, при някои заменена със зелена. Купите и блюдата с монохромна безцветна глазура, повечето частично глазирани от външната страна, са малко. Впечатлява тяхната тънкостенност, която може да се обясни с факта, че тези съдове не са подлагани на гравировка. Зелените и жълти монохромни глазури не били популярни в керамиката, както и съдовете с гравирани орнаменти, докато в жилищните квартали на Царевец техният брой е значителен и дава основание да мислим, че през XIII - началото на XIV в. са имали по-голямо разпространение.

С най-голямо приложение в търновската сграфито керамика остава гравираната украса. Основен способ в декорацията била връзаната линия, която се отличава с употреба на разнообразни орнаменти. Освен добилите известност геометрични, растителни и зооморфни орнаменти в града, на Трапезица се срещат и някои по-малко известни такива. По-важно е обаче мястото на един или друг орнамент в хронологическите рамки на XIII-XIV в., за което допринася чистият стратиграфски пласт и нумизматичен материал. Ще отбележим, че под понятието орнамент включваме украса от стилизувани съчетания на геометрични, растителни или животински мотиви, като под мотив разбираме тема, сюжет или рисунка, повечето геометризувани. Самата украса се определяла от формата и големината на съда, а също от неговото предназначение.

Геометричните орнаменти имат първостепенно значение в сграфито керамиката. Това са съчетания от прави и начупени линии, концентрични окръжности и спирали, овали и триъгълници. В декоративната система те разделят съда на самостоятелни хоризонтални пояси, често с различни орнаменти. Поставяни са на онези места от съда, в които най-добре се чувства неговата форма. Това разпределение идва от ранната сграфито керамика на Византия и промени в схемата се наложили значително по-късно при фигуралните изображения. Гравирането е ставало с по-тънък или по-широк резец, често с помощта на шаблони.

Концентричните окръжности са най-разпространеният геометричен орнамент, който освен самостоятелно се използвал и в съчетания, което се дължи на възможността да разделят повърхността на съда на точно определени регистри (Обр. 1). Преобладава двойната концентрична окръжност, центрирана с кръгче, но по-често със спирала, която в много образци съществува като самостоятелен орнамент. От концентричните окръжности тръгва украсата по стените, която най-често е комбинация между геометрични и растителни орнаменти. Те са включени в хоризонтални и напречни фризове, в медальони или са гравирани свободно. С тези си качества концентричната окръжност съпътства цялото сграфито производство в Търновград.

През XIV в. значението на съчетанията от прави и вълнообразни линии в пояс по устията на съдовете или фон във фризовете с геометрични форми намалява значително. По-популярни останали правите и начупените линии, известни като стригили, разположени в хоризонтални фризове по стените на блюда, по-рядко на купи и чаши. Правени са с гребеновиден инструмент, зъбците на който през втората половина на XIV в. са по-широки, самите снопчета на по-големи интервали. Като елемент от общата декоративна система на съда те са комбинирани най-често с окръжности и спирали. Светлите кремиви глазури от втората половина на XIII в. през XIV в. се заменят с жълти до сиво-жълти. Върху дъната на някои от тях откриваме отпечатащи от трапецовидните крачета на използваните кръгли скари, характерни за XIV в. Не може да се каже, че се отличават от съдовете със стригили, открити на Царевец, тъй като са част от продукцията на едни и същи керамични ателиета, разпространявани в целия град.

Друг геометричен орнамент е мрежестият, образуван от пресечени прави с ромбовидни и правоъгълни полета. За времето от 60-те години до края на XIV в. е характерна ситната мрежа, докато при по-ранните е по-широка и с задължителните ромбовидни полета. Среща се и в напречни фризове по стени на купи и блюда и като спомагателен орнамент, запълващ полетата на плетеници, триъгълници и кръгове. От пресечени прави е шахматният орнамент, наречен така от редуването на светли и тъмни квадрати, вписани в централен медальон по дъна от купи и блюда или в хоризонтален фриз, най-често с повлек. Среща се рядко, макар че наблюденията ни от керамиката на Царевец го свързват с XIV в. С известна популярност се ползвал хоризонталният и по-рядко напречен фриз с вписани единични или двойни триъгълници, изпълнени с къси прави линии или волути по стените на блюда. Сходство с тях показва двойната удебелена зигзаговидна линия с триъгълни полета, заштриховани с къси линии по стените на блюда, по-рядко върху дъна в комбинация с повлек. Разпространението на овали в хоризонтални фризове по устията на различни по вид съдове било ограничено. Някои от овалите са очертани с двойна линия или пунктир, което позволило на по-ранните автори да ги оприличат на плодове, които, ако приемем за такива, трябва да отбележим, че изключителната им стилизация е доведена до геометричност.⁴ Полетата между тях са запълнени с

прави и вълнообразни линии, подсилени от цветни глазури. Най-голямото си разпространение получили в края на XIV в.

Един от най-хубавите геометрични орнаменти е плетеницата - двойна или тройна с правоъгълни, триъгълни и овални полета, някои заштриховани и подсилени с цветни петна, разположени в хоризонтален фриз по устията (Обр.2). Отличителното при плетеницата са излизащите от тях волути, каквито се срещат по-рядко в керамиката на Царевец. Като част от една обща декоративна система те са комбинирани с растителни и зооморфни орнаменти, а голямата им популярност се свързва с втората половина на XIV в. и разпространението на фигуралните изображения на орли. По това време в орнаментиката намерил приложение елховият орнамент, наричан още рибя кост, гравирани свободно по стените на блюда и купи или вписан в хоризонтален фриз.

Растителните орнаменти се отличават с разнообразие и добро изпълнение. Съчетани с геометрични, те подсилват изображенията на птици и животни и създават определена композиционна среда. Достигнатото съвършенство се изразява в една уверена линия, освободена от детайли, която направила растителните орнаменти по-свободни и динамични, а животинските изображения по-раздвижени.

И в керамиката на Трапезица най-разпространеният орнамент сред растителните остава повлекът - красив и ефектен, което обяснява предпочитанията на производители и потребители към него. През втората половина на XIV в. гравирани в хоризонтални фризове по стените на блюда, купи, чаши и кани, вписани в концентрични окръжности. Ползването на шаблон направил рисунъка точен, а гравирването станало с тънък, а в последните години на XIV в. значително уширен резец. Еднаквата ширина на фризовете се нарушава при образци от тесни хоризонтални фризове, разположени успоредно по периферията и стените в края на XIV в. С не по-малка популярност се ползвали и напречните фризове с повлек, които се редуват с геометрични или растителни фризове. Значително рядко се среща върху дъна на съдове, вписани в концентрична окръжност. Голямата популярност на повлека се криела в силния му декоративен ефект и на многообразието при неговото представяне.

Друг растителен орнамент е розетата - шестлистна или осемлистна със заоблени и по-рядко островърхи листа. Освен върху дъна те се срещат в медальони по стените на купи и блюда (Обр.4). Повечето розети са работени чрез отнемане на ангобата, включително и на фона около тях, откъдето силният контраст между тях и светлите глазури по стените на съдовете. Специфична особеност са излизащите от островърхите розети волути, подобно на тези при плетениците от края на XIV в.⁵ С по-малка популярност се ползвали клонки и листа. Най-често клонките допълват централните медальони с птици по дъната на съдовете - представени стилизирано или с добре подчертани листенца. Срещат се и като самостоятелен орнамент по стените на купи и блюда (Обр.4). В съчетание с елховия орнамент те се срещат по стените на много съдове. От втората половина на XIV в. започва разпространението на листовидния

орнамент, редуван с напречни геометрични или растителни фризове по стените на купи и блюда. Представлява лист със сърцевидна, по-рядко островърха издължена форма, запълнен с къси прави линии, по-рядко с отнемане на ангобата, който тръгва от концентричната окръжност на дъното. Често се редува с напречни фризове с геометрични, по-рядко растителни орнаменти. Съдовете с листовиден орнамент са характерни за втората половина на XIV в. и бележат един изключително висок етап в развитието на керамичното производство.

Откритите полупалмети по блюда и купи приличат на крилца, представени сами за себе си - четири полупалмети, разположени една срещу друга, които рядко са запълнени с мрежест орнамент. Очертани с тънка линия на фона на светли, най-често с жълт оттенък цвят и зелени петна, нанасяни с четка, те не се радвали на особена популярност (Обр.3).

Сред керамиката от Трапезица са намерени по-големи или по-малки фрагменти с изображения на птици и животни, което затруднява отнасянето им към определен вид, допълнени с геометрични и растителни орнаменти. Един от начините за представяне на птиците е вписването им в централен медальон по дъна на купи, блюда и чаши.⁶ Птиците - предимно гълъби, са в спокойна поза, обърнати надясно (Обр.4). Фонът около тях е изпълнен с клонки, по-рядко листа и представлява опит за обединяването им в общо композиционно решение. Те са очертани с шрих, с отнемане на ангобата или с помощта на множество къси прави линии и кръгчета по тялото, подпомогнати от цветни петна. Върху големите съдове, предимно блюда, са представени орли с прибрани или отворени криле, които обхващат цялата повърхност на съда, без устието. Тези изображения добили по-голяма популярност през последните десетилетия на XIV в. Малък е броят на съдовете с изображения на гълъби, като част от по-голямата композиция с животни и растения, в човките на които има малки клонки. Като цяло композициите в сграфито керамиката на Търновград си пробивали път в края на XIV в., откъдето и малкото количество съдове от този вид.⁷

Намерените 16 графита по дъна на купи и блюда са врязани след тяхното изпичане, с по-тънко или по-широко острие. Това са букви, криптограми и по-рядко знаци. Най-често ги приемаме за начални букви от имената на техните собственици. Графитите от втората половина на XIII в. са малко, както и намерената керамика по това време. Те включват части от буква К или Ж, една криптограма и два кръста (Обр.5 - 1, 2, 11). От XIV в. броят им се увеличава, както и керамиката в културния пласт. Освен частично запазилите се криптограми има няколко букви - Х, К, Ф, Д и една дълбоко врязана сфастика, последвана от втори графит, оставащ на счупената от дъното част (Обр.5 - 3, 4, 9-11, 13). Буква Х може да бъде още криптограма или хризма. Предвид многообразието от букви в останалите графити допускаме, че е начална буква от име. Съдовете с графити имат различни украси, които не носят информация за самите графити, а от това следва, че липсва закономерност в тяхното врязване. Откритите графити са доказателство за грамотността на хората,

обитавали квартала при югоизточната порта и този при западната крепостна стена през XIV в., тъй като изборът на един или друг графит се определял от културата на неговия собственик и от нуждата, която го породила.⁸ Графитите имат изцяло опознавателен характер. Те се поставяли при размяна на съдове между отделните домакинства по повод лични и църковни празници, когато приликата между тях можела да стане причина за размяна. Приемайки опознавателния характер на графитите, трябва да отбележим, че малка част от съдовете имат такива, което доказва правилността на тезата, че съдовете са белязани по необходимост, а не въобще.

Голямото количество сграфито керамика, открита на Трапезица, е още едно доказателство за нейното широко разпространение в столичния град. Като цяло тя не се отличава съществено от нея, освен някои съдове със специфични и поредки орнаменти. Това се дължи на обстоятелството, че е част от продукцията на един и същ производствен център - столицата Търновград, многобройните ателиета на които в постоянна конкуренция се стремели да усъвършенстват и подобрят нейните качества. Голяма част от орнаментиката - като плетеници, спирали, стригили и листа, са характерни за византийската сграфито керамика. Под нейно влияние те получили широко разпространение и популярност в търновските ателиета, но значително отдалечени от първоначалния прототип. Те били пречупени през призмата на едно местно творческо виждане, свързано с българската чувствителност и критерии за красота и хармония.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Археологическите разкопки са проведени под ръководството на автора.

² **Робов, М.** За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII-XIV в. - Търновска книжовна школа. 4, В. Търново, 1985, с. 398 и сл.; **Попов, Ат.** Лигатури в книжовната и вещева писменост от Търново. - Търновска книжовна школа. 4, с. 349 и сл.; **Художествени занаяти в Търнов.** - В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 79, табл. II - 6, 7 и III-12; **Славчев, П.** Художествената керамика на Търновград. - В: Царстващият град Търнов. С., 1985, с. 158-9; **Долмова, М.** Към въпроса за производството на сграфито керамика в Търновграда (XIII-XIV в.) - Археология, 2, 1985, с. 14 и сл.

³ **Георгиева, С.** Керамиката от Двореца на Царевец. - В: Царевград Търнов. 2, С., 1974, с. 60 и пос. лит.

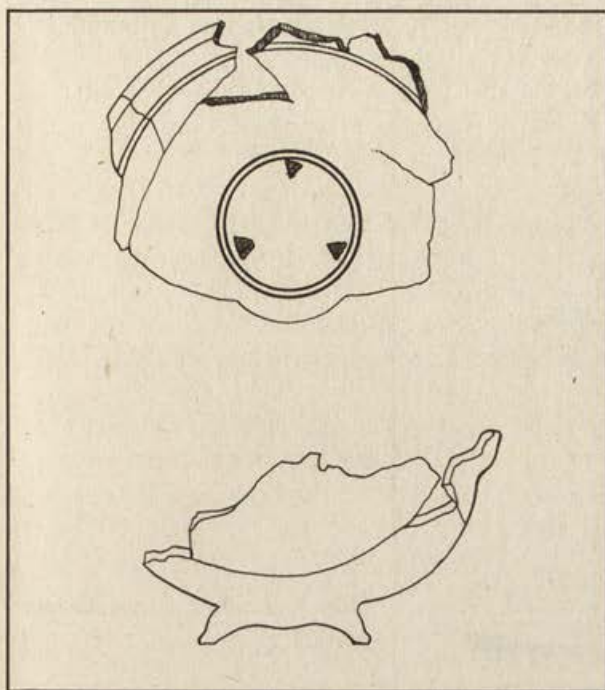
⁴ Пак там, с. 102, обр. XXI.

⁵ Пак там, обр. IX-3.

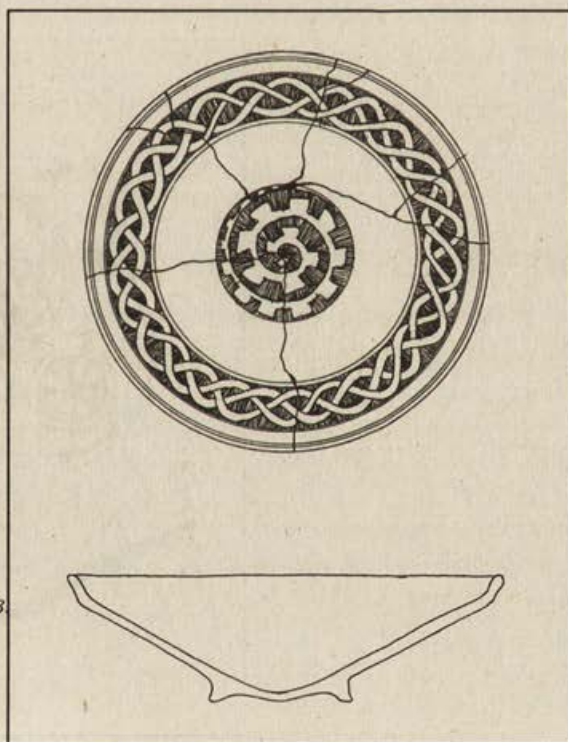
⁶ Пак там, обр. 72.

⁷ **Ботов, К.** Редки изображения на търновската сграфито керамика. - В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 135, обр. 2.

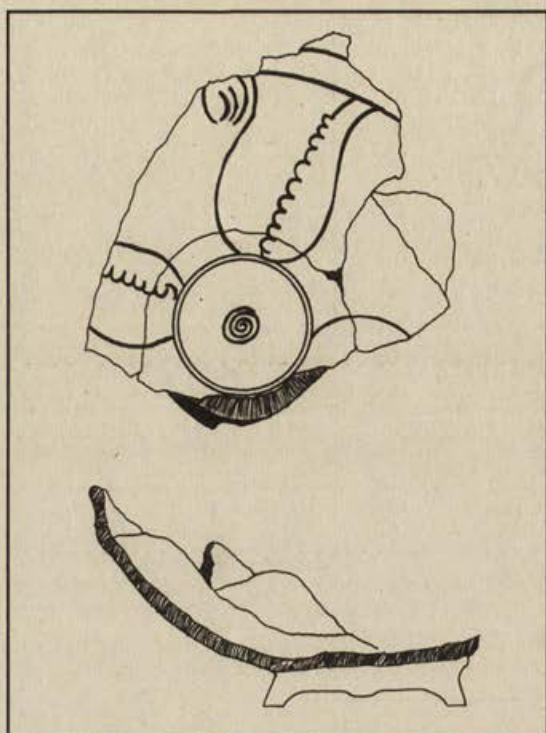
⁸ **Алексиев, Й.** Образованието на столичното население. - Търновска книжовна школа. 4, В. Търново, 1985, с. 365.

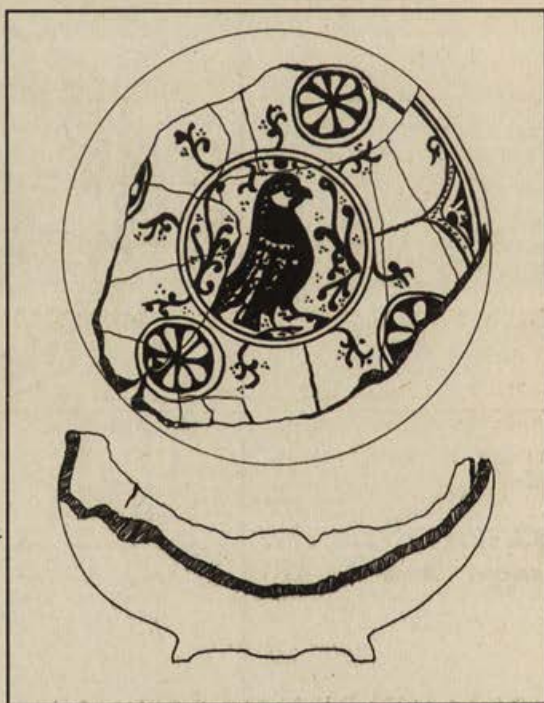
Обр.1. Купа с концентрични окръжности от XIV в.

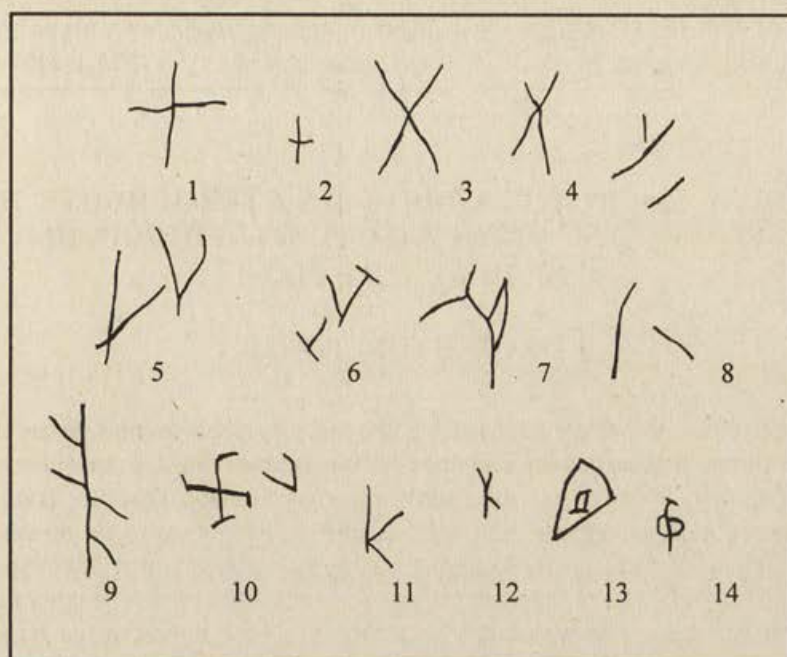
Обр.2. Блюдо с плетеница от втора половина на XIV в.

Обр.3. Блюдо с полупалмети
от XIV в.

Обр.4. Купа с изображение
на гълъб и растителни орна-
менти - средата на XIV в.

Обр.5. Графити върху дъна на купи и блюда - края на XIII-XIV в.

SGRAPHITO CERAMICS FROM TRAPEZITSA HILL (Summary)

Maria Dolmova

The new archeological research of Trapezitza hill established the existence of great quantities of sgraffito ceramics from XIII and XIV century. The ceramics include mainly dishes, bowls, water-jugs, pitchers and glasses, which are abundantly decorated with plant, geometrical and morph ornaments. On some of them were found graffitimainly letters and cryptograms which prove the literacy of the citizens in the capital.

The dating of the found ceramics has a fundamental place in this article. The dating is made not only according to ceramics technological characteristics but it's conformed with the late architectural building of Trapezitza hill as well as with the great number of the Bulgarian and Byzantine coins found during the excavations.

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА СТЕНОПИСИТЕ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Стенописната декорация на църквата, според ктиторския надпис на цар Иван Асен II, е била изцяло завършена през 1230 г., в която българският владетел излязъл на бран и победил епирския император Теодор Комнин. Въпреки конкретните данни въпросите за изясняване на датировката на оцелялата живопис в храма не са лесни за разрешаване, тъй като стоят тясно свързани със споровете за архитектурната история и археологическата среда на целия църковен комплекс, проучването на който все още продължава наред с многогодишните търсения за намиране на най-подходящото решение за изграждането на защитно покритие и цялостно експониране на обекта (Пл. I). Разглежданата проблематика е предмет на оживени дискусии, които обаче сериозно възпрепятстват възможностите за поставянето на сваления от реставраторите още през 60-те години на XX в. стенописен календар на своето място в притвора на църквата или пък излагането му в експозицията на търновския музей, където са показани оцелелите фрескови пана от екзонартекса и диаконикона. Именно в тази светлина е интересно да отделим специално внимание на историята на проучванията на живописиста в храма, и то най-вече в контекста на нейната датировка, като същевременно опитаем да очертаем по-важните етапи, свързани с провежданите досега археологически разкопки и демонтажни дейности, довели до откриването по различно време на нови стенописи.

Оцелелите стенописи в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ още от началото на века привличат вниманието на изследователите. Първите сериозни сведения за тях намираме в описанията на Ф. Успенски. Благодарение на неговите фотографии, графични схеми и рисунки днес получаваме представа за някои от сцените, стояли на западната стена на наоса и върху източната стена на притвора (т. е. от другата страна на същата стена), която земетресението през 1913 г. унищожава почти до основи¹ (Пл. I-5-9). Позовавайки се на надписа от колоната на цар Иван Асен II, Успенски датира стенописите в първата половина от XIII в. Преди земетресението на някои от фреските са направени доста сполучливи копия, които остават и до днес единственото свидетелство за характера на унищожената живопис. Едва през 1985 г. Ж. Въжарова

публикува останените от Ф. Успенски скици и бележки, които се явяват от значение за възстановяването на стенописните регистри именно върху западната стена на наоса.² Малко по-късно, коментирайки резултатите от първите редовни разкопки в църквата, проведени от търновското археологическо дружество през 1906 г. М. Москов предлага важни сведения за наличието на два пласта живопис над гробниците в южната част на наоса.³ (Пл. I- 4). Също така в резултат на тези разкопки във вътрешността на западната пристройка, определена неточно като мавзолей, се откриват следи от средновековна живопис - по-голямата част от стенописен цокъл върху нейната западна стена и една запазена сцена над входа на западната фасада на притвора (Пл. I- 16, 12). Към този най-ранен проучвателски етап трябва да отнесем и възстановителните работи на църквата, извършени след земетресението от 1913 г., когато Й. Господинов и Б. Филов провеждат спасителни разкопки „...със задачата да се разкрие източният зид на църквата с апсидите ѝ, затрупани от насипа на шосето“, вследствие на които за първи път са открити останки от южната галерия на храма, като се установяват и следи от стенописна украса върху южната фасада на наоса⁴ (Пл. I- 3). Всички тези първични данни за наличието на фрескова украса от първите разкопки за съжаление до днес почти не са използвани от проучвателите на Иван-Асеновия храм.

Подробно изследване на стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ прави А. Грабар, обаче с една единствена уговорка, че няма да се занимава със стенописната декорация на пристройката, тъй като тази част от църквата според него е по-късна от 1230 г. и освен това нищожитните фрагменти, запазени в нея, нямат нищо общо с живописиста в наоса и притвора.⁵ Разширеният иконографски и стилев анализ при разглеждането на отделни сцени му дават основание да коментира тяхната датировка, приета отначало „а priori“ от надписа на колоната на цар Иван Асен II. Освен него К. Миятев, изследвайки надписите в църквата „Св. Четиридесет мъченици“, опитва да даде някаква представа за пространственото разпределение на календарните сцени в притвора, като за дата на живописиста приема тази от надписа върху колоната - 1230 г.⁶ Следвайки А. Грабар, Б. Филов също изтъква преходния характер на стенописите в храма, стоящи между паметниците на византийското изкуство от XII в. и тези от XIV в.⁷ Подробно внимание на тази живопис отделя и Н. Мавродинов, излагайки прецизни наблюдения за използваните от художниците ръкописни византийски образци от XII в. Все пак и този автор приема като датировка 30-те години на XIII в., като отбелязва някои иконографски елементи и стилови особености, според които смята, че тези стенописи са предвестници на живописиста от XIV в.⁸ В тази посока на един много важен конкретен факт пръв обръща внимание А. Грабар. Става въпрос за живописен прием, при който светлините на червенообагрените обеми се постигат чрез сини бликове.⁹ Именно затова А. Грабар отбелязва, че „...този начин, съставляващ един от най-характерните признаци на живописиста от XIV в. и следващите векове, е особено интересен тук“ (църквата „Св. Четиридесет мъченици“), а К. Миятев също

припомняйки този похват в стенописите на Иван-Асеновия храм в Търново, отнася живописната украса на църквата „Св. Марина“ при Карлуково към кръга на търновските паметници от XIV в.¹⁰ Точно по този повод Н. Мавродинов изтъква, че „...употребата на допълнителни тонове, наследство от елинистическото изкуство, се явява за първи път в източната християнска живопис“ тук в църквата „Св. Четиридесет мъченици“.¹¹

На този етап от проучванията е видно, че проследяването на мненията на изследователите по отношение датировката на стенописите на църквата показва приемане на годината от ктиторския надпис на Иван Асен II, независимо че наред с това почти всички от тях изтъкват редица стилови особености характерни за изкуството на XIV в., считайки обаче, че тези тенденции за пръв път се откриват именно в живописата на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

Извършените сондажи от арх. Б. Кузупов във връзка с реставрацията на западната пристройка на църквата (датирана от него в XIV в.) слагат началото на нов етап в проучването на стенописите в храма, включващ обследване и почистване, химически анализи, сваляне и пренасяне на нова основа на оцелялата живопис от притвора.¹² Така още през 1962 г. Б. Филатов и Л. Прашков правят оглед на регистрираните още от М. Москов стенописи върху западната фасада на притвора¹³, а през 1964 г. са свалени и почистени календарните сцени в притвора от реставраторски екип, ръководен от З. Баров¹⁴ (Пл. I-8, 10, 11-13). Още тогава се установява наличието на залегнати стенописи между фасадата на притвора и стените на долепената западна пристройка, което според Л. Прашков показва, че „...не само нишата над вратата, но и цялата западна фасада е била изписана“, т. е. се касае за неизтъкван досега факт в историята на паметника.¹⁵ Изключително полезни за цялостното изясняване на проблематиката и прецизиране на датировката се оказват и резултатите от неговите наблюдения за технологията на живописата, използваните пигменти, свързватели и мазилки. С помощта на микроанализ Л. Прашков установява, че живописата в притвора е многослойна и е работена „на сухо“, т. е. не е с техниката на мокрото фреско, а е нанасяна върху вече изсъхналата мазилка, факт, отбелязан от А. Грабар като типичен за фреските от времето на Второто българско царство. Много е интересна констатацията, която Л. Прашков прави за стенописите върху западната фасада на притвора, които в технологическо отношение се оказват твърде близки до тези с календара от притвора, т. е., че по време на изписване те също могат да се отнесат около 1230 г.¹⁶

Най-важни са археологическите разкопки и демонтажните работи, проведени от В. Вълв през 1970 -1974 г., по време на които бяха разкрити затиснатите от западната пристройка стенописи върху западната фасада на притвора.¹⁷ Тези фрескови фрагменти също са почистени и свалени през 1970-1971 г., а процесът по разкриването им е публикуван от З. Баров¹⁸ (Пл. I-11, 12, 13). Същият реставратор смята, че тези фрагменти „...са част от цялостна вътрешна живописна украса на някакъв първи строителен етап на западната пристройка“, към която принадлежат и „...скритите зад пристроените ъгли

пиластри стенописи от северната и южна стени“.¹⁹ Така се слага началото на голяма полемика между реставратори, архитекти и изкуствоведи по въпроса дали новооткритата живопис е интериорна или фасадна, която дори и днес продължава. Освен това изводът на З. Баров, че „...резултатите от физико-химическите и техноложическите и изкуствоведческите анализи на стенописите от западната пристройка и тези в притвора на църквата говорят, че те са от един и същ период, което води до коригиране на датировката на календарните сцени от притвора или на гробничната пристройка“²⁰, се използва по различен начин от изследователите и дори провокира опити за едновременната датировка на наоса, притвора и екзонартекса.

По време на разкопките на В. Вълов (през 1970-1971 г.) арх. Ст. Бояджиев има възможност да се запознае с някои от по-важните нови данни и разкрития по отношение на архитектурата на църквата. В резултат на това същият изследовател през 1972 г. публикува на френски език своя концепция за строителната история, архитектурния вид и живописиста на храма „Св. Четиридесет мъченици“, отбелязвайки съществуването на екзонартекс преди западната пристройка²¹. Именно тук по отношение календарните фрески в притвора арх. Ст. Бояджиев изказва възможността те да се датират значително по-късно - в XV в. (Пл. I- 8, 9, 10).

Специално изследване на стенописите от църквата прави Л. Мавродинова, което е отпечатано в началото на 1974 г.²² В него, наред с подробния стилово-иконографски анализ авторката коригира редица грешки и неточности в предходните изследвания, свързани с разчитането на календарните сцени, като изцяло подкрепя мнението на всички автори, които датират фреските в 1230 г., според колоната с надписа на цар Иван Асен II. Анализирайки стенописите, Л. Мавродинова изтъква, че „...както по иконография, така и по реда и подбора на празниците, а и по стил календарните сцени отвеждат към паметници цариградски и синайски от втората половина на XI в.“²³ Същевременно с това тя констатира „...едно ново и характерно за живописиста на паметника смекчаване на сухата комнинова линия по силуети и драперии, което придава финес и мекота на цялата живопис“.²⁴ С традициите на източнохристиянското изкуство от този период се свързват и надписите върху фреските, като се отбелязва и „...новото, което идва едновременно по пътя и на новата техника и похвати“ (фрескови подложки и дорисуване на „сухо“).²⁵

За синхронизиране на времето на изписване на календара и фреските от западната фасада на притвора Л. Мавродинова използва заключенията от физико-химическия анализ, публикуван от Л. Прашков. Според нейните основни изводи стенописите на църквата в тематично и иконографско отношение са уникални за времето си явления, тъй като стенописният менологий и сцените „Пророк Илия в пещерата“ и „Поученията на Св. Йоан Златоуст“ се отнасят към годината от надписа на Иван Асен II - 1230 г. и се оказват първите иконографски примери в монументалното изкуство на Балканския полуостров.²⁶ Две десетилетия по-късно същата изследователка

опитва да внесе известен коректив в становището си, изтъквайки, че пророк Илия заедно с другите изображения върху тази стена (защипаните стенописи) „...е създаден, ако се съди по моделировката и пропорциите на фигурата, по-късно“ от календарните сцени, но същевременно настоява, че „...съставът на боите, редът на полагането на различните живописни слоеве при изображението и дрехите и други особености обаче сближават доста тези изображения с живописиста от календара“.²⁷

Единствена от всички изследователи на живописиста на църквата Л. Мавродинова успява да включи макар и само някои от новите наблюдения от разкопките на В. Вълв, както и тези на реставратора З. Баров по отношение на „...защипаните стенописи“, въз основа на които датира цокълната стенописна украса (открита през 1906 г.) в западната пристройка във втората половина на XIII в.²⁸ (Пл. I-16). Пзовавайки се на всички тези наблюдения, единствено Л. Мавродинова откроява двата периода на западната пристройка, като към първия от тях отнася „...останките от мазилки със стенописи по неговите стени, които се свързват непосредствено със стенописния пласт върху външната западна стена на притвора“²⁹, без обаче да резглежда тази интериорна украса самостоятелно, като я синхронизира с календара в притвора и унищожените от земетресението сцени в наоса на църквата. В случая е пропуснат съществен момент от строителната периодизация на църквата, установена на този етап от археологическите проучвания в следния ред: наос, притвор, екзонартекс, западна пристройка, галерии. Оказва се, че Л. Мавродинова добре знае, че В. Вълв отнася екзонартекса в средата и втората половина на XIII в. и независимо от това тя датира живописиста в него по два различни начина - фреските върху неговата източна стена (т.е. западната фасада на притвора) към 1230 г. (Пл. I-11, 12, 13), а тези с цокълната украса върху западната му стена „...не по-късно от втората половина на XIII в.“ (Пл. I-16), сравнявайки орнаменталната украса, имитираща мраморна облицовка, т. нар. *opus sectile* с тези в църквите на Трапезица и при някои други паметници на Балканите.³⁰ Неотдавна по същия начин Б. Пенкова опита да потърси единния замисъл на фреските от екзонартекса, приемайки датировката за неговото изписване също около 1230 г.³¹

Все в тази посока трябва да отбележим, че отпечатването по едно и също време през 1974 г. на работите на Л. Мавродинова, З. Баров и В. Вълв не позволяват пълното синхронизиране на резултатите от археологическите разкопки с реставраторските наблюдения и изкуствоведческия анализ. Така впоследствие се стига до прекратяване на разкопките на В. Вълв в църквата и некропола и започват да се търсят нови възможности за по-ранно изтегляне на датировката на църковния комплекс, за да може да се аргументира сензационната идентификация на гроб № 39 в северната галерия с този на българския цар Калоян (1197-1207 г.) Трябва обаче да подчертаем, че проблемът с Калояновото погребение не стои единствено пред изследователите на стенописите на църквата, тъй като и преди откриването на гроб № 39 и след

това датировката на живописиста се свързва с времето на царуването на Иван Асен II. Все пак съвпадението на времето на откриването на гроба и свалянето на „защипаните стенописи“ не дава възможности за по-сериозни корективи по отношение датировката на фреските.

Налага се още веднъж категорично да изтъкнем, че в разглеждания кръг изследвания никога живописиста от храма „Св. Четиридесет мъченици“ не е отнасяна към църква, по-ранна от тази, построена според надписа на цар Иван Асен II. Този проблем единствено е повдигнат и разработен от А. Попов, следващия проучвател на терена около църквата³², подкрепен по различен начин в етапа на разкопките (1975-1985 г.) от някои историци и архитекти.³³ Според А. Попов „...църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е манастирска, а не че манастирът е бил изграден по-късно около построената вече църква“, както предполага Н. Мавродинов³⁴, а впоследствие аргументира с проучванията си и В. Вълв.³⁵ Естествено тази своя теза А. Попов доказва със стратиграфията на откритите значителни архитектурни останки на укрепен манастирски комплекс от края на X-XI в., част от които идентифицира с познатата от средновековните писмени сведения Велика лавра „Св. Четиридесет мъченици“. Въпросната хронология, според него, е извлечена не само от археологически разкопки, но се подкрепя и от монашеската проблематика на стенописите в екзонартекса, т.е. още при изписването си през 1230 г. църквата е била манастирска, а „...е съществувала под друго име в манастира още по времето на Калоян“.³⁶

По-различно е становището на една от най-известните познавачи на византийското изкуство В. Лихачева по отношение стенописите на разглеждания паметник. В своята книга, посветена на изкуството на Византия от периода IV-XV в., спирайки се, макар и накратко, на разцвета на българската стенна живопис през XIV в., авторката характеризира две основни тенденции в нейното развитие.³⁷ Едната от тях е демократичната, стояща далеч от византийските образци, с която се свързват фреските от Западна България. Другото направление е придворно, свързано с Търновския художествен център и към него „...принадлежат стенописите в Иваново, а също така и живописиста в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, които са близки с Ивановските стенпоси не само по стил, но и по техника на изпълнение“.³⁸ Лихачова отбелязва, че в Иваново, както и в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ художниците са използвали темперна техника.

Последните археологически разкопки (1992-2000 г.), съпроводени от цялостна програма от демонтажни работи на следстоличните надстроявания на църквата, позволиха да се извършат редица нови наблюдения, които в действителност промениха досегашната представа за етапите на строителство на целия църковен комплекс (Пл. I). Резултатите от тях се оказват от особено значение за приемането на една по-различна датировка от досегашната за стенописите в наоса, притвора и екзонартекса, като от изключителна важност се явява и откриването на един неизвестен фрагмент, изглежда от най-ранната живопис в диаконикона на храма (Пл. I- 1). Както неведнъж се оказва в

досегашните етапи на проучване, възможността за цялостно археологическо изследване на църквата, особено ако то е съчетано и с демонтажи на по-късните строежи, почти винаги позволява да се хвърли нова светлина както за архитектурата, така и за живописата на Иван-Асеновия храм.

Новите наблюдения от нашите разкопки очертават етапите на строителството на църквата в следния хронологически ред.³⁹ Първоначално е изграден само сегашният наос, за което свидетелства новооткритата ниша на западната фасада. В пода на южния кораб са вкопани две мраморни гробници за членове на царското семейство. По-късно от запад е добавен притвор, долепен на фуга към фасадата на наоса. Следва основно преизграждане на църквата, при което отново са издигнати съборените сводове и стени на наоса от север и запад, а притворът е изцяло възстановен върху старите основи. Над притвора е бил издигнат купол, който след известно време изглежда е демонтиран, а западната фасада-разчленена чрез прибавянето на два допълнителни пиластъра (Пл. I). Във времето, когато храмът е католикон на манастирът Великата лавра, са пристроени странични галерии и екзонартекс от запад. Нови масивни галерии и изграждането на западна пристройка над основите на разрушения екзонартекс бележат последното голямо преустройство на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Установената при нашите разкопки строителна периодизация на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, превърната през XIV в. в католикон на манастира Великата лавра, не позволява оцелялата стенопис в нея да се синхронизира по време с първоначалното издигане и живописване на храма, отбелязано в надписа на Иван Асен II през 1230 г. (Пл. I).

Новооткритият при разкопките през 1992 г. стенопис върху стената на южната апсида е останал зазидан след по-късните преустройства на тази част от църквата (Пл. I-1). След разкриването му реставраторите под ръководството на А. Токмакчиев свалиха оцелялата част. Оказа се, че това е цокълна стенописвана драперийна украса, върху която са разположени едри калиграфски букви - I (?), K, Ψ, Λ, Θ, Ϛ (?). В специална публикация Д. Косева допуска няколко варианта за дешифриране, един от които предлага реконструкция на цокълната живопис в трите апсиди на църквата и възможността върху тях да се разположат 40 буквени знака, които могат да се тълкуват като инициалите на патроните на храма - Светите Четиридесет мъченици от Севастия.⁴⁰ Заставайки зад тази засега работна хипотеза, се налага да напомним, че все пак да се отбелязват само с инициал имената на светци, ако липсват изображенията, е непозната практика. В късноризантийската епоха, например, има редица случаи, когато с инициали са означени имената при изображения на архангели, апостоли или пророци, но над съответната буква е отбелязана и титла за съкращение. Ако приемем, че едва доловимите вертикални линии над драперията са очертавали правоъгълни полета, в които може да са били изписани изображенията на мъчениците, то тогава тази хипотеза би добила по-завършена форма. Допускайки, че това са инициалите на Св. Четиридесет мъченици,

трябва да търсим непременно в началото на изписването им, т. е., както подсказва и Д. Косева, в североизточната част на цокъла и тяхното съкратено означение.⁴¹

От особена важност се оказват неизползваните досега сведения на М. Москов за наличието на двупластова живопис в южната част на двете гробници в наоса (Пл. I- 4), където считаме, че са стояли ктиторски надгробни изображения на членове от царската фамилия още при първоначалното изписване.⁴² Нашите предположения за преизползването на гробниците след възстановяването на Асеновата династия през XIV в. (отчасти подкрепени от плочата с царския надпис на цар Асен) също не изключват изписването на нови ктиторски портрети, които е възможно да се търсят и над гробницата в северозападния ъгъл на наоса. Изтъкнатите доводи, макар и косвено, позволяват да се приеме възможността за наличието на два стенописни пласта в наоса на църквата, а новооткритата цокълна драперия в диаконикона да е принадлежала към първия от тях и твърде голяма⁴³ (Пл. I- 1).

Въз основа на наблюденията от нашите разкопки в наоса и оставените от Ф. Успенски скици и бележки и според направените копия на фреските отпреди земетресението могат със сигурност да се възстановят два регистъра от стенописната украса върху западната стена на наоса⁴⁴ (Пл. I- 5, 6, 7). Представянето на фреските „Успение Богородично“, „Старозаветна троица“ и „Сънят на Яков“ в един регистър показва обогатяване на темите и на иконографската програма - една от характерните тенденции в палеологовата живопис. Тези три сцени от западната стена на наоса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ очевидно са обединени около Богородичната тематика (Пл. I- 5, 6, 7). Подобна програма е много вероятно да е създадена в католикона на търновската Велика лавра под влияние на исихазма, получил широко разпространение около средата на века. С утвърждаването на това учение, според Е. Бакалова, безспорно нараства ролята на монашеството в обществения живот на Второто българско царство, особено важен факт, който обяснява липсата на съществени различия между дворцовото и монашеското изкуство.⁴⁵

Важно значение както за архитектурната история на църквата, така и за датирането на част от стенописите са установените при последните разкопки два строителни етапа на притворът. Новите наблюдения показаха, че през втория етап (първата половина на XIV в.) притвора е имал купол, който впоследствие изглежда е бил демонтиран. Реконструкцията на вътрешния обем на притвора от този строителен етап позволи на Д. Косева и Е. Дерменджиев да направят разгъвка на пълния годишен цикъл на стенописния календар по четирите стени и свода в два варианта - с купол и без купол⁴⁶ (Пл. I- 8, 9, 10). Възстановеният календар съдържа всичките 366 дни на годината, като на северната и южна къси стени остава място и за ктиторски надгробни изображения. Изтъкнатите в отделна публикация нови стилови и иконографски особености при отделните сцени, образи и пейзажи, както и сходството като

цяло на календара с други стенни менологии от Балканите позволяват да отнесем изписването му докъм средата на XIV в.⁴⁷ (Пл. I- 8, 9, 10).

Нашите археологически разкопки обхващаха и сектори северно, западно и южно от западната пристойка и в нейната вътрешност, в резултат на което открихме и документирахме неизвестни конструктивни елементи и архитектурни детайли от екзонартекса и получихме нови данни за неговата стенописна декорация. Изграден на фуга към притвора на църквата и западната оградна стена на комплекса, екзонартексът е имал отворена ажурна конструкция, постигната чрез оставянето на два големи аркирани отвора на западната фасада и по един на северната и южна фасади. В четирите ъгъла на постройката се е издигал по един мощен контрафорс, който заедно със стените поддържали масивен, може би тухлен свод, покрит с двускатен покрив. Постройката е имала по един вход на северната и южна стени, които са осъществявали проходната връзка между северния и южния двор на манастирския комплекс. Важен елемент от интериорната украса на екзонартекса се оказва стенописваният цокъл, открит почти изцяло върху западната стена още от М. Москов (Пл. I- 16). Следи от същия цокъл във вътрешността се откриха при нашите разкопки по северната и източна стени и върху страниците на северния вход (Пл. I- 11-15), с което всякакви съмнения за цялостната стенописна декорация на постройката могат със сигурност да отпаднат. Установи се, че фасадите на екзонартекса са били декорирани чрез редуващи се каменни и тухлени редове, а навярно и с керамично-пластична украса в участъците над аркираните отвори и сводовете, а със сигурност може да се твърди за наличието на стенописен цокъл върху северната и южна стена на постройката (Пл. I- 17). При това положение очевидно вече е трудно да се оспорва съществуването на екзонартекса. Впоследствие върху разрушения по неизвестни причини екзонартекс била издигната западната пристройка, която точно повтаря неговия първоначален план, но с дублиране и надстрояване на запазените стени във вид близък до сегашната реконструкция на арх. Б. Кузупов. Естествено в това ново помещение подовото ниво е променено и стенописната украса, останала във вътрешността от екзонартекса се оказва затисната именно от тези нови стени. След издигането на западната пристройка нейната вътрешност не е била стенописвана.

Въз основа на всичко това, неотдавна, съвместно с Д. Косева посветихме специална публикация на стенописите от екзонартекса.⁴⁸ В нея, според архитектурната възстановка, е предложена и реконструкция на стенописната украса във вътрешността, която се е състояла от стенописен цокъл, а във височина са се развивали три регистъра (Пл. I- 11, 12, 13). Изцяло запазените на източната стена първи и втори пояс имат височина съответно 1,20 м и 1,70 м, докато от третия са оцелели само 0,23 м, но предполагаемата му височина е около 2-2,20 м. При сводово покритие на екзонартекса третият регистър на източната стена е бил с арковидна форма. Върху северната и южната стени е имало стенописи само в два пояса, а по самия свод не може да се каже със

сигурност дали е имало стенописна украса. При варианта с плосък таван третият регистър на всички стени е имал правоъгълна форма. Новото изследване на стенописите на екзонатекса, именно като негова цялостна вътрешна декорация предлага повече възможности за обстоен анализ на тяхната тематика, иконография и стил. В тази посока вече с повече сигурност може да се твърди, че монашеските персонажи и епизоди в първия и втория стенописен пояс са опасвали цялата вътрешност. Видно е, че в цялостната програма се откроява интересът към пустинножителството и житийните цикли и образи, посветени на велики анахорети, които са особено разпространени през XIV в., за разлика от предходните столетия, когато изцяло липсват или се срещат единични примери в стенната живопис. Двойките фигури от първия стенописен пояс са показани в ръст близък до човешкия и навярно са допълвали внушителното въздействие при някои монашески ритуали, изпълнявани в екзонатекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Подобно въздействие е търсено и при възприемането на сцените от втория регистър. Приведени са редица примери, където изображения на светци анахорети и монаси изобилстват в украсата на притворите и екзонатексите и параклисите на редица църкви от XIV в. в Сърбия и Македония. Подобни фигури на отшелници от това време откриваме и у нас в притвора на Стария Преображенски манастир, притвора на църквата в Иваново, църквата „Св. Марина“ в Карлуковския манастир, параклиса на Аладжа манастир и др. Явно темата за пустинята, свързана с разработването на монашески епизоди, става една от основните в иконографската програма на манастирските притвори и екзонатекси през палеологовата и постпалеологовата епоха. Относно произхода на самите сюжети се посочва, че най-често те са извеждани от старозаветни текстове или от агиографията на прочути светци-анахорети. Също така се подчертава, че една от основните предпоставки за популяризацията на монашеската тематика в монументалната живопис по това време е разпространението на исихазма, чиито идеи стават водещи в развитието на византийското и Балканско изкуство през XIV в. Въз основа на изложените нови данни за архитектурната история на екзонатекса, както и направения стилев и иконографски анализ на неговата стенописна декорация позволява да се внесат „...сериозни корекции спрямо датировката на разглежданата живопис“, която според нашата интерпретация „...трябва да се свърже с времето на разцвета на палеологовото изкуство през XIV в.“⁴⁹ (Пл. I- 11-17).

Проследените етапи в изследването на живописната декорация на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в продължение на изминалото столетие много добре се очертават най-вече по време и след провеждане на археологически разкопки, които, когато са съчетани с демонтажи на следстоличната архитектура на църковния комплекс, почти винаги довеждат до откриването на нови стенописни фрагменти. През последните години археологическите разкопки и демонтажната програма за съжаление отново са прекратени поради липса на средства. Остава надеждата, че най-после ще се стигне до сполучливо

решение за надеждно защитно покритие на храма и преди цялостното експониране на комплекса археологическите разкопки най-сетне ще бъдат доведени до край.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Успенски, Ф. О древностях города Тырново. - Известия Русского археологического института в Константинополе., 7, 1901, 1-10.

² Въжарова, Ж. Търновските старини през погледа на руските очевидци. - Сб. Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 201-203.

³ Москов, М. Разкопките в черквите „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. Търново, 1912, с. 23.

⁴ Филов, Б. Разкопки при църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Търново. - ИВАД, V, 1915, 210-211.

⁵ Grabar, A. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 97-110; Стенописите в черквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - В: Избрани съчинения, т. 1, 1982, с. 22.

⁶ Миятев, Кр. Палеографични бележки върху няколко търновски надписа. - Годишник на народния музей за 1921, с. 84.

⁷ Filov, B. Geschichte der altbulgarischen Kunst., Berlin-Leipzig, 1932, s. 65-66.

⁸ Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство XI-XIII в., С., 1966, с. 96-99.

⁹ Грабар, А. Цит. съч. с. 23-25 и с. 33.

¹⁰ Миятев, Кр. Пещерната църква „Св. Марина“. - Годишник на народния музей, VI, 1936, с. 292-293.

¹¹ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 99.

¹² Кузупов, Б. Западната пристройка към църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Музеи и паметници на културата, кн. 2, 1965, с. 1-9.

¹³ Прашков, Л. Техника и материали на стенната живопис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в гр. В. Търново. - Музеи и паметници на културата, кн. 2, 1966, с. 8, бел. 13.

¹⁴ Пак там, с. 8, бел. 14.

¹⁵ Пак там, с. 8.

¹⁶ Пак там, с. 8.

¹⁷ Вълов, В. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. (предварително съобщение). - Археология, № 2, 1974, с. 41.

¹⁸ Баров, З. Разкриване на стенописни фрагменти в църквата „Св. Четиридесет мъченици“, В. Търново. - Музеи и паметници на културата, № 2-3, 1974, 93-101.

¹⁹ Пак там, с. 99.

²⁰ Пак там, с. 100.

²¹ Bojadziev, S. L'Eglise des Quarante martyrs a Tarnovo. - Etudes Balkaniques, 3, 1971, 143-158.

²² Мавродинов, Л. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. С., 1974.

²³ Пак там, с. 41.

²⁴ Пак там, с. 41.

²⁵ Пак там, с. 33.

²⁶ Пак там, с. 28, 40-41.

²⁷ Мавродинова, Л. Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995, с. 46.

²⁸ Мавродинова, Л. Стенописите на църквата..., бел. 10 и 17, с. 7.

²⁹ Пак там, с. 7.

³⁰ Пак там, с. 7.

³¹ Пенкова, Б. Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата „Св.

Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Старобългаристика, № 4, XIX, 1995, 75-93.

³² Попов, А. Търновската „Велика Лавра“. - Известия на българското историческо дружество., 1980, XXXIII, с. 93-98.; Асеновци и „Новия град“ в Търново. - Векове, № 4, 1985, 5-10; Иван-Асеновият манастир Великата лавра в Търнов. - Сб. Културата на Средновековния Търнов, 1985, 15-25.

³³ Dujcev, I. La bague-scean du roi bulgare Kalojan. - Byzantinoslavica, 36 (1975), 173-183; Божилков, Ив. Фамилията на Асеновци. С., 1985, 56-57; Андреев, Й. Курс лекции по история на Второто българско царство. В. Търново, 1994, 223-244; Теофилов, Т. Архитектурни проблеми на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - В: В. Търново и Великотърновският край през вековете. В. Търново, 1983, 124-135.

³⁴ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 92.

³⁵ Вълков, В. Цит. съч., с. 37.

³⁶ Попов, А. Иван-Асеновият манастир..., с. 22.

³⁷ Лихачева, В. Искусство Византии IV-XV в. Л., 1981, с. 258.

³⁸ Пак там, с. 258.

³⁹ Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново според последните археологически разкопки. (предварително съобщение). - В: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии, 26-31. 08. 1996 г. Новгород, т. 4 с. 104-117.

⁴⁰ Косева, Д. Новооткрит стенопис в диаконикона на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Старобългаристика, XXIII (1999), 2, 30-40, обр. 4, 5.

⁴¹ Пак там, с. 38, 39.

⁴² Косева, Д., К. Тотев. Стенописите в наоса и притвора на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ в светлината на последните проучвания. - Известия на историческия музей В. Търново, XIV, 1999, с. 207.

⁴³ Косева, Д. Цит. съч., с. 40.

⁴⁴ Косева, Д., К. Тотев. Цит. съч., 202-210, обр. 2, 8, 9, 10.

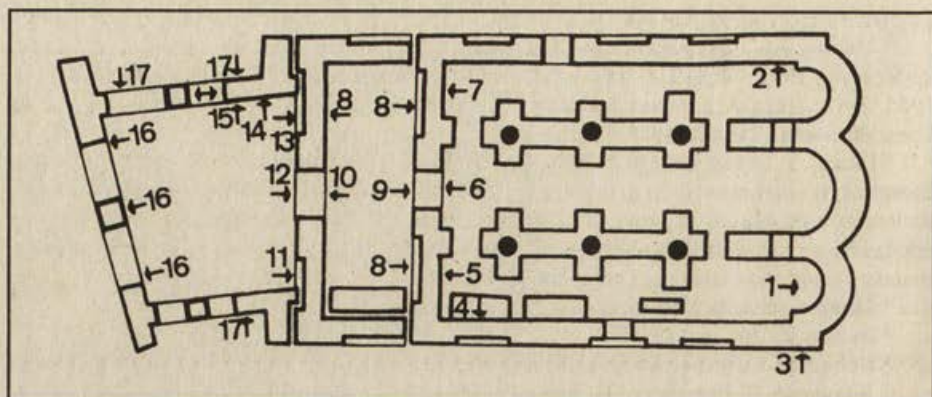
⁴⁵ Бакалова, Е. Ивановските стенописи и идеите на исихазма. - Изкуство, № 9, 1976, с. 15.

⁴⁶ Косева, Д., Е. Дерменджиев. Реконструкция на стенописния календар от притвора на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Археологически вести, № 2, 2000, 31-35.

⁴⁷ Косева, Д., К. Тотев. Цит. съч., 215, 216.

⁴⁸ Тотев, К., Д. Косева. Нови данни за стенописите в Екзонартекса на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. - ИИМВТ, XIII, 1998, с. 226-252.

⁴⁹ Пак там, с. 237.

План I. Църква „Св. Четиридесет мъченици“. Означение на местата с оцелели стенописи. [1] Цокълна стенописна украса в диаконикона (свален след разкопките 1992 г.). [2] Следи от живописна украса, според наблюденията при разкопките 1992-1995 г. [3] Остатъци от фасадна фрескова украса според наблюденията на Б. Филов и Й. Господинов през 1914 г. [4] Остатъци от двупластова живопис, според наблюденията на М. Москов при разкопките от 1906 г. [5] Стенописен фрагмент от сцената „Сънят на Яков“ в наоса на църквата, унищожен от земетресението през 1913 г. [6] „Успение Богородично“ - сцена в наоса, унищожена от земетресението през 1913 г. [7] „Старозаветна троица“ - сцена в наоса, унищожена от земетресението през 1913 г. [8] Сцени от стенния календар в притвора - западна стена, свалена от реставраторите; източна стена, унищожена от земетресението през 1913 г. [9] Сцената „Св. Ана Млекопитателница“, стояла в люнета над входа към наоса, унищожена от земетресението през 1913 г. [10] Сцената „Св. Елисавета Млекопитателница“, свалена от реставраторите. [11] Стенописи от вътрешността на екзонартекса - следи от цокълна стенописна украса, регистрирани при разкопките 1995 г.; двойка монаси - I регистър; „Посещението на Антоний Велики при Павел Тивейски“ - втори регистър, свалени от реставраторите. [12] Стенописи от вътрешността на екзонартекса - сцената „Видението на Прокъл“, над входа към притвора. [13] Стенописи от вътрешността на екзонартекса - следи от стенописен цокъл, открит при разкопките през 1995 г.; двойка монаси - първи регистър; „Пророк Илия в пещерата“ - втори регистър, свалени от реставраторите. [14] Следи от вътрешната цокълна украса на северната стена на екзонартекса. [15] Следи от стенописна украса по страниците на северния вход на екзонартекса, открити при разкопките през 1995 г. [16] Стенописен цокъл, открит при разкопките на М. Москов през 1906 г., укрепен на място през 1993 г. [17] Следи от фасадна стенописна украса на екзонартекса, регистрирана по време на разкопките през 1992 и 1993 г.

HISTORY OF THE INVESTIGATIONS OF THE WALL-PAINTINGS OF THE
„FORTY HOLY MARTYRS“ CHURCH IN VELIKO TURNOVO
(Summary)

Konstantin Totev

In the article are presented the basic theses of all research workers, who were working in different times with the wall-paintings of the „Forty Holy Martyrs“ church and which are connected with their style, iconography, general characteristics and date. For the most of them the date is influenced by the year, that has been written on the column with the signature of the tsar Ivan Assen II-1230.

Our opinion is that the preserved wall-paintings in the church dating back to the first half or the middle of the 14 century. It is based on the grounds of the results of the last excavation works (1992-2000), stratigraphical and architectural observations, as well as on the conclusions from the general building periodization of the temple.

Translated by Diana Kosseva

НОВИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА МАНАСТИРА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ПРОБЛЕМЪТ ЗА НЕГОВАТА СТРОИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ

МИРКО РОБОВ

Най-ранното проучване на църквата и на манастира, макар и само след кратък, но крайно внимателен оглед, е извършено през 1858 г. от д-р Христо Даскалов. Своите наблюдения той е отразил в писмото си до О. Бодянски, което е отпечатано през 1859 г.¹

По-късно, през 1906 г., археологически сондажи в съвсем ограничен мащаб прави и Търновското археологическо дружество.² Тези проучвания, разбира се, не са имали системен характер, а за резултатите от тях не е запазена никаква документация във фонда на ОИМ - Велико Търново. От това, което пише за тези сондажи М. Москов в обнародваната през 1912 г. негова брошура, се вижда, че в резултат от тях не е хвърлена нова светлина върху плана, строителната история, архитектурния образ на църквата, а също върху устройството и хронологията на манастира.

К. Шкорпил също не установява никакви останки от манастира. Църквата той заварва почти в днешното ѝ състояние - запазени западната пристройка и притвора, а наосът напълно приправен.³

Разкопки на църквата през 1914 г. провежда и Б. Филев.⁴

Археологическите проучвания на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ се подновяват през 1970 г. и в продължение на четири години се ръководят от В. Вълов. Тези разкопки обхващат вътрешността на църквата и ивица, широка 3-4 м покрай северната, южната и източната ѝ фасада.⁵

От 1973 до 1985 г. разкопки се провеждат и под ръководството на А. Попов. В резултат от тях е разкрит и проучен манастирът и една солидна крепостна стена, преминаваща по левия бряг на р. Янтра с дължина от около 180 м.⁶

С известни прекъсвания през 90-те години се подновяват проучванията в отделни сектори на църквата, в северната и южната ѝ галерии, по източното и западното крила на манастира, в отделни участъци на крепостната стена, както и по средновековния некропол.⁷

Всъщност проблемът със строителната хронология на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и на манастира около нея, както и с крепостната стена по левия бряг на Янтра, съпътства неизменно изследователския процес по

отношение на комплекса вече около три десетилетия.⁸ Открояват се редица спорни моменти както спрямо църквата⁹, така и в отношението J към манастира¹⁰, а заедно с него и по отношение на крепостната стена.¹¹ Все още не е напълно изяснен в хронологичен план и проблемът с развитието и промените в манастирската планова схема през XIII-XIV в. Съществен момент в изясняването на строителната история на църквата и на манастира са и резултатите от проучването на средновековния некропол както в чертите на самия храм, така също източно, южно и северно от него.

Към настоящия момент все по-малко са привържениците на първоначалната теза за средновековната датировка на солидния крепостен зид по левия бряг на Янтра, за неговата роля и фортификационен смисъл в общата отбранителна система на Търново през неговия предстоличен и столичен период. Като цяло проблемът с неговата хронологична рамка е все по-малко дискуссионен предвид ясната типологична характеристика на отделните фортификационни елементи¹², датиращия масов материал, придобит при подновените сондажи, както и общата статистика на масовия материал, установен по времето на цялостното разкриване на съоръжението.¹³ На фона на това възприетата от редица изследователи датировка 5-6 в. изглежда напълно неоспорима.

Определено ранният характер на съоръжението по отношение както на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, така и на манастира е очевиден от установеното по време на археологическите проучвания отношение между тях. Може би най-ясно това е засвидетелствано в участъка на западната фасада на пристройката-мавзолей, изградена върху здравата основа на разрушения крепостен зид, който като предшестваша изграждането на мавзолея даденост е предопределил и неправилен трапецовиден план на постройката.

Трапецовиден е планът и на първия етаж (криптата) на параклиса - крипта в северната част на комплекса, като северният и южният зид на тази култова постройка опират до вътрешното лице на крепостната стена при липсата на самостоятелен западен зид в запазения участък до нивото, до което е запазена стената тук. Прави впечатление и фактът, че гнездата на гредите от пода на параклиса като ниво равнят с нивото, до което е запазена самата крепостна стена тук. От тук е съвсем очевидно, че криптата е имала за западен зид самата крепостна стена, като върху запазената повърхност на последната е стъпвала част от пода, както и западната фасада на параклиса, при което въвн от съмнение е, че вторият етаж на култовата постройка за разлика от първия не е бил с трапецовиден, а с изправен правоъгълен план.

Отчасти подобна е и ситуацията при западното крило на манастира, чиито напречни разделителни зидове до запазената си височина също опират до вътрешното лице на крепостния зид, върху който, подобно на западната фасада на мавзолея, е стъпвала външната фасада на крилото. Т.е. предвид денивелацията на терена в посока към река Янтра е потърсена солидна основа чрез съхранените останки от ранновизантийския крепостен зид, върху който е стъпала западната граница на манастира, на практика по цялото протежение на комплекса.

Всъщност във визирания участък на разрушената крепостна стена, т. е. в чертите на Великата лавра, през XIII-XIV в. функционално са съхранени единствено два от нейните елементи - потерната, южно от църквата „Св. Четиридесет мъченици“, и входът до източния устой на съвременния каменен мост. Това недвусмислено потвърждават установените при тяхното разкриване материали.

Възникнал между 1230 и 1235 г.¹⁵, манастирът е оформен като комплекс с центрична планова схема, при която църквата „Св. Четиридесет мъченици“ остава в неговата южна част. Дворът е от север и е сключен между храма, западното и източното манастирско крило.

Манастирско крило е оформено и от юг, непосредствено до църквата. Подновените през началото на 90-те години археологически сондажи¹⁶ по западното крило, от което са разкрити общо осем помещения, показваха, че общият вътрешен (т. е. източен) зид на крилото не завършва на чело в югоизточния външен ъгъл на осмото помещение, а на щреб, т. е. е прекъснат. Очевидно към юг е следвало ново, девето поред помещение, прекъснато поради промяна в плана на комплекса след изграждането от запад на църквата на пристройката - мавзолей. Твърде вероятно е при съществувалия първоначално обход от запад на храма крилото да е продължавало по протежение на цялата му фасада, кореспондирайки пряко с южното крило на комплекса. Т. е. от тук се е осъществявала връзката на южното манастирско крило със северния двор.

Тази първоначална планова схема е просъществувала близо половин век и е претърпяла промяна през 80-те години на XIII в., за което свидетелстват редица данни, придобити при археологическите проучвания.

Според Вълчо Вълв¹⁷ източното крило на манастира възниква едновременно или малко по-късно от северния портик на църквата. Второто от помещенията тук, което се отличава със своите значителни размери, носи редица особености в оформлението си. Вътрешните му стени са пластично разчленени с изградените пиластри, на които очевидно са стъпвали петите на арките, носели сводовото покритие. Фасадните стени са били украсени с керамопластични елементи, а вътрешността - стенописана. Така напълно основателно А. Попов определя постройката като манастирска трапезария. Естествена е нейната функционална връзка с останалите помещения от крилото, които като цяло са формирали манастирския хранителен блок

Обр.1. Теренът пред източното крило на манастира.

(магерница, сюгесница, складови помещения и др.)

Проучванията, проведени през 1992 г. в северния двор на манастира и поточно сондажът непосредствено западно от трапезарията (Обр.1), доведоха до интересни резултати, в които определено се съдържат данни за наличието на повече от един строителен период тук.

Така на дълбочина от 1,10 м, измерено от нивото на двора, се попадна на слой от разрушения. Слойт се състои от хоросан, ломени камъни, някои от които с полепнал по тях хоросан, фрагменти от строителна керамика и др. Дебелината на този пласт е 0,35 м. Разрушенията в него са равномерно разстлани в петно с приблизителни размери 7/7 м. Върху слоя е положена настилка от плочести и ломени камъни. Намерените тук две монети датират от втората половина на XIV в. и показват, че тези разрушения трябва да се отнесат към времето, когато манастирът е бил изоставен¹⁸ след завладяването на Търново от турците.

По-голям интерес обаче представлява следващият в дълбочина втори слой от разрушения, който е датиран с монета, в циркулация до 60-те години на XIII век.

Този втори слой е отделен от горния с десетсантиметров пласт от сбита, кафява на цвят пръст, разстлана и трамбована очевидно за да се оформи ново ходово ниво в двора. Този по-ранен пласт също се състои от равномерно разстлани разрушения - хоросан, ломени камъни, но също керамопластична украса и фрагменти от вътрешна стенопис. С тези разрушения е запълнена и намиращата се тук яма с „крушовидна“ форма.

Самият характер на установените в слоя от разрушения материали ясно свидетелства за представителния характер на сградата, от която, вън от съмнение произхождат. Още през първия слой строителен период, тя е притежавала богата външна и вътрешна украса, илюстрираща особеното място, което е заемала в

култовия комплекс.

Слойт от разрушения е датиран в средата на втората половина на XIII в. и очевидно това е времето, през което е извършен основен ремонт на постройката, а вероятно и на цялото крило. Трябва също да отбележим, че следи от опожаряване не са установени нито в слоя от разрушения, нито в руините на самото крило.

Обр.2. Първи строителен период на източното крило на манастира - останки от субструкцията на западния зид.

На 2,60 м от югозападния ъгъл на трапезарията, под участък от градежа, нереставриран от НИПК, през 1994 г. се попадна на останки от по-ранен зид (Обр. 2). Той е фундиран върху слой от сбита, кафява на цвят пръст, с останки и фрагменти от строителна керамика. Пасажът е запазен на дължина от 2,80 м и се състои от един ред камъни със сравнително големи размери - до 0,35 / 0,60 м. Очевидно това са останките от субструкцията на съществувал тук по-ранен градеж, върху чиито руини наново е изграден западният зид на източното крило на манастира. Останките от по-ранния зид се наддават към запад с 0,45 м от вътрешния (западния) зид на възстановеното източно крило.

Че установеният тук по-ранен градеж е част от субструкцията на зид от предшестваш строителен период, а ситуацията тук определено илюстрира строителната хронология, свидетелства и профилът в дебелия насипен слой тук. Неговата дебелина е общо 1,12 м и той започва непосредствено от нивото на по-ранния градеж, като несъмнено произхожда както от източното крило на манастира, така също и от църквата. Пластът над установения ранен градеж се състои от кафява пръст, примесена с бял хоросан с едри пясъчни примеси в него, едри късове от строителна керамика, както и фрагменти от вътрешна стенопис.

Нагоре следва слой, дебел около 1 м, в който кафявата на цвят пръст е примесена с хоросан, фрагменти от тухли, дребни камъни, а също и средновековна керамика (XIII-XIV в.). Най-отгоре, върху сбита пръст е положена калдаръмена настилка.

Все в смисъла на изложеното дотук трябва да обърнем внимание и на още няколко факта, които са резултат от дългогодишните комплексни проучвания както на църквата, така и на манастира.

Втората половина на XIII в. (т. е. периодът на който насочвахме вниманието дотук) най-вероятно е времето, когато е била изградена трапецовидната пристройка, западно от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в нейния първи строителен период. Останките от стенописи по зидовете I се свързват със стенописиста по външната (западната) фасада на притвора. Това показва, че изграждането на пристройката е станало не дълго след изграждането на самата църква.¹⁹

Според Б. Кузупов²⁰ три най-общо са функциите на пристройката, като едната от тях е да прикрепя западната фасада на притвора на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Може би тъкмо в осъществяването на тази функция строителите са потърсили здравата опора на разрушената отчасти ранновизантийска крепостна стена, допускайки деформирането на плана до трапец.

В изграждането на контрафорси към западната стена на притвора Въло Вълов вижда по същество укрепване на църковната постройка в посока на силно изявената денивелация към левия бряг на Янтра. Подпорна функция в общото предназначение той е склонен да види и в по-сетнешното издигане на самата постройка.²¹

Очевидно именно тогава, с изграждането на трапецовидната пристройка е

унищожена и част от западното манастирско крило, като е прекъсната и връзката с южното крило на комплекса.

Малко по-сетне от средата на XIII в. започва извършването на погребения в участъка между южния портик и южното манастирско крило. Както правилно посочва В. Вълв, в сравнение със северния, южният портик е по-наситен с погребения.²²

Всъщност от трите манастирски крила южното е единственото, непосредствено пред което са извършвани погребения по времето, когато е действал манастирът. Този несъмнено важен факт трябва според нас да намери своето обяснение тъкмо в контекста на изложеното дотук, определено във връзка със строителната хронология на комплекса, отразена в промяната на манастирската планова схема след третата четвърт на XIII в.

Някои находки, свързани с фасадната и интериорната украса, които са открити около южното крило²³, едва ли трябва да се свързват с него. Като например керамопластичната украса - декоративни кръгли панички и четирилистници, масово използвани във фасадната украса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, като се има предвид, че въпросното крило е съвсем близо до южната J фасада.

Напълно необичайна за оформлението на останалите сгради в комплекса е и откритата тук мозайка - подова и стенна.²⁴ Не е налице сериозно основание да се счита, че подовите на помещенията от крилото са били от разноцветни мраморни мозайки, съчетани от широка гама от геометрични фигури, а стените отвътре - богато украсени с мозаечни пана (*opus sectile*); Тези материали, на фона на всички останали резултати от проучването на комплекса като цяло, са определено нетипични не само за помещенията от трите манастирски крила, но също и за двете култови постройки. По-вероятен изглежда техният ранен произход, предназначени може би за постройка, синхронна с крепостната стена тук, а може би и защитена от самата стена.

Очевидно втората половина на XIII в., и по-точно нейната среда, определено сериозни причини са наложили някои съществени ремонтни работи по сградите в манастира, а най-вероятно и промяна на неговата планова схема. Дебелият пласт от разрушения, разстлан пред манастирската трапезария, а на определени места струпан, показва ясно, че постройката е пострадала в значителна степен. Тази теза, според нас, се подкрепя и от по същество солидно укрепителните конструкции, изградени по това същото време западно от църквата „Св. Четиридесет мъченици“, а вероятно наложени от един и същ повод.

Тук трябва да посочим, че средата на втората половина на XIII в. е и времето, когато църквата „Св. Димитър“, разположена на срещуположния бряг на реката, е била частично разрушена и изоставена заедно със съществувалия около нея голям манастир.

Причината за разрушаването на църквата „Св. Димитър“ и на манастира около нея е земетресение с много силен магнитут и с епицентър някъде в северна посока.²⁵ Това обяснява и един интересен факт, установен при проучванията на

храма, проведени в началото на 70-те години - разрушенията са паднали към юг, така както всъщност се откриват и материали от керамопластичната украса на южната фасада на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ пред южното крило на манастира, а така също и в помещенията на самото крило. Прекъсването на живота в манастира при църквата „Св. Димитър“ ясно се онагледява в хронологичната картина, установена при проучванията тук на базата на открития нумизматичен материал. Прекъсване се установява в монетосеченето на цар Константин Асен (1257-1277 г.). Сред намерените там общо 50 монети на този владетел 44 принадлежат към емисиите, сечени до 1264 г. От емисията „царят на кон“, сечени в края на 1264 или началото на 1265 г.²⁶, в комплекса са открити само шест монети.

След въпросните монети дейността на църквата и манастира явно прекъсва, защото в хронологическа последователност следващите открити тук монети са вече от XIV в., от царуването на Иван Александър (1331-1371 г.).

Подобно прекъсване обаче в живота на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и на манастира Великата лавра, отразено в нумизматичния материал, открит тук, не се наблюдава. Това е така, защото разрушенията са последвани от сериозни възстановителни работи, за разлика от църквата „Св. Димитър“ и манастира там, които са били изоставени.

При извършения сондаж пред източното крило на Великата лавра прави впечатление, че докато непо- средствено пред трапезарията и двата описани

Обр.3. Част от зид с посока изток-запад, прегражда северния двор на манастира.

вече пласта с разрушения са равномерно разстлани, фиксирайки определени ходови нива в два строителни периода от съществуването на комплекса, то в северната част на сондажа, т. е. североизточната част на манастирския двор, разрушенията са струпани на значително по-голяма височина. Тук се установи наличие на зид (Обр.3), граден от средно големи, ломени камъни, споени с бял хоросан. Този зид започва опрян на фуга до западния (вътрешния към двора) зид на

източното крило на манастира и продължава в посока към запад. Достигайки тук слоя от разрушения, той повдига нивото, на което е фундиран, с около 0,50 м, като обрамчва самите разрушения. В посока към запад зидът е проследен на разстояние от 4,50 м, а линията, която следва, отвежда към северния край на западното крило на манастира. Струпаните тук разрушения са най-вероятно от първия описан вече по-ранен пласт, което датира новоразкрития градеж от по-късно време (след третата четвърт на XIII в.). Въпросният зид не е част от

постройка, а е издигнат очевидно за да бъде преграден манастирският двор, отделяйки участък на север от края на западното крило на комплекса. В този именно участък попада другата, по-малка култова постройка - параклисът - крипта. Тук именно са открити погребения, част от които са датирани със сребърни монети, сечени от цар Тодор Светослав (1300-1322 г.)²⁷, т. е. от началните десетилетия на XIV в. Сред тях е и гроб № 420 с намерените в него 26 позлатени сферични копчета.

Очевидно преграденият северен участък на манастирския двор в началото на XIV в. е бил предназначен за манастирски некропол, като за неговите нужди по-късно през XIV в. е бил издигнат и параклисът.

Известна е практиката монасите да бъдат погребвани в манастирски гробища, извън чертите на самия комплекс. Достатъчно категорични данни за това се съдържат в някои запазени манастирски устава, като този на манастира „Богородица Космосотира“ (от XII в.), манастира „Илиу Вомон“ и др.²⁸ Както във Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“, в някои от тези манастирски гробища били строени гробищни параклиси.

Според обичая 3-4 години след погребването костите били изваждани и полагани в криптата.

Откритите обаче тук несъбрани погребения, датирани, както споменахме, с монети на Тодор Светослав, ясно свидетелстват, че параклисът-крипта е изграден по-късно, когато вече местонахождението на въпросните погребения очевидно е било забравено и те са останали непокътнати.

Данните от възобновените през 90-те години проучвания на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и манастира Великата лавра, както и много данни от предшествашите проучвания показват, че след сериозни възстановителни работи, проведени в края на XIII в., комплексът е претърпял някои съществени промени в своята планова схема.

Южното крило е изоставено. Пред него и в него започват да се извършват погребения. Непочистен във вътрешността на помещенията остава пластът с разрушения от южната фасада на храма.

С изграждането на пристройката - мавзолей западно от църквата се прекъсва обходът от запад, а също се съкращават някои помещения в южната част на западното крило, което дотогава очевидно е продължавало западно от храма.

Данните от проучванията сочат, че от началото на XIV в. комплексът продължава да функционира с възстановеното си източно крило, в което се намира манастирската трапезария, западното крило с монашеските килии в него и сключения между тях голям северен двор.

По-късно част от двора в неговата северна част е преграден с допълнителен зид като манастирски некропол, в който била издигната и малката култова постройка (крипта - параклис). Другата граница на този отделен участък е преминавала по удебеления северен зид на параклиса.

И през този строителен период комплексът продължава да има неукрепен характер.

Непосредствено северно от криптата е преминавал път през брод в реката, за което ясно свидетелства достатъчно ниското ниво на открития тук вход в крепостната стена по отношение както на нея, така също и на манастира. Оформен в ранновизантийския крепостен зид, входът е продължил да функционира и през столичния период на Търново, за което свидетелстват откритите в него средновековни материали (XII-XIV в.).

Б Е Л Е Ж К И

¹ Игнатов, В. Сто години от първото проучване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново. - Археология, 1962, 2, с. 56-63.

² Москов, М. Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново. Търново, 1912, с. 5.

³ Шкорпил, К. План на старата българска столица Велико Търново. ИВИД, I, 1910, с. 145-146.

⁴ Филев, Б. Разкопките при църквата „Св. Четиридесет мъченици“. ИАД, V, 1915, с. 210-212.

⁵ Вълков, В. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - Археология, 1974, 2, с. 38.

⁶ Попов, А. Търновската „Велика лавра“. ИВИД, XXXIII, 1980, с. 83-98; От същия автор: „Новият град“ в средновековната столица Търново. - Векове, 1978, 2, с. 5-13; Асеневци и „Новият град“ в Търново. - Векове, 1985, 4, с. 5-10; Търновската Велика лавра. С., 1985, с. 3-11.

⁷ Разкопки на К. Дочев, К. Тотев, М. Робов, П. Гатев, научен ръководител М. Ваклинова.

⁸ Всъщност основните въпроси около строителната хронология по отношение на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и манастира Великата лавра възникнаха около проблема с идентификацията на Калояновото погребение от гроб № 39 в северната галерия на храма, както и около разкритата крепостна стена по левия бряг на Янтра.

⁹ Вълков, В. Пос. съч., с. 51-52; Попов, А. Иван-Асеневият манастир „Великата лавра“ в Търнов. - В: Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с. 22; Цанкова-Петкова, Г. Характерни черти на българската духовна култура през първата половина на XIII в. В: История, изкуство и култура на Средновековна България. С., 1981, с. 125 и др.

¹⁰ Попов, А. Иван - Асеневият..., с. 22; Вълков, В. Пос. съч., с. 37 и 43.

¹¹ Попов, А. Иван - Асеневият..., с. 20; Харбова, М. Отбранителни съоръжения в Българското средновековие. С., 1981, с. 179; Тотев, К., Е. Дерменджиев. За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново. ИИМВТ, XII, 1997, с. 143-144; Робов, М. Допълнителната укрепителна система на средновековния Търновград. - Археология, 1988, 4, с. 38-44.

¹² Тотев, К., Е. Дерменджиев. Пос. съч., с. 144-151.

¹³ Попов, А. Иванасеневият манастир Великата лавра в Търново, Неиздаден ръкопис в архива на АИМ при БАН - филиал В. Търново.

¹⁴ Тотев, К., Е. Дерменджиев. Пос. съч., с. 147-148; Попов, А. Търновската „Велика лавра“, с. 85.

¹⁵ Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство XI-XIII в. С., 1966, с. 92.

¹⁶ Разкопки на К. Тотев.

¹⁷ Вълков, В. Пос. съч., с. 43.

¹⁸ Пак там, с. 37.

¹⁹ Мавродинова, Л. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико

Търново. С., 1974, с. 7; Тотев, К., Д. Косева. Нови данни за стенописите от екзонартекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. ИИМВТ, XIII, 1998, с. 227.

²⁰ Кузупов, Б. Западната пристройка към църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, - МПК, 1966, 4, с. 1.

²¹ Вълков, В. Пос. съч., с. 52.

²² Пак там, с. 52.

²³ Попов, А. Търновската „Велика лавра“, с. 86-87.

²⁴ Пак там, с. 86.

²⁵ Робов, М. Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII-XIV в.) ГМСБ, XX, 1994, с. 65-66.

²⁶ Дочев, К. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257-1277 г.). - Нумизматика, 1982, 2, с. 10.

²⁷ Попов, А. Иван - Асеновият манастир..., Пос. съч., с. 21.

²⁸ Бакалова, Е. Бачковската костница, С., 1977, с. 41.

NEW INVESTIGATIONS OF THE FORTY HOLY MARTYRS MONASTERY IN VELIKO TURNOVO AND THE PROBLEM ABOUT ITS BUILDING CHRONOLOGY (Summary)

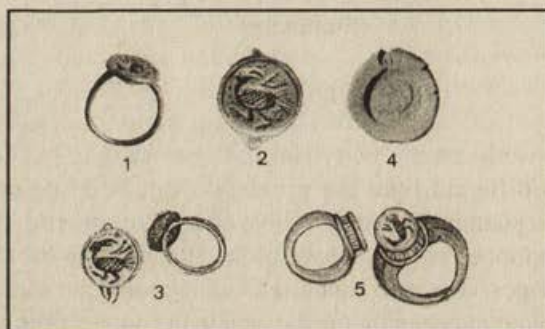
Mirko Robov

New excavation works on the Forty Holy Martyrs church and the Great Laura monastery put in a different light the problem about building chronology and development of their planning scheme. Visible changes came after the second half of the XIII c. and continued with existence of the monastery to the end of Turnovo kingdom. These changes have been connected with building the annex, which is the west of the church, with interrupting the passage in the south (after abandoning the southern monastery wing), as well as with shortening the western wing in that part which is at the back of the temple. The eastern wing has been rebuilt from its foundation, the changes in the plan of the complex have reflected on the situation and the development of the mediaeval necropolis. For its needs a section from the southern part of the Yard has been isolated. A small two - storied ossuary - chapel has been built there towards the middle of the XIV c.

СРЕБЪРЕН ПРЪСТЕН ОТ СЕЛО КРУШЕТО, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

САШКА АЛЕКСАНДРОВА

При спасителни разкопки на средновековен некропол от XIV в. край с. Крушето Ат. Писарев открива като гробен инвентар интересни материали, които постъпват в Историческия музей в гр. В. Търново.¹ Става въпрос за няколко обеци, копчета и един сребърен пръстен, намерени в четири от проучените общо осем гроба.² По-голямо внимание заслужава гроб № 4, в който индивидът е бил положен в дървен ковчег. В лявата част на гръдния му кош е намерено сферично копче, което най-вероятно е затваряло горната част или деколтето на дрехата на погребения. От същия гроб произхожда и сребърен пръстен, чието местонамиране не е споменато в краткото съобщение за открития некропол.³

Обр.1. Сребърен пръстен-печат от с. Крушето, Великотърновско.

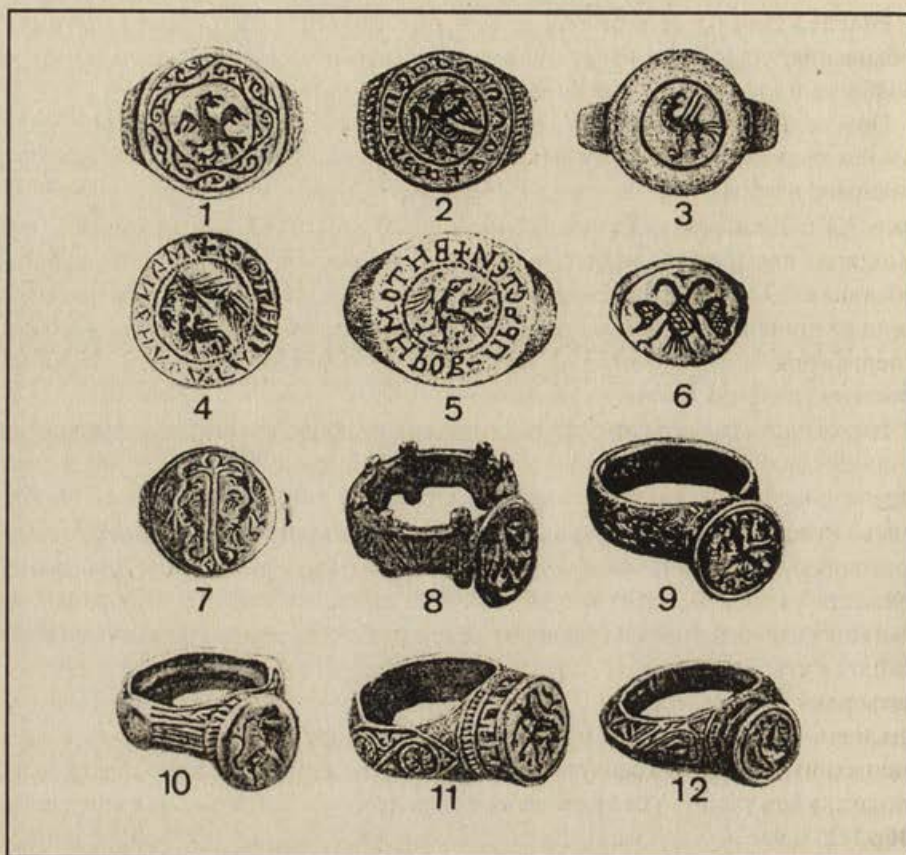
1. Общ вид на пръстена (фотография).
2. Работна част на пръстена с гравирано изображение на орел (фотография).
3. Работна част на пръстена с гравирано изображение на орел (графична рисунка).
4. Отпечатък от работната част на пръстена (фотография).
5. Опит за реконструкция на първоначалния вид на пръстена (графична рисунка).

Разглеждането именно на този пръстен заслужава самостоятелна публикация, свързана с изясняване на неговото предназначение, техника на изработка и иконография на представеното изображение.

Пръстенът има специфична форма. (Обр. I) Плочката му е кръгла с припоена към нея тънка овална халка с незатворени краища. Върху плочката е изкусно гравирано изображение на птица. (Обр. I-2, 3, 4) Пръстенът е отлят от сребро и тежи 7,3 г. Диаметърът на плочката му е 1,57 см, а дебелината ѝ - 0,15 см. Външният диаметър на халката е 2,1 см, а вътрешният - 1,8 см, като нейната дебелина е 0,22 см. Наблюденията върху обратната страна на плочката показват следи от припой по нейните краища. Оформен е и добре изявен ръб по цялата ѝ периферия, което навежда на мисълта, че е възможно сегашната халка на пръстена да е била вторично запоена.

Върху плочката на разглеждания пръстен с гравирана линия е оформен кръг за поместване на централното фигурално изображение. (Обр. I-2, 3, 4) В така определеното поле чрез техниката на връзаната линия е представена в ход наляво птица. Главата ѝ е обърната назад, с изобразени голямо точковидно око и разтворен дълъг извит клон. Тялото на птицата е едро, запълнено с шрихована мрежеста украса. Крилата най-вероятно са прибрани към него. Опашката е показана разперена чрез 9 гравирани ветрилообразно линии. Единият крак на птицата е стъпил, а другият е вдигнат напред, като и двата завършват с широко разтворени пръсти и нокти. Полето пред тялото и над главата на птицата е запълнено с извита клонка, предадена с пунктирана линия, която завършва с трилистник. Други две клонки са поместени между опашката и краката на птицата, а над тялото ѝ стои добре очертана двойна клонка с игловидни листа. (Обр. I-2, 3, 4)

Анатомичните особености и характерната поза на тялото на птицата върху плочката на пръстена от с. Крушето, насочват, че по всяка вероятност е изобразен орел. Въпреки някои различия при представянето, образът твърде много наподобява орлите върху пръстените-печати, разпространени през Палеологовата епоха във Византия и Балканския свят. Извитият голям разтворен клон на птицата се наблюдава например при орловите изображения върху златните и сребърни пръстени - печати от: Шуменската крепост и гр. Провадия (XIV в.); от некропола в Леши (Сърбия) (XIII в.) и върху един екземпляр с неизвестен произход, съхраняван в Белградския музей (нач. на XV в.)⁴ (Обр. II-1, 3, 7) Същата поза на тялото на орела, макар и изобразен с две разперени крила, откриваме върху Витомировия пръстен от некропола на софийската църква „Св. София“, Радославовия пръстен от гр. Кюстендил и споменатите пръстени от Шуменската крепост и гр. Провадия.⁵ (Обр. II-5, 2, 1, 3) Опашките на орлите върху тях са представени разперени⁶, като по същия начин те са показани и върху някои пръстени-печати с орли, изобразени в различни други пози и композиции.⁷ (Обр. II-4, 6, 7) Следователно иконографията на изображението върху пръстена от с. Крушето и по-конкретно: позата на тялото, разтвореният извит дълъг клон, разперените опашка, пръсти и нокти,

Обр. II. Златни и сребърни пръстени-печати.

1. Сребърен пръстен с позлата от Шуменската крепост.
2. Радославов пръстен (сребро с позлата) от Кюстендил.
3. Златен пръстен от Провадия.
4. Златен пръстен на Мануел Агапитос от Византийския музей в Атина.
5. Златен пръстен на Витомир от некропола на софийската църква „Св. София“.
6. Сребърен пръстен от Лесново.
7. Сребърен пръстен от Леши. Народен музей в Белград.
8. Сребърен пръстен от Гниляне. Народен музей в Белград.
9. Сребърен пръстен с позлата. Народен музей в Белград.
10. Сребърен пръстен от Купиново. Народен музей в Белград.
11. Пръстен от Гниляне (сребро с позлата). Народен музей в Белград.
12. Сребърен пръстен с позлата. Народен музей в Белград.

отбелязани и при разгледаните аналогии, несъмнено доказват, че гравираната птица е орел.

Важно е да се отбележи и това, че върху споменатите пръстени-печати от територията на България орловото изображение, гравирано в централното поле, е оброчно от кръгов надпис (Витомир, Радославов пръстен) или от растителен мотив - повлек (Шуменска крепост). (Обр. II-5, 2, 1) Само при пръстена от гр. Провадия очертаното в периферията кръгово поле е останало незапълнено. (Обр. II-3) За разлика от тях върху пръстена от некропола край с. Крушето е оформено само централно изобразително поле, в което е поместено изображението на орела. (Обр. I-2, 3, 4) По същия този начин е решена иконографската схема и върху някои пръстени-печати от Македония и Сърбия: пръстена от Прилеп (втората пол. на XIV в.), пръстена с неизвестно местонамиране, съхраняван в Белградския музей (нач. на XV в.), пръстена от Леши (Сърбия) (XIII в.) и тези от Демир Капия и Лесново (XIV в.).⁸ (Обр. II-7, 6)

Интересни наблюдения могат да се направят и по отношение на техниката на гравировка на изображението върху разглеждания пръстен. При неговото изпълнение са използвани различни по големина резци и едноформатна замба, с която чрез трикратно нанасяне е постигнат обемът на главата и е отбелязано око. Тялото на орела първо е било дълбоко очертано с резец, след което е извършено плитко отнемане на металната повърхност от така оформеното поле. Едва след това с резец е нанесена шриховидната украса. Със същия по дебелина резец са изпълнени и краката на птицата, като обемът им е подсказан чрез къси успоредни линии, наподобяващи в долната част пръсти. С тази плътност на шриха е гравирана и клонката над тялото на орела. Значително по-тънък резец е използван при очертаването на опашката и двете малки клонки под нея. (Обр. I-2, 3, 4) Описаните техника на гравировка и инструментариум са използвани и при изпълнението на орловите изображения върху сребърните пръстени-печати: от Прилеп (нач. на XIV в.), пръстена с неизвестно местонамиране, съхраняван в Белградския музей (нач. на XV в.), пръстена от Леши (Сърбия) (XIII в.), пръстена от Лесново (XIV в.) и др. (Обр. II-7, 6) По този начин са гравирани и някои пръстени с лъвски изображения: сребърният пръстен от Янево (нач. на XIV в.), този от Гниляне (ср. на XIV в.), сребърният пръстен от Купиново (XV в.) и др.⁹ (Обр. II-8, 10)

В същото време по отношение на своята форма, иконография и техника на изпълнение пръстенът от с. Крушето се доближава до една група пръстени-печати от територията на средновековна Сърбия, отличаващи се с високо издигната подпечатваща (работна) част.¹⁰ Възможно е той да се явява един техен значително опростен вариант. Технологичните наблюдения върху неговата обратна страна обаче позволяват да се предположи, че пръстенът добива сегашния си вид в резултат на вторична преработка. Твърде вероятно е кръглата му плочка първоначално да е затваряла куха касетка на друг пръстен (Обр. I-5), подобен на пръстените-печати от: Гниляне (втората пол. на XIV в.);

Белград (втората пол. на XIV в. - нач. на XV в.) и на един пръстен-печат с неизвестно местонамиране, съхраняван в Белградския музей (втората пол. на XIV в.). (Обр. II- 9, 11, 12)¹¹

Приведените аналогии и описаната техника на изпълнение на орловото изображение не оставят съмнение, че разглежданият сребърен пръстен от с. Крушето е използван от притежателя си за печат, макар точен негов паралел да е трудно да бъде посочен, поради специфичната му иконографска схема и техника на изработка. Като доказателство в това отношение трябва да се отбележи и състоянието на изображението върху подпечатващата част. Плочката е припоена без да е съобразено зрителното възприятие на изображението, т. е. както и да се поставя пръстенът върху ръката, птицата винаги стои изкривена. Освен това гравиранията линия, очертаваща централното изобразително поле, е прекъсната под тялото и над главата на орела, като местата на плочката там са огладени и излъскани. Причината за това вероятно е многократното използване на пръстена за подпечатване на различни вещи, писма и документи.

Извършените наблюдения на базата на широк сравнителен анализ по отношение на иконографията, стила и техниката на изработка на сребърния пръстен от гроб № 4 от некропола край с. Крушето позволяват той да бъде определен като пръстен-печат с гравирано изображение на орел. Неговата датировка, въз основа на приведените паралели, както и на археологическата среда, в която е открит, може да се търси в края на XIV в. и дори в началото на XV в.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Писарев, Ат. Средновековни гробове при с. Крушето, Великотърновско - МПК, 1973, кн. 4, год. XIII, с. 21-23, обр. 1-5. Археологическият обект се намира югоизточно от селото в м. Сазлъка. Разкопките са предизвикани, тъй като при строителни работи е засегната надгробна могила от римската епоха - вж. Ат. Писарев. Спасителни разкопки на надгробна могила край с. Крушето, Великотърновско.- ГМСБ, VI, 1981, с. 33-37.

² Пак там, обр. 4

³ Пак там, с. 21-22, обр. 3. По всяка вероятност пръстенът е бил намерен в областта на таза. При описанието на инвентара Ат. Писарев обаче отбелязва само размерите на пръстена, а фотографията му е отпечатана с лошо качество и не дава възможност за по - конкретни наблюдения. Графична илюстрация на пръстена е поместена в таблица 4 на публикацията на К. Тотев и Ив. Чокоев - Златни и сребърни пръстени-печати от територията на Балканския полуостров. - Изв. Истор. музей Кюстендил, т. V, част 2, 1993, с. 388.

⁴ Тотев, К., Ив. Чокоев. Цит. съч., с. 388, табл. IV; Милошевић, Д. Уметност у средновековној Србији од 12 до 17 века, Београд, 1980, кат. бр. 222; Иванић, Бр. Прстенје српске средњовековне властеле. Београд, 1998, слика 17.

⁵ Тотев, К. СЪНОВЪТ златен пръстен - печат от търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. - Palaeobulgarica / Старобългаристика, XXII (1998), 3, с. 103, обр.3.

⁶ Пак там.

⁷ Splendeur de Byzance 2 octobre - 2 decembre 1982 - Musees royaux d'Art et d'Histoire. Bruxelles, p. 204; Иванић, Бр., нав. дело, слика 7, 17; Водич низ археолошката поставка. Скопје, 1992, с. 105.

⁸ Иванић, Бр., нав. дело, слика 7, 17; Милошевић, Д., нав. дело, кат. бр. 222; Водич

низ..., с. 105.

⁹ **Иванић, Бр.**, нав. дело, слика 12, 13, 19.

¹⁰ Пак там, слика 11, 13, 16; **Тотев, К., Ив. Чокоев.** Цит. съч, с. 396; **Тотев, К.** За един сребърен пръстен-печат от Търново.- Епохи, год. V, 1997, 1-2, с. 179, обр.1, 2.

¹¹ **Иванић, Бр.**, нав. дело, слика 14, 15, 20.

SILVER RING - SEAL FROM VILLAGE KRUSHETO, THE VELIKO TURNOVO REGION (Summary)

Sashka Aleksandrova

The silver ring was found during the excavation works in the mediaeval necropolis near the village Krusheto, the Veliko Turnovo region. In the article, on the base of anlysis of its techniques, style and iconography is made guess that it is ring-seal with image of eagle and it dates bask to the end of 14th c. the beginning of 15th c.

ОЛОВНИ КАПАЧЕТА ЗА ОПАКОВКА НА ВЕНЕЦИАНСКИ ТЕРИАК ОТ РЕГИОНА НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЖЕНЯ ЖЕКОВА

Определяни като „редки монетовидни“ паметници или отнасяни към лекарствените средства, капачетата за опаковка на венециански териак са интересни паметници от периода XVII-XIX в. Информацията, която носят, е свързана с търговските връзки на селищата, където се откриват с мястото им на производство и с нарасналите потребности на определен кръг от българското общество.

Създаден в късноелинистическата епоха на Изток, пренесен по-късно в Рим, през времето на европейското Възраждане териакът се превръща в панацея, лекуваща всички известни заболявания. Тази голяма популярност довежда до появата на негов заместител, който в действителност се явява фалшификат на истинския териак. Тъй като лекарството е носело големи печалби на специализираните венециански аптеки, те прибавят до строги мерки срещу заместителя.

Лекарството се произвеждало в различни консистенции, но намираните у нас оловни капачета са затваряли съдчета, пълни с мехлем. Фалшивата смес е поставяна в опаковки подобни на оригиналите, като грешка в неграмотно начертаните надписи на капачетата и тяхната груба изработка са белезите, издаващи ръката на фалшификаторите.¹

Данните от публикуваните до този момент екземпляри от България дават представа за видовете опаковки за териаци, срещани по нашите земи и за ареала им на разпространение. Те са правени от олово и в зависимост от мястото на изработка се разделят на оригинални (произведени във Венеция) и заместители (произведени в други центрове).

Оригиналните се отличават с по-добрия стил на изработка, голям диаметър (между 4-5 см) и четливи надписи. От съдържанието на изписания текст става ясно, че производството на териак се осъществявало във венецианските аптеки „При златната глава“ (Alla Testa d'Oro), „При двамата маври“ (Alla Due Mori) и „Императорския кедър“ (Alla Cedro Imperiale). До тоя момент оригинални териаци са открити в Търново² и Свищов³.

Фалшификатите - т. нар. Заместители, са с груба изработка, по-малък диаметър (между 3-4 см) и грешно изписани или изобщо липсващи надписи. Такива са екземплярите от София, Силистра, Габрово, Шумен и Търново.

Настоящото съобщение има за цел да допълни известните вече екземпляри с още два, намерени на територията на област Велико Търново.

Първият екземпляр е открит в старото турско селище до с. Хотница, известно от турските регистри с името Кая бунар. Вследствие на изселническите процеси на турско население след 1878 г. селището престава да съществува.⁴ Изоставените жилища са разрушени и ограбени от местното население. Днес местността отстои на 4-5 км югозападно от с. Хотница, на десния бряг на р. Бохот.⁵ Намереният екземпляр принадлежи към групата на заместителите на официалния венециански териак. Диаметърът е 30-33 мм, а дебелината на страничния ръб - между 5-6 мм. В центъра е представен схематично бюст на мъж в профил надясно с лента в косите, под който е отбелязана годината 1603. Вдясно е изобразен силно стилизиран венец, а вляво - буквата V⁶ (Обр.1). Надпис не се вижда. Подобни екземпляри са открити в Търново⁷, Габрово⁸, Шумен.⁹

Обр.1. Оловно капаче за териак от с. Хотница.

Вторият екземпляр произхожда от с. Арбанаси и се характеризира с много добра изработка, отличаваща го от първия.¹⁰ Диаметърът на ядрото е 4,5 см, а дебелината на страничния ръб - 3мм. Изображението, поставено в центъра, е на голобрад мъж в профил надясно с лавров венец. Фронтално срещу него е представен коронован двуглав орел с разперени крила. Около изображението в кръг е изписан следният текст: **TERIACA P ALLA TESTA D'ORO IN TRIEST** - „Чист териак от аптеката „При златната глава“ в Триест“. В най-външният кръг - венец от лаврови клонки прихванат на четири места с панделки (Обр.2). Интересен в случая е надписът, в който за пръв път сред известните до тоя момент екземпляри се чете името на Триест. Според сведенията, в този град е съществувала аптека, която е произвеждала заместител на оригиналния териак.¹¹

Обр.2. Оловно капаче за териак от Арбанаси.

Иконографията на втория екземпляр е близка до тази на известния вече от Свищов оригинален венециански териак, където също е представен двуглав орел. Хералдиката на това изображение го свързва с герба на Австрийската монархия и поставя неговото производство в периода на австрийско управление във Венеция и околните ѝ земи.¹² Известни са решенията на Виенския конгрес от 1815 г., според които Италия е разделена на отделни кралства и княжества, като Австрия получава Ломбардия и Венеция, а Папската държава - централните части на полуострова.¹³

Триест е пристанище, разположено в източната част на Венецианския залив. Неговото добро географско положение го превръща в търговски център посещаван от много търговци от Изтока, в това число и българи. Венеция и Триест са под австрийска окупация до 1866 г., след което са върнати на Италия. Така хронологическите граници, в които можем да поставим производството на този териак, са от 1815 г. до 1866 г.

След XVI-XVII в. търговията на Османската империя се преориентира от Венеция и Дубровник към замоналите се вече западноевропейски държави Франция и Англия. Особено активни стават търговските връзки с Австрийската империя след средата на XVIII в., доказателство за което са и монетните находки, откривани по нашите земи.¹⁴ Първи посредници между Османската империя и Австрия са „гръцките компании“ от Брашов, Сибиу и други трансилвански градове. В тях активно присъстват и български търговци от Свищов, Сливен и Арбанаси. Показателно за влиянието, което са имали българите, е изборът за председател на компанията през 1639 г. в Сибиу Евстати Плачко от Арбанаси.¹⁵

Брашовските стоки са донасяни предимно от Триест и Грац, а в обстойни списъци от артикули се споменава и за доставката на опиум (теряк).¹⁶ Тези сведения са доказателство, че между българските земи и Австрийската империя е съществувала оживена търговия, осъществявана както чрез търговци от Брашов, така и от самите българи. Не случайно териаци с изображение на австрийския герб се откриват в градовете, водили активна търговия с Австрия - Арбанаси и Свищов.

Освобождаването на Арбанаси от редица данъци и привилегиите, дадени от османската власт, го превръщат в голямо търговско селище със заможна население. Развнатата търговия и производство неминуемо довеждат до повишаване стандарта на живот, който жителите на селището започват да водят. Намирането на въпросния териак в Арбанаси е в пряка връзка с настъпилите промени в социалния и икономически живот.

Представените две капачета за опаковка на венециански териак са от групата на т. нар. заместители. Различията между тях са не само в мястото, където са произведени, но и в маниера им на изработка. Докато този от с. Хотница е изпълнен в примитивен стил, екземплярът от Арбанаси се доближава повече до оригиналните териаци. Като предмети на лукса те са източник, свидетелстващ за възможностите и потребностите на заможната част от

българското общество в периода XVII-XIX в.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Юркова, Й. Рядък монетовиден паметник - оловно похлупаче за териак. - Нумизматика, 1977, 4, с. 24-28.; Герасимов, Т. Оловни похлупачета за опаковка на венециански териак. - ИАИ, 1963, 26, с. 277-280.

² Юркова, Й., Цит. съч., с. 27; Писарев, Ат. Оловни похлупачета за териак и златен жетон-амулет от Велико Търново. - ГМСБ, 1985, 11, с. 41-44.

³ Герасимов, Т., Цит. съч., с. 279.

⁴ Драганова, Т., Св. Чепкърнова-Станева. Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг през епохата на османското владичество. - ГМСБ, 1977, 3, с. 65-129.

⁵ Сведенията са на колежата д-р В. Илчева от ИМ - В. Търново, за които ѝ благодаря.

⁶ Екземплярът е частно притежание.

⁷ Писарев, Ат. Цит. съч., с. 41-44.; Вачев, Х. За лекарите, аптекарите и някои лекарствени средства през XVI - XVIII в. В: Международна здравна фондация „Св. Пантелеймон“, ВТ, 1992, с. 66-75.

⁸ Койчева, К. Оловно капаче за териак. - Нумизматика, 1988, 3, с. 38-40.

⁹ Непубликуван материал от отдел „Нумизматика“ на ИМ - Шумен.

¹⁰ Екземплярът се съхранява в отдел „Нумизматика“ на ИМ - Шумен под инв. № 13396.

¹¹ Юркова, Й., Пост. Цит., с. 25.

¹² Герасимов, Т. Пост. Цит., с. 279.

¹³ Хронологична енциклопедия на света., ВТ., 1994, 5, с. 505; 523.

¹⁴ Шидеров, П. Разпространение на талерите на Белгийската конфедерация в българските земи през XVII-XVIII в. - Нумизматика, 1988, с. 41-43.

¹⁵ Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. - ИПр., 1959, 6, с. 61-76.

¹⁶ Пак там, с. 64.

LEAD LIDS FOR PACKING OF VENETIAN TERRIAK FROM THE REGION OF VELIKO TURNOVO (Summary)

Zhenya Zhekova

The present report presents two new interesting monuments from the period XVII-XIX cc - lead lids for packing of Venetian terriak. They belong to the group of the substitutes for the original terriak. One of them was found in the village of Hotnitsa. It is rough and there is a date written on it 1603. Much better is the other one, found in the village of Arbanassi. It was made in the town of Triest at the time when the town was under Austrian government (1815-1866).

Translated by Yanka Serafimova

СРЕДНОВЕКОВНИ ОБЕКТИ (XII-XIV в.) В ГОРНООРЯХОВСКАТА ОБЩИНА

ТОДОР ОВЧАРОВ

Археологически изследвания в землищата на селища от Горнооряховската община се провеждат още от началото на века. Между изследователите са Карел Шкорпил, Б. Султов, Й. Алексиев, Ат. Писарев, И. Бъчваров, Х. Вачев и други.

Нашите теренни обхождания са предимно около градовете Г. Оряховица и селата Първомайци, Поликраище, Янтра и др. Повече внимание заделяме на средновековната крепост Ряховец, която играе през времето на Второто българско царство (XII-XIV в.) роля на преден пост и охрана на подхода към столичния Търновград откъм север и североизток.

Град Горна Оряховица

Намира се на около 6 км с. и. от гр. Велико Търново (**Обр.1 и 2**). Градът наследява територия със значимо историческо минало. Около него, а и в чертите му са уточнени праисторическо енеолитно селище в двора на училище „Георги Измирлиев“¹, тракийско селище в м. Камъка (по материали от фонда на ГИМ - В. Търново), римска вила в м. Бабинице, близо до хълма на който е крепостта Ряховец.²

Крепостта Ряховец (Раховец) е обект на вниманието на няколко изследвачи, пръв от които е К. Шкорпил. Още през първото десетилетие на века той обхожда тези места и описва старините и по-конкретно представя крепостта Ряховец.³

Първите писмени сведения за крепостта са от Историята на Г. Пахимер, в която се описват събития от есента на 1304 г., като се посочва, че Ряхово е разположено близо до Търновград.⁴

Друго упоменаване на Ряховец има в поемата на Михаил Бехайм „За това как крал Владислав се бил с турците“.⁵

Етимологията на името Ряховец (Ряховица или Оряховица) проф. Н. Ковачев извежда от думата орех и отнася името на крепостта към производните по имена на растения.⁶

Ил. Константинов и В. Николов извеждат името на крепостта Ряховец от персийската дума рах (път, друм), което е по-малко вероятно.⁷

По описанието, оставено ни от К. Шкорпил, по археологическите проучвания на колектив с ръководител Й. Алексиев и по наши теренни

наблюдения представяме следната кратка информация за крепостта Ряховец.

На терена крепостната стена общо взето е добре запазена. Тя огражда хълма от запад, север, изток и югоизток, като заедно със скалния венец образува едно почти трапецовидно оградено пространство с голяма денивелация на терена. Южната част на хълма е по-висока и по-стръмна, поради което там крепостна стена няма (Обр.3).

Главната порта на крепостта е разположена в югоизточната ѝ част (Обр.3, 2). По времето на К. Шкорпил тя е много добре запазена и той я описва доста подробно.⁸ Неговото описание се покрива с онова, което е разкрито при съвременните археологически разкопки, макар че днес на терена са само основите на стената и прилежащите към нея крепостни съоръжения, включително и Главната порта.⁹

Според К. Шкорпил от двете страни на портата излизат до 0,30 м подпорни полупиластри, широки съответно по 1,08 м и 1,65 м, отстоящи на разстояния 3 м един от друг. Те служат за основа на полуцилиндрични пояси над портата.¹⁰

Портата, както и крепостната стена, са зидани от ломени камъни, споявани с бял хоросан с едър пясък. За нивелиране на зидарията са употребени дървени греди-сантрачи, положени като правоъгълни рамки хоризонтално, вътре в стената. Надлъжните греди са приковани с напречните, разположени на определени интервали. За приковаване на гредите са употребени ковани железни гвоздии.

Главната порта на крепостта Ряховец е затваряна с три последователно разположени врати. Първата е в началото на прохода и е оформена от двойки пиластри. Втората врата е върху друга двойка пиластри, разположени асиметрично. Третата врата е при най-голямото стесняване на прохода (Обр.3).

За защита на Главната порта на крепостта е изградена бойна кула върху площадка източно от прохода.¹¹ Според К. Шкорпил проходът на Главната порта е бил покрит с полицилиндричен свод, стъпил върху пиластри.¹²

К. Шкорпил посочва северно от Главната порта друга, малка порта, която извежда право надолу по склона към малка църква. Вън от крепостта, по склона, имало изсечени в скалата стъпала, понеже теренът е с голям наклон.¹³ Тази порта е затваряна с две двукрили врати между двойни пиластри.¹⁴

На около 80 м северно от малката (северната) порта са разкрити основи на четириъгълна кула, издадена пред куртната (Обр.3, Р). Кулата е конструктивно свързана с крепостната стена, но вероятно е преправка, понеже градежът ѝ е на сухо или на калова спойка. Преправката проучвателите отнасят към края на XIV или в началото на XV в.¹⁵

Друга порта има на западната част на крепостта. Към нея води сравнително добър подход. Основите ѝ са положени върху скалата. Последната е използвана и като улично платно пред портата, като на места, във вдлъбнатините, е направена настилка с речна баластра. При тази порта личи опожаряване.¹⁶

Вътре в крепостта личат разрушения от различни сгради, за които може да

се предположи, че са жилищни.

Според археолозите, проучвали чрез разкопки крепостта, в нейното изграждане има два периода. Първият е от края на XII в., а вторият може да се отнесе към XIV в. Строителните материали са ломени камъни, споявани с бял хоросан. Лицата на стената са от подбрани по-едри ломени камъни, а вътре е запълвана с емплектон.¹⁷

Шкорпил посочва, че на юг от крепостта Ряховец, върху малко възвишение, има сграда за стражите, поради което местността е наречена Падарницата (Обр.3). От крепостната порта към Падарницата, в началото на века, личала част от трасето на път, сега напълно обезличен.¹⁸

В подножието на южния склон на хълма, върху който е крепостта Ряховец, са проучвани християнски гробове, разположени около основи на средновековна църква (Обр.4, 3). Гробните ями са вкопани в стерилната жълта пръст, като при някои от тях има ограждане с изправени плочи камъни.¹⁹

Западно от църквата са разкрити две застъпващи се кръгли ями и вкопано жилище, отнесено според керамиката към IX-XI в.²⁰

В района на крепостта са разкрити още два средновековни некропола. Първият е на около 1,5 км източно от крепостта (Обр.4, 4). Проучван е частично от Б. Султов през 1965 г. От гробовете са събрани стъклени гривни, стъклени мъниста, вити бронзови гривни и др. находки, които показват висок социален стандарт на погребаните там индивиди.²¹

Вторият некропол е върху най-високата част на цитаделата. Там също има малка църква, разрушавана на няколко пъти. Гробовете там са изсечени в скалата. Предполага се, че два от гробовете са на мъж и жена, ктитори на църквата. По нумизматични находки гробовете са отнесени към средата на XIV в., а последното възстановяване на църквата е от началото на XIV в.²²

Най-ранните материали, издирени при археологическите проучвания, се отнасят към времето на траките. Животът продължава и през римско време (II-IV в.), както и през ранновизантийската епоха (V-VII в.). Има данни за обитаване на терена и през времето на Византийското владичество (XI и XII в.). Но по крепостните стени не са установени данни за строителни дейности през посочените по-горе епохи. Изграждането на крепостта става към края на XII в., по времето на Второто българско царство, а разрушаването ѝ определено се свързва с похода на Владислав Варненчик през есента на 1444 г.²³

В северните поли на хълма, върху който е крепостта Ряховец, се откриват следи от жилища и керамика от XIII и XIV в. През 1977 г., при строителните работи за асфалтова база, в северозападното подножие на крепостта са разкрити основи на сгради и са събрани фрагменти от стъклени гривни, части от стъклени съдчета, стъклени маниста, медни и бронзови гривни, обеци, пръстени и битови железни предмети, отнесени към XII-XIV в.²⁴ Несъмнено предложението на К. Шкорпил за т. н. „темен град“ ще се оправдае след едно по-разширено археологическо проучване на този терен. А това ще промени представата ни за ролята на крепостта Ряховец, която ще се изяви като един типичен,

средновековен български град от времето на Второто българско царство (XII-XIV в.).

В подкрепа на идеята за постоянното обитаване на Ряховец се явяват и множество единични и колективни монетни находки. Това са монети от византийските императори от XII в., латински имитации и монети от българските

царе Константин Асен, Тодор Светослав, И. Александър и И. Шишман. Най-късните монети са от Мурад II.²⁵ Предполага се, че населението на града след 1444 г. се премества на северния склон на Арбанашкото плато, в днешната градска градина. Там се намира църквата „Св. Атанас“, за която има данни, че е от XV в. и е квартална. Селището през XV в. наброява 29 домакинства.²⁶ По-късно градът се разраства към север и североизток.

Село Горски Горен Тръмбеш

Землището на селото заема най-източната част на Горнооряховската община (Обр.2). В землището са известни селища от неолита и бронзовата епоха, намирана е тракийска битова керамика, частично са запазени основите на крепостта „Калето“, където има римска наблюдателница от IV в. Стената е зидана от ломени камъни с хоросан, примесен с тухлени късчета. Керамиката е от типа опушено-черна, със силикатни примеси в тестото. Пак от там са събрани късове от старобългарски гърнета, запазени в музейната сбирка към селското читалище.²⁷

В югозападните крайнини на селото, в м. Черковището, има следи от основи на стара църква. Разкопки там не са правени. Възможно е църквата да е от XIV или XV в., ако не и по-ранна.

Селото е известно по турски данъчен регистър от 1518 г. като християнско, но постепенно се мюсюлманизира и вече към Освобождението е чисто турско.²⁸

Село Драганово

Намира се на 14 км североизточно от гр. Горна Оряховица (Обр.2). Землището му е на границата между Дунавската хълмиста равнина и Предбалкана. Смята се, че е основано преди падането на страната под османска власт, понеже е известно от турски данъчен регистър от 1415 г. с името Дираганува.²⁹ Няма информация къде е разположено по онова време.

Следи от селище от XII-XIV в. има на 1,5 км северозападно от днешното село. А в м. Кадън бунар, на около 2,5 км северно, е намерена колективна монетна находка. В м. Калугер дере, на около 3 км североизточно, е открита мраморна икона със сцена от живота на Св. Йоан Кръстител. Иконата има размери

10/10/2 см. Върху лицевата ѝ част релефно е представена сцена от житието на светеца. Вероятно иконата е носена от някой монах, пътувал по тези места да

събира милостиня.³

Село Крушето

Разположено е на 20 км североизточно от гр. Велико Търново и на 15 км северно от гр. Горна Оряховица (**Обр.2**). Землището му заема южната част на Дунавската хълмиста равнина, където река Янтра и река Росица се събират. В землището са установени следи от различни епохи.

Южно от селото се намира тракийска, римска (II-IV в.) и средновековна българска битова керамика от XII-XIV в., която показва, че там, по онова време, има живот.

Върху надгробна могила северозападно от предполагаемото селище от времето XII-XIV в., южно от селото, при строителство на туткален завод през 1970 г. са разкрити християнски гробове. Проучени са осем гроба с инвентар и монети от цар Иван Шишман.³¹

На около 2,5 км югозападно от селото, покрай левия бряг на р. Росица, върху тракийско и римско селище се намира битова керамика от времето на Второто българско царство (XII-XIV в.). Терасата е платовидна, незаливна, удобна за обитаване. Площта е около 50-60 декара. При обработка на земята са изкарвани ломени камъни и късове от глинени съдове. Някои от ломените камъни са почервеняли навярно от пожар. Вероятно това средновековно селище е напуснато към края на XVI в. или малко след това, около потушаването на Първото Търновско въстание от 1598 г.

Преди години, близо до брега на р. Росица, при изкопни работи за строителство на ловна хижа, са разбити човешки скелети. Тогава не е направено проучване и не е установено дали костите са на християни, редовно погребани, или са на избити въстаници.

На 3 км североизточно от селото, върху естествено възвишение, има крепост със значителни размери. Крепостната стена следва конфигурацията на терена и укрепеното пространство прилича на бърбек. Теренът има малък наклон към запад. Подходът към крепостта е откъм изток. Крепостта не е проучвана с разкопки, но стената и е силно обезличена от иманярски изкопи. Зидарията е от ломени камъни, споявани с бял хоросан. Намираната по повърхността и в изкопите керамика е от V-VII в. и от времето на Второто българско царство (XII-XIV в.). Несъмнено крепостта е ранновизантийска, но е преизползвана през XII-XIV в., тъй като е само на около 200 м от десния бряг на р. Янтра и е добре защитена. Тя може да служи като добра защита на подстъпите към столичния Търновград.

Липсата на по-късна керамика подсказва, че крепостта е изоставена след османското нашествие от края на XIV в. или най-късно след похода на Владислав Варненчик от 1444 г. Тази крепост е подходящ обект за проучване чрез разкопки.

Село Поликрайше

Намира се на 9 км северозападно от гр. Горна Оряховица (**Обр.2**) и на около 14 км северно от гр. Велико Търново. Землището му е разположено в долината на р. Росица.

С името Буликрайше селото е посочено в турски данъчен регистър от 1430 г. и в друг регистър от 1618 г.³² Навярно селището е останало от времето на Търновското царство (XII-XIV в.), както предполагат авторите на книгата „Поликрайше“, защото през 1430 г. то има 52 християнски домакинства.³³

Следи от старо селище има на 3 км северно от днешното село. Намираната там битова керамика е от тракийско и римско време и от периода XII-XIV в. Може да се предположи, че там е мястото на старото християнско селище, посочено в османския данъчен регистър от 1430 г. и че от там идват заселниците на днешното село Поликрайше.

Село Правда (Циганово)

Разположено е на около 8 км северно от гр. Горна Оряховица (**Обр.2**) и на 16 км североизточно от гр. Велико Търново. Землището му е около двата бряга на р. Янтра, в Средния Предбалкан. Средната надморска височина на землището е около 100 м. Климатът е умерен. С името Джиганова (Джигянаву) и Чигянува селото е посочено в турски данъчни регистри от 1430 г. и от 1618 г.³⁴

В землището на с. Правда не са известни поселения от времето XII-XIV в. При положение, че то се среща в ранния данъчен регистър от 1430 г., може да се приеме, че е останало от Второто българско царство. Къде е тогавашното му местонахождение, не се знае. Възможно е да е на днешното му място, но това може да се установи само чрез археологически разкопки.

Село Първомайци

Намира се на 12 км североизточно от гр. Велико Търново и на 5 км северозападно от гр. Горна Оряховица (**Обр.2**). Съставно е от селата Сергювец и Темниско. Землището му е покрай р. Янтра, в Средния Предбалкан и има надморска височина около 100 м.³⁵

На 2 км южно от село Темниско, днешната източна част на с. Първомайци, се намира крепостта Ряховец, известна на тукашното население с името „Кале Пещерите“. В подножието на Ряховската крепост има старо българско селище, посочено от К. Шкорпил с името „Темниград“. Местното население нарича църквата източно от крепостта Ряховец „Св. Петка“.³⁶

В м. Средното бърдо местните обитатели смятат, че е била монетарницата на търновските царе.³⁷

Село Сергювец е упоменато в Мрачката грамота на цар Иван Александър.³⁸

С името Сергувиц или още Серкуфча и Сергюфче селото се среща в турски данъчни регистри от 1430 г., 1618 г. и от 1638 г.³⁹

В данъчен регистър от 1430 г. е посочено и с. Темниско, като е отбелязано, че е християнско българско селище.⁴⁰

Смята се, че през Средния боаз преминава средновековният път от Търновград към Червен. Провеждането на сондажни археологически и дори системни разкопки е наложително, тъй като те ще доставят информация относно отбраната на столичния Търновград откъм север.

Село Янтра

Намира се на 15 км северно от гр. Горна Оряховица (Обр.2). Землището му е равнинно разположено около реките Янтра и Росица.

На около 2 км северозападно от селото, върху голяма тераса с лек наклон към юг има селище от времето XII-XIV в. Намираната там битова керамика е от типа обикновена и художествена българска керамика от XII-XIV в. Тя се отличава със съществена прилика с керамиката от проучваните обекти в Търновград, отнесени към времето XII-XIV в. Животът в поселението продължава и през периода XV-XVII в. При оран, в угарта, личат следи от опожаряване. Възможно е селището да е опожарено около потушаването на Първото Търновско въстание от 1598 г.

Следи от средновековно селище има и в м. Ташбунар (Камен кладенец), която се намира на 1,5 км южно от селото. Намираните там керамични фрагменти са от XIII и XIV в. Пак там са издирвани ломени камъни и късове от покривни керемиди. Керамика от XV-XVII в. не се намира, който факт подсказва, че животът тук е преустановен около края на XIV в., най-вероятно при османското нашествие от 1393 г.

На около 0,5 км южно от село Янтра при прокопаване на водопровод на дълбочина около метър са разкрити човешки скелети. При проведените там археологически разкопки се установява, че става въпрос за два християнски некропола от времето XII-XIV в. Проучени са 111 гроба с разнообразен инвентар, но без битова керамика.⁴¹ Некрополите магат да се свържат с обитателите на средновековното българско селище южно от тях, в м. Ташбунар. Там също следва да се направят сондажни проучвания.

Селата Писарево, Върбица и Горски Горен Тръмбеш, както и гр. Долна Оряховица най-вероятно възникват през годините на османското владичество. Посочването им в късните турски данъчни регистри подкрепя това предположение. Още повече че в землищата им не са локализирани средновековни български поселения, като продължение на които да са днешните селища.

За по-сигурна информация в тази насока следва да се проведат още теренни и дори сондажни проучвания поне в терена между селата Писарево и Върбица, където се предполага селище от XII-XIV в.

В заключение следва да се посочи, че животът през времето на Второто българско царство (XII-XIV в.) в Горнооряховската община е съсредоточен около средновековната крепост Ряховец, покрай пътя от Търновград към средновековния Червен и около реките Янтра и Росица.

Терените, заели източната и североизточната част на общината, оставащи настрана от важния средновековен път към Червен, като че ли не са обитавани през времето XII-XIV в. Обяснението следва да се търси в непригодните за селскостопански дейности терени, както и в отдалечеността им от средновековния Търновград.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Николов, В. Характеристика на неолитната култура по средното течение на река Янтра.- Сб. Ряховец. В.Т-во.- Г. Оряховица, 1994, с. 17-20.

² Владкова, П., И. Бъчваров. Късноантична сграда край Горна Оряховица.-Сб. Ряховец. В. Т-во - Г. Оряховица, 1994, с. 45-54.

³ Шкорпил, К. План на старата българска столица Велико Търново.-ИБАД, 1910, с. 146 и сл., обр. 15 и 16.

⁴ Алексиев, Й., И. Бъчваров, Х. Вачев. Археологически проучвания на крепостта Ряховец.- Сб. Ряховец, 1994, с. 77.

⁵ Коларов, Хр. Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна.-ИНМВ, VI (XXI). Вн., 1970, с. 183.

⁶ Ковачев, Н. Името на средновековното селище Ряховец (Ряховец, Оряховица, Оряховец) Горна, Средна и Долна. - Сб. Ряховец. 1994, В. Т-во- Г. Оряховица, с. 7-9.

⁷ Константинов, Ил., В. Николов. Горна Оряховица. С., 1985, с. 17.

⁸ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 148, обр. 16, 3.

⁹ Алексиев, Й., И. Бъчваров, Х. Вачев. Цит. съч., с. 81- 82.

¹⁰ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 148.

¹¹ Алексиев, Й., И. Бъчваров, Х. Вачев. Цит. съч., с. 82.

¹² Шкорпил, К., Цит. съч., с. 148.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Алексиев, Й., И. Бъчваров, Х. Вачев. Цит. съч., с. 84-85.

¹⁶ Пак там, с. 86.

¹⁷ Пак там, с. 87-88.

¹⁸ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 149.

¹⁹ Алексиев, Й., И. Бъчваров. Разкопки на крепостта Ряховец при Горна Оряховица.- Сб. Археологически открития и разкопки през 1986 г. Рз., 1987, с. 202.

²⁰ Пак там, с. 203. Вж.: Алексиев, Й., И. Бъчваров, Х. Вачев. Цит. съч., с. 90-91.

²¹ Алексиев, Й., И. Бъчваров, Х. Вачев. Цит. съч., с. 91.

²² Пак там.

²³ Пак там, с. 92.

²⁴ Бъчваров, И. Средновековната крепост Ряховец при град Горна Оряховица. - Сб. Велико Търново и Великотърновския край през вековете. В. Търново, 1983, с. 208-209.

²⁵ Бъчваров, И. Монети от Ряховец. В. Търново - Г. Оряховица, 1994, 142 стр. с ил.

²⁶ Вж.: Сб. 100 години читалище „Напредък“ в Горна Оряховица. Г. Оряховица, 1971, с. 18; Вачев, Х. Бележки върху архитектурата и датата на ц. „Св. Атанас“ в Г. Оряховица.- ИИМВТН, 1993, с. 137-143.

²⁷ Материалите ми предостави проф. Ст. Георгиев, комуто благодаря.

²⁸ По ръкописа за история на селото на проф. Станьо Георгиев.

²⁹ Енциклопедия България, т. 2, С., 1981, с. 425.

³⁰ Тотев, К. Мраморна икона от Драганово., В. Търновско.-Проблеми на изкуството, 1986, кн. 2, с. 55-58.

³¹ Писарев, Ат. Средновековен некропол до село Крушето-МПК, 1973, кн. 4, с. 21-23.

³² Енциклопедия България, т. 5, С., 1986, с. 319.

³³ Новаков, Т., М. Крушев. Поликраище. С., 1980, с. 9.

³⁴ Енциклопедия България, т. 5, С., 1986, с. 396.

³⁵ Пак там, с. 605.

³⁶ Пак там.

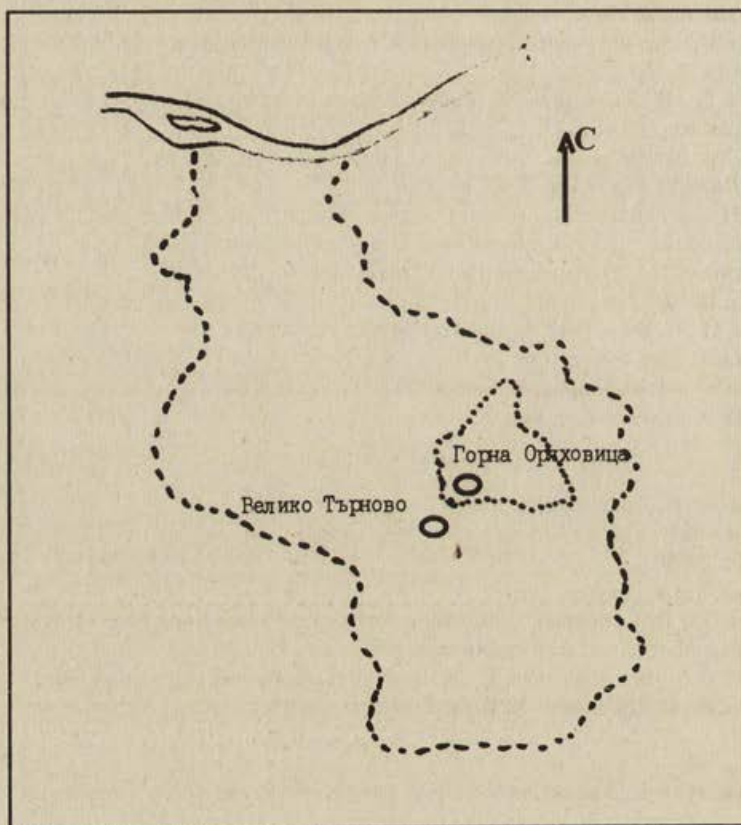
³⁷ Пак там.

³⁸ Бурмов, Ал., П. Петров. Христоматия по история на България, т. 1, С., 1964, с. 330.

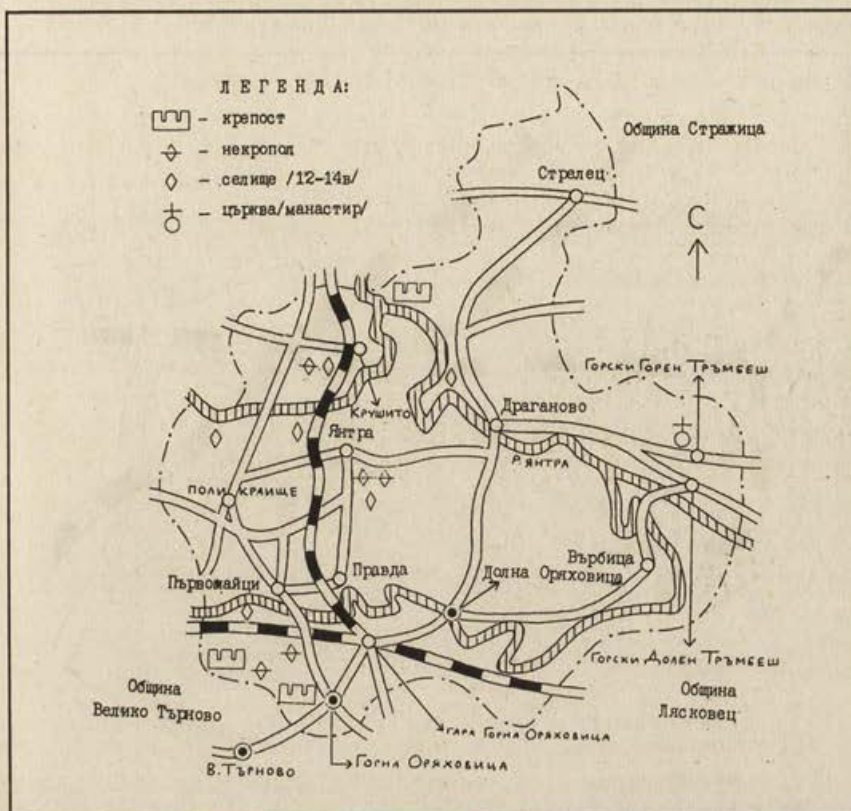
³⁹ Енциклопедия България, т. 5, С., 1986, с. 605.

⁴⁰ ТИБИ, т. II, С., 1966 (ИБИ, т. XIII, 1966), с. 161.

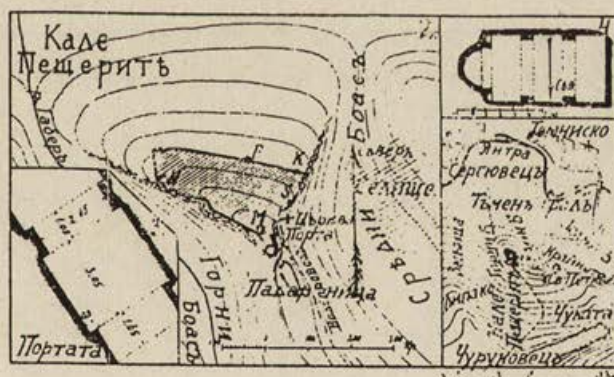
⁴¹ Бъчваров, И. Янтренските некрополи. В. Търново, 1993, с. 4-5.

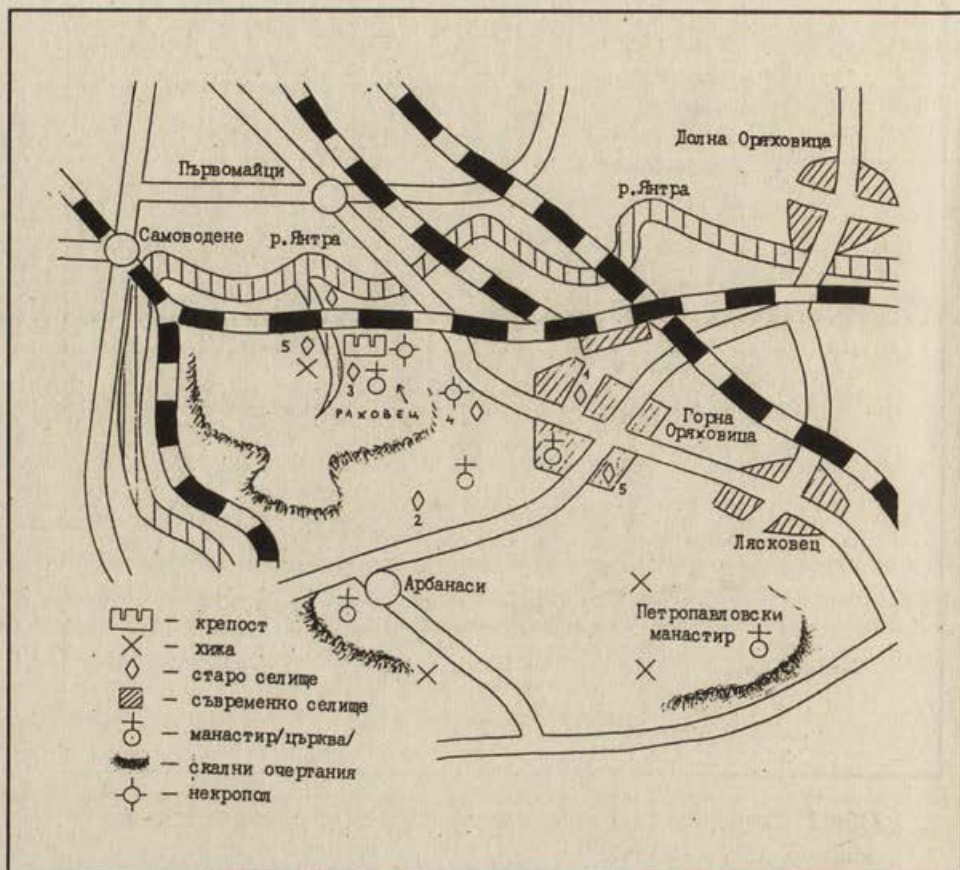
Обр.1. Разположение на Горнооряховска община
във Великотърновска област М. 1 : 800 000.

Обр.2. Ситуация на средновековни обекти в Горнооряховска община М. 1 : 300 000.

Обр.3. (По К. Шкорпил).

Обр.4. Ситуация на обектите около Горна Оряховица
М. 1 : 300 000.

MEDIEVAL SITES ON THE TERRITORY OF
GORNA ORJAHOVITSA COUNTY
(Summary)

Todor Ovcharov

The present article summarizes the preliminary results for archaeological sites from the period of the Second Bulgarian Kingdom (XIIth-XIVth c.) attested on the territory of Gorna Orjahovitsa County acquired by the present author through field walks and from previous publications.

A particular emphasis is put on the fortress of „Rjahovets“ west of the present-day town of Gorna Orjahovitsa. The gate with a part of the fortress wall and a neighboring cemetery has been excavated. The evidence suggests that the fortress had been permanently inhabited together with the settlement situated in the north foot of the hill. Most probably the fortress of „Rjahovitsa“ was devastated in the course of the campaign of Vladislav Varnenchik in 1444.

In addition, settlements from the period of the Second Bulgarian Kingdom are attested in the area of the present-day villages of Draganovo, Krusheto, Polikraiste and Jantra. All of them are located along the medieval road that linked the capital of Turnovgrad with another great medieval town, Cherven.

ОБРАТНАТА ПЕРСПЕКТИВА

(Теоретични и емпирични аспекти на собственият опит при
 регионално теренно фолклористично проучване)

ГАЛЯ ЧОХАДЖИЕВА

„Каквото е било - няма да се върне,
 каквото е - ще си отиде,
 каквото иде - никой не може да го спре.“¹

1. Нетрадиционен исторически преглед (Развитие на идеите).

За същността и ролята на фолклора, за неговото единство и многообразие е казано и написано много, че не е необходимо връщане нито към азбучните истини, нито към дискусиите. Но във връзка със задачата на тази работа е необходимо да се припомним някои опорни точки в развитието на българската фолклористика.

Осъзнаването на традицията и раждането на научната интерпретация на фолклора стават благодарение на израстването на индивидуалното съзнание през Възраждането. За българската възрожденска интелигенция традиционният фолклор е среда, импулс и бариера за преодоляване.² Достигнала до етапа на самоописание, тя създава „свой език“ т. е. своя концепция за народното творчество, която се вписва в следващото културно развитие. Така пеенето се превръща в сборник от песни, устното слово - в писмено, „живото“ фолклорно - в книга ... и всичко преминава в други сфери на разпространение.³ Бидейки в две подсистеми на културата - фолклорната (колективната) и нефолклорната (индивидуалната) - дейността на първите събирачи и изследователи на фолклора, осъществява трансмисионните процеси, които са гранично пространство в културната семиотика и механизми в изработването на нова информация във вътрешността на семиосферата.⁴

За първите е важно да се съберат и издадат колкото се може повече народни песни, приказки, пословици, гатанки и прочие, разумно събрани и вярно записани по всички български области.⁵ Няма да разсъждавам какво всъщност са ни казали с това „разумно“ и „вярно“, а само ще отбележа, че така са ни завещали реконструирането на фолклорната култура чрез тези части на „семиотическото цяло“.⁶

Повече от век ние следваме завещаното. Разкъсваме⁷ синкретизма на фолклора според практическите възможности на нашата култура - издаване на сборници (с различни народни умотворения), създаване на музейни сбирки (от предмети на традиционната народна култура), попълване на архиви (словесни, музикални, танцови, пластични) и т. н. Раздробяваме⁸ го и за целите на научния анализ, в името на по-детайлното му проучване. Формираме нашите представи за фолклора. След което резонно идва въпросът: кое е фолклорът и кое представата за него? И когато класическият фолклор започва „да отмира“, се „ражда“ идеята за неговия системен характер. Сега **един от възможните пътища към познанието за фолклора** като сложно изградена културна система става „обратният“ - чрез теренни наблюдения и изследвания да се „възстанови“ целостта на тази система: **текст + контекст + светогледни основания + социална обусловеност + лични преживявания**.

Фолклорният текст сам по себе си е принципно празен.⁹ Инвариантът е мъртва схема.¹⁰ В устната традиция винаги съществува само един вариант, в който се откриват както общи, типологични, така и съвършено неповторими, индивидуални елементи. Подобни открития по пътя на фолклористиката дават и ново отношение към фолклора - не само възможност за интерпретиране (научно, културно, художествено), а и стремеж към проумяване на фолклорния свят.

Студията на Ив. Шишманов¹¹, публикувана през 1889 г., е не само теоретична основа, но и практическа програма за българската фолклористика, чиито основни насоки са валидни и днес. В тази студия за пръв път се предлага обстоен анализ на утвърдилите се дотогава фолклористични школи - митологична, миграционна, историческа, антропологическа - за да се достигне до една оценка за едностранчивостта на всяка и да се издигне идеята за многообразие на изследователските методи на основата на едно по-широко, по същество социологическо разбиране на фолклора.¹² Основната категория, от която тръгва Ив. Шишманов, е култура. Половин век след него М. Арnaudов се насочва към народопсихологията.¹³ Принос са проучванията му върху народната обредност като средоточие на мирогледни, психични и художествени съставки на фолклорната традиция. Очертани са посоките за следващото развитие на фолклористиката. П. Динев утвърждава литературоведската концепция¹⁴, Ст. Джуджев - музиковедската¹⁵... и т. н.

Постановката за фолклора като тип художествена култура¹⁶ предполага да се разглежда културно-художественият капитал на дадена човешка общност във всичките му форми - т. е. фолклорът да се разглежда като културна система със своя история, принципи на функциониране и специфична художествена структура.¹⁷ Това разбиране води към нови измерения на познанието за фолклора.

Днес, толкова години след първите, ние пак живеем на границата между две столетия и две култури, които си борят за първенство¹⁸ и пак сме в граничното пространство на културната семиотика. Надскочили етапа на

самоописанието¹⁹ се опитваме да се самоопознаем.

Фолклорната култура, като модалност в множество от култури и общности (произвеждащи и потребяващи културите), предлага специфичен съвременен пример за синкретичност на знания, език, изкуство, умения и поведение. Потребността на човека да съществува в мрежа от общности е сравнима само с потребността му да съществува в мрежа от култури.²⁰

В дългия път на фолклористиката можем да открием много и съществени постижения в анализа на продуктите на човешкото мислене и изразяване в слово, в музика и танц, в пластични форми. Твърде дълго хората са „зад кадъра“ на науката. После „информаторите“ стават „носители на фолклорната култура“, които не само изпълняват, но и коментират, оценяват, преживяват. Теренната фолклористика излиза на „преден план“, защото най-зримо показва реалния диалог. Заради уникалността ѝ да улавя човешките измерения на „живото“ във фолклора (и като спомен, и като настояще), в самата нея (като първа стъпка в емпиричното познание) са започнали процеси, водещи към усъвършенстване.

Проблемът за взаимодействието между теория и теренна практика е същностен, а не формален, защото от теоретически обоснованото разбиране за обекта на изследването зависят начините на събирането.²¹ Тези начини ни откриват по-добрите „пътища към себе си“ - методи и процедури за теренна работа. Но теренистиката не само изпробва своите практически знания, а води и до знания от друг порядък - нови класификационни критерии, нови механизми за реконструкция, нови подходи и идеи в полето на науката.

Търсени и намирани са практически и теоретически ориентири за изследване на „ти“ от диалога на терена. Но „аз“ на изследователя все още търси „еманципацията“ си.

В последните години започват да се задават въпроси за спецификата на разговора „аз-ти“ на терена, за характера на общуването в ситуацията на интервю и наблюдение.²² Набелязват се комуникативни стратегии, позволяващи максимална себеизява на „ти“ в разговора. Все още обаче гласът на „аз“ от този разговор е предимно питащ и подканващ другия да говори. Може би е по-лесно да се анализира „ти“, заради дистанцията, която прави нещата по-видими, ако не по-ясни. Но без коментар върху спецификата на „аз“, представата за диалога все пак остава непълна. Ето защо вероятно е време за **коментар и анализ на изследователя като участник в най-реалния диалог - теренната практика.**²³

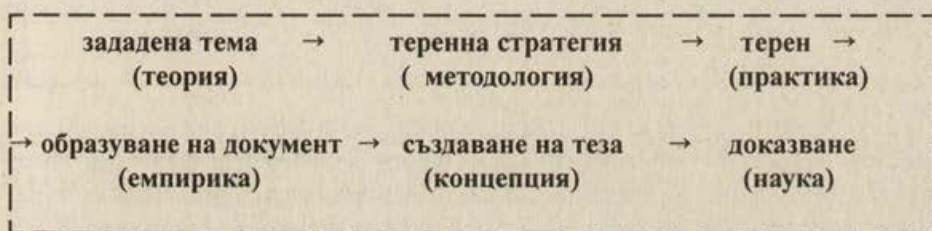
Ако съобщавам всичко това (мислейки, че е до необходимост кратко), то не е заради традиционния исторически преглед, а за да вляза по-точно в измеренията на това изследване, което е част от една страхотно обширна наука.²⁴

Неговите измерения са **пределно конкретни**, доколкото в центъра му са теренните ситуации и техните резултати от моята теренна практика в три различни институции, и **пределно общи**, доколкото във всяко от моите три „лица“ има типични професионални „черти“ на фолклорист-теренист.

Ще се опитам да очертая промените на местния изследовател в процеса на теренната работа при продължително комплексно регионално изследване на фолклорната култура, т. е. ще се опитам да погледна към собствения си опит в „обратна перспектива“ - търсене не на инструктивни, а на рефлексивни методи.

Необходимо е да отбележа, че регионалното проучване има своите различия от всяко друго теренно фолклористично проучване. То почти осъжда на „провинциална затвореност“ спрямо широтата на възможностите за научна изява (защото е на принципа „от всичко по нещо“), но често предизвиква истинско сближаване с информаторите (не само като роля в сценария на изследователска стратегия). Местният изследовател престава да е „нито свой, нито чужд“ (неутрален?) и се превръща в „и свой, и чужд“ (обективен?), което го кара да осъзнае, че на терена не е възможно да заемеш позицията на едновременно присъстващ и отсъстващ наблюдател само защото стоиш зад безлични процедури. Освен това близостта с изучавания свят нерядко поставя под съмнение официалната представа за него (романтична, нихилистична, патриотична или друга). Съмнението и кристализираната професионална компетентност (теория + практика) подтиква към търсене на онези гледни точки, които нито едно методическо предписание не би могло да породят.²⁵

Доколкото работата на терен е лична, тя винаги се различава от идеала:

„Отклоненията“ започват най-често от „прозренията“ в процеса на човешкото общуване (каквото всъщност е едно теренно проучване), в което личността на изследователя (не само академична) е активен участник.

2. Моите три „лица“ (Между задачите и резултатите).

Да избереш професията фолклорист (понякога с неясна и често с множествена идентичност) трябва да имаш съответната личностна нагласа. Тази нагласа има своите различни мотивации. За да заработиш е необходима определена подготовка, резултат от много фактори.²⁶ От тези дадености институцията, в която упражняваш професията, в зависимост от своите задачи, оформя професионалния профил на фолклориста. В този смисъл необходима за възприемането на моите три „лица“ е следната схема:

Това е само схема, която е твърде обща, но показателна за началните стратегии при събиране, документиране и популяризиране на фолклора. Нито едно от тези „лица“ не гледа само в изследването на традиционната култура, макар че и трите институции се интересуват от полето на традицията.²⁷ Но всяко поотделно, и особено когато принадлежат на един и същи човек, естествено пораждат изследователски интерес.

Дефектът на едностранчивостта във всяко едно от тях се превръща в ефект на калейдоскопа²⁸ при навлизането му в другото. **Променената гледна точка води до промяна в теренните стратегии, което пък довежда до различен емпиричен резултат.** Доколко и как тези резултати се включват в аналитичен текст или в някакъв друг културен конструкт, отбелязвам в друг ред на мисли.²⁹ Сега продължавам според задачите на настоящата работа.

Търсенето на „фолклорни обекти“ води до общуването с „фолклорни субекти“. Това предполага преодоляване на пристрастия, но създава привързаности. Така между изгубеното и спечеленото, изследователят оформя собственото си виждане извън професионалните таксиномии, които са бюрократична концептуализация на една социална конструкция.³⁰

В музея фолклористът се нарича уредник, в ансамбъла - консултант, в центъра за художествена самодейност - методист. Фолклорът като обект на дейност в тези културни институти най-често се определя в категории като „неоценимо народно богатство“, „хилядолетна мъдрост и красота“, „извор за

патриотично и естетическо възпитание“ и др. под., което показва, че те са създадени не в себе си, а за нас. Проблемът за събирането, опазването (с покъсната добавка - в чист вид), изучаването и предаването на фолклора непрекъснато беше превръщан във всеобща грижа чрез програми, комисии, проекти и мероприятия - доказателство, че този проблем всъщност е социално произведен. Нямам намерение да коментирам ролята на политическото и бюрократичното поле, но съм длъжна да го отбележа, доколкото „въпросите“ от тези програми влизаха в „задачите“ на изследователите, „конструираха“ обектите за изследване и определяха критериите за „оценка“.

Всеки изследовател естествено е вписан в социалните проблеми на времето си. Но на терена има уникалната възможност да открива следите от принудите на определена културна политика. В този смисъл промените на всеки фолклорист, който използва теренни методи, са неминуеми и нито са напълно предвидими, нито са безсъзнателни.

Ще очертая най-общо характеристиките на музея, ансамбъла и центъра не с цел да ги оценявам - самите институции и длъжностите в тях са така общоприети и очевидни, че никой не им обръща внимание.³¹ Целта ми е да поставя необходимите рамки на „моите три лица“ и да изведа нишките, върху които се „тъкат“ промените на фолклориста - теренист, в зависимост от поставените задачи и въпреки тях.

Лице I

Музеят

В музея уредникът - фолклорист е в отдел „Етнография“ и неговата задача е **събиране, съхраняване, изследване и популяризиране на традиционната народна култура**. Това той трябва да прави чрез специфичните начини на музейна работа. Например да събира вещи, носии, накити, песни, приказки, описания на обичаи и др. под., които да инвентира и архивира. Да се грижи за тяхното физическо и юридическо опазване. Да изследва различни аспекти на традиционната култура в нейните регионални варианти. Да прави изложби, лектории, радио и телевизионни предавания, да издава албуми и др.

Според първите две предписания в тази длъжностна характеристика музейният фолклорист отговаря на повика на възрожденците - да се съберат колкото може повече свидетелства за материалната, духовната и нормативната култура на предците ни. Поради това музеят най-често се схваща като хранилище на „отломки от минал живот“, т. е. статично. Това предполага едни начини на теренна работа. За да е адекватен на изискването за изследване и популяризиране на регионалната традиционна култура, фолклористът трябва да използва и други, по-динамични теренни методи.

Задачите на институцията обикновено са обобщени във въпросници. Например „Въпросник за етнографски проучвания в Кюстендилския край“, където на фолклора - разбран като народно поетично и музикално творчество - е отреден раздел IV (вж. Приложение 1.1). Останалото е в ръцете на съответния

уредник - фолклорист. Той може по необходимост да работи чрез анкети, съставени от друго (вж. Приложение 1. 2.) Но трябва да изработва предимно свои въпросници и да определя теренните си стратегии, за да обхване повече фолклорни факти и явления или да си изясни повече страни на едно (вж. Приложение 2. 1; 2. 2).

Най-често използваният теренен метод е интервюто - анкетен тип, полуструктурирано или клонящо към беседа, линейно или кръгово - което се прилага при директна „аз-ти“ ситуация на запис. Наблюдението се използва по-рядко, защото се търсят миналите състояния, т. е. културно-историческото наследство. Достигането до информаторите става чрез различни дейци на културата и административни лица - читалищни секретари, ръководители на групи, методисти от ЦХС, учители, кметове или лични познанства и „на късмет“. Поради схващането, че традицията (или споменът за нея) се пази в „по-чист“ вид в селска среда, се търсят по-възрастни хора от различните по тип села на региона. Фолклористът работи самостоятелно или участва в комплексни експедиции (с други фолклористи, етнографи, археолози и историци) в зависимост от вида на теренното изследване - по тема, по обект или цялостно. Записва се най-често на ръка и с магнетофон, при възможност и с видеокамера. Дешифрира се „монологично“, защото документите се съхраняват в научния архив по жанрове, по селища и по-рядко по информатори. Аудио, фото и видеоматериалите се съхраняват отделно (при различни изисквания за физическо опазване), а веществените материали се предават във фондовете (според вътрешния правилник на музея).

Дори от тази кратка характеристика е видно, че резултатите от всяко теренно изследване, единно в конкретността си, се разкъсват, за да се събират отново при участието му в аналитичен текст или в друг културен конструкт. Бележките в теренния дневник на фолклориста и често никъде неотбелязаните впечатления, размисли и преживявания от различните ситуации на запис са спойката между елементите на едно теренно проучване или между различните теренни изследвания. Но въпросниците, теренните бележници, програмите или авторските бележки, направени по време на теренната работа, се приемат в архива само по изключение, защото там се съхраняват преимуществено обработени теренни материали.³²

Необходимо е обаче да се отбележи една специфика на работата в музей - постоянният досег с почти всички елементи на фолклорната култура - предмети, слово, музика и т. н. - с техните багри, форми, звуци и дори с техния мирис.³³ Това благоприятства подсъзнателното установяване на близост с начина на живот и дейност на хората, носители на проучваната култура, но пък разсейва вниманието на изследователя в много посоки. Затова неговата саморефлексия работи предимно в емпиричен аспект - стремеж да се променят теренните стратегии така, че да се подобри адекватността на получената в резултат на тях емпирия. Теоретичните аспекти на теренната фолклористика задълго остават скрити, макар че техните интенции успяват да оживят много от

реликтите на бита, изкуството, обществените отношения и др., натрупани във фондовете и архивите на музея.

Лице II

Ансамбълът

По въпроса за професионалните ансамбли е коментирано и написано не малко.³⁴ Аз ще обърна внимание само на онова, което се набива в погледа на фолклориста в този институт, наречен консултант. Ансамблите заявяват своята задача като **събиране, популяризиране и развиване на фолклора**. Дейността им има отношение към фолклора като продукт, а не като процес, и то само в естетическите му аспекти. Може би и към идентификацията, доколкото се наричат регионални.

Самата структура на ансамбъла - хор, оркестър, танцов състав - нарушава логиката на фолклора и прави сложно намирането на адекватен начин за присъствието му на сцената.³⁵ „Поръчката“ към теренно проучване е да се открият и запишат атрактивни, впечатляващи и малко познати песни, мелодии, танци и игри. На него се гледа не като на документ, а като на материал за авторска творба. Емпирията се съхранява и използва според определена авторска концепция. Записаното на терен, дори и да е пълно и да показва различни фолклорни единства (обичай, празник, репертоар на един колектив или човек), се използва частично и фрагментарно при създаването на авторски продукт.³⁶

Авторите и изпълнителите обикновено не са носители на фолклорната култура, която показват. Обучавани са академично. Не са и нейни проучватели. Всичко това най-често създава условия да се генерализират и унифицират фолклорните факти и явления, установени на терен. В няколкократното опосредстване: **фолклорен факт - носител - записвач - автор - изпълнител - потребител** се изгубва незначимостта на фолклора, а неговата подреденост в съответната култура, регламентирана от самата нея.

Едни от най-добрите постижения в този начин на представяне на фолклора са в резултат на неминуемата саморефлексия на изследователя при собствена теренна практика.³⁷

Едновременноното общуване с хората, от които се взема фолклора, с тези които творят и изпълняват авторско изкуство на фолклорна основа и с онези, за които е предназначено, дава на терениста очи да вижда и взаимодействието, и сблъсъка между фолклорното и нефолклорното. В теренните му стратегии навлизат нови методи, чрез които да се търсят не само фолклорните артефакти, а и функционалните им промени.³⁸

Още една картина в калейдоскопа на терениста - поглед към фолклоризма, към фолка, т. е. към модалността на фолклора.

Този културен институт е почти изцяло вписан в националната културна политика по **събирането, опазването (в автентичен вид) и популяризирането на фолклора**, схващан преди всичко като народно художествено творчество. ЦХС вече не съществува, но остави дълбок отпечатък върху живота на фолклора. Точно чрез тази институция „автентично фолклорното“ придоби нов социален смисъл, като запази поетиката си, т. е. намери един начин да разговаря с нефолклорното.³⁹ Фолклористът - методист е своеобразен преводач в този разговор. Теренните проучвания са негово задължение, доколкото трябва да познава автентичните характеристики (а не само текстове) на фолклорната култура и правилата по пътя между мегдана и сцената. Чрез центровете за художествена самодейност теренната фолклористика придоби шанса да следи фолклорните факти и явления двупланово - в миналото и в настоящето; резултатите от интервюта и беседи за „едно време“ да се съотнасят с наблюденията „тук и сега“. Когато човек „реди“ спомените си за традицията пред тебе, в ситуация на запис, те възприема като искрено интересуваш се от неговите (и на общността му) знания и умения. Поражда се така необходимото доверие. Заставането на фолклориста в жури обаче понякога разколебава това доверие и променя стратегиите на информаторите при следващи теренни проучвания („като знаеш толкова, че да ги оценяваш, защо питаш!“). Но пък когато се уверят, че ти си „от техния отбор“ - заедно работите за „представянето“, заедно ходите по съборите, заедно се радвате на „отличията“, заедно пеете песните и играете хорото - просто ставате близки. Постоянните импровизирани терени (и записвач, и информатор са освободени от ролите си при ситуация запис) предизвикват общуване, в което спонтанно се създават условия да се съпоставят „човешките лица“ с „акустичните маски“ от друг тип комуникации.⁴⁰

Сближаването с хората отваря терена за други комуникативни стратегии, в които основно място заема наблюдението и общуването. Чрез тях се откриват нови страни от фолклорната култура - социални, морални, естетически, психологически и светогледни.

3. Поглед към собственото „аз“ като инструмент на фолклористичното познание (Вместо изводи).

Теренната фолклористика се мисли преди всичко като осигуряваща емпирията за теорията.⁴¹ Нейната крайна цел е да се създадат документи (извори), които да участват в аналитично (теоретично) изследване. Документирането на фолклорни текстове и явления е интегрална част от работата на фолклориста, защото чрез него се отделя възможният за наблюдение обект. Записват се отделни елементи на фолклора, сведения за неговите носители, натрупва се документация, т. е. застинали форми, „стоп-кадри“, които по-лесно се поддават на анализ. И става неизбежното - явлението се фиксира,

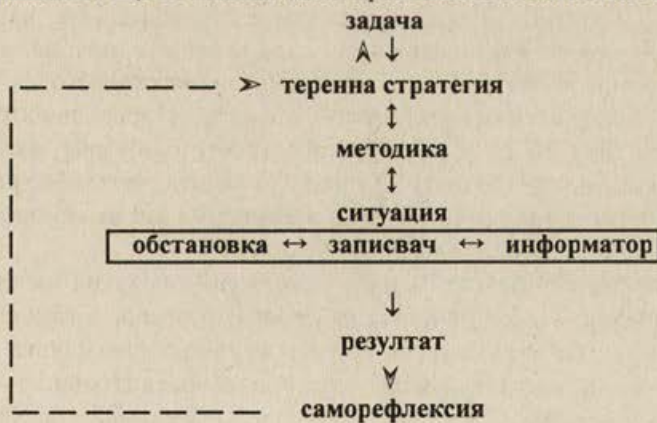
неговата структура и смисъл се променят, то се превръща в нещо друго и това друго се възприема за еквивалент на самото явление. И след като това е неизбежно, от голямо значение е видът на документа - доколко той е адекватен на явлениято, което отразява; до каква степен е превърнат в негов еквивалент и чий еквивалент е всъщност. Последното е особено важно, защото един и същ документ може да се интерпретира като еквивалент на различни явления в зависимост от изследователския поглед. И тъй като различната интерпретация също е естествена, още по-важен става проблемът за съответствието между явлениято и документа за него.⁴²

В този смисъл общата теория на фолклористиката се сменя в „Общи насоки за събиране на ...“, „Упътване за проучване на ...“, „Инструкции към програмата за ...“, „Методическо ръководство за ...“ и др. под.⁴³ Разработват се по-общии или по-конкретни въпросници „в помощ на събирателската работа“.⁴⁴ Публикуват се и изследвания за теренната фолклористика с педагогическа и теоретическа насоченост.⁴⁵ В по-голямата си част научната продукция на фолклористите вече се базира на собствена теренна практика.⁴⁶ Това заличи до известна степен схващането за теренното проучване като синоним на регистриране на фолклорни текстове (в най-общ смисъл).

Погледът се обърна към неговата комуникативна природа, защото на терена се работи с реалност, измеримост и неповторимост - всичко се случва тук и сега, точно така, а не се мисли идеално, принципно и изобщо.

Новите изследователски подходи не винаги могат да се преборят с проблема за подходящото обозначаване на живи явления със синтетична и динамична природа, каквито са изучаваните културни факти. Проблемът още повече се задълбочава, когато в изследователските задачи си държи сметка и за променящото се субективно човешко възприятие, разбиране и преживяване и на самия изследовател.⁴⁷ Но е неизбежно, защото точно той е основният инструмент на фолклористичното познание.⁴⁸

Какво представлява теренното фолклористично проучване, особено регионалното? Ще се опитам да го представя в схематичен вид:

Това най-общо казано е кръговрътът на ТФП.

От схемата се вижда, че вертикалата и хоризонталата на опосредстването между фолклорните реалии, които се документират, и застиналия техен образ е **ситуацията на запис**. При това тя не е просто точка, а **звено от равностойни и взаимообуславящи се елементи**. Звеното всъщност е **процес на общуване, в който се пораждаат търсените текстове**. Като породени в него, те са **подчинени на неговите комуникативни правила**, често различни от комуникативните правила на всяко друго негово пораждаване – в миналото или в настоящето. В този смисъл за документ би трябвало да се смятат не фиксирани текстови отрязъци (песен, описание на обред и др.), нито записани текстове, съпроводени от отделни обяснения и откъслечни сведения за тях, и дори не цялостен разказ, съставен от отговорите на записвания по определена система от въпроси на записвача, а **цялостното представяне на комуникативния процес в ситуацията на запис**⁴⁹.

От записвача зависи протичането на всеки комуникативен процес, защото той е все един и същ в присъствието си в различни обстановки и с различни информатори. Поне така изглежда от документа, под който стои само подписът му, дори и да е отбелязал кога, къде и как е направен записът, дори и да е дешифрирал въпросите си наравно с отговорите на информатора и сведенията за него. От документа може да се „види“ записвача, но не на мястото му в комуникативния процес.

Зависимостта между компонентите по хоризонталата на ТФП (обстановка – записвач – информатор) се съсредоточва в него. Пак в него тази хоризонтала се пресича с вертикалата на ТФП (от задачата до резултата). **Очевидно записвачът в неговата цялост от теоретични познания и практически умения е „най-важният инструмент“ на всяко теренно изследване, като първа стъпка по пътя на едно хуманитарно познание.**

При съвременно теренно проучване на фолклорната традиция във всеки документ (според класическото разбиране за него) записвачът е идеален по подразбиране – още повече при възможностите да се документира с аудио и видео средства. Доколкото у записвача съществува саморефлексия, винаги се отбелязват (в процеса на комуникация или след това) впечатления, оценки, преживявания, размисли. Те, разбира се, са извън документа (в него „по закон“ няма място за „белетристични елементи“) в името на обективността. Но саморефлексията (защото тя съществува в реалното общуване, като аз-елементът на всяко единствено аз-ти⁵⁰) влиза в резултата, чрез който се влива в кръговрата на теренното проучване. Чрез взаимовръзките на компонентите му промените се отразяват на следващите резултати.

Всеки акт на саморефлексия е един възможен прочит на съответния комуникативен процес – със стойността на „моето прозрение в тази случка“. Но доколкото изследователят на терен не участва само в една случка и носи интенциите на саморефлексията през цялата си професионална дейност – важен е и „разказът“ му изобщо. Тук възможните прочити са още повече – със

стойността на „моите случки и прозрения“.

Една двадесетгодишна практика, вследствие на точки и линии на саморефлексия, има твърде много „сюжети за малки и големи разкази“, които търсят своите адекватни за научно представяне начини – в полето на една мека (интерпретативна) наука⁵¹.

Опит за подобно представяне съм направила в друг текст⁵². Сега – **вместо изводи** - ще се опитам да формулирам само няколко важни “правила”, които съм извела от своята теренна практика:

Когато питам: Какво? – получавам съобщение.

Когато питам: Как? – получавам описание.

Когато питам: Защо? – получавам обяснение.

Когато питам – ми отговарят.

Когато слушам – ми разказват.

Когато наблюдавам – ми показват.

Когато участвам – ме обучават.

Когато преживявам – ме приобщават.

Когато съм чужда – може да ми се изприкажат.

Когато съм своя – може да ме накажат.

Когато се опитвам да правя всичко едновременно – не разбирам какво точно съм направила.

Когато се отказвам да правя всичко – правя малко.

Тези изводи в никакъв случай не са инструктивни, защото са рефлексивни. Местният изследовател се вписва в картината на изследвания свят различно от всеки друг. Той не би могъл да е само посетител, наблюдател и регистратор. Спецификата на регионалното теренно фолклористично проучване го прави твърде реално „границата“, но и „мостът“ в диалога между различните култури.⁵³

Всяко теренно фолклористично проучване, независимо от поставените цели и избраните методики, се свързва с две основни направления: констатация на факта или вслушване в казването⁵⁴. Как в процеса на теренното проучване констатацията на факта бива изместена от вслушване в казването, е достатъчно сложен проблем, за да се добави и преживяването на случващото се. Това несъмнено извежда към проблематиката на теренната фолклористика – с оглед познавателния ѝ инструментариум. Но дали така записаните материали само предлагат нова техника за наблюдение и регистрация на информацията, или налагат смяна на научната парадигма и съответно променени концептуални и епистемологични рамки? Това е въпрос на бъдещи дискусии.

В този смисъл всеки опит да бъдат споделени **емпиричните и теоретични аспекти на собствената теренна практика** е принос към резултатите от тези дискусии и добра перспектива на „ОБРАТНАТА ПЕРСПЕКТИВА“⁵⁵.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Порожанова Корна (род. 1910 г., с. Соголяно, обр. основно), изречено при разговор за песните „едно време“ и „сега“. Запис: Г. Чохаджиева, 1979 г.

² Холевич, И. Българската възрожденска интелигенция и фолклорът. - Български фолклор, 1989, 3, с. 76-78.

³ Живков, Т. Ив. Поглед върху развитието и съвременното състояние на народоведските проучвания в България. - Български фолклор, 1982, 1, с. 5-12.

⁴ Лотман, Ю. М. О семиосфере. Структура диалога как принцип работы семиотического механизма. - Труды по знаковым системам, 1984, 18, с. 12, с. 13.

⁵ Динеков, Д. Българската фолклористика пред нови задачи. - Български фолклор, 1975, 1, с. 3-7.

⁶ Лотман, Ю. М. Цит. съч., с. 15.

⁷ Георгиева, А., А. Ангелов. За необходимостта от теория. - Български фолклор, 1987, 3, с. 40.

⁸ Пак там.

⁹ Богданов, Б. Фолклор и литература. (Опит за съпоставително определяне на фолклора и литературата). - Български фолклор, 1985, 3, с. 19.

¹⁰ Гусев, В. Върху методите за изследване на фолклора. - Български фолклор, 1975, 1, с. 14.

¹¹ Шишманов, Ив. Д. Значението и задачите на нашата етнография. - СБНУ, 1898, 1, с. 1-65.

¹² Живков, Т. Ив. Препрочитайки Шишманов. - В: Фолклор и съвременност. С., 1981, с. 73-89.

¹³ Арнаудов, М. Фолклор. Из историята и теорията на народоведските изследвания. - Очерци по българския фолклор. С., 1968, т. I, с. 11-135.

¹⁴ Динеков, П. Български фолклор. Първа част. С., 1980.

¹⁵ Джуджев, Ст. Теория на българската народна музика. С., 1954, т. I.

¹⁶ Живков, Т. Ив. Фолклор и съвременност. С., 1981, с. 11-44; и в други негови публикации.

¹⁷ Живков, Т. Ив. Българската фолклористика и етнокултурното единство на балканските народи. - Български фолклор, 1986, 4, с. 7.

¹⁸ Шишманов, Ив. Д. Цит. съч., с. 2.

¹⁹ Холевич, И. Цит. съч., с. 76.

²⁰ Бочков, Пл. Фолклористични аспекти на етноложкото познание. - Български фолклор, 1998, 1-2, с. 150.

²¹ Георгиева, А., А. Ангелов. Цит. съч., с. 47.

²² Тодорова - Пиргова, Ив., Пл. Бочков. „Ефектът на огледалото“ или фолклористът и информаторът в ситуацията на непосредственото общуване. Доклад за III Национална конференция по социолингвистика, В. Търново, 1991; Тодорова - Пиргова, Ив. Кръговото интервю в теренната работа на фолклориста. - ИИМКн, 1992, IV, с. 93-101; Елчинова, М. Психолингвистичен анализ на фолклористичното интервю. - ИИМКн, 1992, IV, с. 107-115; по един или друг начин тази тема е застъпена и в други публикации.

²³ Тодорова - Пиргова, Ив. „Маргиналният“ учен на Балканите: проблеми на идентичността (под печат); повечето от колегите, с които съм разговаряла по въпроса, са

убедени, че е необходимо „вглеждане в себе си“ и че е нужно да се търсят начини това да се отразява на документирането; в Института за фолклор при БАН - София се работи по изследователски проект, покриващ саморефлексията, наречен „Обратната перспектива“.

²⁴ Джуджев, Ст. Музикографски есета и студии. С., 1977, с. 107-108.

²⁵ Бурдийо, П., Л. Вакан. Въведение в рефлексивната антропология. С., 1993, с. 173.

²⁶ Самото избиране е показател за нагласа. Вид и качество на образованието. Местоживее. Месторабота. И др. под.

²⁷ Бурдийо, П., Л. Вакан. Цит. съч., с. 160.

²⁸ Леви - Строс, К. Структурална антропология II. Митология и културантропология. С., 1995, с. 23.

²⁹ Чохаджиева, Г. „Ефектът на калейдоскопа“ (Моята теренна практика - принос към саморефлексията) - глава трета от дисертация на тема: „Проблеми на регионалното теренно фолклористично проучване“; Доклад на Международна конференция „Етноси и култури на Балканите“ (23-26. VIII. 2000 г.) - „Ефектът на калейдоскопа“ или регионалното теренно фолклористично проучване и саморефлексията на изследователя (под печат).

³⁰ Бурдийо, П., Л. Вакан. Цит. съч., с. 160.

³¹ Пак там, с. 158.

³² Кирилова, А. Етнографско изворознание (състояние и проблеми). Автореферат. С., 2000, с. 22.

³³ Леви - Строс, Л. Структурална антропология. М., 1983, с. 335.

³⁴ Имам предвид от фолклористи (Н. Кауфман, Д. Кауфман, А. Илиева, Р. Братанова и др.), а не от изкуствоведи и журналисти.

³⁵ Илиева, А. Българският танцов фолклор в постановките на държавните ансамбли за народни песни и танци. - Български фолклор, 1987, 3, с. 49-55.

³⁶ Могат да бъдат сравнени теренното изследване за празниците в селищата по поречието на р. Струма и постановката на ДАНТП „Струма“ в гр. Кюстендил: „Празник край Струма“ (муз. Н. Вучков, хор. Евг. Вучков) - 1996 г.

³⁷ От репертоара на ансамбъла в Кюстендил например: „Три песни от Западна България“, „Рано ми е слънце огреяло“ на проф. Н. Кауфман и „Босилеградски танц“ на проф. К. Дженев - мнението ми не е от изкуствоведческа, а от фолклористична гледна точка.

³⁸ Във връзка с тези промени, отнасящи се до народната инструментална музика и ансамблите, вж. Братанова, Р. Функционална промяна на народните музикални инструменти и инструментална народна музика. Дисертация. 1999.

³⁹ Братанова, Р., Г. Краев. Ансамблите за изворен фолклор - форма на съвременния фолклоризъм. - Български фолклор, 1990, 2, с. 89-97.

⁴⁰ Натев, А. Относно комуникативната природа на изкуството. - В: Култура и общуване. С., 1986, с. 35, с. 37-38.

⁴¹ Живков, Т. Ив. За теренната фолклористика и нейното развитие. - В: Регионални проучвания на българския фолклор. От Тимок до Искър, т. 1, 1989, с. 17; Генчев, Ст. Теренното етнографско изследване. Велико Търново, 1989, с. 4-5.

⁴² Тодорова - Пиргова, И. Кръговото интервю..., с. 93.

⁴³ Само няколко примера: Вранска, Цв., Г. Керемидчиев, Ст. Стойков. Упътване за събиране на произведения на устното народно творчество. С., 1957; Георгиева, Ив. Методическо ръководство за събиране на етнографски материали. С., 1989; Петров, П. Основни насоки за събиране на народна психотерапия. С., 1984; Иванов, Хр. Примерни методически указания. - Поселищни проучвания. Кюстендил, 1989; и др.

⁴⁴ Вж. рубриката „В помощ на събирателската работа“ в сп. Български фолклор. Например: Бокова, И. Въпросник за събиране на детски игри. - Български фолклор, 3, 1987, с. 79; Янева, Ст. Обредни хлябове. - Български фолклор, 2, 1986, с. 76; Тодорова - Пиргова, Ив. Обредното изпълнение като обект на теренната фолклористика. - Български фолклор, 4,

1990; и др.

⁴⁵ Живков, Т. Ив. Цит. съч.; Генчев, Ст. Цит. съч.; Динчев, К.. Фолклористична дейност на терена. Благоевград, 1990 и Българският фолклор в локално-регионалното му разнообразие. С., 1991.

⁴⁶ По-голямата част от публикациите в сп. Български фолклор през последните години утвърждават тази тенденция. Защитените дисертации - също.

⁴⁷ Елчинова, М. Обичайна норма и власт. - Български фолклор, 2, 1994, с. 54.

⁴⁸ Пондопуло, А. Г. От етнографии - описания к етнографии - диалогу. - Одисей, М., 1991 ("Наука и искусство"), с. 115 - 124; Leiris, M. Brisees. P., 1966, p. 126; Deverieux, G. From anxiety to method in the behavioral sciences. P.; Hague, 1967, p. VIII.

⁴⁹ Тодорова - Пиргова, Ив. Кръговото интервю..., с. 90.

⁵⁰ Бубер, М. Аз и ти. Задушевният разговор. Варна, 1992, с. 3-5.

⁵¹ Райчева - Ганева, В. Идентичност и разказване. Дисертация. С., 1999, с. 5.

⁵² Чохаджиева, Г. Цит. съч., с. 26-49.

⁵³ Todorova - Pirgova, I. „Native“ Anthropologist: On the Bridge or At the Border. (под печат).

⁵⁴ Бокова, И. Личностна идентификация и фолклор. - Български фолклор. 1, 1993, с. 15.

⁵⁵ Става дума за споменатия вече изследователски проект на Института за фолклор при БАН - София, който има подзаглавие „Биография на опита“ и ще включва „разкази“ на фолклористи („Истории за теренната работа на ...“). Обръщането по скоро към образния, синтетически, отколкото към научния, аналитическия език се явява дълбоко закономерен процес, който продължава традициите на философската антропология, заложили от Гриол, Лейрис, Баланде, Леви - Строс и др. автори на дневници и наблюдения - повествования. Българската фолклористика също търси общуването с изучаваната култура, без което е невъзможно и нейното адекватно интерпретиране.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2.1.

НАСОКИ
за документирани – Великден

1. Как се е празнувал някога Великден (подготовката, храните, облеклото, обредите, празнуването, прескачането)?
2. Какви песни се пее и какви хора се играят? По кое време на деня? Различни ли са те за мегдана и за трапезата? Кой води хорото? Кой пее? Другите какво правят? Играят ли момите някаква игра ("Дрельо") специално за Великден?
3. Ходи ли се на църква? В кои дни? Какво се прави там? Защо? Кой е Исус Христос?
4. Ходи ли се на гости и у кого? Носи ли се нещо? Пее ли се, играе ли се? Какво?
5. Колко дни се празнува Великден? Какво е различното през различните дни?
6. Защо се казва Великден? А Възкресение? Престава ли се да го празнуват? Защо?
7. Какви са различията на празнуването едно време и сега?
8. Да се търси поне едно общо разказване на целия празник, за да се засекат всички въпроси и да се отворят нови, неотбелязани!
9. Да се наблюдава сегашен Великден в селището!

ПРИЛОЖЕНИЕ 2.

ВЪПРОСНИК
за документирани на бабаки (индивидуални личествени практики)

I. Бабацката

1. Откога живее тук? (места, приключения)
2. От кого зове бабацката? (предание, учение, откритие)
3. Кого и как е стъпало изучаването? (действие, думи, игри)
4. Вие ли може да стане баба? (жизнения, даденост)
5. За какво бие? (репертоар)
6. По какво се познава бабацката?
7. Кой са причините за бабацката? От къде идват бабацките?
8. Има ли други бабацки, които се правят с баба, които тя не знае?
9. Познава ли други бабацки?
10. Как гледат хората (бабацките, здравите) на бабацката (жестове, на външното)?
11. Може ли да се лекува човек, ако не верва?
12. Може ли да се лекуват малки? Защо?
13. Лекува ли малки деца, животни? Как?
14. Лекува ли без да е тук болни? Как?
15. Може ли да се лекуват роднини? Как?
16. Когато при казва обстоятелствата може да се изгуби "силата"?
17. Има ли си "свои" светли (празници)? Защо точно той?
18. Може ли да лекува с бабацки? Какво и как?
19. Кое е лекването при бабацката – думите, предметите, действията, личността, верата?
20. Разкажи някоя твоя "случай"! А нещо, които са ти разказвали за други бабацки?
21. Ще каже ли думите? Ще каже ли бабацката?

II. Бабацката

1. За какво бие? – името на бабацката.
2. По какво се познава? – смисълите на бабацката.
3. От по стана? – причините.
4. Как лекува? – техниките:
- На кого се бие (директно или посредствено)? Защо?
- Къде се бие (в къщи, на дворе, другаде)? Защо?
- По кое време (на деня, на седмицата и т.н.)? Защо?
- Какви думи казва? (Защо?) Как се изричат?
- Какви предмети използва? (Защо?)
- Какво прави? (Защо?)
- По колко пъти се прави; по колко пъти се казва?
- Кое лекува – думите, предметите, действията, бабацката?
- Има ли нещо, което се облича само заради бабацката?
- Говори ли се с бабацката по време на бабацката?
6. По какво се познава, че ще мина?
7. След бабацката болни как изглеждат? Велат ли му минава?
8. Има ли начини да се предпазва човек от тази бабацка? А от други бабацки?

3.

9. "Позна" ли се за бабацката? Как? С какво?
10. Ще ми биех ли? (Мога да ти кажа други бабацки, които аз знам)
11. Защо на думите (само, ако изрично се съгласи)?

III. Общи (за бабацката и "инструментите")

1. Който може да лекува, може ли и да "губи"?
2. Задавателно ли е да се от твоя ред на минаване и лечител? Вие ли може да правите "кака"? Как?
3. Как се познава бабацката?
4. От какво възможност стана бабацката? От къде идва?
5. Как се лекува – какви?
6. Кое се лекува – телото, думите ...?
7. С какво се лекува – с думи, с мисли, с вера, с енергия? (резионал!!!)
8. Кажи е Бог? А вера? А енергия?
9. Има ли друг свят (Ал, Рай, други планети)?
10. Има ли духове (какви са те)? Помогат или вредят?
11. Има ли ангели (какви са те)? А символни, вълнува, има (какви са те)?
12. Мислите причината ли вредят? Защо? Може ли да се разваля? Как? (случаи!!!)
13. Има ли интуиции? Как се разпознават? Какви вредят наймалк – морални, материални, телесни?
14. Твоята сила как дойде? Когато? А докога ще я имаш?
15. "Силата" за как живот ли е или може да се изгуби? При какви обстоятелства?
16. Кажи трябва да си, за да си лечител?
17. Хората как гледат на теб? На другите? (още!!!)
18. Ти как мислиш – мислиш ли и с (на всички) тези "кака"? Защо?

THE REVERSE PERSPECTIVE

(Theoretical and empirical aspects of the self experience in a regional ground
folkloristic research)

(Summary)

Galja Chohadzieva

The regional ground folkloristic research essentially is a network of communicative acts. The frequent contacts with the „informers“ (the bearers of the studied culture), when the explorer lives in the explored region, build a very special kind of communication and thus is impossible the position of „neutral observer“ to be taken only because stands behind impersonal instructive methods. It is totally

natural to build reflexive models of fieldwork. The resulting empiric sometimes lead to changes in the theory of the folkloristic fieldwork itself, of the folkloristic at all and in the accents of the humanitarian science.

This paper is an attempt to look in this interaction, by means of a totally concrete case - the self analyzes of own practice of a „Native“ explorer.

ПЕЧАТ НА ПЪРВИЯ АСЕНЕВЕЦ

ИВАН ЙОРДАНОВ

В края на 1185 г. в Търново избухва въстание, което поставя началото на възстановяването на българската държава. Основните писмени източници за това са византийски, при това доста противоречиви, което е причината за трайни дискусии относно характера на въстанието, произхода на водачите му и техните цели. Почти нищо материално, свързано с тези събития, не е достигнало до нас.

Наскоро в колекцията на Шуменския исторически музей постъпи нов и неизвестен досега оловен печат (моливдовул), който безспорно има връзка с действащите лица и началния етап на въстанието.¹

Ето и неговото описание (Обр. 1):

Л.: Надпис във вертикални редове: О-А-Г-І-о-ς || ΘΕ-ΟΔ-Ω-ΡΟ-С

Права фигура на св. Теодор представен във фас. Около главата му е гравиранимб чрез зрънчест кръг. Лицето е представено с всичките подробности, с висок и добре съхранен релеф. Брадата му е дълга, падаща на гърдите, но е островърха. Облечен е в ризница с добре и отчетливо видими люспи на бронята. Липсва наметало. Вместо нея тънка надиплена материя обхваща талията на ризницата и се спуска до коленете. С дясната ръка светецът се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит с триъгълна форма, опрян на земята.

Оп.:

+СФРА
ГНС:ΙΩΒΑ
СΗΛΕΩС
ΤΩΝΒΟΛ
ΓΑΡΟΝ
+

+ Σφρα-
γής 'Ιω(άννη) βα-
σηλεώς
τῶν βολ-
γάρων
+

+ Σφραγὶς 'Ιωάννη βασιλεύς τῶν βουλγάρων

Съхранява се в ИМ-Шумен, инв. № 14670. Намерен е от машинкаджия в крепостта до с. Добри дол, Пловдивско. Размери: на ядрото 35-36 мм, на самия печат 32 мм, дебелина 3.5 мм и тегло 28.70 г. Великолепен отпечатък, отлично

съхранен. Патината му е също добре съхранена. Единствената повреда се е получила от удар с острие, навярно от намервача, встрани от текста на опаката страна.

Моливдовулът е непубликуван и друг подобен не е известен.

Представеният печат е уникален. Надписът му е на гръцки и се отнася до владетеля - василевс на българите.

Обр. 1. Моливдовул на Асен.

а) Лицева страна. Исторически музей - Шумен, инв. № 14670.

б) Обратна страна. Исторически музей - Шумен, инв. № 14670.

в) Лицева страна. Рис. Ив. Йорданов

г) Обратна страна. Рис. Ив. Йорданов

Преди да пристъпим към опитите за идентифициране кой е този Йоан, е необходим коментар на неговото изображение и палеографията на буквите от текста.

При търсенето на паралели в иконографията на нашия печат прегледах всички публикувани печати с подобно изображение на св. Теодор. Изненада за

мен бе фактът, че поразително точни паралели намерих единствено върху печата на Йоан Кантакузин (Обр.2) - кесар и зет на императора Исаак II Ангел², разгромен от българите начело с Асен и Петър, събитие за което ще стане дума и по-долу. Близко до него е и изображението на св. Теодор върху печата на Андроник Кантакузин³ от същото време. Последният подчертава родството си с кесаря и следователно навярно се отнася до първообраз и негова реплика. От наличието на две еднакви изображения, при това много специфични, върху печатите на двама родственици би могло да се предполага, че това изображение на св. Теодор е копирано от някаква чудодейна или друга рядка икона, притежание на кесарят Йоан Кантакузин или на семейството му.

Обр. 2. Печат на Йоан Кантакузин.

а) Лицева страна.

б) Обратна страна.

Надписът върху опаката страна би трябвало да е метричен, но са налице редица отклонения както от граматичните правила, така и от палеографията на някои от буквите.

Така например буквата Ω от името Ἰωάννης наподобява българско **Ш**. По същия начин тя е повторена и при титлата βασηλεύς , докато при предлога τῶν се наблюдава стремежа тя да е закръглена отдолу. Буквата **В**, която върху византийските сфрагистични паметници до XII в. включително се изписва като латинско **R**, тук е затворена в единия случай, а в другия е ясно изразена **В**. Известни са обаче случаи на печати на едно и също лице - едните в края на XII в. и гравирани в столичното ателие, а други в началото на XIII, които видимо са правени в провинцията, то при тях **В** е по същия начин затворена отдолу. Необходимо е да уточня, че се касае за печати на византийски сановници съответно в периода преди 1203 г. и след тази дата, т. е. след превземането на Константинопол от латинците и редица византийски аристократи избягали в родовете си имения извън столицата.⁴

Етнонима βουλγάρων е изписан като βολγάρων . Има и други не така

съществени отклонения, които свидетелствуват за това, че гравьорът на матрицата от опаката страна не е ромеец и че тя е гравирана извън Константинопол. Това контрастира с лицевата страна, която е великолепно гравирана и изпълнена. Изображението е като че ли точно копие на познат образец. Датировката на печата според моите наблюдения, свързани с изображението и палеографията на буквите, е най-общо в края на XII и началото на XIII в.

Печатът е наистина уникален. Отнася се до български владетел, а надписът е на гръцки. Второто отклонение е фактът, че върху печата не е представено изображението на този владетел. На лицевата страна е представен закрилникът на този Йоан - св. Теодор, а на опаката надпис в хоризонтални редове.

Най-напред да се спрем на въпроса, защо липсва изображение на владетеля и познати ли са подобни случаи:

Такива случаи са познати както в средновековна България, така и във Византия.

В България липсва изображението на владетеля върху печатите на Борис-Михаил (866-889) и Симеон (893-913) като архонти на България, но са представени Христос и Богородица.⁵ Липсва изображение на владетеля и върху видимо фалшивия печат на Калоян като цар на българите.⁶ Няма съмнение обаче, че този достигнал до нас загадъчен фалшификат е копие или реплика от неизвестен за нас оригинал.

Във Византия най-близък паралел е моливдовулът на Теодор Дука Ласкарис - император и син на император (1254-1258)⁷. При него на лицевата страна е представена права фигура на св. Теодор Стратилат с подобна иконография, както при нашия случай. Необичайността на този печат е причината изследвачите да си зададат въпроса, дали той не е от времето преди смъртта на Йоан Дука Ватаци (1222-1254) и да се отнася до съимператор. Въобще прави впечатление, че образът на владетеля отсъства, когато неговият ранг не е напълно равностоен на този на традиционния василевс.

Тези паралели позволяват да допуснем съществуването на подобен български владетелски печат, но без изображение на самия владетел. Във Византия по това време без владетелско изображение са печатите на деспотите и кесарите, съответно вторият и трети по ранг в империята сановник.

Сега да преминем към опитите за идентифициране собственика на печата : Йоан василевс на българите:

Кой е той и защо надписът му е на гръцки език?

В българската история от края на XII и в началото на XIII в. според достигналите до нас писмени извори биха могли да се посочат няколко Йоановци, които са били владетели на българите или претенденти за такива.

1. Йоан Асен I (1186-1196).⁸

Добре известен в българската история. Сведенията за него идват предимно от „Историята“ на Никита Хониат и по-късните нейни преписи. Те са позволили

редица заключения, повечето от които са в сферата на хипотезите. Приема се, че още в началото на въстанието Йоан Асен е бил обявен за съвладетел на брат си Тодор-Петър. Допуска се, че кръщелното му име е било Йоан, а Асен - народността.

Все пак да проследим случаите, когато става дума за мястото на всеки един от братята по време на въстанието и след това:

1185 г. (26 октомври) - на другия ден след осветяването на храма:

според Н. Хониат : „А единия от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки.“⁹

според Т. Скутариот: „А първият от братята Петър си поставил и венец на главата, а на краката червени сандали, като се нарекъл цар на българите (βασιλέα βουλγάρων)“.¹⁰

След като съществува съвпадение в иконографския сюжет единствено между печатите на кесаря Йоан Кантакузин и Йоан василевса на българите, логично е да потърсим някаква връзка между тях.

След обявяване на въстанието в Търново и първите успешни действия последвала и реакцията на Константинопол. За главнокомандуващ византийската армия срещу въстаниците бил назначен севастократор Йоан Ангел - чичо на императора, но тъй като скоро той бил заподозрян в измяна и узурпация, бил отстранен от поста си. „Военното ръководство, както заявява Никита Хониат, приел кесарят Йоан Кантакузин, който бил женен за сестрата на императора.“ Той бил човек с богат опит..., но тогава не ръководел добре войната срещу власите... разположил лагера си сред полето, не поставил бдителни постове или стражи и не направил вал. И тъй варварите го нападнали през нощта - той едва се спасил, а войската му пострадала много,И тъй след като ромеите, победени, бягали, варварите ограбили всичките им шатри и златотканите одежди на кесар, които се отличавали с тъмносините си багри, а също и знамената. Петър и Асен ги облекли, като тръгнали пред войската си.“

Този епизод внася известен смут сред изследвачите: Според П. Петров очевидно става дума за някакво объркване, Петър е бил коронясан преди това и едва ли би облякъл кесарската хламида. Възможно е, продължава същият автор, единият от братята да е наметнал кесарската хламида, като по този начин се преследвал психологически ефект, за да се покаже победата над византийската армия.¹¹

Относно титулт на Петър сведения намираме в хрониките на Третия кръстоносен поход. При Адрианопол (в края на 1189 и началото на 1190 г.), където протичали сложни преговори между Фридрих I Барбароса и пратениците на византийския император, се съобщава и за българско пратеничество:

Според *Historia peregrinorum* „...Калопетър изпрати посолство в Адрианопол. Той молеше императора да положи на главата му ...диадемата на гръцкото царство (diadema regni Grecie) “.¹²

Според *Expedition Friderici I*, „Докато се вършеше това, Калопетър, господарят

на власите и на по-голямата част от българите в градините на Тракия, който се наричаше император и изискваше от римския император да му възложи императорската корона на гръцкото кралство (*coronam imperialem regni Grecie*) ...¹³

Необходимо е дапомним, че Петър се е наричал император и искал да му се възложи императорската корона на гръцкото царство, т. е. да бъде признат за василевс на ромеите.

Относно мястото на двамата братя във въстанието и след възстановяването на държавата се дискутира. Едни автори приемат, че още в началото на въстанието Йоан Асен е приел царската корона и царската титла, други допускат, че това е станало значително по-късно, в 1188, 1190 или 1191 г.

Съвременникът на това събитие Никита Хониат недвусмислено говори: ... „А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки“, но не съобщава за какъв се е провъзгласил Петър. Когато византийски хронист съобщава подобни действия, то обикновено става дума за узурпатор.

Поради обстоятелството, че на престола в Константинопол се възцарява един узурпатор Исак Ангел, то в различни части на империята се появяват претенденти за престола - Теодор Мангафа във Филаделфия, Исак Комнин на о-в Кипър и пр., а на Север от Хемус за василевс на ромеите се провъзгласил единият от братята Теодор.

В Теодор Скутариот, чиято „Обзорна хроника“ е написана един век по-късно, се уточнява :..., А първият от братята Петър си поставил и венец на главата, а на краката червени сандали, като се нарекъл цар на българите (*βασιλεα βουλγάρων*)“. За Скутариот, творил 100 години по-късно от тези събития и когато българската държава е една реалност и нейните владетели се титулуват царе, т.е. василевси, е очаквано да уточни, че се отнася до провъзгласяване на български владетели, докато за съвременника им Хониат братята са узурпатори.

Заедно с това и двамата автори непрекъснато изтъкват ръководната роля във военните действия на другия брат, наречен Асен. След като не е посочена изрично титлата на Асен (деспот или кесар), би могло да се предполага за съвладелски институт, практика добре позната във Византия, когато имаме повече от един император. В случая обаче новият печат подсказва една друга възможност. Теодор-Петър е бил обявен за василевс на ромеите, а Йоан Асен за василевс на един от народите в тази империя - българския¹⁴.

За императорските амбиции на Теодор-Петър свидетелствуват и достигналите до нас негови монети. Надписът върху тях, който също е на гръцки език и досега не намери еднозначно разчитане, в светлината на новия печат би следвало да се чете *+Θ(ε)δδ(ωρος) βασιλεύς Ῥωμαίων*.¹⁵

Все пак кога Йоан Асен е бил обявен за съвладетел или въобще за василевс на българите. Една отправна точка е разгромът на Йоан Кантакузин и пленяването на неговите дрехи и инсигнии. Кесарят във Византия идва от римския *caesar* и е вторият по ранг след императора. В българската рангова

Йерархия не е имало подобен титул. Кесар е по-ранна реминисценция на цѣсарь и царь. Може би именно Йоан Асен е наметнал кесарската златотъкана хламида и другите инсигнии през февруари 1186 г. и именно тогава е бил обявен за владетел на българите (цѣсарь или царь възгарѡм, т. е. βασιλεὺς τῶν βουλγάρων). От печата на втория от братята констатираме, че той навярно е намерил в палатката на кесаря Йоан Кантакузин скъпоценната икона, за която стана дума по-горе, или пък самия булотирион на кесаря. Йоан Асен е наредил да бъде копирано изображението от лицевата му страна върху своя печат. По този начин той не само се е снабдил с великолепно изображение на лицевата страна на печатът си, но което е по-важното - по този начин е демонстрирал, че св. Теодор е лишил от закрилата си кесаря Йоан Кантакузин, връчвайки победата на Йоан василевс на българите. В това наистина се крие психологически ефект и идеологически заряд. Надписът е на гръцки, защото в началния период на въстанието церемониалът и титулите ще са били византийски. До кога е продължило това двувластие, е трудно да се отговори, но до 1189-1190 г. Теодор - Петър е βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων или според западната титулатура Imperator Graecorum. Може би след преминаване на кръстоносците и програмата максимум на братята не се е реализирала, Петър се е оттеглил в Преслав, запазвайки титула си василевс (цар), а начело на българската държава е застанал Йоан Асен, титулвайки се вече на български - царь възгарѡм и приемайки за свой закрилник св. Димитър Солунски. Този факт е отразен върху неговите по-късни печати, които вече са на български.¹⁶

2. Иванко (Йоан) 1196-1197 г.¹⁷

Името Иванко, според Н. Хониат, идвало от Йоан.¹⁸ Същия застанал начело на съзаклатието срещу Йоан Асен I. Заговорът е бил успешен и царят убит от Иванко. Би могло да се очаква, че след убийството на Йоан Асен Иванко се е провъзгласил за владетел (цар, василевс) на българите. Привържениците му, по-думите на същия Н. Хониат, твърдели, че „те щели да управляват по-справедливо и по-законно от Асен“¹⁹, но събитията взели друга посока. Иванко се принудил да избяга при византийците и бил назначен за управител на Филипополска област. С това обаче претенциите му за престола не ще да са били прекратени и не е изключено той да се е представял във византийското общество като василевс на българите. Намирането на моливдовула му в крепостта до дн. с. Добри дол е съвсем уместно. Тази крепост е била гранична на неговите владения.

3. Калоян (Йоан) 1197-1207 г.²⁰

Третият от братята в изворите се нарича Йоан, Йоаница или Йоанис, но официалното му име е Калоян. За съществуването му научаваме за пръв път през 1188 г., когато е бил взет за заложник. След убийството на брат си Йоан Асен в 1196 г. той е заел неговото място в управлението, а навярно и в йерархията. В писмата си до папа Иннокентий той се титулува Imperator

Bulgarorum, което има същото значение както βασιλεὺς τῶν βουλγάρων. Не е за подценяване и информацията от печата на същия Калоян, достигнал до нас в очевидно фалшив отпечатък. При него на лицевата страна е представено изображение на Богородица, а на опаката - надпис на кирилица Калѡѡи царь възгарѡѡи. Ако допуснем, че печатът е бил негов, възниква въпросът кой период от дейността му би отразявал и защо е на гръцки език. Най-приемливо е печатът да отразява времето на неговото заложенничество във Византия. Като трети от братята в очите на византийците той би могъл да е един от василевсите на българите и именно като такъв да се е афиширал Калоян (Йоан).

До тук изложихме възможностите, макар и теоретични, с които би могло да се идентифицира лицето, стоящо зад разглеждания печат.

Сигурното в тези разсъждения е фактът, че печатът е автентичен и при всички случаи свързан с българската държава в началния период от нейното възстановяване в края на XII в.

И ако трябва да отдам някакви предпочитания, ще изтъкна, че от изброените по-горе възможни Йоановци данните на печата (иконографски и текст) най-добре отговарят на личността на брата на Петър (Теодор) - Йоан Асен I.

Б Е Л Е Ж И

¹ Ползвам се от възможността да благодаря на Жена Жекова, зав. нумизматичния фонд на музея в Шумен за предоставената находка.

² Oikonomides, N. A collection of dated Byzantine Seals, Washington, 1986, no. 123.

³ Лихачев, Н. П. Моливдовулы греческого востока, М., 1991, Табл. LXII, 2.

⁴ Йорданов, Й. Печати на византийски севасти от територията на България. - Нумизматика и сфрагистика, 2, 1998, 30-31, № 35.

⁵ Мушмов, Н. А. Монетите и печатите на българските царе, С., 1925, с. 157; Юркова, Й. Средновековни български печати. - Български средновековни монети и печати, С., 1990, 24-29, табл. I, 4-5; Йорданов, И. Печатите на преславските владетели (893-971), С., 1993, № 1-7.

⁶ Моуълтов, N. Un sceau en plomb du tsar Kaloyan (1196-1207). - Byzantinoslavica, IV, 1932, 135-138.

⁷ Oikonomides, Dated, no. 135.

⁸ Божилов, И. Асеновци (1186-1460). Генеалогия и просопография, С., 1985, 27-40, № 1.

⁹ Niicetae Choniatae, Historia, превод в ГИБИ, 11, С., 1983, с. 27.

¹⁰ Theodorus Skutariota, Compendium chronicum, превод в ГИБИ, 7, С., 1971, с. 244

¹¹ Петров, П. Възстановяване на българската държава 1185-1197, С., 1985, с. 115, бел. 13.

¹² Historia peregrinorum, превод в ЛИБИ, 2, С., 1965, с. 241.

¹³ Historia de expeditione Friderici imperatoris, превод в ЛИБИ, 2, с. 279.

¹⁴ За едно подобно разделяне на властта между родственици - баща и син, може да се види макар и значително по-късно в съседна Сърбия, когато Стефан Душан се провъзгласява за βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρομανίας и поема управлението на завладените византийски територии, докато управлението на коренните сръбски земи той поверява на синът си Урош, вж.: Острогорски, Г. История на византийската държава, 1998, 658-660.

¹⁵ За тези монети виж: Йорданов, И. Още веднъж за монетите на Теодор-Петър. - Нумизматика, 4, 1982, 17-25; Bendall, S. and Morrisson, C., „Theodore-Pier, Theodore Branas ou Theodore Mankaphas?“ RN, 36, 1994, 170-180; Мутафов, В. Койчев, А. Азманов, Б.

Колективна находка от Поморие с билонови скифати от XII в., свързана с монетосеченето на цар Теодор-Петър.- Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995-1997, 127-153.

¹⁶ **Мушмов, Н. А.** Монетите и печатите, № 243; **Юркова** Средновековни печати, 50-51. В последната публикация се изразяват съмнения относно датировката на този печат, но дори и да е изработен по-късно в XIV в., то гравьорът при всички случаи е следвал някакъв първообраз.

¹⁷ **Божилков, И.** Асеновци, 33-34; **Петров,** Възстановяване на българската държава, 264-265.

¹⁸ **Choniatae**, превод в ГИБИ, 11, с. 50.

¹⁹ Пак там, с. 51.

²⁰ **Божилков, И.** Асеновци, № 3.

THE SEAL OF THE FIRST ASSENID (Summary)

Ivan Jordanov

The article presents a newly found lead seal with inscription in Greek: "Seal of John basileus ton bulgaron."

The seal is indeed quite unique. It is associated with the Bulgarian ruler, but the inscription is in Greek.

Who John, basileus of the Bulgarians? And why is his inscription in Greek?

In Bulgarian history at the end of the XII and beginning of the XIII c., there were several Johns who ruled Bulgaria or had pretensions to the throne: 1. John Asen (1186-1196); 2. Ibankos (John) 1196-1197; 3. Kaloyan (John) 1197-1207.

From the various possible Johns mentioned in the sources, the brother of Peter - Theodore, John Asen, corresponds best to the data of the seal.

It follows that this seal is of the founder of the Assenid dynasty.

МЕТРОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА МЕРКИТЕ ЗА ДЪЛЖИНА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX-XIV ВЕК

СВЕТЛА АТАНАСОВА

Появата на измерванията и тяхното историческо развитие протичат в тясна връзка с обективните потребности на обществото. Измерванията се отнасят към източниците на материалната култура на човешката цивилизация. В наши дни те се явяват основен показател за промишлената култура на нациите. Възникнали във връзка с необходимостта от измервания на разстояния и площи в земеделието и строителството, първите примитивни мерки са индивидуални, свързани с части от човешкото тяло: педя, лакът, стъпка и т. н. През XIV в. с развитието на занаятите, науката, изкуствата и архитектурата се разширява тяхното използване и се увеличава разнообразието им.¹

Това обаче неминуемо води до затруднения и недоразумения в измерванията. Единиците за дължина първоначално са субективни, но по-късно започват да приемат постоянна форма чрез изграждане на определен еталон.² Започва процес на уеднаквяване на мерките за дължина в средиземноморския регион чрез установяване на определени зависимости между различните величини и техните количествени съотношения. Няма изградено единно становище за използваните мерни единици в България през средните векове. В Средновековната българска държава официално е въведена гръко-римската система за отчитане на времето. Недостатъчно проучен обаче остава въпросът относно използваните мерки за дължина, площ, вместимост и т. н., свързани с линейните измервания. Приема се твърдението, че в практиката е утвърдена късно-римската и ранно-византийската измервателна система.

Изследователите в областта на съвременната метрология Иван Темнисков³, Иван Николов⁴, Христина Стойчева⁵ в свои публикации правят исторически преглед на развитието на метрологията в България. Те се спират и на мерките за дължина, без да разглеждат конкретно определен исторически период. В последните години Емилия Гугова популяризира първия закон за мерките и теглилките в България, приет през 1888 г. от Петото обикновено народно събрание, заседавало в Търново.⁶ В историческата литература проблемът, свързан с техническата култура и измервателните умения на българите през средните векове, е частично интерпретиран. Липсва едно цялостно и задълбочено изследване. Настоящата работа на базата на метрологичната характеристика е опит за систематизиране на мерките за дължина в периода

IX-XIV в. и техните количествени съотношения. Основна информация за техническата култура на българите през този период получаваме от историческите извори: епиграфски паметници от IX в., дарствени грамоти на български и сръбски владетели от XIII-XIV в., договори и писма, отразяващи външнотърговските връзки на България с италианските републики. Те могат да бъдат разглеждани и в този аспект на историческото познание.

Милята като основна мярка за дължина през IX-XIV в. се споменава в „Хроника“ на Теофан Изповедник от IX в. „В началото на месец юни 813 г. Крум, вождът на българите излязъл със своите войски, подозирайки, че християните са твърде много. А когато се разположил на стан във Версиникия (при Одрин) на около 30 мили от императорския стан“, т. е. крепостта отстои на 60 км от лагера на ромеите.⁷ Според ранновизантийската измервателна система милята има 7 ½ стадия, 45 плетъра, 450 остена, 750 разтега, 1500 крачки, 9000 лакътя, 4500 стъпки.⁸ Разлика в количествено отношение между милята от късноримската и ранновизантийската измервателна система няма. Съотношението ѝ към съвременната метрична система е следното: 1 миля се равнява на близо 2 км. Едно от подразделенията на милята е разтегът. В част от Търновския надпис върху колоната на хан Омуртаг, датирана от IX в., се чете: „Измерих разстоянието и направих на средата могила и от самата среда на могилата до стария ми дворец има 20 000 разтега и до Дунав има 20 000 разтега“. Строителният надпис дава информация за практическите и земемерни умения на българите. Разстоянията са дадени в разтег (на гръцки оргия, според интерпретацията на историческия извор от Гюзелев). Древногръцката оргия има различни стойности. Атическата оргия е равна на 1,78 м. Съществува още една, наречена царска, която е по-дълга и е равна на 2,10-2,13 м. Втората е заимствана от Египет и намира широко разпространение по-късно във Византия. Базирайки се на византийската измервателна система, разтегът се съдържа в 2 крачки, 4 лакътя, 6 стъпки, 24 ръце. Според гръцките и римските мерки за дължина стъпката варира от 0,27 м до 0,35 м. Един разтег е 2,10 м, т. е. една царска оргия. Приемайки като мярка за дължина разтега, тъждествен на царската оргия, измереното разстояние ще бъде около 84 км.⁹

В Средновековната българска държава освен като мярка за дължина разтегът се употребява в съотношение с основната мярка за площ и вместимост модия. Един модий земя е равен на 288 разтега.¹⁰

Лакътят като мерна единица се използва в древна Гърция и Рим, възприема се във Византия и намира приложение в България. Нотариален акт от епохата на Византийското владичество XI-XII в., съхраняван във Ватиканската апостолическа библиотека, гласи: „Аз Добрината подарих детето си на попа, а получих нива на „Добри гости“ до Дражиловите ниви... защото той ми подари също 7 лакътя памучно платно и 5 ленено и 3 къбела пшеница.“¹¹

Според установената система от мерки и теглилки лакътят е равен на 1,5 стъпки, 6 ръце, 24 пръста. Приравнен към съвременната метрична система е равен на около 50 см. Къбелът споменат в документа се явява мярка за площ,

обем и вместимост и намира приложение и през следващите векове. Няма съмнение, че съществуват определени мерни системи. Архиепископ Вилхелм Тирски съобщава, че през 1096 г. византийската власт сдобила кръстоносците на Валтер Голтака с пари и им разрешила на пазара в Средец да купуват храни по точни мерки и теглилки.¹²

В периода IX-XI в. установените мерки за дължина са подчинени на гръко-римската и ранновизантийската измервателна система. През следващите векове обаче наред с установените мерки за дължина: миля, разтег, лакът, които продължават да се използват, се споменават и други мерни единици като преход, един ден път, които се доближават до произволните мерки. Тяхното обяснение би следвало да се търси в друга посока. Наред с установените мерки и теглилки съществуват случайни произволни мерки плод на народната изобретателност и техните представи за разстояние. Като интересен факт можем да посочим, че във Франция през средните векове всеки феодал имал право да установява собствени мерки и теглилки.

Съчинението „География“ на арабския писател Идриси от 1153 г. е важен исторически извор за географията на Балканския полуостров. Описвайки българските градове с цел намиране по-добри пазари за западните търговци, той прави следните измервания: „От град Атруби (Пирот) до град Атралиса (София) споменат по-горе в пети климат има 40 мили“.

„От град Истубуни (Ихтиман) до град Акранус (Крън) има шест прехода.“

„От Атралиса (София) до град Истубуни (Ихтиман) има един ден (път).“

„От него Батарни (Петрин) до град Бурфанту (Провадия) в западна посока има 30 мили, които се равняват на един ден (път).¹³

Обобщавайки неговите наблюдения, следва да отбележим, че един ден път е равен на 30-40 мили, равни на 60 км конски ход. Интерес представлява мярката за дължина преход, чиято числена стойност не е изяснена. Вероятно се касае за човешки ход, а не конски. С подобни мерки за дължина си служат българите през Възраждането. Километровите измервания не са познати. За мярка се използва човешкият или конският ход, изразен във време „един ден ход“ около 30 км или „един ден с кон“ около 60 км. Преходът отразява разстояния, свързани с голям интервал от време. Мярката за дължина, използвана през XII век, вероятно е тждествена на произволните мерки, използвани през Възраждането. Наименованието е различно, но в нея е вложено същото съдържание и числена стойност. През XIII-XIV век най-често употребяваните мерки за дължина са милята и лакътят.

В едно италианско ръководство по корабоплаване за Средиземноморския басейн и Черно море от 1250-1300 г. милята се използва за определяне на разстояния между морски пристанища. В този документ не се споменава българите да използват други мерки за километрични измервания различни от тези на държавите в Средиземноморския басейн.¹⁴ Това потвърждава факта, че средновековната българска държава се интегрира към установените международни мерки за дължина. Най-пълна представа обаче за използваните

мерни единици се добива през XIV век от външнотърговските връзки на България с италианските републики. В писмо, адресирано до видинския търговец Марин Бунич, се споменават „четири топа плат продадени от тях на същия Марин по четири гроша и 20 парволи за всеки лакът, общо 179 лакътя.“¹⁵

През средните векове съществуват контролни органи, които съблюдават за правилното използване на мерките и теглилките. В административната уредба на българската държава през IX-XI век липсва ясно разграничаване на длъжностите от военно и гражданско естество. Длъжностните лица изпълняват разнообразни по характер функции.¹⁶ В това отношение административният механизъм се отличава от този на Византия в същия период. По подобие на древна Гърция византийското законодателство предвижда специални длъжности: епискепти или епопти, които били длъжни да проверяват мерките и теглилките, използвани от цариградските търговци.¹⁷ През XIII-XIV век чиновническата мрежа в България се разширява и функциите на отделните служители започват да се разграничават.¹⁸ Няма конкретни исторически факти, които да доказват съществуването на държавни служители, контролиращи мерките и теглилките по подобие на Византия. Сходството между общественоекономическото развитие и чиновническата мрежа на балканските държави под влияние на византийската държавна уредба и икономическа система води до извода, че наред с възприетата ранновизантийска измервателна система са утвърдени и всички механизми, свързани с контрола по изпълнението ѝ. През XIV век на българските пазари се появява стандартизирано производство. Намерени са голям брой златарски изделия напълно еднакви по форма и изработка.¹⁹ На практика това са първи опити за създаване на типове стандарти.

От направеното историческо проучване мерките за дължина, употребявани през IX-XIV век²⁰, се налага изводът, че в материалната култура на българите битуват обективни и субективни мерки за дължина. Първите са заимствани от ранновизантийската измервателна система, която в основната си част преповтаря древногръцката и късноримската система за мерки и теглилки. Техните количествени съотношения и разликите между отделните величини са регламентирани от средновековното законодателство. Случайните или субективни мерки макар и по-рядко използвани не са систематизирани. Произволните мерки се явяват резултат от изградената представа в народната култура за заобикалящата среда. Едва през XVII век в Англия е направен първият опит за уеднаквяване и узаконяване на някои от разпространените субективни мерки. През Възраждането българите продължават да си служат с някои мерки, установени през Средновековието.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Златарев, П. Метрологията в България, Сб. 100 години българска метрология 1888-1988 г., С 1988, с. 4.

² Върбанов, В. Развитие на линейните и ъглови измервания в България, Сб. 100 години българска метрология 1888-1988 г., С 1988, с. 20.

- ³ Темнисков, И. Основи на метрологията, С, 1977.
- ⁴ Николов, И. Основи на метрологията, С 1991.
- ⁵ Стойчева, Х. Основни въпроси на метрологията, С 1985.
- ⁶ Гугова, Е. Тук се слага началото на метричната система у нас, в. „Борба“ 96, 19. 05. 1995.
- ⁷ Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници, С, 1981, с. 41. Христоматия по история на България, т. I, С, 1978, с. 101.
- ⁸ Ангелов, Д., П. Тивчев, Подбрани извори за историята на Византия, С, 1974, с. 96.
- ⁹ Бешевлиев, В. Цит. съч. с. 119-127, Христоматия по история на България, т. I, С, 1978, с. 133.
- ¹⁰ Ангелов, Д., П. Тивчев...с. 96.
- ¹¹ Цит. съч., с. 437.
- ¹² История на България, т. III, С, 1982, с. 60.
- ¹³ Цит. съч., с. 429-434.
- ¹⁴ Пак там, т. II, с. 220-221.
- ¹⁵ Пак там, с. 226.
- ¹⁶ История на България, т. II, С 1982, с. 172.
- ¹⁷ Ангелов, Д. История на Византия, т. II, С, 1963, с. 39.
- ¹⁸ История на България, т. III, С, 1982, с. 262.
- ¹⁹ Пак там, с. 226.
- ²⁰ Използвам възможността да изкажа благодарност на д-р Христо Харитонов за насоките при разработката на този материал.

METRIC CHARACTERISTICS OF THE LINEAR MEASURES IN BULGARIA IX-XIV CC (Summary)

Svetla Atanassova

In the IX-XIV cc there are objective and subjective linear measures in the Bulgarians material culture. The objective ones are borrowed from the Early Byzantine measuring system and regulated by the medieval legislation. The Fortuitous measures are used rarely. They are not systemized and are a result of the people's inventiveness.

Translated by Yanka Serafimova

КЪМ ВЪПРОСА ЗА РОДОСЛОВИЕТО НА ТЪРНОВЕЦА ХАДЖИ НИКОЛИ

ТЯНКА МИНЧЕВА

Видният търговец, бореца за църковна независимост и благодетел на просветното дело през Възраждането - Хаджи Николи Д. Минчоолу, е роден на 17. II. 1826 година в Търново.¹ Потомък е на стара градска фамилия, известна още от XVII век. Началото на рода му се свързва с името на Мингуш, роден 1690 година. Той имал син Минчо. Синът на Минчо също се казвал Мингуш. Мингуш също имал син - Димо, роден 1795 година, който посетил Божи гроб и станал хаджия - Хаджи Димо. Хаджи Димо свързал живота си със Зафирица и от брака им се раждат две деца - Анастасия и Никола.² Той бил строг, буден и честолобив българин. Семейството му се радвало на почит и уважение от страна на местното гражданство, показател за което е и изборът му за член на общинската управа.³ Знае се, че Хаджи Димо и баща му Мингуш са първите търговци - кожухари в Търново. Дъщеря му Анастасия се омъжила за богатия търговец Хаджи Павли, от брака си с когото има един син - Никола, учител по професия.

Много грижи Хаджи Димо положил за образованието и възпитанието на сина си Никола (Хаджи Николи). До 16-годишната си възраст той бил обучаван на гръцки, но същевременно тайно вземал уроци и по български език при учителя поп Евтим, който бил голям родолюбец.⁴ Поп Евтим успял да посее в душата на юношата любов към всичко българско. Младите българи, според него, трябвало да се учат „що сме били и ний някога като народ“, тъй като надеждите за прогонването на гръцките владци се възлагали на тях.

След като приключва с учението в родния си град, Никола - синът на Хаджи Димо, завършва френски колеж в Цариград, посещава Божи гроб и става хаджия - Хаджи Николи, а след това под вещото ръководство на дядо си Мингуш и баща си Хаджи Димо усвоява тънкостите на търговския занаят. На 20-годишна възраст той разполагал вече със значим капитал, чувствал се икономически стабилен и зрял за семеен живот.

Хаджи Николи взема за съпруга Пенка - момиче от града, единствена дъщеря на големия търновски търговец - ангросист Хаджи Минчо.⁵ Тази женитба му осигурява добра възможност да разгъне още повече търговската си дейност, да наложи името си на крупен търговец. Наскоро обаче след сватбата им умира майката на Пенка и баща ѝ се оженил за Челебиянковата Кинка. Женитбата на

Хаджи Минчо не променя отношението му към младото семейство. Той продължил да го подпомага както преди, а Пенка ражда на Хаджи Николи шест деца.

Женитбата на Хаджи Николи с Пенка съвпада с времето, когато в старата столица Търново кипи бурен живот. По това време борбата срещу гръцкия владика Неофит е в разгара си. Дейно участва в нея и Хаджи Николи.⁶ Начело на антивладишката партия, заедно с П. Р. Славейков, Н. Евтимов, Андрей Робовски, В. Берон, Цвятко Недюв, Н. Златарски, поп Йовчо и др., той организира серия от акции срещу гръцкия владика, които спомагат за прогонването му от града.⁷

През 1856 година Хаджи Николи се премества в Цариград и тук още по-дейно се включва в организираната борба за църковна независимост. Чрез Никола Златарски, с когото е в редовна кореспонденция, той живо следи събитията в родния си град. В същото време, в съдружие с предприемчиви българи, като Евстати Селвели, отваря търговски кантори в Търново, Триест, Букурещ, Виена, Одеса и Цариград.⁸ Най-голям капитал Хаджи Николи и съдружниците му натрупват по време на Кримската война (1853-1856). За съжаление скоро след войната семейството му преживява голяма трагедия - убиват бащата на Пенка. По Петрови заговезни - 22. V. 1855 г., Хаджи Мехмед Караманлията вбесен, че Хаджи Минчо „ортак турчин не рачи“ при събирането на беглика, подкупва теляците от банята „Башхамам“ - Ялмуз и Абдулрахман да го убият. На 22. V. 1855 г. Хаджи Минчо отива с жена си да заговява в колибата на бабалъка си Челеби Янко, която се намирала в местността „Мармарлия“. С тях била и слугинята им. След вечерята тримата си тръгват за града, но файтонът им бил нападат из засада. Хаджи Минчо бил убит, а Кинка - ранена в ръката. Съдът осъжда наемните убийци на 8 години затвор, а моралният убиец на 7 години.⁹

След убийството на Хаджи Минчо цялото му богатство - пари и недвижими имоти, наследява единствената му дъщеря Хаджи Пенка, съпругата на Хаджи Николи. От страх същата участ да не сполети и тяхното семейство Хаджи Николи и Пенка се преместват с децата в Цариград, но тук ги сполетява още по-голямо нещастие. В един кратък период умират Пенка и шестте деца. Единствен наследник на огромното Хаджиминчово богатство остава Хаджи Николи. Днес за него напомня една голяма икона на Света Богородица с Младенеца, съхраняваща се в Основния фонд на отдел „Християнско изкуство“ на Исторически

Икона „Богородица Одигитрия“, инв. № 583, отдел „Християнско изкуство“, РИМ - В. Търново.

музей гр. Велико Търново.¹⁰ В долната част на иконата е изписан текста:

**"СІА ИКОНА ИСКУПИ ХАЦИ МИНЧО ЦАЧУВЪ ИЗ ДРАОВО,
ПРИСЕЛЕНІЕ У ТАРНОВО 1851"**

През 1862 година Хаджи Николи се задомява втори път - взема за съпруга пак момиче от родния си град - Мария, дъщеря на Ради Маждрака.¹¹ Три години след женитбата си той преживява нова трагедия. През 1865 година, бременна с трето дете, Мария се разболява от холера и умира в момент, когато той е в Търново. Двете им деца - Христо и Бонка, остават на грижите на баща си. Христо наследява търговската дейност на баща си и през 1907 г. работи като пръв секретар на Българското търговско агентство в Битоля. Той не се жени и не оставя наследници. Бонка свързва живота си с изявения общественик, политик, председател на XIII-то Обикновено Народно събрание - Добри Петков. От брака им се раждат 6 деца: Никола, Петко, Мария, Христо, Цветана и Стефан. Първото им дете Никола (1884-1886) умира на двегодишна възраст; Второто - Петко (1885-1958) завършва право. Женен е за Мария Монтас, от брака си с която има 1 дете - дъщеря Надежда, родена 1917 г. Тя е женена за Богдан Дадов и също има 1 дете - син Иван, по професия инженер; Третото - дъщеря им Мария (1885-1975) става съпруга на директора на Народната библиотека Райко Райчев. Тя има едно дете - Добринка, родена 1922 г., филолог по професия, женена за Асен Александров, от брака си с когото има 3 деца - Боряна, родена 1948 г., музиколог, неомъжена; Андрей - роден 1952 г., женен за Маргарита Маринова, баща на 1 дете - Боряна, родена 1977 г.; Добрин - роден 1957 година. Четвъртото дете на Бонка и Добри Петкови е синът им Христо - роден 1893 г., юрист по професия, женен за певицата Цветана Зографова, от брака си с която има 1 дете - Добрин (1923-1987), женен за народната артистка - диригент Вера Петрова. Добрин и Вера имат 2 деца - Анна и Христо. Анна е родена 1940 г., архитект по професия, женена е за Димитър Пенкин - електроинженер, от брака с когото има 2 деца - Яна, родена 1976 г. и Александър, роден 1978 г.; Петото дете на Бонка и Добри е дъщеря им Цветана, родена 1901 г., женена е за д-р Исак Джераси. Тя има две деца - Елена, родена 1929 г., доцент-стоматолог, неомъжена, и Вера - родена 1936 г., доцент-фармацевт, женена за Кирил Боянов, доктор на техническите науки. Вера и Кирил имат 1 дете - Любен, роден 1961 г.; Шестото дете на Бонка е синът ѝ Стефан - роден 1903 г., убит през септември 1944 г., неженен.

Девет години след смъртта на Мария Хаджи Николи се завръща в родния си град и се жени трети път. На 17. X. 1873 г. той сключва брак с дъщерята на Янко Белински - Катинка¹², която е с 32 години по-млада от него. Кум им става Денчо Ловчалията.

От брака си с Катинка Хаджи Николи има 7 деца: Иван, Димо, Мария, Зафира, Мария, Николай и Светослав. Първородният им син Иван е роден 1878 г. в Цариград. Гимназиално образование завършва в Търново, а след това медицина

в Монпелие - Франция. Специализира гинекология в Париж. Женен е за Тотка Кайтазова, от брака с която има 2 деца - Никола и Васил. Никола е роден 1921 г., по професия е инженер - химик. Не се жени и не оставя наследници. Умира в родния си град София през 1947 г. Вторият син на д-р Иван Николиев - Васил, е роден 1923 г. Той наследява бащината си професия - завършва медицина. Женен е за Павлина Николова, филолог по професия. Има един син - Иван, също лекар, роден 1956 г., женен за Дария Крачунова, историк по професия. Иван и Дария имат 1 дете - Васил, роден 1985 г. Той е най-малкият представител на рода на Хаджи Николи по мъжка линия.

Първородният син на Катинка и Хаджи Николи - Иван, умира 1957 г. Вторият им син Димо е роден на 24. XI. 1879 г. в Търново.¹³ Кръстник му е Севасти Калчов. Димо не се жени и не оставя потомство. Близначките Мария и Зафира са родени на 21. II. 1882 г. Кръстник им е също Севасти Калчов.¹⁴ И двете близначки умират рано и не оставят потомство. Петото дете - Мария¹⁵, е родена също 1882 г., вероятно в последните месеци на годината, тъй като Мария и Зафира са родени на 21. II. същата 1882 година. На 7. II. 1899 г. Мария се омъжва за д-р Марко Харалампиев, роден 1871 г. Когато се венчават в търновската църква „Св. Константин“, тя била на 17, а д-р Марко Харалампиев на 28 години. От брака им се раждат 3 деца - Харалампи, Никола и Маргарита.¹⁶ Харалампи е роден 1897 г., завършва медицина, женен е за Джузетина, нямат деца, умира 1957 г. Никола е роден 1905 г., следва медицина, умира 1924 г. като студент. Маргарита е родена 1913 г. Завършва медицина, омъжва се за Георги Ташев, има 1 дете - дъщеря Мария, родена 1948 г., филолог по професия, омъжена за Тодор Тодоров, инженер. Мария и Тодор имат също 1 дете - Стефан, роден 1976 г. Шестото дете на Катинка и Хаджи Николи е синът им Николай, роден на 1. III. 1885 г.¹⁷ Той умира рано и не оставя потомци. Седмото им дете - Светослав, е роден на 9. VI. 1887 г.¹⁸ Той също умира рано и не оставя потомство. И Николай, и Светослав са кръщавани в търновската църква „Св. Марина“. За Николай се знае, че е кръстен на 14. VII. 1885 г. от свещеник Петър Райчев. Кръстник му е Васил Беленски.

Когато през 1879 г. Хаджи Николи се завръща след 23-годишно отсъствие в родния си град Търново заварва всичките си имоти тук, в Габрово и Горна Студена разорени.¹⁹ Най-силно били пострадали тези в Горна Студена, където три месеца е пребивавал щаба на руската армия. В Търново двуетажната му къща на Марино поле, която била с 10 стаи, става казначейство (ковчежничество) на руските войски. Информиран за огромните щети, които е понесъл, довели до пълното му разоряване, Александър II нарежда на Лобанов - руския представител в Цариград, да запита Хаджи Николи „каква награда желяе да получи от Царя, загдето е живял в неговия чифлийк в Горна Студена - парична или орден?“. На запитването родолюбивият българин отвърща: „Моля Ваше превъзходителство да известите Негово Императорско величество Руския Император, Освободителя на България, че моята награда е, гдето със скромната си къщица и с другия си имот в Горна Студена съм можал да направя една малка услуга на Царя и на

свитата му. За това никаква друга награда не желая, освен Бог да даде здравие и дългоденствие на Царя и на руския народ“.²⁰

Издаден в голяма мизерия, Хаджи Николи прави постъпки пред Народното събрание да му се отпусне пенсия за заслугите му, но молбата му била отхвърлена. На 3. IX. 1892 г. той умира. Едва след смъртта му Народното събрание признава заслугите му и отпуска на Катинка една скромна пенсия, с която тя преживява до смъртта си през 1931 г.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Биография на Хаджи Никола Д. Минчев от гр. В. Търново, София, 1907, с. 3; Общински вестник Велико Търново, бр. 9 от 15 окт. 1927 г., с. 68.

² История на църквата „Св. цар Борис“ (Бивша „Константин и Елена“) Търново, 1942, с. 27.

³ Биография на Хаджи Никола Д. Минчев...с. 3.

⁴ Пак там, с. 4-6.

⁵ По сведения на внука на Хаджи Николи - д-р Васил Николиев, живущ в София, ул. „Екзарх Йосиф“ № 49 (д-р Васил Николиев е син на първородния син на Хаджи Николи от брака му с Катинка - д-р Иван Николиев).

⁶ НБКМ - БИА, ф. 49, а. е. 92, л. 1 (Писмо на гражданите на Търново до Хаджи Николи Минчоолу - Цариград, 5 юни 1854 г.); **Славейков, П. Р.** Български притчи или пословици и характерни думи, ц. I, Пловдив, 1889, с. 37-38.

⁷ **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война, София, 1976, с. 142-145.

⁸ Общински вестник Велико Търново, цит. брой.

⁹ Общински вестник Велико Търново, бр. 1 от 1 април 1928 г., с. 4-6 (Извлечение от сказката на М. Москов, държана на 1. X. 1923 г. в читалище „Надежда“); В. Най-ново време, бр. 4 от 11 авг. 1922 г. (Песен за убийството на Хаджи Минчо).

¹⁰ Регионален исторически музей - В. Търново, отдел „Християнско изкуство“, инв. № 583.

¹¹ Биография на Хаджи Никола Д. Минчев от гр. Търново..., с. 5; По сведения на внука на Хаджи Николи - д-р Васил Николиев...

¹² Пак там.

¹³ Архив на Великотърновската митрополия - Метрична книга за кръщения на църквата „Св. Константин и Елена“ от 1879 г.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Архив на Великотърновската митрополия - книга за венчавките в църквата „Св. Константин и Елена“ от 1899 г.

¹⁶ По сведения на внука на Хаджи Николи - д-р Васил Николиев...

¹⁷ Регистър на църквата „Света Марина“ във В. Търново за 1885 г.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Биография на Хаджи Никола Д. Минчев от Търново..., с. 15.

²⁰ Пак там.

ABOUT THE GENEALOGY OF HADJI NIKOLI FROM
THE TOWN OF TURNOVO
(Summary)

Tyanka Mincheva

The plase of the wealthy merchant, active participant in the struggle for ecclesiastical independence and generous benefactor of churches and schools Hadji Nikoli is well known in the historical literature. The present investigation deals with the worldly fate and genealogy of that great Bulgarian from the Revival period. The investigation is based on literature sources, our recently discovered information in the archives of Veliko Turnovo Metropoly and the personal archives of his grandson Dr Vassil Nikoliev.

Translated by Yanka Serafimova

ДОКУМЕНТИ ЗА ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ОКРЪГА В ДЪРЖАВНИТЕ АРХИВИ НА СОФИЯ, ВАРНА И РУСЕ

КИНКА ПАНАЙОТОВА

В държавните архиви на София, Варна и Русе са запазени разнородни по характер, количество и вид документи относно икономическото развитие на Велико Търново и окръга (този от 1901 до 1934 г.) от втората половина на XIX до средата на XX в.

В настоящото съобщение предоставяме на вниманието на изследователите една част от данните на онези архивни фондове, в които се съдържат посъществени и в по-голямо количество документи за града и окръга.

В Българския исторически архив, Ориенталски отдел, при Народната библиотека „Кирил и Методий“ се съхраняват оригинални документи на В. Търново и района, обособени във фонд 179 и 179-а, които са малко използвани досега, понеже само на част от тях е направен превод от османотурски. Характерът, съдържанието, печатите върху документите дават основание да твърдим, че това са оцелелите след Освобождението на града (7 юли н. ст. 1877 г.) части от големия и добре подреден турски архив на управленските институции в конака, дебоя и кадийницата. Те са предадени на Народната библиотека през 1893 г. съгласно закона от 1890 г. за събиране и запазване на българските старини и документи. Тогава е сформиран ф. 179, а предадените по-късно документи - ф. 179-а. Съдържат над 10 000 архивни единици. Повече от половината са за поземлените владения, решаването на въпроси по земеделското производство, животновъдството, горите, мини, търговия, съобщения, транспорт, манифактурно и фабрично производство, занаяти и занаятчийски сдружения, данъчни и финансови документи. В по-голямата си част те се отнасят до третата четвърт на XIX в.¹

В Централен държавен исторически архив (ЦДИА) е оформен фонд на Николай Ст. Георгиев, търговец и голям общественик във В. Търново през първата половина на XX в.

Събраните и лично негови спомени за икономическото развитие на града² са често използвани, но стои въпросът доколко всичко в тях е точно и вярно отразено. Те могат да бъдат съпоставени с документи от посочените по-горе фондове в Ориенталския отдел на НБКМ за онази част от тях, която се отнася за предосвободенския период.

В ЦДИА, във фонда на Министерството на търговията, промишлеността и

труда се съхраняват цели архивни единици с документи за В. Търново и окръга, които съдържат конкретни данни за видове производства и стопански субекти, основен и оборотен капитал, машини, енергийни мощности, технологии, внос-износ, привилегии, брой на работниците, надници и други. В доклади, записки, рапорти, изложения, планове за проучване и експлоатация на Дирекцията на природните богатства могат да се проследят минните концесии и вложените в тях капитали, запазени периметри в Еленския и Тревненския Балкан (1898-1938 г.), добива на каменни въглища.³ Документацията по електрификацията на България, в т. ч. и на Великотърновски окръг (1910-1953 г.), е събрана в самостоятелен обемист фонд - разпоредби, планове, технически данни и др.⁴

Точни досиета на почти всички индустриални предприятия, банки, търговски фирми, занаятчийски обединения и кооперации във връзка с финансовите им операции и ползуването на кредити се намират във фондовете на БНБ, БЗБ и БЦКБ. При това там изрично е посочено, че всяко досие е проверено от съответните банкови инспектори.⁵

Информацията от фондовете на МТПТ и банките може да бъде съпоставена и допълнена от документацията на Съюза на българските индустриалци, основан през 1903 г. (17-30 март). Трябва да се има предвид обаче, че в този фонд става дума само за онези стопански субекти, които са членове на съюза.⁶ Според отчета му за 1942-1943 г. във В. Търново имало 7 фабрики към Клоновия съюз на памучната индустрия: 3 тъкачни фабрики със 108 стана, 1 предачница с 2520 вретена, 1 плетачна фабрика с 48 майози, 1 чорапна фабрика с 28 машини и 1 фабрика за шевни конци с 1200 вретена.⁷ Членове на ръководството на Общото сдружение на индустриалците във В. Търново по това време били Михаил Хаджиславчев, Петър Кърджиев, Петър Ангелов. Член на ръководството на Клоновия съюз на българската памучна индустрия бил Павел Радев, а Иван Бояджиев - секретар на чорапната секция към него.⁸ В този фонд са запазени интересни сведения за взаимоотношенията между Съюза на българските индустриалци с Отечествения фронт, профсъюзите и работническия контрол след 9 септември 1944 г. до национализацията, списък на предприятията, подведени под отговорност по закона за конфискуване на имотите, придобити чрез спекула и по незаконен начин, протестите против данъците върху военновременни печалби и ДОД, както и информация за формиране на първите фондове „Рационализация“⁹, за хигиенните условия в предприятията¹⁰, по безработицата и работническите осигуровки.¹¹ Съдържа точен списък на индустриалните предприятия и чрез Търговско-индустриалните камари - на всички занаятчийски по села и градове с броя на работниците в тях.¹²

Изследователите на жп строителство, както и изграждането и благоустройството на населените места могат да намерят обосновани предложения, сметки, архитектурни и строителни планове, техническа документация, преписки и други в няколко фонда, в т. ч. и този на Народното събрание - по строежа на жп линията Русе - Г. Оряховица - Търново, предложенията за отпускане на допълнителен кредит от държавата за

продължение на жп линията Търново - Трявна - Борушица, за положението на жп работниците, строежа на големи обществени сгради и други.¹³

Проучванията за развитието на селското стопанство са сравнително малко и почти не са използвани данните от фонда на Министерството на земеделието и държавните имоти. Това е един много голям фонд с конкретни данни - обем, качество, парцелиране на земеделските земи, селските мери и тяхното постепенно незаконно разграбване, вътрешната миграция като правителствена политика поради недостига на земеделска земя в отделни околии, дейността на комисиите за ТПС и ТЗС, отчуждаване, оземляване, комасация и т. н.¹⁴ Не са прегледани архивите на съдилищата, но съдейки по богатството в това отношение на СГОДА, в тях има много и интересни документи относно аграрния преврат след Освобождението.

Картината на стопанския живот във В. Търново и окръга би била бедна без използването на документалните фондове на Търговско-индустриалните камари (ТИК). Те са основани със закон през 1895 г. във време, когато политиката на държавата е насочена към насърчение на местната индустрия и земеделие. Инициативата за създаването им принадлежи на богати търговци и индустриалци с оглед защита и отстояване на техните интереси. Изграждат се по образец на френските ТИК. Съгласно чл. 4 и 5 от закона те са съвещателни органи на Министерството на търговията и земеделието (по-късно Министерство на търговията, промишлеността и труда) - дават мнения по изработването на нови законопроекти, допълнения и изменения на действащите, инициатори са на мероприятия от търговско-промишлен характер. Освен това има административни функции по отношение на членуващите в тях търговци и индустриалци, а от 1924 г., съгласно новия закон, - и занаятчии. Закрити са през 1948 г.¹⁵

Първоначално Русенската ТИК обхваща повечето околии между Дунав и Стара планина: Русенска, Тутраканска, Силистренска, Свищовска, Беленска, Никополска, Ломска, Видинска, Кубратска, Исперихска, Разградска, Горнооряховска, Търновска, Дряновска, Севлиево, Плевенска, Ловешка, Троянска, Луковитска, Тетевенска, Белослатинска и Белоградчишка. Варненската ТИК обхваща Габровска, Еленска и останалите околии на изток към Черно море и крайбрежието му.

През 1895-1896 г. официални представители в РТИК са Васил Д. Ангелов от В. Търново, Боби Бобев от Г. Оряховица и Георги П. Аврамов от Свищов.¹⁶ През 1896 г. е първото по-значимо обсъждане в камарата, което е част от общите спорове откъде да бъде прокарана централната жп линия. Предложението на членовете на камарата Стефан Минчев Белчев, помощник-кмет на Джорджо Момчев, Васил Д. Ангелов, Никифоров и Илиев за прокарване на жп линията през Търново - Севлиево - Ловеч, базирайки се на известно икономическо оживление в тези градове, е отхвърлено от камарата като несвоевременно, тъй като според присъстващите централната жп линия не е необходимо да минава през всички градове на Княжеството.¹⁷

На 10 ноември 1898 г. РТИК разглежда заявлението на свишовските търговци от 4 ноември с. г. по следните 5 пункта: 1. Да бъде подпомогнат строежа на шосета в Свишовски окръг (до 1901 г.) - удовлетворено; 2. Да се изгради ново пристанище в Свишов - считат, че първо трябва да се построят пристанищата в Русе и Видин и след това Свишов; 3. Да се прокара жп линия до Свишов - считат за по-важни жп линиите София - Видин и Русе - през Балкана; 4. Да се уредят телеграфопощенските услуги - решават връзката за Свишов да минава през Русе; 5. Да се закрийт товарните пунктове на Дунава при Белене и Нов град като конкуренти на Свишов - подчертават, че може да стане според закона, но само със съгласието на съответните общини.¹⁸

През 1905 г. се изостря борбата за представители в РТИК. В Г. Оряховица от 20 души членове 17 гласуват за Марин Д. Табаков (бакалин) и само 3 за А. Д. Буров. В изборителната комисия участвуват Г. Ц. Андрейчев, началник на Г. Оряховския клон на Земеделската банка, Ст. М. Белчев, представител на Търновския окръжен съвет, Коста В. Халачев и Стефан П. Пуйков. Във В. Търново от 15 присъстващи члена 8 гласуват за Никола П. Балтов (манифактурист), 6 за Панайот Славков (аптекарь) и 1 за Тоти Николов. В бюрото по избора от Окръжната постоянна комисия влизат: Д. Оджаков, началник на Търновския клон на Земеделската банка и делегат на Министерството на търговията и земеделието, Ангел Рашев, кмет на града, Панайот Станчев и Тоти Николов. Изборът е оспорван от Министерството и се провежда отново на 2 октомври с. г. В новите избори във В. Търново печели Николай П. Недялкович (търговец и издател), а в Г. Оряховица - Марин Табаков, които са и утвърдени от РТИК. В протоколите са посочени поименно изборителите, т. е. членовете на камарата, както и предмета на дейност.¹⁹

През 1910 г. РТИК организира в Свишов първия рибарски събор. На него се предлага към камарата да се създаде отделение за рибарство, което да се заеме с научното проучване на фауната в нашите реки, блата и Черно море. В събора участвуват Търновският окръжен управител д-р Нойков, представители на държавни и общински учреждения, ТИК, рибари, търговци и журналисти.²⁰

Дългогодишен председател на РТИК е Васил Бахаров, а от 1920 до 1938 г. - Атанас Ц. Буров (12. IX. 1870 - 3. I. 1938 г.). През 1907 г. като представител на клона на фирма Д. А. Буров Сие в Свишов е избран за представител на града и околията в РТИК. От 1912 г. се преселва в Русе. Той е един от инициаторите за учредяването на Стоковата борса в Русе и до края на живота си е неин председател. Удостоен е с орден „Св. Александър“ IV степен, Командорски кръст от българския орден за гражданска заслуга III степен (на шия) и румънски орден за заслуги към търговията и промишлеността.²¹

По инициатива на А. Ц. Буров РТИК води активна борба срещу нарасналото влияние на Варненската ТИК, към която след войните (1912-1918 г.) се насочват В. Търново, Г. Оряховица и Павликени, поради увеличени износ чрез жп линията през Варненското пристанище за Одеса, Потти, Цариград, Александрия, Египет и Атина. Показателна в това отношение е конкуренцията за мострените

панаири. В протокол от 1 април 1926 г. на панаира в Г. Оряховица са изпратени като официални делегати Васил Бахаров, главен секретар на РТИК, Александър Христов²², началник на информационната служба, и Пенчо Цачев, началник на търговския отдел. Пролетният панаир в Г. Оряховица от 25 март до 4 април 1926 г. е наречен в протокола „пръв наш панаир“. На есенния, който се провежда от 30 септември до 10 октомври с. г., делегатската група се води от самия председател А. Ц. Буров.²³ Въпреки това Варненският мострен панаир успешно конкурира Горнооряховския.

Във фонда на РТИК е спазена програмата за тържественото откриване на държавния път Сливен - Елена - В. Търново на 16 октомври 1927 г.²⁴, доклади и рапорти за издръжката и успеваемостта на учениците в търговската гимназия - Свищов, анализи за развитието на бубарството и копринарството, статистически данни за движението на корабите, стоките и пътниците по дунавските пристанища, вноса и износа през дунавските митници по години, количество и стойност, регистрация на търговските фирми по селища и поименно, сведения за развитието на риболова и търговията с риба, в които се посочва, че на Свищов се пада една трета от риболова по целия български участък на р. Дунав. Статистическите данни показват също така, че Свищовското пристанище е трето по значение след Русе и Лом до 1945 г. През него минава около 20% от речната вносно-износна търговия на страната.²⁵

Документацията на Варненската ТИК е по-цялостно запазена. В опис 1 са групирани документи по основната дейност - конкретни данни за производствени и търговски фирми от В. Търновска, Г. Оряховска, Габровска и Еленска околии се съдържат в регистрите от 1923 до 1943 г., в анкетата на индустриалните предприятия през 1936 г., в статистическите сведения от 1940-1942 г. за дейността на текстилните, мелничарските, маслодобивните, консервните, химическите, керамичните, дървообработващите, машиностроителните, даракчийските, кожарските, металообработващите, тютюневите, стъklarските и хранително-вкусовите предприятия в района на камарата.²⁶

Много информация за дейността на фирмите съдържат заявления, молби, протоколи, удостоверения, декларации, пълномощни, разписки, фактури, товарителници и други²⁷, стига изследвачът да има добра подготовка и умения да борава с този род документи. Така например с молба за удостоверение от ВТИК се обръщат през юни 1924 г. собствениците на Командитно дружество „Братя Раеви“ - Г. Оряховица, което им е необходимо за пътуване до Австрия, за да внесат нови машини и суровини за нуждите на фабриката.²⁸ В писмо от 9 ноември 1926 г. от ООД „Бутония“ - В. Търново, пишат: „За подобрение на производството ни на копчета за горни дрехи от изкуствени маси дружеството ни е решило да изпрати члена на същото г. Стоян Ст. Пашов в Чехия, Австрия и Германия, където да се упознае с фабриката на горния артикул. За пътуване и ангажиране на още машини за фабрикуване на копчета за горни дрехи са ни нужни 50 хил. лв. в чужда валута, за което молим почитаемата камара да ни издаде нужното удостоверение, въз основа на което да ни се отпусне чужда

валута от БНБ - В. Търново“.²⁹

Историците обикновено са склонни да пренебрегват информацията на фактури и товарителници. Във ф. 63-к те са в голямо количество и дават наистина разнообразна и твърде интересна информация, ако към тях се подходи неформално. Така например две групи документи от този тип на две различни фирми ни показват как в най-трудните кризисни години (1928-1931 г.) те намират изход да стабилизират своите финанси и производство чрез активен износ през Варненското пристанище за други страни и то на по-специфична продукция, при това на много добри европейски цени. Чешко-българско АД Захарна фабрика - Г. Оряховица, изнася през този период над 20 хил. торби захар, над 3 хил. варела чист спирт и 1500 варела поташ за Турция, Гърция и Египет.³⁰ Машинна фабрика „Стабилност“ - Дебелец, изнася за Гърция и чрез нея в трети страни 259 веялки за година и половина (цифрата е кратна на 7, понеже се извозват по 7 бр. на вагон).³¹

Запазените документи дават възможност да се проследят цените на стоките по градове, села и райони, както по години, така и по месеци и сезони, а също на изнасяните стоки и да се направи сравнение с европейските цени. От 1924 г. цените започват да се колебаят в двете посоки, показвайки трайна тенденция на покачване. По-стабилни са цените на строителните материали, както се вижда от ценоразписите на фирмите Д. Алтънов Сие-гара Павликени и в магазините на гара Г. Оряховица.³² От заявлението на Киро М. Шопов, хлебар от В.Търново, се вижда, че през юли 1921 г. брашно № 0 струва 5 лв., а през октомври - 7,50 до 7,80 лв., черното типове се покачва от 3,80 на 5,50 лв. Той настоява камарата да се намеси за регулиране на цените.³³

Според данните на ВТИК през периода 1921-1924 г. най-бързо нарастват работническите надници в строителството, което е свързано с временното следвоенно оживление и инфлацията на лева. През юни 1921 г. каменоделците в Г. Оряховица и Елена получават 60-65 лв., през същия месец на 1923 г. - 80-90 лв. и през 1924 г. - 150-160 лв. При дърводелците е съответно 70, 90, 140 лв., при общите работници - 35-40, 50-60, 75-80 лв.³⁴

Една от важните задачи, които си поставя ВТИК, е да подготвя стопански кадри на различни нива. На първо място стои висшето и средно образование. През 1920 г. със съдействието на ВТИК във В. Търново са открити търговски курсове, които от 1922-1923 учебна година са трансформирани в търговска гимназия (от 1923 г. държавна). В околните се отварят вечерни и чирашки курсове и училища, в които наред с общообразователния минимум се дават по-обширни познания по изучавания отрасъл или вид производство. Периодически се изпращат занаятчии, промишленици, техници и технолози в големите европейски страни за усвояване на нови знания и опит. Постепенно старата доосвободенска подготовка (чиракуването) е заменена със съвременен школки начин в специализирани професионални училища. Чрез тях и РТИК и ВТИК допринасят твърде много за създаване и утвърждаване на редица нови занаяти, технологии и машини, както и за производството на нови суровини от

селското стопанство. Към ВТИК се учредява Бюро за занаяти, което има за задача да организира и контролира занаятчийските сдружения, нивото и качеството на упражняване на занаята, да организира занаятчийската просвета.³⁵

Един от начините за стимулиране на производството, за повишаване на неговото качество и конкурентноспособност са изложбите, конкурсите и ежегодната мострена изложба във Варна. Фирмите от В.Търновски окръг постигат най-голям успех на V-та мострена изложба през 1936 г. С първа награда са удостоени: Креватната фабрика на Дечев Сие - гара Павликени, Никола Г. Маринов - Г. Оряховица обработени кожи, Симеонов-Казаков - В. Търново кожени изделия, „Металургия“ АД - Г. Оряховица лозови пръскачки и помпи, Стефка Величкова - В. Търново българска бродерия и шевици, Борис Нанков - В. Търново художествена фотография, Рачо Н. Рачев - В. Търново сарашки изделия. Втора награда получават: Христо Петров - В. Търново (обущарница „Щастие“) мъжки и дамски обувки, Димитър Майсторев от с. Страхилово скулптура и металопластика, Христо Атанасов - гара П.Тръмбеш детски играчки. Златен медал завоюват: Лозаро-овощарска кооперация „Пчела“ - Лясковец вина, Сухиндолска лозарска кооперация „Гъмза“ вина и коняци, Химическа фабрика „Никола Стоев“ - В.Търново детски храни, нишесте, пап и декстрин, Държавен овощен разсадник - Елена ябълки и круши, Ст. И. Раев и М. Байчев - Г. Оряховица лозопръскачки. Сребърен медал получават: П. И. Павлов - Дебелец - вино, Ст. А. Хаджиславчев, И. Янев, К. Райчев - Павликени коноп.³⁶

Една голяма група архивни единици, които се отнасят за селищата от В. Търновски окръг, представляват преписки между камарата и фирмите с МТПТ, МЗДИ и други министерства, отразяват отношението на търговци, индустриалци и занаятчии към стопанската политика на различните правителства, съдържат протести срещу данъци, изказват мнения и предложения към законопроекти и действащи закони. Например през 1922 г. ВТИК изказва официално мнение от името на членовете си по наболели въпроси на българската индустрия - кредитиране, защита с държавни средства, снабдяване със суровини и материали, облекчен режим за внос на машини, намаление на данъчните тежести и др.³⁷

Докато документите в софийските архиви дават главното и същественото за икономическото развитие на В.Търново и окръга, то фондовете, както и отпечатаните стенографски протоколи на ТИК, също и окръжните (областни) архиви разкриват съдържанието на стопанския живот, цялата картина на кризи, застои и подем. Трябва да се има предвид, че през целия период на своето съществуване ТИК се явяват посредник между фирмите и правителството, защитават техните интереси, улесняват начинанията им и с цялостната си дейност се явяват не само като съветателен орган на МТПТ, но спомагат и за реализиране на правителствената стопанска политика за развитие на българската икономика на съвременно ниво.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Панайотова, К. Османо-турски документи за Велико Търново XVII-XIX век, В: Сб. Дни на науката 99, Съюз на учените в България, клон В.Търново, 1999, с. 12-18.

² ЦДИА, ф. 1679, оп. 1, а. е. 3, 191 стр.

³ Пак там, ф. 231, оп. 3, а. е. 74, 92, 93, 97, 100; оп. 6, а. е. 57, 458, 167^б; оп. 5, а. е. 235, 57, 82, 122, 276, 284, 339, 433, 458 и др.; ф. 243, оп. 3, а. е. 562, л. 199-204; ф. 173, оп. 1, а. е. 983, л. 1-17.

⁴ Пак там, Ф. 243, оп. 3, а. е. 55, л. 14; а. е. 62, л. 1-3; а. е. 66, л. 5-33, а. е. 81, л. 66-118; а. е. 109, л. 18; а. е. 196, л. 6-8; а. е. 483, л. 1-228; а. е. 484, л. 19-160; а. е. 485, л. 44 -212; а. е. 493, л. 2-9; а. е. 495, л. 1-30; а. е. 496, л. 4-23; а. е. 497, л. 1-106; а. е. 498, л. 1-58; а. е. 500, л. 1-2; а. е. 507, л. 4-7; а. е. 508, л. 1-36; а. е. 512, л. 7-9; а. е. 513, л. 1-7; а. е. 562, л. 10-459; а. е. 563, л. 8-45; а. е. 566, л. 6-16; а. е. 567, л. 3-12; а. е. 568, л. 4-5; а. е. 569, л. 3-33; а. е. 570, л. 1; а. е. 571, л. 2-3; а. е. 573, л. 3-40; а. е. 574, л. 5-45; а. е. 578, л. 1-5; а. е. 579, л. 2-35; а. е. 581, л. 1-2; а. е. 595, л. 1-7; а. е. 896, л. 2-44; а. е. 898, л. 1-83; а. е. 899, л. 1; а. е. 900, л. 2-52; а. е. 901, л. 5-10; а. е. 902, л. 1-6; а. е. 904, л. 1; а. е. 905, л. 90; а. е. 909, л. 11-12; а. е. 910, л. 1-20; а. е. 912, л. 15-48; а. е. 916, л. 2-3; а. е. 917, л. 4-18; а. е. 918, л. 4-21; а. е. 919, л. 2-40; а. е. 920, л. 2-6; а. е. 895-921 (Воден синдикат „Янтра“).

⁵ Пак там, ф. 285, оп. 8, а. е. 885-887, 1415-1435 (Г. Оряховица); а. е. 919, 1634-1640 (Павликени); а. е. 1980-1981 (Стражица); а. е. 1982-1987 (Сухиндол); а. е. 979-980, 2056-2067 (Свищов); а. е. 1203-1204 (П.Тръмбеш); а. е. 1008, 1205-1207, 2417-2455 (В.Търново) Панайотова, К. Архивни източници с информация за кооперации от В. Търновски окръг 1878-1947 г., ИИМ- В. Търново, т. XIII, ВТ, 1998, с. 7-27.

⁶ ЦДИА, ф. 1013, оп. 1, а. е. 72², л. 11, 22, 26-44, 127-133; а. е. 105, л. 1-171; а. е. 200, л. 56, 89, 105; а. е. 255, л. 194; а. е. 339, л. 32.

⁷ Пак там, а. е. 205, л. 77.

⁸ Пак там, а. е. 205, л. 37, 39-46, 70; а. е. 255, л. 8, 32.

⁹ Пак там, а. е. 4, 11, 12, 19, л. 24; а. е. 59, 60, 72^{а-в}-82, 105, 109-142, 197-254.

¹⁰ Пак там, ф. 231, оп. 6, а. е. 458, л. 52-90.

¹¹ Пак там, а. е. 82, л. 3, 17; а. е. 284, 276, л. 1-120.

¹² Пак там, ф. 1013, оп. 1, а. е. 339, л. 32-120; ф. 231, а. е. 57, л. 6-37.

¹³ ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 766, 1442, 1446, 1453, 1723, 3197; оп. 3, а. е. 106, 508, 625, 673, 932; оп. 5, а. е. 88, 361; ф. 243, оп. 1, а. е. 324, 326, 329, 334, 335, 769, 776-792; оп. 2, а. е. 281, 284, 291, 295-299, 303; оп. 4, а. е. 70-74, 144-149, 340-347, 384-386, 429-434, 496-508.

¹⁴ ЦДИА, ф. 194, оп. 1, а. е. 1875-1882, л. 1-270; а. е. 2364-2442, л. 1-240.

¹⁵ Ташева, С. Търговско-индустриална камара - Варна, 1895-1943 г., В: Сборник от материали за документалното богатство на Варненския архив, т. I, В., 1976, 500 с.; IV редовен конгрес на Търговско-индустриалните камари в България, 5-11 октомври 1921 г., С., 1922, отд. II, с. 4.

¹⁶ ДА - Русе, ф. 8 - к, оп. 2, а. е. 1, л. 242, 262; а. е. 18, л. 14, 19.

¹⁷ Пак там, а. е. 16, л. 68, 69.

¹⁸ Пак там, а. е. 18, л. 2-7, 19, 35; а. е. 23, л. 4.

¹⁹ Пак там, а. е. 2, л. 55-58, 67, 79, 82-86, 97.

²⁰ Пак там, а. е. 99, л. 126-130, 143-144, 150-153.

²¹ Пак там, а. е. 45, л. 139-144.

²² Голямо съдействие за ориентиране в характера, дейността и организация на работа на РТИК ми оказа Александър Христов от Русе, който през 1967 г. беше на около 75-годишна възраст. През 1926-1927 г. е бил специално командирован във В. Търново за оказване на конкретна помощ по стопанското повдигане на града. Беше изключително ерудирана и благородна личност с железни принципи и нрави.

²³ ДА - Русе, ф. 8-к, оп. 2, а. е. 49, л. 28, 117.

²⁴ Пак там, а. е. 1, л. 381-382.

²⁵ Пак там, а. е. 1, л. 58, 101, 102, 168, 328, 381, 382, 455-467, 493; а. е. 5, л. 276-278; а. е. 18, л. 30-33; а. е. 119, л. 11, 12, 40-60, 169-170, 239; оп. 4, а. е. 2, л. 49 и сл.; Общобългарски периодичен индустриален занаятчийски алманах 1928-1929 г., Русе, 1929, с. 53-65, 75, 81, 82, 97, 98, 112-133, 163-173, 188-198, 210-212, 219, 220, 253-255, 268, 271, 304-309, 329-352.

²⁶ ДА - Варна, ф. 63-к, оп. 1, а. е. 38, 500 л.; а. е. 40-44, 173 л.; а. е. 46, 36 л.; а. е. 23, 51 л.; а. е. 30-31, 170 л.; а. е. 38, 120 л.; а. е. 36, 21 л.; а. е. 305, 17 л.; а. е. 413, 28 л.; а. е. 414, 9 л.; а. е. 415, 20 л.; а. е. 363-407, 2208 л. и др.

²⁷ Пак там, а. е. 60, л. 22; а. е. 64, л. 75-80, 186-188, 295-299, 320-325, 333-432; а. е. 65, л. 6-320; а. е. 68, л. 30-472; а. е. 76, л. 22-26; а. е. 78, л. 3-253 и др.

²⁸ Пак там, а. е. 64, л. 262-263.

²⁹ Пак там, а. е. 68, л. 319.

³⁰ Пак там, а. е. 69, л. 65-503; а. е. 70, л. 49-188; а. е. 72, л. 11-480; а. е. 73, л. 39-443; а. е. 74, л. 77-424; а. е. 75, л. 50-322; а. е. 76, л. 108 сл.

³¹ Пак там, а. е. 73, л. 481-495; а. е. 74, л. 34-53; а. е. 75, л. 325-468; а. е. 76, л. 2-68; а. е. 77, л. 253-254.

³² Пак там, а. е. 64, л. 381; а. е. 65, л. 278-279.

³³ Пак там, а. е. 60, л. 242-243.

³⁴ Пак там, а. е. 64, л. 381; а. е. 65, л. 121, 122.

³⁵ Пак там, а. е. 55-57, 122 л.; а. е. 232, 459 л.; оп. 2, а. е. 9-12, 35, 37, 59-74; оп. 4, а. е. 15, л. 1; а. е. 22, л. 21, 23; в. Търговско-промишлена защита, Варна, бр. 44 от 1922 г.; Стенографски протоколи на ВТИК, XXVIII р. с., 30 май-14 юни 1923 г., с. 32-97.

³⁶ ДА - Варна, ф. 63-к, оп. 2, а. е. 70, л. 3-16.

³⁷ Пак там, оп. 1, а. е. 29-45, 5086 л.; а. е. 60-109, 9730 л.; а. е. 305, 306; оп. 2, а. е. 2-71; оп. 3, а. е. 15-59; оп. 4, а. е. 14-61; оп. 5, а. е. 2.

DOCUMENTS ABOUT VELIKO TURNOVO AND THE REGION IN THE STATE ARCHIVES OF SOFIA, VARNA AND ROUSE (Summary)

Kinka Panayotova

In the state archives of Sofia, Varna and Rouse are preserved different documents about the economic development of Veliko Turnovo and the region from the second half of the 19th to the middle of the 20th c. Most of them are preserved in the Bulgarian historical archives and the Oriental department of the National library "SS Cyril and Methodius", the Central State historical archives, the funds of the National Assembly. The aim of the present report is to indicate some of them concretely in assistance of the research-workers.

Translated by Yanka Serafimova

КРАЕЗНАНИЕ И НУМИЗМАТИКА

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Ако на този етап краезнанието не се приема като научна дисциплина¹, то поне не е *pars pro toto*. Затова определението на Д. Иванчев се доближава най-пълно до представата за същността на краезнанието. Обобщавайки, той пише, че „отделните науки дават своя принос в регионалните проучвания, а краезнанието ги събира и отново ги предоставя на специалните науки в техните проучвания... като поотделно никоя наука не дава всестранны познания за края, но регионалните знания, дадени от всичките науки, дават и всестранното опознаване на края“². Именно това определение прехвърля моста между краезнанието и нумизматиката.

В реда на изложението нумизматиката изисква своята характеристика. Тя е специална историческа наука. Възрастта ѝ се измерва от края на XVIII век насам. Като сравнително млада наука, естествено е нейното формиране да е в процес на развитие. Забелязва се и в дефинициите. Всеки нов етап от развитието на науката носи ново допълване. Затова предлаганото определение, ако днес е с точен адресат и изчерпателно, то утре може да бъде обогатено, каквато е логиката на развитието.

Нумизматиката е наука, която изучава монетите и монетните находки, организацията и технологията на монетното производство, паричните системи и източниците на нумизматичната информация, разглежда ги като автентични паметници, отразяващи политическото, икономическото и културното развитие на народите и държавите.³

Прегледът на краеведската книжнина формира извода за активното въвличане на монетния материал. Той се използва преди всичко в общоисторическото изследване за края откъм фактологическата му същност. Информацията от него не се интерпретира пълноценно. Остава едностранчива, стои в контекста нецеленасочено, изолирана е от останалите изворови данни и авторски изводи. Това именно е причината да се потърси и разкрие в определени аспекти връзката между краезнанието и нумизматиката. Очаквано е при създаването на историята на края да се потърси участието на нумизматиката, както на всички останали науки за случая. Навярно трудното разчитане на монетите, непознаването на нумизматичните методи на изследване, спецификата на понятийно-категориалния апарат и терминология възспират краеведите. Други от тях преднамерено избягват монетната

информация. Считат, че надписите и изображенията от монетите по същество са с пропагандно предназначение, а то не всякога отговаря на истината. Подобно мнение се споделя дори от нумизмати. Подвижността на монетите също поражда въздържания.⁴ Заедно с това нумизматиката, която изследва монетите и монетните находки, не ги разглежда като исторически извор конкретно за краезнанието. Но готовите изводи без притеснения могат да се приложат към краеведското проучване. Безспорен остава фактът, че всяко съвременно изследване, каквото е и краезнанието, се превръща в успешно и резултатно, когато се извършва комплексно, с всички данни, идващи от историческите източници. Такъв подход се препоръчва на краеведите.⁵ По думите на В. М. Потин конкретно-историческият подход към явленията и събитията и комплексното използване на всички източници гарантират обективността на изводите.⁶ Именно като конкретен исторически източник се разглеждат монетите в българската нумизматична наука.

Като се има предвид историческата предопределеност на монетите и като се знае на каква информация са приносители, то въвличането им в краезнанието се налага от само себе си. Нумизматичната информация е предназначена преди всичко да обслужи икономическите въпроси в дадено изследване. Но тя е необходима в еднаква степен и при въпросите на политическата история, историята на културата, изкуствознанието, на държавата и правото, на метрологията, минното дело и металургията, историческата география, етнографията, палеографията, митологията и други. Нумизматиката се базира или си взаимодейства с тези науки, но има и свое самостоятелно значение.⁷

В това направление е организирана връзката между нумизматиката и краезнанието, защото всички тези данни, които произхождат от монетите и монетните находки, представляват първокласен исторически извор с комплексна информационна стойност. Данните са почерпени на практика от официоз, каквито по начало са монетите. В тях е концентрирана обемна информация, налице е разнообразие на темите, източник са на неизвестни сведения, пресъздават исторически събития, регистрират движението на платежните курсове, разкриват черти от обществения живот, създават широк спектър от персонификации, проследяват развитието на изкуството и глиптиката, дават сведения за художествени и архитектурни паметници. Изпълняват реконструктивна роля. Ето защо въвеждането на нумизматичната информация в краезнанието е не само необходимо, но и крайно належащо, въпреки че тя представлява част от знанието за края. От своя страна краезнанието, като най-пряка помощна дисциплина, предоставя на нумизматиката всичко известно от и за края. Точно тук се открива друго свързващо звено между нумизматиката и краезнанието.

Нумизматиката може да присъства в краезнанието преди всичко като наука, предоставяща комплекс от данни и изводи за своя предмет на познание. Необходимо е да се преодолее ограниченото им възприемане. Нумизматиката просто не е едно описание на монетите и монетните находки и цитирането на

някои други техни данни. Възприемането ѝ специално в краезнанието става на много по-широк фронт. Ето защо, следвайки задачите на настоящото изследване, могат да се маркират приоритетно нумизматичните източници.⁸ Така ще се подпомогне работата на краеведите, а, от друга страна, данните, които са предоставени на нумизматиката от краезнанието, стават много по-стойностни, широкообхватни и значими. И най-важното, тяхното познаване и използване по същество е базата и условието за правилното и успешно провеждане на краеведското проучване.

Нумизматичните източници могат условно да се разпределят на две групи: основни и спомагателни. Към първата група спадат отделните монети, колективните монетни находки, материалите и инструментите за монетното производство, екзагите. Към групата на спомагателните нумизматични източници се числят предмонетните форми, тесерите, донативите, жетоните, наградните знаци, книжните парични знаци, писмените източници (документи на монетните дворове, постановления, митнически и търговски книги, съдебни документи и прочее), другите произведения на дребната металопластика, изработвани с технологията на монетите.

Краезнанието може да пристъпи към реализацията на своите задачи едва след като постави на такава основа изучаването на монетното дело в края. Нумизматичните резултати са толкова важен източник за краезнанието, колкото са и тези от другите автентични извори (археологически паметници, произведения на художественото творчество, етнографските материали, документите и прочее). Затова решаването на краеведските въпроси зависи от степента на привличането на фактите, оценките и изводите, направени от нумизматиката.⁹ Заедно с това нумизматиката до голяма степен спомага за изясняването и решаването и на другите въпроси, които са в обсега на краезнанието, както вече се спомена по-горе.

Краеведът или краеведският колектив не са изследователи, надарени с всестранни знания за края, казва Д. Иванчев.¹⁰ С думите на цитирания автор може да се каже, че те поставят основата и осигуряват възможността за всестранното опознаване на края. В разшифровка това означава, че нумизматичните проучвания за края могат да се извършват преди всичко от специалисти, с тяхно съавторство или тяхно съдействие и помощ.

Ако нумизматиката е млада наука, то връзката ѝ с краезнанието е в още по-крехка възраст. Но оцени ли се значението и ролята, която тя има в изучаването на края, то и резултатите ще бъдат на много по-високо ниво. Именно това условие предопредели необходимостта за отварянето на нова страница в интердисциплинарната функция на нумизматиката.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ковачев, Н. Родословни проучвания - значение и методика. - В: Ковачев, Н. Род и родословни проучвания, В. Т., 1983, с. 17.

- ² Иванчев, Д. Краезнанието и специалните науки.- Библиотекар, 1976, № 10, 17-21.
- ³ Харитонов, Х. Антична нумизматика. , В. Т. , 1996, с. 11.
- ⁴ Grierson, Ph. Numismatics, C., 1975, 2-5.
- ⁵ Ковачев, М. Училище и краезнание, С., 1989, с. 45.
- ⁶ Потин, В. М. Введение в нумизматику.-В: ТГЭ, XXVI, 1986, Л., с. 72.
- ⁷ Suhle, A. Aufgaben und Ziele der Numismatik. -WAN, 1956, H., 10, 820-829.
- ⁸ Потин, В. М. Цит. съч., с. 71.
- ⁹ Янин, В. Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород, М., 1977, с. 15.
- ¹⁰ Иванчев, Д. Цит. съч., с. 20.

LOKAL STUDIES AND NUMISMATICS (Summary)

Hristo Haritonov

Bulgarian lokal studies is a science that explores the history of a given region or settlement. Because other sciences do not give comprehensive knowledge of regions, lokal studies deals with them. Numismatics as a special historical science supplies its subject with comprehensive information and conclusions. Namely this relation between the two sciences is a subject of study and analyses.

„КЪЩАТА С МАЙМУНКАТА“ В СВОЯТА СТО И ПЕТДЕСЕТ ГОДИШНА ИСТОРИЯ

ТЕОФИЛ ТЕОФИЛОВ

В низата сключенозастроени жилищни сгради, запазени от епохата на Възраждането по северния фронт на улица „Георги Сава Раковски“ във Велико Търново, най-отличима и яркозабележима е триетажната, еркернаддадена постройка, наречена от търновци „Къщата с маймунката“. Тя заедно с раздвиженото многопланово обемно-пластично звучене на хана „Хаджи Николи“ - в източна посока по същия фронт - се отбелязват като значителни постижения в светското архитектурно творчество на майстор Никола Фичев.¹

Проучването, проведено от мен по време на реставрацията на къщата през 1974-1976 година, изясни отделни важни моменти от историята ѝ. Вътрешното устройство на сградата издаваше присъствието на два различни организма - единият по-стар, непретенциозен, органически свързан с основния дюкянски етаж, и - вторият - привнесен, помпозен и представителен, но умело вкомпониран към предшествашия. Така бяха разкрити два последователни периода на строителство, извършени от различни строители и при различни собственици на имота.

Първият период издава сравнително скромна двуетажна постройка, близка като архитектурно решение със съседните, между които е затворена (Обр.1). Всяка от тях представлява плътностроен самостоятелен парцел, отвоюван от стръмния скат между две улици. По тази причина долните етажи не са пригодни за живеене, но съобщаването им с оживената по-главна улица (днешната „Г. С. Раковски“), оформила се като търговско-занаятчийска и извеждаща на Самоводската чаршия, е предопределило тяхното предназначение за подобни цели. Жилищни са горните етажи, отдръпнати навътре към фронта на горната улица, където намират самостоятелен вход. Разпределенията им са ограничени и скромни, какъвто е и случаят с „Къщата с маймунката“. В ранния си период тя притежава непроменената и до днес двуделна каменнозидана сводеста мааза с предно-магазинско, и задно-двуетажно складово пространство. Между тях е осъществена вертикална връзка с дървена многораменна стълба, която извежда до жилището (Обр.2, 3 и 4). В общия по-късен организъм тази постройка има своя автономна физиономия, отличима и днес. Някогашната външна фасада на жилищния етаж изглежда странно в интериора на вътрешните коридори след преустройството със запазените метални капаци

по прозорци и врати. Жилището е скромно, състояло се е от две стаи и коридор, на юг отворен и оформен като чардак. В дъното на задната част на свода на склада на маазата, към север, на полуниво е била поставена тоалетна.

Този период от живота на сградата задължително е свързан с поставения над входа на маазата надпис и вградената под него каменна конзола-статуетка на седнало човече с плешива глава и положени върху коленете ръце (Обр.5). Надписът съобщава владетеля на сградата - „Г. Г. Николая Коюва“ и датата на построяването ѝ по негово повеление - „23 септември 1849 г.“. Самата сграда е наречена „вещепродавница“, сиреч дрогерия, бакалия. Имам сигурни сведения, че в друго време сградата е била притежание на видния търновчанин Стоянчо Хаджи Пенчович Ахтар и магазинската част се е ползвала за ахтарджийница (спицерия = аптека). Вероятно и с промяната на собственика е било извършено и сериозното преустройство, което е оформило днешния облик на постройката, преустройство което действително можем да отдадем на ума и талантливите ръце на майстор Колю Фичето.

Върху каменните сводове на маазата и склада виждаме надстроени в два еркерно изнесени етажа две просторни стаи към главната улица, вътрешно свързани в полунива с организма на старото жилище. При тесния - шест метра, фронт на сградата това решение е гениално. Изобретателността на майстора довежда до внасяне на допълнително естествено осветление във вътрешността на комуникационните пространства чрез изнасянето на латерна - луминарий над покривните линии (Обр.6 и 7). Поради сключеното застрояване сградата има две лица. Главната южна фасада е пластично моделирана с еркерни излизания във всеки етаж и фронтално разчленяване на три полета с изнасяне напред на централното поле. В оста на полетата са поставени прозорците. Този оригинален подход предполага зад фасадата симетрично организирани пространства с далече по-голям обемен обхват, може би затова сградата излъчва тържественост, представителност, но и топлина и човешка жизнерадост с многото си отвори и с тухлената облицовка. Не мога да не отбележа, че симетричното решение е провокирано от навлязлата вече мода в българската архитектура след 1835 година за осово композиране на сградите в отговор на симетричното разполагане на вътрешните пространства. Този нов естетически похват явно е бил по вкуса на новия собственик на постройката и той ще е поръчал преустройството на именития майстор, което трябва да е било осъществено около 1855-57 година. (Годината на смъртта на Стоянчо Ахтар е 1860.) (Обр.8)

Освен с пластическото си членение фасадата се отличава и с белите холкелни корнизи под еркерите. Забележимо явление е облицовката от тухлени пластини с бяла, релефна варова фугировка, изрядно изпълнена. Този маниер за обличане с керамика на фасади на сгради е значително разпространен в Търново и околните селища. Пример за това е Преображенският манастир. Редица сгради в Горна Оряховица доскоро носеха тази дреха. Отделни частични проявления срещаме в с. Ресен - Класното (Шареното) училище, няколко сгради в

Търговище и пр. Най-общо този похват се възприема за изобретение на Никола Фичев.² За негово творчество се посочва и една къща на ул. „Христо Даскалов“ № 6 в Търново с тухлена облицовка и вълнообразен еркер.

Най-слабо преустройството е засегнало онаследената северна фасада. Там е поставен холкелен корниз под стрехата и така тази лека преправка внася ново звучене, отличаващо сградата от околните, но подчертаващо принадлежността ѝ към постигнатата образност от юг.

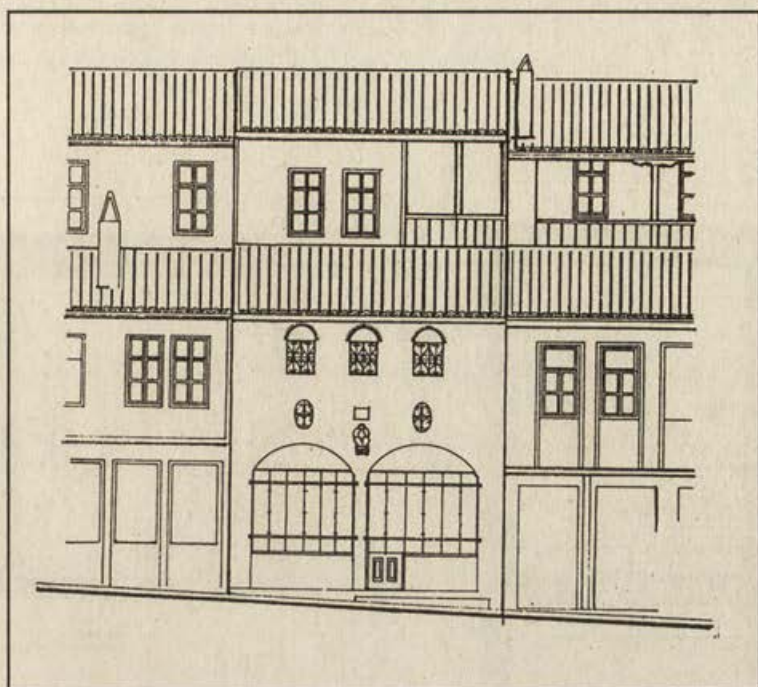
Основно съмнение да възприема скулптурната фигурка на човече-маймунка за дело на майстор Никола Фичев е примитивната пластична изразност при сравнение с останалите пластични творби на майстора - каменните драперии по фасадите на църквата „Св. Спас“ в Търново, или фигурите от устоите на моста в Бяла. „Маймунката“ заедно с надписа са били притежание на заварената архитектура на вещепродавницата на Никола Коюв и са оставени за спомен. Това личи и от начина на оформление на холкела на това място - той е изрязан нарочно. Подобна фигурка е запазена в музея в Севлиево от съборената мааза на Никола Конов, строена през 1865 г. и също приписвана за дело на Никола Фичев (Обр.9). Действително в сградата се чувства строителен замах, отговарящ на творческите възможности на майстора, но фигурката не е негова. Ще е правена от някой строителен работник. Тези фигурки са били по-скоро сигнатурни елементи, издаващи съдържанието на търговската част от сградата - маазата - вещепродавница - ясни и точни за неграмотните човеци, отколкото украсни елементи и съставки на фасадите. Разбира се, не се изключва и умелото им съчетание с архитектурния декор, какъвто е случаят с маазата на братя Минови в Сливен.

Реставрацията на паметника имаше за цел да подмени износените конструктивни елементи, да обнови фасадните оформления с отстраняване на ерозирали части по облицовки, еркери и корнизи. Плановата схема беше изчистена от късни добавки и състоянието ѝ беше възвърнато към датата на колюфичевата направа. С малки подобрения интериорът на сградата беше адаптиран за клуб на Съюза на научните работници във Велико Търново и това определи новите жизнени функции на паметника до настоящия момент.

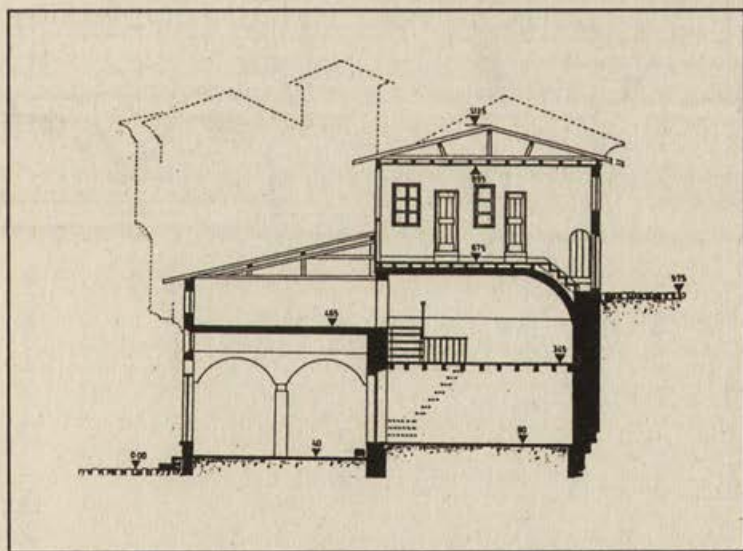
Б Е Л Е Ж К И

¹ Мавродинов, Н. Никола Фичев и българското Възраждане. В: Майстор Никола Фичев. С. 1953 г.

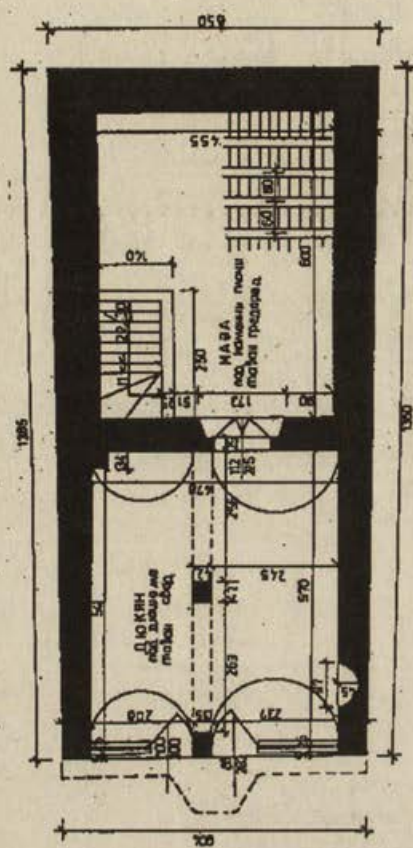
² Пак там. Мавродинов възприема тухлената облицовка изцяло за похват на Н. Фичев.

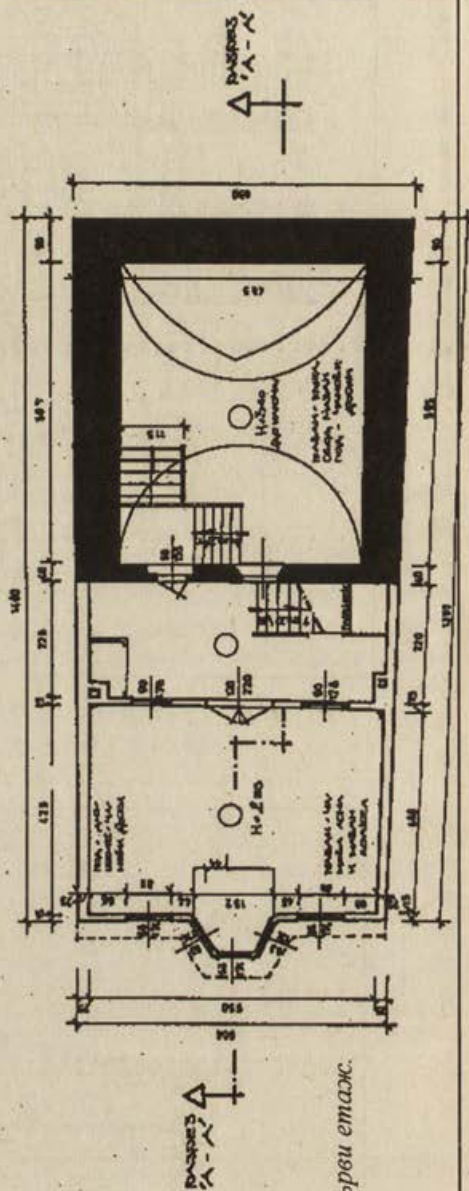
Обр.1. Хипотетична възстановка на южната фасада.

Обр.4. Вертикален разрез - хипотетична възстановка.

Обр.2. План на приземието.
Арх. заснемане.

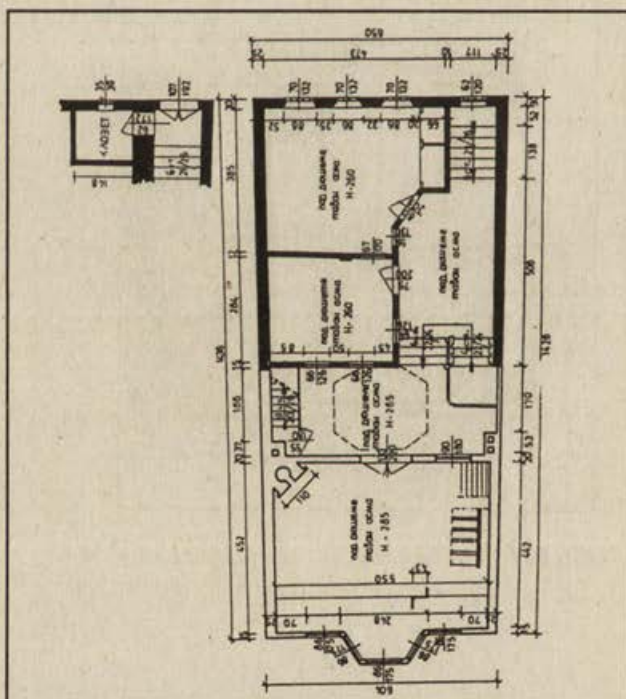
Обр.3. План на първи етаж.
Арх. заснемане.

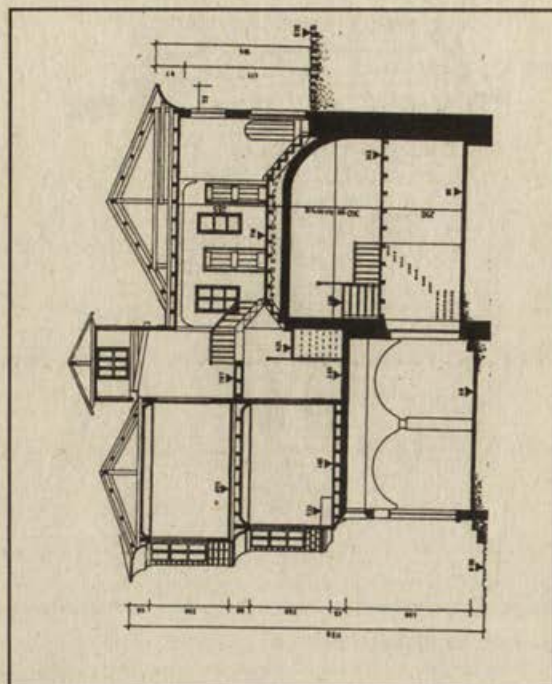
Обр.5. Плочата и „маймунката“ от маазата на Никола Коюв - Велико Търново.

Обр.9. Къща на ул. „Христо Даскалов“ № 6 - Велико Търново, южна фасада (фотос).

Обр.6. План на втория етаж.
Арх. заснемане.

Обр. 7. Вертикален разрез.
Арх. заснемане.

Обр.8. Южна фасада - арх. заснемане (чертеж и фотос).

THE HOUSE WITH THE LITTLE MONKEY - IN ITS 150TH ANNIVERSARY
(Summary)

Teofil Teofilov

The House with Little Monkey is among the significant monuments in Veliko Turnovo from the Revival period. Built in 1849. It is considered to be the work of Master Nikola Fichev. It is distinguished for its original form and peculiar constructive conception.

The house was investigated during its restoration in 1974-1976. The author found out that the house was built on two stages. The first one is from 1849. Later, most probably in 1855, over the ground floor which was used for shops, have been added two new floors to the south side of the house.

Translated by Yanka Serafimova

КЪМ СЕМИОТИКАТА НА ОБРОЧНАТА ПЛОЧКА С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ОРФЕЙ ОТ СЕЛО БУТОВО (III ВЕК)

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

За орфизма обикновено се говори като за учение, отдалечено в пространството и времето от нас и поради това безвъзвратно отминало. Счита се едва ли не като анахронизъм да се обсъжда орфизъм от времето на III в., когато вече християнството се е наложило в значителна степен над традиционните религиозни култове. От първата половина на III в. е намерен калъп за оброчна плочка инв. № 1020 -ТОМ (Обр.1) с изображение на Орфей

сред животни, съпреживяващи и слушащи музиката, изтръгвана от лирата му. Тази плочка се свързва с дейността на керамичните центрове на територията на Никополис ад Иструм. Тя е публикувана от Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова през 1988 г. и е намерена от Богдан Султов.¹ Въпросната плочка е калъп за тира-

Обр.1. Калъп за оброчна плочка от село Бутово, III век, РИМ - В. Т., инв. № 1020.

жирано отливане на изображението на Орфей и убедително свидетелства за разпространението на орфизма (като учение) в културния обхват на Никополис ад Иструм. Тя надхвърля своето краеведческо значение, тъй като поради липса на писмени източници е единственото сигурно доказателство за разпространението на орфизма като учение на Балканите като цяло и в частност на територията на днешна Северна България. Очевидно този орфизъм от

късната античност е достигнал и Централна Европа, и по-точно територията на днешна Германия в Кьолнския Римо-германски музей (инв. № 166). Диаметърът на купата, върху която е изобразен Орфей с традиционната тракийска иконография, е 25 см. Това изображение, датирано от III в. от н. е., е използвано за илюстрация на титулната страница на книгата на А. Фол „Тракийският орфизъм“.² Като класификатор на жизнените форми, двумерният модел на света е разшифрован в книгата „Философия и култура“.³ Метафизиката на Бутовския Орфей и свързаната с него философия досега не е разшифрована и настоящият доклад представлява такъв опит.

Настоящата разработка има за цел да реконструира метафизиката на орфизма в началото на първата половина на III в. в Никополис ад Иструм и неговите околности.

Иконографията на тиражираните плочки от бутовския калъп представя Орфей с лира. Според орфическия мит тази лира, след разкъсването на Орфей от вакханките - жриците на Дионис (хтоничния Аполон) придобива небесно битие и се превръща в съзвездие Лира, а самата смърт на Орфей (който е разчленен подобно на Дионис на 7 части) е битийността на метафората „Лебедова песен“. Лебедът е символ на човешката душа и в античните митологични традиции Олипиодор например смята, че Платон след смъртта си се е превърнал в лебед, когото преследвачите никога не могат да догонят.

Обр.2. Бутовският Орфей

Бутовският Орфей и Орфей от Кьолнския музей са с „фригийска“ шапка. Тази шапка е известна като Дионисовска. Формата ѝ съответства на множество тракийски метални шлемове, намерени в погребения. Заедно с това фригийският Зевс-Сабазий е със същата шапка като Орфей. Такава шапка носи понякога и бог Митра. Бутовският Орфей е седнал върху скала, заобиколен от наслаждаващите се животни на музиката, излъчвана от неговата лира (Обр.2). Тя е седемструйна и съответства на седемте дни от седмицата, които от своя страна се разглеждат като възплъщение на Сина. В бутовската оброчна плочка Орфей е в опозиция с царството на животните, като на преден план е изобразен лъвът. Тази опозиция може да се види и в иконографията на Генія на смъртта от гр. Мелта. Всъщност подобна иконография представя Орфей като космически класификатор на животинския свят.

Тази космическа функция на Орфей трудно може да се забележи върху

плочката от Бутово, но А. Фол вижда в Кьолинския Орфей представяне на царството на животните в девет реда, т. е. девет степени.⁴ Ще напомним, че в тракийската орфическа традиция самото небе включва 9 степени (т.е. 3 x 3), които съответстват на основните пропорции в човешкото око. В тази иконография, която представя причастяването на царството на животните към космическата хармония, А. Фол вижда Орфей не толкова като укротител на животните, колкото като техен спасител и обновител. Известно е, че в елинската орфико-питагорейска традиция метампсихозата допуска прераждане на човешката душа в телата на животните. В традиционно отношение тук прозира ролята на Орфей като цар-жрец - Психопомп, който се стреми да спаси посветения. В този смисъл и Дионис-Загрей (Бог-Син) се схваща като Дионис Сотер, т. е. Дионис Спасител. Слизането на Орфей в ада е катабазис. То става по стъпките на самия бог Дионис-Загрей. За Орфей като Психопомп подобно слизание е предизвикано от Евридика - образа на човешката душа. Това име обаче става известно едва през II в. пр. н. е. [„Във Веда Словена“ съпругата на Орфей е известна като Дана (Денница)].

Несъмнено бутовската иконография дава представа за един късен гръко-римски орфизъм, вкоренен обаче дълбоко в палеобалканската тракийска традиция. В известен смисъл функциите на Орфей като спасител (който извежда душите от ада и хармонизира соларното и хтоничното с оглед на едно посъвършено битие) са аналогични на тези, които са свързани с култа към Митра и Христос. В бутовската иконография на Орфей може да се открие представата за тристепенния

Обр.3. Орфей от Кьолин, глинена отливка, III в. (По А. Фол).

модел на света: горен, среден и долен. Толкова степени има и самото космическо „Дърво на живота“. Всяка от тези три степени се дели поотделно на три вътрешни степени и така се образуват гореспоменатите девет степени (Обр.3).

Космическата хармония, предметена в лирата на Орфей, създава формите на четирите първични космогонични начала (първоелементи) - огън, земя, вода и въздух. Тези първоелементи са всъщност архетипове на космогенезата. Те имат свои геометрични и числови форми. На въздуха съответства тонът „ре“ в музикалната гама, а на земята - „ми“. На водата и огъня отговарят съответно „фа“ и „сол“. Точно в този смисъл музикалният инструмент тетрахорд на Питагор съответства на 4-те стихии (първоелементи), възпроизведени в него като израз на космическата музикална хармония. Именно на фона на логосните

форми, които организират хаоса чрез космическата музика, следва да разглеждаме спасителната функция на Орфей. Космическата музика е субект на природните явления. Тя изразява свръхестествената същност и самата Божествена природа като творческа дейност. Музиката изразява единството в космическата и човешката душа.

Бутовският орфизъм от първата половина на III в. очевидно има връзка с неоплатонизма и неопитагорейството. Тук ще напомним, че още от времето на своето възникване Питагорейската школа се смята за една орфическа школа. Учението на Питагор се дели на две части, подобно на учението на Орфей. В питагореизма тези две части се наричат „акусма“ и „матема“. Първата е ритуална, сакрална и богослужерна. Тук привържениците на орфическата школа се посвещават чрез тайнства (мистерии). До нас достигат Елевсинските и Орфическите мистерии (тайнства). Но ние знаем сега какво е основното съдържание на посвещението в „акусмата“, в което са посветени повечето антични философи. В това отношение определяща е триадата „Едно-Ум (Логос)- космическа Душа“. Именно тази триада лежи в основата на античния стоицизъм, неоплатонизъм и неопитагореизъм. Орфическата „акусма“ е свързана и с аскетизма. Чрез този аспект на аскетизма можем да обясним дейността на редица тракийски религиозни общности.

Бутовският орфизъм може да се разглежда, от една страна, като реконструкция на древния орфизъм, но от друга - като рожба на неопитагореизма, възроден в неоплатоническата традиция. Според А. Фол неоплатоническата орфическа митология е и орфическа философия.⁵ Ето защо тиражираната иконография на Орфей от Бутово следва да се схваща като една „картина“ на орфическата философия като метафизика. Такъв Орфей, по думите на А. Фол, е в „профанна римска среда“.⁶ В този неоплатонически орфизъм богът на Небето е Уран. Именно деветстепенната небесна йерархия се свързва с този бог. Орфическият Зевс е син на Уран, а вторият елемент от гореспоменатата триада - Ум, се обозначава още като Нус и като Кронос. Този Нус за неоплатоническия орфизъм е демиургът във философията на Платон. Така става ясно защо човешката душа се превръща в онтологичен проблем. Неоплатонизмът иска да извежда своите категориални форми на мислене като родови класификатори на битието. (От Едно - първият елемент от гореспоменатата триада). Персонифицирането на Бог-Син (Логоса) в образа на Христос не удовлетворява неоплатоничите. Те се затрудняват да изведат от Христос небесната йерархия и категориалните форми на своята философия. Те виждат в християнството повече политически елементи, отколкото метафизика и поради това насочват своята философия против новоутвърждаващото се християнство. Към средата на III в. става ясно, че християнската религия, която влече след себе си юдаизма, е опасна за Рим, независимо че самите християни поотделно не се считат за опасни. Християнството утвърждава принципа на индивидуацията (*solus-coagulata*) независимо че предлага посредством любовта да се съедини разединеното.

Така метафизиката на духовния живот в Римската империя се разрушава и на нейно място се предлага ирационален месианизъм.

В първата половина на III в. се осъзнава потребността от възраждане и реформиране на древните религии, върху които израства античната философия. Именно през III в. неоплатонизмът си поставя като своя основна задача да доразвие платонизма, аристотелизма и стоицизма в едно цялостно учение. За да спечелят привърженици сред народа, неоплатониките възраждат древната митология. Подобно на Филон Александрийски и в известен смисъл алтернативно на неговата философия, те започват алегорично тълкуване на митовите. Именно такъв е случаят с мита за Орфей.

Относно първата половина на III в. следва да се отбележи, че Александър Север (222-235 г.) приема християнските митове за реалност, но не е привърженик на нито една религия. Максимин Тракиец (235-238) провежда гонения предимно срещу епископите, свещениците и дяконите. Обикновените християни са подкрепяли този император.

Новото осмисляне на Платоновия орфико-питагореизъм започва още с Амоний Сакас (175-245 г.). Той е известен като основоположник на Александрийския неоплатонизъм. Неговият ученик Плотин (204/205-270 г.) ръководи философска школа в Рим в продължение на 25 години. Именно чрез Плотин неоплатонизмът се утвърждава най-убедително в Рим. Един от учениците на Плотин - Порфирий (233-304), следвайки своя учител, твърди: „Ние ще постигнем нашето истинско отечество тогава само, когато ще се освободим от нашата смъртна природа.“⁷ Орфизмът също предполага вероучителен елемент и проповеди за небесното битие и небесната хармония. Въпросният късен орфизъм е резултат от обновената религия на неоплатонизма. Порфирий акцентува на противоречията между Стария Завет (Тората) и Новия Завет, макар последният да носи в себе си и някои орфически елементи.

Самият римски император Гордиан III (230-244 г.) е неоплатоник и това обяснява близките отношения между Плотин и този император. Макар и неоплатоник, той не преследва християните.

Обр. 4. Орфей, Евридика и Хадес върху монети на Хадрианопол, II-III век. Представено е извеждането на Евридика от подземното царство. (По Й. Юркова)

Филип Араб (244-249 г.) също не воюва срещу християните. Но към средата на III в. започват най-силните гонения срещу Църквата. Това става при император Деций Траян (249-251 г.). Именно тогава традиционните римски религиозни и философски учения получават държавна поддръжка. Диоклециан (284-305 г.) издава Едикт (249-250 г.) против християните. Но това той прави с оглед утвърждаването на държавния култ като пазител на Римската империя. През 257 г. император Валериан (253-260 г.) също започва гонения срещу християните.

Неоплатоник е и Галиен (260-268 г.), който под влияние на Плотин е бил готов да изгради град на философите „Платонополис“ в Кампания. Но той допуска равнопоставеност между различните религии. Неоплатонизмът се утвърждава също така от Ямвлих (ок. 250-330 г.). Върхът на орфическия неоплатонизъм се свързва с Прохъл (410-485 г.). (Неговият последовател Йоан Петрици е основал през 1083 г. неоплатоническа школа в Бачковския манастир). Порфирий е роден в град Трир (Мала Азия), а Ямвлих - в Южна Сирия (сирийски неоплатонизъм). През 525 г. император Юстиниан закрива неоплатоническата Академия в Атина и оттогава неоплатонизмът започва да се утвърждава чрез християнството като християнски неоплатонизъм.

Всички форми на орфизма винаги са свързани с култа към Дионис. Макробий свидетелства, че траките наричат Дионис - Либер Сабазий. Култът към Сабазий обаче е свързан с ранния орфизъм. Още Bachofen (1867)⁸ свързва орфизма с неоплатонизма. Според този учен „за неоплатониците Дионис и Аполон се различават само по степен на чистота, като и двете божества са свързани със слънчевата светлина, но Дионис е Слънцето в долната полусфера на Космоса, а Аполон в горната“ (Macrob. Sat. 1, 18, 1-11). Именно в този контекст следва да се разглежда религиозното дружество (теас) от почитатели на Дионис, което включвало над 100 души в района между Бутово и Недан.⁹ Като жрчески колегии, тези сдружения (известни като „теаси“) се утвърждават убедително още V в. пр. н.е. Така че в случая е налице една приемственост в религиозната дейност, която се е запазила в продължение на почти 8 века. В сегашното Бутово през античността в близост с гореспоменатата грънчарска работилница е стояла колона с надпис, в който се съдържа името на Паутал, син на Коринт - жрец на Дионис. В метафизично отношение орфизмът не може да се отдели от култа към Дионис като Бог-Син. В орфическия култ към Дионис важна роля играе пресъществяването на виното в кръв. Самият Дионис е лозата и в иконографията много често той държи в ръката си грозд. Показателно е, че хламидата на Орфей е червена. Разкъсаният Дионис от титаните според орфическия мит е тялото („гентон“), т.е. плътта (хлябът). В орфическата митология тялото на Дионис се замества от бик и обратно. Затова бичата глава съпровожда някои орфически погребения. В ритуала, свързан с култа към Дионис, се пие несмесено вино, което сакрално следва да се пресъществува в кръв. Това става на празника, който възпроизвежда космическата трагедия - разкъсването на Бог-Син. В делника сам Бог е лозата, даваща виното. Неговите

последователи са пръчките на тази лоза. Соларният Дионис (Аполон) дава плод в делника. Същият този плод се пресъщества в кръв на празника. Виното е „другото“ на кръвта, а кръвта е „другото“ на виното. Другостта е определяща в метафизиката на този ритуал. Оттук навярно в много късните (и съвременни) ритуали, свързани с хтоничната част на душата (анима, анимус) произлиза думата „другар“.

В жреческите колегии на Дионис се извършва сакрална служба. Тя предвижда утвърденото в орфическия мит, че разкъсаните 7 части на Дионис-Загрей (Бог-Син, Логос) са погълнати от титаните - убийците на Загрей. След като върховният Бог убива титаните, от титаничната и божествената част се образува човешката природа. Последната носи в себе си божествената разумност и агресивната, зла титаничност. Орфическият екстаз и орфическата есхатология предполага освобождаване на душата (божественото) от титаничното (телесното), т.е. оживената плът на титаните. Последните искат техните тела също да възкръснат също за безсмъртие, подобно на човешката душа. Именно в това се състои драмата на космическата битка, в центъра на която се намира човекът.

Бутовският орфизъм от III в. от н.е. може да бъде разбран адекватно в неоплатоническата традиция, която се стреми да обедини в едно цяло платонизма, аристотелизма и стоицизма. Анализиранията глинена плочка от Бутово съдържа в себе си елементи от класическия тракийски орфизъм. И поради това не е напълно откъсната от палеобалканските орфически традиции. Макар да е преминала през неоплатоническото категориално осмисляне, където прозира преходът от мита към Логоса, в нашия случай е налице обратният преход - от Логоса (философията) към мита. Именно това е най-характерното за бутовския орфизъм и орфизма в Никополис ад Иструм.

На тиражираните глинени плочки Орфей е „сладкоречив и божествен“. Той е духовно светило и затова е „забележителен за всички“ медиатор. Заедно с това Орфей в неоплатоническата традиция „разкрива“ с взора си унаследеното „добро“ като космическа певческа хармония. Тя има небесен произход и се корени във върховното Благо, от което има битие и космическа Душа.

Както стана вече ясно, метафизиката на орфическия космогоничен мит¹⁰ е компонент на неоплатоническата метафизика. Загреевият космогоничен мит възниква още през неолита, когато се обособява съответната жреческа институция. Култът към Загрей е свидетелство за представа, свързана със съответна метафизична йерархия на небесното битие. С нея са свързани и неолитните опити за измерване на времето. Метафизичното съдържание на мита за Блестящия (Ерос) се свежда до свещения брак и до неговата функция като Пастир на души.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Кабакчиева, Г., С. Султова, П. Владкова. Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II-IV век. В. Търново 1988, с. 34; Б. Султов. Павликенският край през

античността. С., 1977, с. 11-62; B. Sultov. Thrakische Traditionen in der Produktion der Antiken Keramikzenter bei der Hotniza, Pavlikeni, Butovo und Byala Cerkva. - Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress, Bd. II, S., 1984, S. 184-190.

² Фол, А. Тракийският орфизъм. С., 1986.

³ Философия и култура (съст. Р. Данкова). В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 1996.

⁴ Фол, А. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 172.

⁵ Фол, А. История на българските земи в древността. С., 1997, с. 370.

⁶ Пак там, с. 394.

⁷ Малички, П. История на християнската църква. С., 1994, с. 101.

⁸ Bachofen., J. Der Mythos von Orient und Occident: Eine Metaphisik der Alten Welt. Munchen, 1926. S. 397.

⁹ Геров, Б. Романтизмът между Дунав и Балкана. Епиграфска документация № 397; Б. Султов. Павликиенският край през античността. С., 1977, с. 55.

¹⁰ Данков, Е. Орфизмът в европейските историко-философски традиции. В: Философия и история. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 1999, с. 125-156; Е. Данков. Итологичната метафизика на донаучната картина на света (Към дофилософското мислене на тракийския орфизъм).- Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Философски факултет. Том 4, книга 3. Философия. В. Търново, 1998, с. 129-168; Е. Данков. Эвристические проблемы пифагорейского числового моделирования гармонии и возникновения философии. В: Методология, моделиране, компютри. В. Търново, 1987, с. 47-60; Е. Данков. Орфико-пифагорейская модель мира. В: Методология, моделиране, компютри. В. Търново, 1987, с. 43-46; Е. Данков. Модель Космоса в орфических традициях. Сб. Универсално и партикулярно. София. Българска Академия на науките. 1999, с. 133-139.

TO THE SEMIOTIKS OF IMAGE OF ORPHEUS FROM VILLAGE OF BOUTOVO (III CENTURY) (Summary)

Evlogi Dankov

A clay form multiple printing with image of Orpheus from the first half of the III century confirms the existence of Orphistic mythology. Its renaissance appears as a result influence of neoplatonism. The neoplatonists begin first systematic study of the Orphismus and make an attempt for its rebirth as a peoples religion.

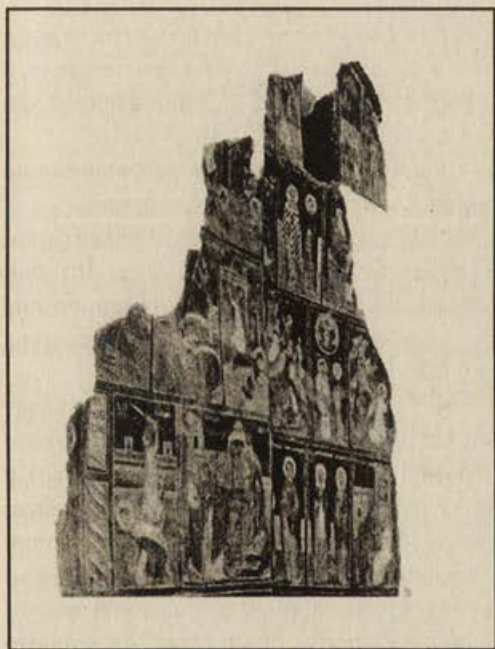
КАЛЕНДАРНИТЕ СЦЕНИ В ЦЪРКВИТЕ „СВ. АП. ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И „РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО“ В АРБАНАСИ - СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

БОРЯНА БОЯНКИНСКА

Един от интересните и най-малко изследвани мотиви от монументалната църковна живопис у нас е стенният календар.

Стенни календари са известни от XIV в.: в Нагоричино (1317-1318), Грачаница (1321), Дечани (около 1348) и са намерили особено широко разпространение през XVI-XVII в. в Атонските манастири.

Единствено стенният календар от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново е от 13 в. и е най-ранен от всички.¹ На него е отделено и по-

Обр.1. Общ вид на част от календарния цикъл от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ - В. Търново. (По Г. Геров).

Обр.2. Сцената „Рождество Христово“ - от календара на църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ - В. Търново. (По Г. Геров).

значимо внимание от страна на историци и изкуствоведи. Като цяло темата за календарните сцени е твърде малко застъпена в нашата изкуствоведческа литература.

Иконографията на стенните календари е заимствана от византийските менелогии - илюстрирани миниатюри, подредени според дните на годината, изразяващи жития на светци. Те стават любима тема за изобразяване в българските църкви през XVI-XVII в. През този период българският народ е под османско владичество и тъй като тези сцени в голямата си част изобразяват мъченичествата и смъртта на християнски светци, склонни сме да приемем, че иконографите са имали за цел да засилят вярата на българите в техния Бог, да им помогнат да устоят срещу натиска за преминаване от християнска в мюсюлманска религия.

От този период са и двата стенни календара в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново и „Рождество Христово“ в с. Арбанаси.

Менелогите от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ са подробно описани от Г. Геров², а в монографията си „Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси“³ проф. Л. Прашков е направил само общи характеристики за календарните сцени от тази църква.

Двата календара са аналогични и това ни дава възможност да открием общото и различното между тях и по този начин да дообогатим изследванията в тази област.

Църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ е построена на три етапа и на три етапа е стенописвана. Галерията на църквата, в която се намират календарните сцени, е построена през XV в.⁴ и стенописвана вероятно в края на XVI или началото на XVII в.⁵

Голямото земетресение през 1913 г. причинява значителни разрушения на тази църква. Унищожени са много стенописи, особено в горната ѝ част.

В западната част на южната стена на галерията са оцелели 18 календарни сцени, на 6 от които липсват части. Сцените са подредени в четири хоризонтални реда и са разделени с червени хоризонтални и вертикални ивици. Ширината на поясите се запазва по цялата дължина на стената, но сцените имат различна ширина и във вертикален ред се разминават. (Обр.1)

От запазените менелогии виждаме три типа сцени - едните представляват мъченичествата и начинът, по който са загинали светците мъченици. Другите сцени изобразяват светците, починали в мир. Тук те са изобразени в цял ръст, в анфас, на фона на три ивици, средната от които е жълта, отдолу е сиво-зелена, а отгоре тъмносиньо към черно. Третият тип сцени са изображения на църковни празници, каквито в случая са „Сретение Господне“, „Рождество Христово“ и „Въведение Богородично“. Ако действието се извършва в населено място, художникът използва за фон изображения на сгради, ако е извън населеното място, фонът се състои от скалист терен и растителност.

Повечето сцени имат дати и надписи и това ни даде възможност да установим, че четирите хоризонтални реда са от четири различни месеца - февруари,

декември, ноември и септември. Имайки предвид големината на стената, смятаме, че са били изобразени и липсващите между тях месеци - януари и октомври.

Първият ред отдолу нагоре е от месец февруари. От него са запазени пет сцени - 1. II. - посичането на Св. Трифон, 2. II. - „Сретение Господне“, 3. II. - Св. Симеон и пророчица Анна, 4. II. - Св. Исидор Пилусиот и Св. Николай Судит, 5. II. - мъченичествата на Св. Агатия.

На втория хоризонтален ред са запазени пет сцени от месец декември - 23. XII. „Посичането на Св. десет Критски мъченици“, 24. XII. - посичането на Св. Евгения, 25. XII. - „Рождество Христово“, 26. XII. - „Събор на пресвета Богородица“ и светците Евтимий и Еварест, 27. XII. - убиването на Св. Стефан с камъни.

Третият хоризонтален ред е със сцени от месец ноември - 18. XI. - обезглавяването на Св. мъченик Платон и Св. мъченик Роман, 19. XI. - Св. мъченик Варлаам, 20. XI. - Св. Прокъл и Св. Григорий Декаполит, 21. XI. - запазена е само дясната половина на сцената „Въведение на пресвета Богородица в храма“

На четвъртия ред са изобразени менелогии от месец септември - 21. IX. - посичането на Св. апостол Кодрат, 22. IX. - посичането на Св. мъченик Фока, 23. IX. - „Зачатие на Св. Йоан Предтеча“ и 24. IX. - Св. първомъченица Текла.

В долните два реда фигурите от календарните сцени са запазени, но лицата на мъчениците и мъчителите са повредени. В горните два реда персонажите на сцените са запазени изцяло.

Галерията и параклиът „Йоан Предтеча“ към църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, където се намират календарните сцени, са стенописвани през първата половина на XVII в.⁶ В тях са изцяло запазени сцени от седем месеца - септември, октомври, ноември, декември, януари, февруари, март.

Запазените сцени от търновския календар, с някои разлики, на които ще се спрем по-долу, имат аналогично повторение в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. И тук, както в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“, сцените са разделени с червени вертикални и хоризонтални линии. Ширината на сцените и тук е различна и във вертикален план се разминават. И тук, както и в Търновската църква, са засегнати три типа сцени.

За разлика от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, тук сцените са разделени на две места. В галерията са изобразенията на месеците януари, февруари и март, а в преддверието на параклиса се намират 120 отделни сюжета от месеците септември, октомври, ноември и декември. Другата разлика в пространственото разположение е тази, че докато търновският календар заема само стената, то този в Арбанаси е разположен и по сводовете.

Има съществена разлика и в композиционно отношение. Докато в Търново календарните сцени са последователно подредени по дни, то в Арбанаси сцените „Рождество Христово“ и „Избиването на младенците“ са изнесени извън общия пояс и това нарушава последователността им. Тези две сцени са много по-

големи от останалите и са разположени от двете страни на входа към наоса.

Ще се спрем по-подробно на изображението „Рождество Христово“ в двете църкви, тъй като между тях има съществени различия.

В църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ сцената е по-малка. Точно в центъра е изобразена Богородица, цялата облечена в бяло, легнала върху червена постелка и гледа към малкия Христос. От двете страни на Христос са изобразени магаре и теле. Точно над Богородица от небето към Христос пада лъч. Долу вдясно е изобразен Йосиф, който разговаря със старец, а вляво къпането на малкия Христос. В горната част на сцената е изобразен ангелски хор, а вляво ангел, който съобщава радостната вест на овчарите. (Обр.2.)

В църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси сцената е много по-голяма. Центърът на композицията е изместен вдясно, където е изобразена Богородица в полулегнало състояние, облечена в червени дрехи. От дясната ѝ страна са изобразени пратеници с дарове. До главата ѝ е Христос в яслата, заобиколен от магаре и теле, а над него ангели. Горе вляво ангел съобщава радостната вест на овчаря. Долу местата са разменени - вляво Йосиф разговаря със стареца, а вдясно е къпането на малкия Христос. (Обр.3.)

Тези две сцени са много различни както в цветово отношение, така и в композиционно. В църквата „Рождество Христово“ има още една сцена, рисувана от друг художник и изразяваща същото събитие. Тя също се различава цветово и композиционно от гореописаните. Това ни показва, че въпреки църковните канони и наръчниците с подробни описания кое как да бъде изобразено, художниците не копират механично отделните сцени, а влагейки своето умение и въображение в пресъздаването на различните изображения, им предават индивидуалност и с това обогатяват разнообразието в монументалната църковна живопис.

Още една разлика в календарните сцени от двете църкви потвърждава това твърдение. Както вече споменахме, в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ светците, които са изобразени фронтално в цял ръст, са на фон от три цвята и това е спазено от художника във всичките запазени сцени.

Обр.3. Сцената „Рождество Христово“ от календарния цикъл в църквата „Рождество Христово“ - Арбанаси. (По Л. Прашков).

Художникът от църквата „Рождество Христово“ обаче е привърженик на разнообразието и при него може да се види както фон от три цвята, така и фон от два цвята, а понякога средната ивица е заменена от фасада на сграда.

Търновският стенен календар е стенописан по-рано. Възможно е да се допусне, че художникът, изобразил сцените в Арбанаси, го е ползвал като модел. Обаче различията, които описахме по-горе, ни карат да отхвърлим тази възможност и да приемем, че авторите или са ползвали един и същи наръчник, или са се обучавали на едно и също място.

От изложените до тук прилики и разлики можем да направим следните изводи: и двамата художници са добри майстори на четката, фигурите им са добре пропорционирани и реалистично са изобразени както светците в покой, така и фигурите в движение. Художникът изобразил календарните сцени в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ в Търново е по-последователен в изображенията си. Не е привърженик на ярките цветове и добре подбира нюансите, които използва в своите сцени. При него белият цвят присъства във всяка една от сцените, било като част от облеклото или интериора. Дори облеклото на Богородица в сцената „Рождество Христово“ е цялото бяло.

За разлика от него художникът, изобразил календарните сцени от църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, е с по-голямо въображение и е привърженик на тематичното и колоритното разнообразие. Привърженик е на по-ярките цветове, а червеният цвят постоянно присъства в неговите изображения.

Стенописният календар е богат на теми и сюжети и дава чудесна възможност на художниците да покажат своите професионални умения и въображение.

Направената съпоставка между двата календара хвърля светлина чисто в технически план в изображенията на двата монумента и може да бъде начало на едно по-задълбочено и многоаспектно проучване, посветено на богатството и историко-религиозната значимост на монументалната църковна живопис от периода на Османското владичество.

Б Е Л Е Ж К И

¹ История на българското изобразително изкуство. С. 1976 г., т. 1, стр. 210-211.

² Геров, Г. Календарните сцени от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ сп. „Изкуство“, 1985, к. 3, с. 31-39.

³ Прашков, Л. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. С. 1979 г.

⁴ Мавродинов, Н. Старобългарско изкуство XI-XIII в. С. 1966, с. 94.

⁵ Геров, Г. Пос. съч., с. 31; Прашков, Л. Пос. съч., с. 153.

⁶ Прашков, Л. Пос. съч., с. 120.

CALENDAR SCENES AT SS PETER AND PAUL CHURCH IN VELIKO
TURNOVO AND NATIVITY CHURCH IN ARBANASSI - COMMON
FEATURES AND DIVERSITIES
(Summary)

Borjana Bojankinska

This article makes a research of the mural calendar paintings at SS Peter and Paul Church in Veliko Turnovo and at Christmas Church in Arbanassi. The author makes a parallel and outlines the diversities between them. She seeks the interconnections between Byzantine and Bulgarian Church painting in sixteenth and seventeenth centuries, which are a mark for the spiritual quests and aspirations of Bulgarian people under the Ottoman rule.

Translated by Tsvetan Bojankinski

ОБРАБОТКА НА КОСТ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (Преглед и състояние на проучванията)

МИЛЕНА СТАНЧЕВА

Вече близо век материалите, свързани с обработката на кост в Средновековна България, са предмет на научен интерес. Почти 60 години делат откриването на първите археологически находки от този род и появата на първата обобщителна публикация. Оттогава до наши дни са излезли от печат повече от 30 изследвания, ориентирани специално към въпросите, които повдигат паметниците от обработена кост. Същевременно в резултат на системно провежданите археологически разкопки в средновековните български крепости, селища и некрополи броят на находките от кост и рог непрекъснато се увеличава.

Първият паметник, уникален за българските земи с високото си художествено изпълнение, е открит през 1900-1901 г. от френския археолог Ж. Съор на хълма Трапезица във В.Търново¹ и представлява част от релефна икона от слонова кост със сцената „Успение Богородично“².

Археологическите проучвания на К. Шкорпил, Кр. Миятев, Г. Фехер, Р. Попов³ през следващите няколко десетилетия водят до обнародването на нови находки от кост и рог в старобългарските центрове Плиска, Преслав, Мадара и Калугерица. Може би най-точната характеристика за състоянието на изследванията върху обработката на кост през първата половина на века дават наблюденията на Р. Попов в Мадара: „На различни места в района на разкопките са намерени предмети от кост и рог, които са имали най-разнообразно предназначение и произхождат от различни епохи. Понеже почти всички са единични, случайни и фрагментирани находки, мъчно може да се установи епохата, на която принадлежат, както и тяхното предназначение.“⁴

До началото на 60-те години се правят първите опити за интерпретация на материала от кост, основаващи се на формата на предмета, средата на откриване и паралели от българска и чужда територия. Конкретната датировка на находките най-често липсва и те попадат в общите хронологически рамки на изследваните обекти. Такъв е случаят с материалите, отпечатани в т. XX на Известията на Археологическия институт, засягащи резултатите от археологическите проучвания на Плиска, Преслав, Ловеч и Нови Пазар.⁵

През същия период (1963 г.) излиза и обобщителната публикация „За обработка на кост в Средновековна България“⁶ на Т. Тотев. Тя съдържа над 80 находки - от Преслав, средновековното селище над Севтополис, НИМ София

и др., които попадат в границите на периода VIII-XV в., като доминират тези от епохата на Първото българско царство. Впоследствие шансът на автора да разкрие редица материали и ателиета в някои манастири на Симеоновата столица Велики Преслав му позволява не само да постави въпроса за обработката на кост в Средновековна България, но и пръв сполучливо да потърси мястото, характера и високите художествени достижения на преславските майстори на обработената кост.⁷ Направените от него наблюдения и изводи осветляват различни страни от творческия процес и създават възможности някои негови прояви да се открият като самостоятелен дял на старобългарското изкуство през IX-X в.

В началото на 70-те години в монографично изследване излизат от печат резултатите от археологическото проучване на средновековното селище над тракийския град Севтополис.⁸ Тук за пръв път е включен масов материал от кост от определен обект, който се разглежда като част от занаятите, развивани в селището. Проучвателят Й. Чангова стига до извода за липсата на строга диференциация на производството при дървообработването, златарството и обработката на кост въз основа на отсъствието на специални работилници или производствени помещения и на повсеместното откриване на инструменти. В този ред на мисли е изказано предположението за сезонния характер на тези занаяти⁹. Находките от кост са представени съвсем синтезирано - без описание, размери, паралели и датировка.

За изучаването на обработката на кост и рог в Средновековна България от изключително значение са археологическите разкопки в столицата на Второто българско царство - В.Търново. Първите паметници произхождат от Двореца на хълма Царевец. Проучвателят Я. Николова определя обработката на кост като част от „специализираното занаятчийско производство през XIII-XIV в.“, а откриването на недовършени предмети я навежда на мисълта за наличието на местно производство, въпреки отсъствието на занаятчийски работилници.¹⁰ Част от находките тя определя като произведения на приложното изкуство.¹¹

Подобна позиция заема и Н. Ангелов, който отнася костените изделия от Патриаршията „повече към произведенията на художествените занаяти“.¹² И той разглежда костените изделия в обособена, обща и каталожна част.

Специално внимание заслужава и докторската дисертация на Ст. Бонев на тема „Обработка на кост и производство на костени изделия в Средновековна България VIII-IX в.“¹³, която се предхожда от няколко важни статии, посветени на косторезния занаят и изкуство.¹⁴

Изследването има за цел „да покаже основните етапи в развитието на тази дейност и да проследи оформянето ѝ като обособен занаят със самостоятелни технологически и изобразителни средства“, като се държи сметка и за хронологията и етническата принадлежност на костените предмети. Други важни проблеми, с чието разрешаване се занимава авторът, са свързани с инструментариума и ателиетата за обработка на кост; специфичните техники, които се прилагат и изобразителния репертоар на майсторите. Поставя се и

въпроса за прерастването на косторезбата в художествена техника в столицата Преслав през X-ти век и за връзките, които тя държи с другите художествени дялове на приложното изкуство.

В друг дисертационен труд, посветен на занаятите от епохата на Второто българско царство в столичния Търновград¹⁵, Й. Алексиев отделя място и на обработката на кост. Авторът обръща специално внимание на класифицирането на костените находки според техниката на изпълнение на украсата и орнаменталния репертоар на майсторите. Един от основните му изводи е свързан с определянето на обработката на кост като занаят, характерен „за монасите от градските манастири на Царевец“.¹⁶ Представяйки цялостна характеристика на столичните производства, Й. Алексиев отбелязва, че през XIV в. занаятите бележат значително развитие и че тогава „продукцията при всички основни занаяти става стандартна, предназначена за пазара“.¹⁷

В монографичното издание на резултатите от проучването на Средновековния Червен В. Нешева също допуска местното производство на предмети от кост и рог, което се е осъществявало „в някоя от работилниците на града или в домовете на самите обитатели“.¹⁸ Наличието на еднотипност при изработката на някои едносъставни дръжки за ножове по всяка вероятност свидетелства за известна стандартизация на производството. Авторът отбелязва, че „обработката на кост през Второто българско царство има добри традиции, онаследени от преславските ателиета в първия период от живота на българската държава“.¹⁹

Специално към обработката на кост е ориентирана и работата на Е. Генова²⁰ за средновековното селище в м. Градището при Плевен. Направен е опит за прецизиране на датировката на паметниците на базата на паралели с материали от българските земи и извън тях. Е. Генова допуска местно производство за често употребяваните паметници (шила, игли и др.), неизискващи особени умения, а за високохудожествените паметници (някои апликации, за които посочва близост със сграфито керамиката) предлага търговски път на проникване в селището.

Друго специализирано изследване върху средновековни паметници от обработена кост в Силистра публикува Г. Атанасов.²¹ Въпреки че основната цел на автора е да включи в научно обръщение материала - част от който за съжаление е без археологическа среда, той определено се стреми и да го анализира.²² Наличието на изделия с висока художествена стойност, според Г. Атанасов, „не изключва възможността предмети от първа необходимост да са правени от потребителите им“. Г. Атанасов прави интересно съотношение между паметниците от кост от Първото и Второто българско царство - съпоставка, която безспорно се налага при работа със средновековни паметници от кост: „Числото на костените изделия от ранното средновековие е значително по-голямо в сравнение с периода XIII-XIV в... Особено отчетливо това личи в онези селища, в които липсва пълния топографски континюитет на Силистра и които са обитавани само през Първото или само през възстановеното през

1185-1188 г. българско царство.²³ Публикацията има каталожен характер с пълно описание на находките, съпътствано от авторовите обобщения, паралели и датировка. Заслужава отбелязване и едно друго достойнство на работата - част от находките, предимно детайли към въоръжение, са етнически обвързани с късните номади (печенег, узи, кумани), а други - са определени като византийски внос. Същевременно авторът изтъква наличието на еднотипни изделия, полуготова продукция и предмети с висока художествена стойност, които му позволяват да съди за професионализма на майсторите и местопроизводството на предметите. Създава се впечатление за приемственост в обработката на кост за времето от IX до XIV век.

Наред с обобщителните изследвания през 80 - те и началото на 90 - те години са отпечатани някои статии, разглеждащи единични находки или по-малки групи костени изделия от средновековна България. В някои от тях се коментират и преразглеждат вече публикувани находки, като четириликовото рогче от Преслав и апликацията към калъф за лък от Одрец.²⁴ Други са посветени на ограничен материал от Дуранкулак, Одрец, Чиракман, Карвуна и Сливен.²⁵ Някои нови находки произхождат от Плиска (костен инструмент), както и от Царевец (двустранен гребен с релефна украса) и църквата „Св. Димитър“ (двустранен нагръден кръст) във В. Търново.²⁶

Системните археологически проучвания в крепостта Перник разширяват данните относно обработката на кост в средновековна България. На базата на над 120-те находки Й. Чангова допуска, че „резбарите на кост са упражнявали занаята при домашни условия“²⁷. От разкопките на Пернишката крепост произхожда значително количество костени детайли към въоръжение и снаряжение, както и групи двустранни гребени, прешлени за вретено, свирки и други. Работилници или останки от такива не са открити, а самите костени изделия са пръснати по цялата площ на крепостта.

Интересен обект, от който произхожда масов материал от кост и рог, обитаван в периода XI-XII в., е и средновековното селище до с. Дядово, Бургаско. И докато материалите от разкопките в началото на 80 - те години са публикувани с каталожен характер²⁸, то в изследване върху икономиката на селището Б. Борисов разглежда обобщено находките и стига до извода, че обработката на кост не е била отделена като самостоятелен занаят.²⁹ В последните години излезе от печат (като част от монографично изследване) и най-пълното представяне на костените находки от обекта.³⁰

Резултатите от проучванията на Аневското кале край Сопот³¹ също предлагат интересни материали от кост. Самата обработка е определена като „характерна преди всичко за големите градове, крепости и селища през Средновековието (XIII-XIV в.)“, а произведенията на този занаят - като „част от приложното изкуство“. На базата на откритите бракувани изделия И. Джамбов съди за наличието на местно производство. Изтъкнато е високото качество и художествената изработка на предметите (предимно апликациите), както и значителното им количество в цитаделата на средновековния град.³²

Единствените обобщителни публикации върху обработката на кост във В.Търново принадлежат на Т. Овчаров и Й. Алексиев. Изследването на първия автор включва паметници, отнесени към края на XIV век³³, което разчупва приетата схема за обща датировка в рамките на XII-XIV век. Интерес предизвиква и идеята на Т. Овчаров за влияние на установената в столицата традиция върху този вид занаятчийска дейност върху останалите български територии. Основна цел на публикацията на Й. Алексиев е да отдели внимание на онези паметници от хълма Царевец, които са произведения на обособен занаят, т. е. „за тяхната изработка е необходимо майсторът да притежава както необходимите умения и сръчност, така и необходимия инвентар“³⁴. Акцентира се върху специфичен вид костени апликации, служили за нимбове към икони. Изследването е придружено от каталог. Особено важен е опитът на Й. Алексиев да локализира работилниците за обработка на кост във В.Търново през XII-XIV в. въз основа на откриването на готова продукция и недовършени предмети. Такива се обособяват до манастира при Лобната скала, край северозападната стена и в кварталите около Патриаршията. Наред с местното производство за някои находки е отбелязан и византийски внос, и то за изделия, които са „произведения на приложното изкуство“³⁵.

Друг център, в който през XII-XIV в. се е развивала обработката на кост, е Шуменската крепост. Резултатите от дългогодишните проучвания там са публикувани от В. Антонова³⁶, като сред представения материал има и значително количество находки от кост и рог. Те нямат описание и размери, като най-общо са дадени само групите, броя на предметите и образите, които ги илюстрират. В сравнение с конкретния материал в текстовата част по-голямо внимание е отделено на инструментариума за обработка на кост. Илюстративният материал обаче демонстрира голямо разнообразие - както в диво, така и като техническо изпълнение.

Паметниците на косторезното изкуство от територията на Средновековна България за периода X-XII в. са обект на серия конкретни и обобщителни изследвания на К. Тотев.³⁷ Основна цел на автора е да се разшири кръга на редките творби, открити в българските земи.³⁸ Определя се и техният характер в „технологическо, стилово и сюжетно отношение“. Повдигат се въпроси, свързани с моделите и произхода на гребените с релефна украса от Силистра, Търново и Дуранкулак; скулптираното „Терзание“ от Чиракман и други. Наред с подчертания интерес към откриваните в българските земи паметници с византийски произход авторът задълбочено изследва и изделията от Симеоновата столица. К.Тотев изтъква необходимостта от самостоятелно разглеждане на преславските художествени творби от обикновена животинска кост, диференцирано от масовата продукция въпреки съвместното им откриване (в едни и същи обекти и среда).

Голяма част от разгледаните паметници от обработена кост са включени в каталози на изложби, свързани с представянето на средновековната българска култура. В този смисъл значителен интерес представлява и каталогът на

изложбата „Българският средновековен град. Технологии“, проведена през 1994 г.³⁹ В раздела „Дърводелство. Косторез“ са илюстрирани над 20 костени изделия, като преобладават тези от епохата на Първото българско царство. Авторът отбелязва, че освен известните от Преслав ателиета (X в.) други не са открити, но „изобилието на костени предмети, недовършени изделия и брак, открити във В.Търново, Червен, Мелник, Ловеч, Цепина и др., показват, че и през XIII-XIV в. обработката на рог и кост е бил добре развит занаят“. В „по-особена“ категория са обособени изделията „с определени художествени качества“⁴⁰.

Сред най-новите и безспорно най-прецизните изследвания върху обработената кост трябва да се отбележи публикуването на резултатите от Одърци.⁴¹ Л. Дончева-Петкова изтъква водещото място на селището (след столиците Плиска и Преслав, и Дръстър) по количество и разнообразие на костените предмети. Подчертава се местното производство на находките, а направената класификация е сред най-акуратно представените в специализираната литература. Функционалната интерпретация на предметите е защитена с подходящи паралели. Независимо от детайлното представяне на материала (в текстовата част, графично и чрез снимки) костените предмети са включени и в каталожната част на монографията. Не бива да се подминава и друго едно предимство на изследването - сполучливо е избегната употребата на наложената в специализираната литература терминология с руски произход (косторезци, косторезба и т. н.), чрез замяна с производни на български език (костообработване, обработка на кост и т. н.).

При прегледа и обобщението на основните изследвания, отнасящи се към обработката на кост и конкретните находки от този род, впечатление правят някои основни проблеми на проучванията. Така например работата с паметниците значително се затруднява от публикуването на предметите извън техния археологически контекст. В тази връзка и датировката им най-често е обща - за годините на Първото или Второто българско царство, а понякога и за цялото средновековие. Не рядко находките от кост и рог се представят без размери или се илюстрират незадоволително. Тези факти пречат на използването на изделията дори като сравнителен материал.

Сред основните проблеми е и отсъствието на единен критерий при групирането на находките. В най-общ план признаците за класификация на предметите, прилагани в специализираните изследвания, са следните: по предназначение (по вид), по сфера на употреба и по техника на изпълнение. Често изследователите, въпреки че отбелязват определен критерий, представят групи, обособени на базата на различни признаци.

Трудностите при проучването на този занаят до голяма степен се обуславят и от липсата на пълни изследвания за обработката на кост през ранновизантийския⁴² и османския период. Поради тази причина, особено при обекти с топографска приемственост, често материалите се датират погрешно.

Впечатление прави и безусловното приемане на идеята за приемствеността

в традициите при костообработването между Първото и Второто българско царство. За ранното българско средновековие специализирани ателиета са открити само във Велики Преслав, където през X в. обработката на кост прераства в художествена техника на приложното изкуство. В този случай спецификата на занаята несъмнено стои в контекста на цялостното ускорено развитие на художествената култура на Симеоновата столица. Прегледът на материала от кост от други обекти на Първото българско царство обаче като че ли демонстрира по друг характер на производството.

Необходимо е да се вземе под внимание и обстоятелството, че за периода XII-XIV в. все още предстои фиксирането по археологически път на производствени помещения и съоръжения. За наличието на такива на този етап от проучванията се съди въз основа на откриваните инструменти, суровина, полуфабрикати, бракувани изделия и готова продукция.

От друга страна, откриването на находки от кост и рог както в големите градски центрове, така и в по-малките крепости, показва широката употреба, която този материал е имал през Средновековието. Неговото картиране би очертавало някои неинтерпретирани до този момент аспекти и би позволило да се прецизира датировката на паметниците.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Нешева, В. По въпроса за разкопките на Ж. Съор във В.Търново през 1900-1901г.-ГНАМ, VIII, 1992, с. 11.

² Goldschmid, A., K. Weitzmann. Die byzantinischen Elfenbeinsculpturen. Des X-XIII Jahrhunderts. Burlin, 1934, Taf. IV, Cat. N 12, p. 28.

³ Шкорпил, К. Абоба-Плиска.- ИРАИК, X, 1905, с. 316, Табл. LIX 67-69; К. Миятев. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 178, Обр. 279, 281; Г. Фехер. Разкопки в м.Кирика над с. Калугерица.- Мадара, II, с. 144, Обр. 101 и 193; Р. Попов. Материали от разкопките през 1934-35 г.- Мадара, II, с. 81, Обр. 125.

⁴ Попов, Р. Цит. съч., 80-81.

⁵ Станчев, С. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948г.- ИАИ, XX, 1955, с. 208; Станчев, С., Н. Ангелов. Гражданска постройка в долината на Бял бряг в Преслав.- ИАИ, XX, 1955, 478-479, Обр. 16; Огненова, Л., С. Георгиева. Разкопки на манастира Под Вълкашина в Преслав през 1948-49 г.- ИАИ, XX, 1955, с. 407, Обр. 45,50; Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край Ловеч.- ИАИ, XX, 1955, с. 303, Обр. 14.

⁶ Тотев, Т. За обработка на кост в Средновековна България. Археология, 1963, 3, 83-92.

⁷ Тотев, Т. Манастирът в Тузлалъка - център на рисуваната керамика в Преслав през IX-X в.- РП, VIII, 1982, 34-35; Дворцовия манастир в Преслав.- Старобългарска литература, 17, 1980, 45-54; Родов манастир на владетелите в Преслав.- Старобългарска литература, 20, 1987, 120-129; Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания.- Старобългарска литература, 22, 1990, 3-14; Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязаната кост през IX-X в.- Плиска-Преслав, 6, 1993, 109-114.

⁸ Чангова, Й. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI-XIV в. С., 1972.

⁹ Пак там, с. 101.

¹⁰ Николова, Я. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал.-В: Царевград Търнов, 2, С., 1974, 252-257.

¹¹ Пак там, с. 252.

¹² Ангелов, Н. Предмети от домашния бит и въоръжение. - В: Царевград Търнов, 3, 1981, 188-189.

¹³ Бонев, С. Обработка на кост и производство на костени изделия в Средновековна България (VIII-XI в.) - Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1983 г.

¹⁴ Бонев, С. Новонамерени произведения на малката пластика. - Проблеми на изкуството, 4, 1980, 51-52; Костени детайли на конска амуниция от Средновековна България. - МПК, 4, 1981, 39-43; Художествената резба върху кост- връзки и влияния с други приложни техники през X в. - Преслав, 3, Варна, 1981, 149-157.

¹⁵ Алексиев, Й. Занаятите в Търновград (XII-XIV в.). - Автореферат на кандидатска дисертация, С., 1985, с. 15, 22.

¹⁶ Пак там, с. 15

¹⁷ Пак там, с. 22

¹⁸ Нешева, В. Обработка на кост. - Средновековният Червен. 1, 1985, с. 202.

¹⁹ Пак там, с. 202.

²⁰ Генова, Е. Костени предмети от средновековното селище при „Градището“ край Плевен. - ИНИМ, V, 1985, 143-147.

²¹ Атанасов, Г. Средновековни костени изделия от Силистра. - ИНМВ, 23/38, 1987, 101-113.

²² Възможно е обаче някои находки да принадлежат на османския период. Като например една от костените свирки, която напомня по-скоро част от чибук или лула. Вж., с. 107, Табл. V 8.

²³ Пак там, с. 113

²⁴ Георгиев, П. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. - Археология, 1, 1984, 16-29; С. Бонев. За преславската костена пластика. - Преславска книжовна школа, 1, 1995, 344-347; С. Станилов. Костена пластина от Одръци. - ИНМВ, 27/42, 1991, 64-71.

²⁵ Димов, Т. Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дуранкулак. - Дуранкулак, 1, 1989, 249-260; Л. Дончева-Петкова. Костени рогчета от Одръци. - Сб. Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Ст. Ваклинов, В. Т., 1991, 59-65; В. Василев. Средновековната крепост на н. Чиракман. - Сб. Средновековният български град. С., 1980, 305-307; Чиракман. - Векове, 3, 1985, с. 22, 23.

²⁶ Димитров, Я. Интересен костен инструмент от Плиска. - Преслав, 4, 1993, 263-270; П. Славчев. Костен гребен от Царевец. - Археология, 1, 1990, 56-60; М. Рубов. Произведения мелкой пластики из церкви „Св. Димитрия“ в Тырнове. - Труды Пятого Международного Конгресса Славянской археологии. М., 1987, 85-91.

²⁷ Чангова, Й. Резба на кост. - Перник, 3, 1992, с. 45.

²⁸ Борисов, Б. Средновековно селище и некропол върху селищната могила до с. Дядово, Бургаско (Разкопки 1980-81г.). - Expeditio Tracica, С., 3, 1982, 29-47.

²⁹ Борисов, Б. Икономиката на средновековното селище върху селищната могила до с. Дядово, Бургаско. - ИМЮИБ, XIV, 1991, 76-77.

³⁰ Borisov, B. DIADOVO. Vol. I, Tokyo, 1989, 5-14.

³¹ Джамбов, Ив. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

³² Пак там, с. 100, 104.

³³ Овчаров, Т. Находки от кост и рог от времето на Търновската книжовна школа. - Търновска книжовна школа, В. Т., 5, 1994, с. 584.

³⁴ Алексиев, Й. Обработка на кост в Столичния Търнов. - ГМСБ, XIX, 1993, 119-130.

³⁵ Пак там, с. 122.

³⁶ Антонова, В. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.

³⁷ Тотев, К. Костен гребен с релефно изображение от Силистра. - Приноси към българската археология. С., 1, 1992, 236-240; Костен гребен с релефна украса от с. Дуранкулак, Добричко. -

Сб. Добруджа, 10, 1993, 131-133; Слонова кост с „Успение Богородично“ от старите разкопки на Трапезица.- ГМСБ, XX, 1994, 125-132; Новые памятники византийской костяной пластики в Болгарии.- Byzantinoslavica, Prague, LV, 1994, 1, 61-65.

³⁸ Тотеv, Т. За някои творби на косторезното изкуство от Средновековна България.- Преслав, 4, 1993, 272-285.

³⁹ БЪЛГАРСКИЯТ средновековен град. Технологии. С., 1995 г.

⁴⁰ Пак там, с. 58.

⁴¹ Дончева-Петкова, Л., Л. Нинов, В. Парушев. Обработка на кост. Одръци, 1, 1999, 82-89.

⁴² Сред малкото изключения в случая трябва да се посочат част от паметниците, разгледани от П. Владкова. Вж.: Костени тоалетни принадлежности от Нове.- ИИМВТ, XI, 141-150; Амулети от кости рог от Долна Мизия.- ИИМВТ, XIII, 103-110; Обработка на кости рог II - VI в. в днешните български земи.- ИИМВТ, XIV, 88-97.

BONE - WORKING IN MEDIEVAL BULGERIA. SURVEY AND STATE OF INVESTIGATIONS (Summary)

Milena Stancheva

This article consists a survey of investigations about the bone-working in Medieval Bulgaria from the beginning of the twentieth century to the nowadays. The author aims to present some general achievements and problems to the researches such as principles of dating and classification; the absence of bone workshops during the period of the Second Bulgerian kingdom etc.

СВЕТОГОРСКИ ШАМПИ ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

ДИАНА КОСЕВА - ТОТЕВА

Сред произведенията на християнското изкуство, разпространявани в България, един от най-слабо проучваните и популяризирани дялове е този, посветен на религиозните гравюри, особено на тези от тях, свързани с Атонските манастири.¹ Многобройните екземпляри шампи, съхранявани в Търновския исторически музей, с разнообразни образи и сюжети създадоха възможност да бъде комплектувана изложба, в която бяха включени най-интересните Атонски образци от тази сбирка. Тук се публикуват 57 гравюри, отпечатани между XVIII и XIX в., всички участвали в изложбата, подготвена от отдел „Християнско изкуство“.² Техният репертоар включва панорамни изгледи на Светогорски манастири и скитове или отделни образи на светци и религиозни сцени, свързани най-често с покровителството и патронажа на манастирските църкви на Атон. Настоящата колекция Светогорски шампи ще бъде публикувана с пълен каталог. По този начин ще могат да се изложат, макар и накратко, най-важните сведения за всяка една шампа.

Православните религиозни гравюри, създавани най-общо в периода XVII-XIX в., са специфичен дял от християнското изкуство. По-голяма част от тях представят светци и житийни сцени, които са копирани от по-ранни образци на църковната живопис, т. е. те сполучливо запазват характера и предназначението на фреските и портативните икони. Това се потвърждава и от факта, че за означението им се налага терминът „хартieni, или „книжни“ икони“.³ От тях се отличават шампите с изгледи на манастири, които са повлияни от ренесансовите градски и природни пейзажи, често използвани за илюстрации в книги на западни пътешественици.

Подходящото приспособяване на рисунките за шампите към графичната техника налага нова линия при създаването им, паралелна на тази на традиционното религиозно изкуство за периода от два века и половина. Много често, когато терминът гравюра е използван, то той се отнася не толкова до графичната техника, колкото до самата гравирани повърхност (дърво, метал, камък или други), намастилявана и пресована върху хартия. Най-голямото преимущество на този процес се заключава във факта, че от една гравирани повърхност могат да бъдат отпечатани много копия, т. е. процесът, от една страна, е бърз и същевременно с това много по-евтин от изработката на една

икона върху дървена основа. Лесни за пренасяне, тези творби намират място както в църковния интериор, така и в домовете на миряните и получават широко разпространение в православния свят.

Успехът и разпространението на религиозните шампи зависел от илюстрирането на истории и легенди, посветени на манастирите или на различни чудеса, свързани с техните икони, или свещени реликви. За първи път тези текстови описания, съставяни в православните манастири, започнали да се публикуват през XVII в. В резултат на това манастирските контакти с външния свят значително се увеличили чрез представянето на отпечатаните изгледи на местата за поклонение или на различни портретни изображения на светци-патрони. Лесни за пренасяне във времената на примитивно пътуване, гравирани илюстрации на манастирските сгради, допълвани с околния пейзаж и различни легендарни сцени и образи на светци, били изобилен извор за информация на вярващите. Освен техният чисто религиозен смисъл тези изображения и надписите към тях засилвали интереса на поклонническия поток и често след като били закупени, те оставали като спомен или пък били дарявани от този, който вече се е завърнал от такова пътуване, на градски и манастирски църкви.

Религиозни изображения, отпечатани върху хартия, са известни от края на XIV в., няколко десетилетия преди изобретяването на типографията в средата на XV в. Първите от тях са създадени в Западна Европа и представят Христос, Богородица и различни светци, гравирани върху дърво. Техни отпечатъци са разпространявани на големите християнски празници. Край Дижон (Франция) е открита най-ранната матрица, представляваща дървено блокче на едната страна със сцената Разпятие, а на другата с Благовещение, за която се предполага, че е изработена около 1370 г.⁴ Първите гравюри в източноправославните земи се идентифицират от появилите се печатници, или от матриците, от които отпечатъците били взети. Те принадлежали на манастира „Св. Екатерина“ на Синай, като половината от тях са датирани между 1665 и 1706 г. Там са запазени дървени блокчета и няколко медни плочи.⁵ Тъй като медта била скъпа, използваните плочи често били претопявани, за да се направят нови също за гравирание или пък за други производствени нужди. Не може обаче да се постави твърда дата за първоначалната поява на тези графични творби.

Православната религиозна гравюра преминава през няколко фази на развитие. Първата е през годините на XVII в., характеризираща се с грубо обработени дърворезбени матрици, последвана от гравюрна техника върху медни плочи, която сама по себе си минава през етап на силно западно влияние, за да намери своя оригинален израз през XIX в. в Атонските шампарници. Гравюрите на медни плочи отначало били печатани в чужбина, предимно във Венеция и Виена, като към тях допълнително са били отпечатвани рамки, където доминират барокови и рококо мотиви, както гръцки и кирилски надписи. С изключение на добре познатите гравюри във Венеция (Алесандро дела Виа,

Иночене Алесандри, Джулиано (кат. № 40) и Джанантонио Жулиани, Игнатио Коломбо) и във Виена (Томас Месмер, Ян Дител, Христофор Жефарович), голяма част от тези майстори не са подписали своите творби.

Посветителните надписи върху гравюрите съдържат имената на онзи, който има участие в публикуването на гравюрата, като отразяват характера на неговото участие. Инициативата и поръчката за изработването на една гравюра идва от висш клирик, докато този, който я заплаща, посвещава гравюрата на паметта на своите родители или за възпоменание на общности или еснафи (кат. № 40, 45). Понякога се случва имената на едни и същи дарители и гравьори да се споменават в надписите на две или повече различни гравюри.⁶ (кат. № 7, 34, 57). Като място, където са били работени шампи на Атон, се споменават манастирът Ивирон (1779 г.) и Карей в по-късните години. Например в Карей са действали четири работилници: в килията на Продромос, принадлежаща на Ивирон; на пророк Илия (Котлумуш); на Архангели (Хилендар) и на Архангели (Великата лавра).⁷ Освен безспорното значение на тези гравюри за историята на изкуството надписите, съпътстващи много от тях, са ценен извор за информация за гравьорите и дарителите, всеки един от тях със своя конкретен принос за тази разнообразна продукция от шампи. Едни от най-известните и продуктивни Атонски гравьори са йеромонах Партений Закинтоски, работил в периода 1809-1820 г. (кат. № 25), йеромонах Данаил (1831-1850, или 1870) (кат. № 6, 17, 18, 36), монах Кирил (1834-1862 г.) (кат. № 8, 14, 20), монах Антим Пелопонески (1836-1847 г.) (кат. № 19, 30, 35, 48), Тома Сидер от Крушово, златар (1847-1855 г.) (кат. № 16), монах Аверкий (1854-1870 г.) (кат. № 7, 12, 34), Йоанис Константиноу Калдис (1858-1878 г.) и др.

Светогорските шампи дават началния тласък при създаването на религиозни гравюри и в отделни центрове на Балканите извън пределите на Атон. В България гравьорски работилници функционират в големите манастири като Троянския (1818 г.), манастира „Св. Йоан“ край Враца (1821 г.) и Рилския⁸, като най-ранната медна гравюра на Св. Иван Рилски е била отпечатана във Виена в 1791 г. Първата печатница обаче открива Никола Карастоянов едва в 1828 г., а по-късно през 1852 г. започва да работи шампарницата при Рилски манастир.

В представената колекция са включени 57 графични листа с различен формат. Тези шампи обхващат един значителен период, като най-ранната е от 1763 г. (кат. № 40) и стигат до края на XIX в. Съхраняват се във фондовете на отдел „Възраждане“ на Историческия музей във В. Търново и са постъпвали по различно време.⁹ Някои от тях са с неизвестен произход. Голяма част са предимно от с. Арбанаси, селище известно с предприемчивите си и заможни жители, преди всичко търговци и занаятчии, поддържали контакти с различни краища на България и съседните ѝ страни. Големият брой Атонски шампи, както и йерусалимските и другите реликви, носени от Божи гроб, свидетелстват за значението, което се е отдавало на поклонничеството по Светите места в търновския край.

Б Е Л Е Ж К И

¹Отделни светогорски шампи публикуват: **Томов, Е.** Възрожденски шампи и литографии. С., 1962; **Радкова, Р.** Описание на седем светогорски шампи. - ИИИ, т. 13, 1969; **Савова, Е.** Двуетични шампи от фонда на НИМ. - Известия на НИМ, т. IX, 1993, с. 173-183; **Косева-Тотева, Д.** За една група светогорски шампи от Търновския музей. Връзки и влияния върху българската възрожденска иконопис. - ИИМВТ, т. XI, 1998.

²Изложбата „Светогорски шампи“ (9. 12. 1999 - 7. 01. 2000) за първи път беше представена в изложбените зали на гр. В.Търново, а от 1. 04. до 3. 05. 2000 г. гостува в гр. Смолян.

³**Papastratos, D.** Paper icons. Athens, 1990, p. 17.

⁴Op. cit., 23, 24.

⁵Op. cit., 18-20.

⁶Op. cit., 28-29.

⁷Op. cit., 27-28.

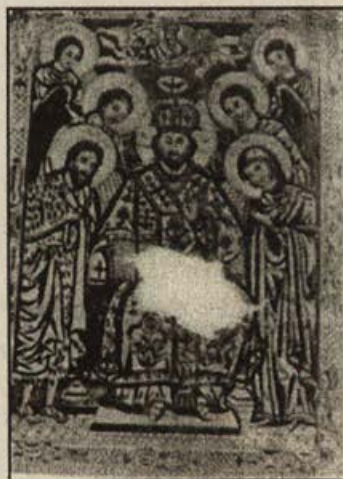
⁸**Томов, Е.** Estampes de la Renaissance Bulgare. Sofia, 1975, p. 15.

⁹За възможността да работя с шампите благодаря на всички колеги от отдел „История на България XV-XIX в.“ на Регионален историческия музей, В. Търново.

К А Т А Л О Г

1. „Дейсис с архангели и светци“. Инв. № 1221; гравюра върху мед; 28x37,5см; 1866 г.; гравьор: Стефан; произход: неизвестен.

Композицията представя сцената Дейсис в разширен вариант с архангелите Михаил и Гавриил. В горните два ъгъла също в пози на застъпници са показани светците Георги и Димитър, които нетрадиционно са включени в тази сцена. Интерес предизвиква комбинираното вмъкване и на иконографската композиция Новозаветна троица, разположена точно по вертикала в центъра на изобразителното поле. Това е седящият на трон Христос, над него е представен гълъбът, символизиращ Светия дух, а най-отгоре е показан до пояс благославящият Бог отец, над който стои малък надпис: Св.Троица. Върху долния край на рамката в овални медальони са отбелязани името на гравьора и годината на създаване на творбата.

Публикации: **Papastratos, D.** Paper icons., Athens, 1990, vol. I, p. 47, cat. № 12. Публикуваната гравюра е от манастира Св. Екатерина в Синай.

2. „Вси светии“. Инв. № 75 В-СН; гравюра върху мед; 1812 г.; 38 x 51 см.; 1812 г.; дарител: йеродякон Вениамин; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Тази гравюра е разделена на два пояса. В центъра на горния пояс в мандорла стои изображението на благославящ с две ръце Христос на трон. Около мандорлата има рамка от серафими. От двете страни на Христос са представени Св. Богородица и Св. Йоан Предтеча в застъпнически пози. Над изображението на Христос се вижда Светият дух. Във външен по-голям кръг са разположени в хоризонтални редове от горе надолу хорове на ангелите, на старозаветните царе и пророци, на апостоли, йерарси и светци, на мъченици и блажени жени. В центъра на долния ред Св. Константин и Св. Елена придържат Честния кръст. В ъглите на горния пояс са изобразени четиримата евангелисти със съответните им символи.

В долния пояс е представен Раят и праотците с техните колена - Авраам, Исаак и Яков. До тях откроя стои правата фигура на добрия разбойник с кръст жезъл на рамо.

Непубликувана. Сред публикуваните датирани гравюри с този сюжет тази е най-ранната. Виж: Papastratos, D., *Op. cit.*, vol. I, p. 94-99.

3. „Св. Георги Нови Янински“. Инв. № 86 В-СН; гравюра върху мед; 1848 г. г.; 38 x 53 см.; гравьор: неизвестен; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Свещецът е представен в цял ръст, гологлав, облечен във фустанела. В едната си ръка държи мъченически кръст, а в другата - палмова клонка. Над него в овално поле, украсено с барокова рамка, стои гръцки надпис: „Св. Георги Новомъченик от Янина“. В горния ляв ъгъл на композицията се вижда ангел, който коронова с мъченически венец представения, а в десния - Христос го благославя. Свещецът е представен на фона на църковни сгради, а в долната част на гравюрата в малки правоъгълни полета са показани четири житийни сцени. От дясната му страна са сцените:

Канонизиране на светеца и Обесването му, а отляво - Светецът в затвора и Гробницата на Св. Георги.

Непубликувана.

4. „Св. Георги Нови Янински“. Инв. № 78 В-СН; гравюра върху мед; 1868 г.; 39 x 53,5 см.; поръчал: монах Филарет; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси. Тази гравюра е почти напълно идентична с предходната, но тук светецът е представен с фес на главата. По интересно е, че след името на дарителя на тази шампа са изписани буквите Х. Р. П. Много вероятно е това да са инициали на името на гравьора, което засега обаче остава неидентифицирано.

Непубликувана. Сред публикуваните подобни шампи липсва такава с година на изработка 1868. Виж: Papastratos, D. Op. cit., vol. I, p. 215-223.

5. „Св. Троица (Новозаветна)“. Инв. № 1223 В -ТОМ; гравюра върху мед; 5 декември 1856; 27,5 x 38,5 см.; гравьор: йеродякон Ефтимий; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

Гравюрата е двупоясна. В горния, по-широк пояс е представена Новозаветна троица, означена с надпис на гръцки. В долния са показани допоясно Св. Пахомий Велики, Св. Модест и Св. Матрона, означени с надписи над изображенията.

Същата гравюра е публикувана. Виж: Papastratos, D. Op. cit., vol. I, p. 107, cat. № 78. Тази гравюра е от манастира Великата лавра на Атон.

6. „Короноване на Богородица и четирима светци“. Инв. № 1278 В -ТОМ; гравюра върху мед; 1836 г.; 29 x 41,5 см; дарител: монах Панкратий; гравьор: Данаил; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

Тази гравюра е разделена на два пояса. В горния е представена Новозаветна троица - Бог отец, Син и Свети дух, които короноват Св. Богородица. В долния

пояс са представени в цял ръст Св. Антипа, Св. Константин и Св. Елена, придържащи Честния кръст, и Св. Спиридон.

Същата гравюра от манастира Дионисий на Атон е публикувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 144, cat. № 134.

7. „Възнесение на пророк Илия“. Инв. № 1258 В -ТОМ; гравюра върху мед; 1854 г.; 47 x 69,5 см; заплатил: монах Агатангел; гравьор: монах Аверкий; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

В горната част на много популярната композиция е представен пророк Илия в колесница, теглена от крилати коне. Долу на брега на р. Йордан е стъпил неговият ученик Елисей, който е вдигнал ръка, за да поеме мантията, която му е пуснал пророкът, а в другата държи свитък. В далечината се виждат сградите на гр. Йерусалим. На втори план стои отново фигурата на пророк Илия в гръб, който удря с мантията си водите на р. Йордан. Всички надписи са двуезични-славянски и гръцки.

Същата гравюра от Националната галерия в Атина е публикувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 235, cat. № 254. В килията на по-стария Дионисий в Карея се пази силно повредената медна плоча.

8. „Св. Харалампий“. Инв. № 1300 В -ТОМ; гравюра върху мед; 1838 г.; 28 x 38 см; заплатил: монах Агатангел; гравьор: Кирил; произход: ц. „Рождество Христово“, Арбанаси.

Светецът е представен в цял ръст, облечен в епископски одежди, обшити с бродерия, пред стените на гр. Магнезия, на морския бряг. С дясната си ръка благославя, а в лявата държи затворена книга. Светецът е стъпил върху алегорията на смъртта, представена като скелет с коса под мишница. В горния край на гравюрата Христос, седящ върху облак, го благославя, а ангел държи над главата му мъченически венец.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 298, cat. № 322.

9. „Св. Георги“. Инв. № 68 В-СН; гравюра върху мед; първа четвърт на 19 в.(?), 37,5 x 46,5 см.; гравьор: неизвестен; дарител: неизвестен; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Светецът на кон пронизва с копие дракона. Зад него е седнало момче, негов слуга, с кана в ръка. Пред сградата на заден план го посреща спасената принцеса, а царят и царицата му поднасят ключовете на града. До горната хоризонтална рамка се вижда благославящата Божия десница, а малко по-ниско ангел е протегнал към светеца ръка, в която държи мъченическа корона.

Непубликувана.

10. „Св. Георги“. Инв. № 1201 В-ТОМ; гравюра върху мед; първа четвърт на 19 в.; 39 x 51,5 см.; гравьор: неизвестен; дарител: неизвестен; произход: неизвестен.

Тази гравюра е вариант на предходната (№ 9), с малки различия в детайлите.

Гравюрата е публикувана по отпечатъци от манастира Симонопетър на Атон и музея в Самоков. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 208, cat. № 215.

11. „Св. Никола на трон“. Инв. № 80 В-СН; гравюра върху мед; средата на 19 в.(?); 22,5 x 30 см.; дарител: неизвестен; гравьор: неизвестен; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Светецът е седнал върху голям трон, украсен с барокови орнаменти. С дясната си ръка благославя, а в лявата държи затворена книга. Над изображението в елипсовидни медальони също с барокова украса е изписано на гръцки името Св. Никола.

Непубликувана.

12. „Влизане в Йерусалим“. Инв. № 121 В-СН; гравюра върху мед; 1870 г.; 49 x 71 см; дарител и гравьор: монах Аверкий; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Иконографската и композиционната схема при изобразяване на тази сцена напълно следва установените вече образци. Христос с учениците си влиза на осле в гр. Йерусалим. Пред стените на града го посрещат градските първенци с върбови клонки в ръце. Под горната рамка стои надпис на гръцки и славянски:

„Върбово възкресение“, а под долната рамка е изписано на гръцки: „Със заплащането и от ръката на Аверкий монах, 1870, Света гора“.

Публикация: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 57, cat. № 22. От тази щампа е съхранена медната гравирана плоча.

13. „Светци - войни на коне“. Инв. № 1225 В-СН; гравюра върху мед; средата на 19 в.; 40 x 56,5 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

Четиримата светци - Св. Георги, Св. Теодор, Св. Евстатий Плакида и Св. Димитър са представени върху коне. С вдигната дясна ръка държат дълги копия, с изключение на Св. Евстатий, който замахва с къса стрела. Светците са разделени в две срещуположни симетрични двойки. Тези отляво - Св. Георги и Св. Теодор, са представени като драконоборци, Св. Димитър убива войн, а Св. Евстатий е насочил стрелата си към елен с кръст върху главата. В средата на изобразителното поле се вижда хълм с църква, означен от надписа: „планината Атон“. Под горната рамка, в средата, в полукръгло сияние е представен благославящ с две ръце Христос.

Непубликувана щампа. Известни са варианти на тази композиция от други щампи с незначителни разлики в дребните детайли. Виж: Tomov, E. *Bulgarische Graphik der Wiedergeburtzeit*. Sofia, 1975, no. 319; Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 317, cat. № 351; Косева-Тотева, Д. За една група светогорски щампи от Търновския музей - връзки и влияния върху българската възрожденска живопис. - Известия на музея във В.Търново (по нататък- ИМБТ), т. XII, 1998, обр. 6.

14. „Страшният съд“. Инв. № 1282 В -ТОМ; гравюра върху медна плоча;

1860 г.; 51 x 70,5 см; поръчител: йеромонах Филотей; гравьор: Кирил; произход: неизвестен.

Най-общо иконографската и композиционата схема при изображението на Страшния съд повтарят вече установени образци. Композицията е хоризонтална. Най-отгоре е представен редът с ангели, апостоли и светци, в средата е сцената Дейсис. Средният пояс е разделен на лява и дясна част - Рая и Ада. В центъра е показана сцената Хетимасия (Поклонение на светия престол). Долният пояс е разделен на девет малки правоъгълни полета, в които са представени наказанията за различните грехове.

Публикувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 93, cat. № 59.

15. „Трима йерарси и светци“. Инв. № 202 В-СН; гравюра върху мед; средата на XIX в.; 38,5 x 50 см; дарител и гравьор: неизвестни; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Гравюрата е разделена на два пояса. Горният от тях е по-широк и представя в цял ръст, с богато украсени архиерейски одежди великите отци литургисти Св. Василий, Св. Йоан Златоуст и Св. Григорий. На долния ред са показани в пет арковидни полета до пояс Св. Никола, Св. Атанасий, Св. Харалампий, Св. Модест и Св. Антипа.

Гравюрата е непубликувана.

16. „Скърбяща Богородица“. Инв. №124 В-СН; гравюра върху мед; 1847 г.; 38 x 50,5 см; поръчител: монах Филарет; гравьор: Тома Сидер от Крушово (?); произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

На преден план е представена до гърдите в молитвена поза Св. Богородица. На заден план пред стените на Йерусалим се вижда Голготският кръст с разпнатия Христос. Лицето на Божията майка изразява скръб и смирение.

Гравюрата е непубликувана.

17. „Св. Трифон“. Инв. № 1211 В -ТОМ; гравюра върху мед; 1836 г.; 27 x 38 см; заплатил: монах Панкратий; гравьор: Данаил; произход: неизвестен.

Свещецът е представен в цял ръст, млад, с кръст в дясната ръка и разгънат свитък в лявата ръка. На заден план се вижда селото Лампсакон (Мала Азия), откъдето светецът произхожда. В горния ляв ъгъл се показва сегмент с благославящата Божия ръка, а в десния - Ангел коронова светеца с мъченически венец.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p.295, cat. № 318.

18. „Богородица Одигитрия и Св. Константин и Елена“. Инв. № 71 В-СН; двойна гравюра върху мед; 1835 г.; 42 x 52 см; поръчител: монах Панкратий; гравьор: Данаил; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

На лявата половина на щампата е представена Св. Богородица Одигитрия, Царица небесна. В горните два ъгъла архангелите Михаил и Гавриил увенчават Божията майка с корона. Дясната половина представя Св. Константин и Елена, придържащи голям кръст с постамент.

Непубликувана.

19. „Акатистен химн - Богородица Неувяхваща роза“. Инв. № 1250 В-ТОМ; гравюра върху мед; септември 1837 г.; 69,5 x 100 см; гравьор: Антим Пелопонески (?); поръчител: неизвестен; произход: неизвестен.

В центъра на изобразителното поле е разположена Богородица с младенца на трон, благославяна от Бог Отец и Светия дух. В долната част на гравюрата се развива Дърво Йесеево, което фланкира тронното изображение на Богородица с малък надпис: „Мариам, Божия майка излязла от лоното Давидово“. Дървото завършва с Йоаким и Ана в застъпнически пози. Това централно изображение е обградено от 24 карета, илюстриращи Богородичния Акатист. Гравюрата респектира със своята мащабност като размери и

съдържание.

Непубликувана.

20. „Богородица Платитера със светци“. Инв. № 85 В-СН; гравюра на мед; 1847 г.; 45,5 x 65 см; гравьор: монах Кирил; поръчител: монах Агатангел; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Композиционното решение на тази гравюра е решено в два плана. В горния е разположен медальон с допоясното изображение на Богородица Платитера. В четирите ъгъла на полето се виждат образите на старозаветните царе Давид и Соломон и пророците Исай и Данаил. Долния пояс е разделен на три арковидни части, в които стоят допоясните изображения на великите отци литургисти Св. Василий Велики, Св. Йоан Златоуст и Св. Григорий Богослов.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 110, cat. № 81.

21. „Въздвижение на Честния кръст“. Инв. № 1216 В-ТОМ; гравюра на мед; 1814 г.; 47,5 x 67 см; произход: неизвестен; двуезичен надпис на гръцки и славянски: „Тази света икона с Въздвижение на Честния и животворящ кръст се гравира на мед и изобрази със средствата и поръчителството на пресветия йеромонах Г-н Теодосий и йеродяконът, Г-н Методий и двамата от Ксиропотам за упоменание на тази светла обител, където се намират две части от Честното дърво на животворящия кръст, споменати в грамота. Едната, по-голямата от тях носи следи от гвоздея и е дарена от вечноспоменаваия император Роман, а другата от незабравимата императрица Пулхерия, 1814, Виена.“

В центъра на композицията стои Макарий, патриарх Йерусалимски, и придържа Честния кръст върху висок постамент, за да го виждат всички. Наоколо него са струпани много хора.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., p. 454, cat. no. 485.; Косева-Тотева, Д. Цит. съч. обр. 5.

22. „Богородица Сладкоцелуване и Св. Константин и Елена“. Инв. № 61 В-СН; гравюра на мед; средата на 19 в.; 30 x 40,5 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Щампата е двойна. Лявата част показва допоясна Св. Богородица Сладкоцелуване. В долната част на рамката има надпис на гръцки: „Сладкоцелуване на светата майка на нашия Бог Избавител“. Дясната част на гравюрата представя Св. Константин и Елена, придържаща кръста.

Непубликувана.

23. „Богородица Одигитрия със светци“. Инв. № 1230-а В-ТОМ; медна гравюра; първа половина на XIX в.; 36 x 50 см; гравьор: Теофилакт (?); дарител: неизвестен; произход: неизвестен.

Гравюрата е двупоясна. В горната част е представена допоясно Богородица Одигитрия, увенчана с корона от архангелите Михаил и Гавриил, а от двете ѝ страни са показани в цял ръст Св. Никола и Св. Атанасий Атонски. В долния ред са представени допоясно Св. Георги, Св. Григорий, Св. Василий, Св. Харалампий и Св. Димитър.

Непубликувана.

24. „Богородица Сладкоцелуване“. Инв. № 205 В-СН; гравюра върху мед; 1818 г.; 17,5 x 26,5 см; гравьор: Рафаил; дарител: неизвестен; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Върху малкоформатната гравюра е представена допоясна Богородица Сладкоцелуване. В долния ѝ край има гръцки надпис: „Сладкоцелуване на Светата майка на нашия Бог Избавител“.

Непубликувана.

25. „Богородица Одигитрия Ранена (Ватопедска)“. Инв. № 1222 В-ТОМ; гравюра върху мед; 1810 г.; 27,5 x 39 см; гравьор: йеромонах Партений от Закинто; поръчител: неизвестен; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

Иконографията и композиционната схема са традиционни. (Виж кат. № 40).

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 125, cat. № 109.

26. „Богородица Одигитрия със светци“. Инв. № 1290 В-ТОМ; гравюра върху мед; първа половина на XIX в.; 42 x 55 см; поръчител и гравьор: неизвестни; произход: неизвестен.

В центъра на изобразителното поле е представена Св. Богородица Одигитрия Царица небесна, увенчана с корона от два ангела. От двете ѝ страни са показани в цял ръст благославящи Св. Сава Хилендарски и Св. Иван Рилски. В долния край са подредени Св. Георги на кон Драконоборец, допоясните образи на Св. Харалампий и Св. Никола и конното изображение на Св. Димитър, който пробужда с копие антихриста.

Непубликувана.

27. „Богородица Достойно ест“. Инв. № 67 В-СН; гравюра върху мед; март, 1865 г.; 40 x 55 см; гравьор: Симеон монах; поръчител: йеромонах Аверкий; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Под рамката отдолу стои надпис: „Достойно ест, бе изрекъл архангел Гавриил пред тази света икона. Тази чудотворна икона е сътворена на планината Атон, наречена Света, в църквата на Протатон. 1865, март с поръчителството на йеромонах Аверкий от ръката на Симеон монах“.

Типът Богородица Достойно ест е създаден на Атон и повтаря една по-ранна иконография на друга чудотворна икона - Св. Богородица Кикиутиса. Най-общо двете чудотворни икони се характеризират с това, че Богородица държи Младенеца с дясната

си ръка, а позата на детето е силно раздвигната. Това, което отличава Богородица Достойно ест от Кикутиса, са изображенията на архангелите Михаил и Гавриил, които разгъват свитък с началото на молитвата Достойно ест. Чудотворната икона на Богородица Достойно ест, както се споменава и в надписа, цитиран по-горе, се съхранява в църквата на манастира Протатон.

Непубликувана.

28. „Богородица Сладкоцелуване и Св. Константин и Елена“. Инв. № 1272 В-ТОМ; гравюра върху мед; средата на XIX в.; 31,5 x 39 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: неизвестен.

Лявата част на двойната шампа е заета от традиционното изображение на Св. Богородица Сладкоцелуване, а дясната представя Св. Константин и Св. Елена.

Непубликувана.

29. „Богородица Умиление и Св. Константин и Елена“. Инв. № 77 В-СН; гравюра върху медна плоча; средата на XIX в.; 49 x 70 см; поръчител и гравьор: неизвестни; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Тази голямоформатна двойна шампа в композиционно отношение повтаря предходната. Лявата ѝ половина е заета от допоясното изображение на Богородица Елеуса, а дясната - от Св. Константин и Св. Елена, които тук обаче са фланкирани от двама войни.

Непубликувана .

30. „Св. Игнатий Богоносец“. Инв. № 1219 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; средата на XIX в.; 41 x 51,5 см; гравьор: йеромонах Антим Пелопонески; поръчител: неизвестен; произход: неизвестен.

Св. Игнатий е представен в центъра на изобразителното поле, облечен в епископски одежди, богато украсени с бродерии. Два едри изправени лъва с човешки лица са го захапали, но за разлика от известните гравюри с този сюжет тук единият от тях е обърнат с главата надолу и е захапал крака, а другият рамото на светеца. Долу при стъпалата му се виждат два значително по-дребни лъва, застанали на четирите си крака. В горния десен ъгъл, върху облак стоят

четири ангела в цял ръст, които увенчават светеца с мъченически венец, а в левия ъгъл Христос, благославяйки, изрича думите: „Добър и благочестив раб влиза в моето царство“.

Непубликувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 238, cat. no. 260.

31. „Богородица Живоносен извор“. Инв. № 1306 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; средата на XIX в.; 34,5 x 46 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: неизвестен.

В центъра на многостенен басейн се издига каменна чаша, в която до пояс е представена Богородица с младенеца. Ангели в цял ръст увенчават с корона Божията майка. На заден план отляво се вижда изображението на Св. Константин в цял ръст със скипър и кълбо в ръце, а отдясно Св. Елена придържа Честния животворящ кръст. Ниско долу на преден план са показани чудесата с лечителната сила на Богородичния извор.

Непубликувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 235, cat. no. 254. Тази щампа от манастира Симонопетър е със съвсем значителни разлики в детайла.

32. „Апостолски събор“. Инв. № 1236 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; втора половина на XIX в.; 39,5 x 54 см дарител и гравьор: неизвестни; произход: неизвестен.

Тази гравюра представя в цял ръст Дванадесетте апостола, означени с инициалите от имената им върху нимбовете. На преден план стоят апостолите Петър и Павел, които държат макета на църква. От лъчист полукръг в горната част се подава допоясното изображение на Христос, който благославя с две ръце.

Непубликувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 302, cat. № 331.

33. „Богородица Одигитрия с апостоли и светци“. Инв. № 22 В-СН; гравюра върху медна плоча; втора половина на XVIII в.; 49 x 68 см; заплатил: монах Акакий Русийски; гравьор: неизвестен; отпечатана от Антонио Бортоли във Венеция; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

В центъра на изобразителното поле е представена Богородица Одигитрия, увенчана от Новозаветна троица. Около нея са разположени до поясите образи на Св. Йоан Богослов, Петър, Павел, Матей, Андрей, Марко, Лука, Симон, Тома, Вартоломей, Яков, Филип, Григорий Палама, Никола, Спиридон, Игнатий, Кирил Александрийски, Атанасий, Григорий Богослов, Йоан Златоуст, Василий, Антипа и Харалампий. В последния ред са представени Св. Георги на кон, Драконоборец, Св. Константин и Елена и Св. Димитър на кон, пробождащ с копие антихриста.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 335, cat. no. 377.

34. „Св. Арх. Михаил взема душата на богатия“. Инв. № 1207 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1858 г.; 31 x 57,5 см; поръчител: монах Агатангел; гравьор: Аверкий; произход: неизвестен.

Изобразителната повърхност заема внушителната фигура на Арх. Михаил с разперени крила, замахнал с меч в дясната ръка и изтръгващ душата на мъртвия с другата. Около главата на мъртвеца са наредени скърбящите близки, а от другата му страна - дяволи, които изричат думите: „Наш, наш си, о сребролюбче“. Това е много разпространен през XIX в. сюжет с нравствено поучително съдържание.

Непубликувана.

35. „Св. Модест“. Инв. № 1256 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; около 1868 г.; 28 x 37,5 см; гравьор: йеромонах Антим Пелопонески; дарител: неизвестен; произход: ц. „Св. Димитър“, Арбанаси.

Светецът е представен в центъра на изобразителното поле, седящ на богато украсен трон. С дясната ръка той благославя, а в лявата държи отворена книга. В горния десен ъгъл от сегмент, оформен като облак, се показва благославящият Христос. Около Св. Модест се виждат различни домашни животни, а в далечния план - двама овчари се молят.

Непубликувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 266, cat. no. 284.

36. „Св. Богородица, оплакваща Христос“. Инв. № 1206 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1845 г.; 42 x 56 см; гравьор и дарител: монах Данаил; произход: неизвестен.

В центъра седи Богородица, която е прихванала отпуснатото мъртво тяло на Христос. От лявата страна, нахъдето е обърната главата на Божията майка, е показано Разпятие Христово и Йоан Богослов под Голготския кръст. На заден план се вижда гр. Йерусалим. В горния край са подредени прави ангелски фигури, стъпили върху облаците. Под тях има надпис на славянски: „Скърбя, светлина на света, скърбя моя светлина: моя Иисус, горещото желание на ридаящата Дева: кога ще те видя, о Спасителю, светлина, радост и наслада на моето сърце? Но възкресението му ще спаси всички“. Под този надпис стои друг: „Нажалената майка на Бога, скърбяща“. Към гърдите на Богородица е насочен меч, срещу който също има гръцки надпис: „Меч ще пронизе твоето сърце, о безукорна, каза Симеон на Божията майка, когато погледнеш към кръста“, а под него с малки букви е написано „Скърбя, мой сине, скърбя, моя светлина“.

Публикувана. Радкова, Р. Описание на седем светогорски шампи. - ИИИ, т. 13, 1969, обр. 3; Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 76, cat. no. 39; Косева - Тотева, Д. Цит. съч., обр. 13.

37. „Разпятие и Възкресение Христово“. Инв. № 1287 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; средата на XIX в.; 41 x 53,5 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

Върху лявата половина на тази двойна гравюра е представено Разпятие Христово с Богородица и Св. Йоан богослов, стоящи край Голготския кръст, а на другата половина е показано Възкресение Христово. В центъра на

композицията е празният саркофаг с ангела на гроба Господен и възкръсналият Христос, обял в светлина. На заден план се вижда гр. Йерусалим. Вдясно над саркофага са изправени жените мироносици, а ниско долу на преден план се виждат тримата заспали войници.

Непубликувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., vol. I, p. 84, cat. no. 47, 48.

38. „Общ изглед на Света гора“. Инв. № 1217 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1859 г.; 48,5 x 64 см; гравьор: йеромонах Евтимий; поръчител: Г-н Филотей, печатар; произход: неизвестен.

В горната част стои двуезичен надпис на гръцки и славянски: „Изобрази се Св. Гора Атонска, намираща се в Македония на архипелага (т. е. Бяло море), където царстват 20 манастири източно-православни, създадени от благоверните царе и православни патриарси“.

Надписът към тази гравюра е достатъчно красноречив: представен е художествен изглед на Атонската планина с двата върха, между които върху облак седи изображението на Богородица Знамение. С рисунки на църковните храмове и надписи към тях са отбелязани и различните манастири. Ниско долу се вижда малка част от морската ивица с различни плавателни съдове и причудливи риби. Това е един от най-популярните изгледи на Света гора Атонска, отпечатан върху шампа.

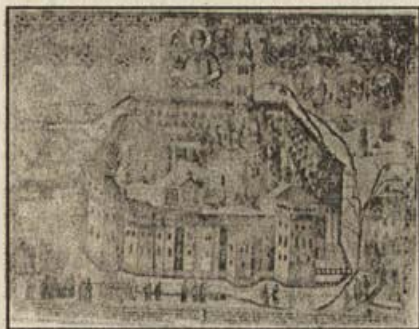
Публикувана: Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. , cat. no.

39. „Манастирът Зограф“. Инв. № 1308 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1843 г.; 51 x 66,5 см ; гравьор: неизвестен; дарител: архимандрит Г-н Анатолий; произход: неизвестен.

Ниско долу - двуезичен надпис на гръцки и славянски: „Този изглед е на западното възвишение на Св. Георги, Зографският манастир, построен от трима братя, потомци на Юстиниян Велики, в 1011 г., когато чудотворната икона на Великомъченикът (Георги) се явява. Гравирана е със средствата и настоянието на преподобния архимандрит на вселенския патриаршески престол Г-н Анатолий от този манастир и свещеник на руската императорска легация в Гърция от 1838 до 1843 г. в Атина“.

Тази гравюра илюстрира общия вид на българския манастир Зограф. В

центъра над изображението на манастирския комплекс е показана чудотворната икона на неговия патрон - Св. Георги Победоносец. От двете страни на образа са показани в два реда 14 медальона с мъченичествата и чудесата на светеца. Вдясно под тях се вижда крайбрежието с няколко кораба. Около манастира са показани неговите стопанства, скитове и други помощни сгради, както и процесии с чудотворната икона на Св. Георги или други занимания на монашеското братство, както и една доста голяма група поклонници.

Публикувана. Tomov, E. *Estampes de la Renaissance Bulgare*, Sofia, 1978, no. 4; Papastratos, D., *Op. cit.*, vol. II, p. 458, cat. no. 489.

40. „Богородица Ватопедска с изглед от Ватопедския манастир“. Инв. № 1266 В-ТОМ; гравюра върху мед; септември, 1763 г.; 37 x 49,5 см; гравьор: Джулиано Жулиани, Венеция; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

В долната част следва двуезичен надпис на гръцки и славянски: „Този пречист образ на Богородица Ватопедска, назована още Ранена с нож на бузата от един манастирски дякон (сега ръката на дякона лежи пред образа, като свидетелство за тази история), бе гравирен върху мед, като акт на благочестие и със средствата на най-почитаните гръцки търговци от Янина от гилдията на производителите на вълна, с разрешението на преподобния пастор и проигумен на този манастир, Г-н Стефан и насърчението на преподобния Г-н Гавриил от този манастир, като израз на благодарност и акт на благочестие на православните християни.“

Тази гравюра представя в едър план чудотворната икона с Богородица Ватопедска Ранена, за чиято история накратко разказва текстът. Ниско долу между двете колони с надписите е разположен изглед на манастира Ватопед. Това е най-старата гравюра от публикуваната тук колекция.

Публикувана. Papastratos, D., *Op. cit.*, vol. II, p. 421, cat. no. 448.

41. „Св. Ана с малката Богородица и изглед от скита „Св. Ана“. Инв. № 1277 В-ТОМ; гравюра на медна плоча; първа половина на XIX в.; 28,5 x 37,5 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: ц. „Рождество Христово“,

Арбанаси.

Надпис в центъра: „Осветена в скита на Света Ана“.

Композиционно гравюрата е изградена в два пояса. В горния е разположено допоясно изображение на Св. Ана с малката Богородица. От двете страни изображението е фланкирано от по пет медальона с образи на пророци. В долния пояс е представен изглед на скита, посветен на Св. Ана, неговите околности и крайбрежието.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. 409, cat. no. 437.

42. „Св. Георги, Св. Богородица и Св. Козма Зографски с изглед от Зографския манастир“. Инв. № 1208; гравюра на медна плоча; 1834 г.; 30,5 x 35,5 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: неизвестен.

Двуетичен надпис на гръцки и славянски в центъра: „Този чудотворен образ се пази в олтара на съборната църква и се нарича: Св. Богородица, разговаряща със Св. Козма Зографски“.

Гравюрата е разделена на два пояса, като в горния е представен Св. Георги, като патрон на манастира Зограф и Св. Богородица, разговаряща със Св. Козма Зографски. В долния пояс е показан изглед от Зографския манастир, повлиян до голяма степен от другата гравюра с панорамен изглед на манастира Зограф (кат. № 39). Непубликувана.

43. „Манастирът Св. Павел“. Инв. № 82 В-СН; гравюра върху медна плоча; юни, 1851 г.; 30 x 42 см; рисунка: архимандрит Софроний; гравьор: Тома Сидер от Крушово; произход: ц. „Св. Архангели“, Арбанаси.

Надпис в долния край: „Този изглед на свещения императорски и патриаршески киновиален манастир на Св. Павел на Атон е скициран в натура от ръката на Г-н Софроний, светият игумен и архимандрит на този благочестив свети манастир в юни 1851 г.“ и втори надпис под рамката: „Ръката на Тома Сидер от Крушово гравира в Карей, 1851“.

На преден план се вижда морето с кораби и лодки. Зад брега се извисяват сградите на

манастирския комплекс с околностите и единият връх на планината. Най-отгоре са представени Св. Георги и Св. Павел в цял ръст, фланкиращи сцената Сретение Господне.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. 473, cat. no. 504.

44. „Манастирът Симонопетър“. Инв. № 1240 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1836 г.; 28 x 38 см; дарител: игуменът на манастира Г-н Амвросий; гравьор: неизвестен; произход: неизвестен.

Надпис в долната част: „Това е светият манастир Симонопетър, именуван и посветен по-късно на Рождество Христово, разположен на свещената Атонска планина. Той е гравирен със средствата и настоянието на пресветият игумен на този манастир, Г-н Амвросий в скита на Карея, 1836“.

На първи план се вижда крайбрежието с кораби и лодки. Следва стръмният хълм, върху отвесните скали на който е разположен манастирът. Наоколо са показани келии, терасирани градини и други помощни сгради. Най-отгоре са представени до поясно Св. Симон и Св. Мария Магдалена, а помежду им - патронната сцена на манастира - Рождество Христово.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. 467, cat. no. 498; Priest-monk Ioustinos. Paper icons. - Simonopetra. Mont Athos, Athens, 1991, p. 219-246, fig.2.

45. „Манастирът Хилендар“. Инв. № 4081 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1779 г.; 50 x 71,5 см; гравьор: Г-н Атанасий Обадович; заплатил: Г-н Стефан Рожа и Г-н Врета Йоанович; произход: неизвестен.

В долния край - двуезичен надпис на гръцки и славянски: „Тази икона с изображение на свещената царска славяносръбска Лавра Хилендар, в която се намира „Въведение на Богородица в храма“, чудотворна икона на Богородица и изображения на чудотворни образи и светци е създадена с труда и настоянието на всечестния монах от тази обител и съборен старец Г-н Атанасий Обадович и средствата на благородния Г-н Стефан Рожа и Г-н Врета Йоанович от Москополит за свой вечен помен и на всички православни християни в лето 1779“.

В долната средна част на изобразителното поле е изобразен манастирът Хилендар. Над него са представени сцената Въведение на Богородица в храма и Св. Богородица Троеручица Декстра. Над тях, в цял ръст, са изобразени Св. Сава и Св. Симеон, фланкиращи Новозаветна троица. В двата вертикални реда отстрани са подредени по шест образи и сцени. Отляво са представени: Благовещение, Св. Архангели, Св. Ап. Петър и Павел, Св. Сава, Св. Георги, Св. 40 мъченици, а отдясно: Рождество Богородично, Покров Богородичен, Св. Йоан Кръстител, Св. Никола, Св. Димитър и Св. Трифон.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. 437, cat. no. 465.

46. „Св. Сава и Св. Симеон с изглед от манастира Хилендар“. Инв. № 1276 В-ТОМ; гравюра върху мед; 1818 г.; 46,5 x 32,5 см; гравьор: монах Арсений; поръчител: архимандрит Исай; произход: неизвестен.

В долната част е разположен двуезичен надпис на гръцки и славянски: „Тази икона е на славяносръбският киновиален манастир Хилендар, който се намира на Атонската гора с изображението на Пресвета Богородица Троеручица и ктиторите Св. Симеон и Св. Сава. Изработи се с поръчителството на архимандрит Исай и с труда на монаха Арсений, 1818 г.“

Надписът върху тази гравюра е напълно изчерпателен по отношение на съдържанието.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. 438., cat. no. 467.

47. „Общ изглед на манастира Св. Пантелеймон“. Инв. № 65 В-СН; литография; последна четвърт на XIX в.; 33,5 x 44 см; график и дарител: неизвестни; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Надпис в долната част: „Изглед от Руския манастир Св. Пантелеймон на Света гора на Атон“.

На преден план се вижда крайбрежието с лодки и параход, а по-нагоре е представен манастирът и околностите му. Над него, в горния край на литографията, върху облаци са показани допоясно Св. Митрофан, Св. Богородица и Св. Пантелеймон.

Непубликувана.

48. „Страшният съд“. Инв. № 1247 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1841 г.; 50 x 71,5 см ; гравьор: Антим Пелопонески; дарител: неизвестен; произход: неизвестен.

Композицията е решена във вертикален ред, на няколко пояса. Най-отгоре е представен Дейсис с апостолите. Вторият ред представя Хетимасия и хорове на преподобни, светци и мъченици. Понадолу се извива тялото на змия, която отвежда грешниците към пастта на Ада и огнената река с дяволи, които отнасят телата на грешниците. Отляво е изобразен Раят. Най-отдолу е разположен хоризонтален фриз с осем сцени, които показват наказанията при различните грехове.

Непубликувана.

49. „Св. Богородица Млекопитателница“. Инв. № 90 В-СН; гравюра върху мед; 1835 г.; 48,5 x 68 см; поръчител: монах Григорий; дарител: неизвестен; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Върху гравюрата е представена Св. Богородица Млекопитателница и Царица небесна, увенчана с корона от архангелите Михаил и Гавриил. В долните два ъгъла в медальони са показани старозаветните царе Давид и Соломон.

Непубликувана.

50. „Св. Архангел Михаил взема душата на богатия“. Инв. № 74 В-СН; гравюра върху мед; 1811 г.; поръчител: Кирил; издателска къща Антонио Бортоли, Венеция; произход: ц. „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, Арбанаси.

Надпис в долния край: „И там аз ще струпам моите плодове и стоки. И ще кажа на моята душа: душо, ти имаш предостатъчно богатства, натрупани за много години: живеи в охолство, яж, пий и бъди весела. Но Господ му казва: Глупак! Тази нощ твоята душа ще те напусне“.

В композиционно и иконографско отношение тази шампа почти напълно повтаря вече споменатата шампа (кат. № 34).

Непубликувана.

51. „Богородица Икономиса, манастирът Великата лавра и сцени от живота на Св. Атанасий Атонски и Св. Михаил от Синада“. Инв. № 1231; гравюра върху медна плоча; 2 юни 1810 г.; 49 x 66 см; гравьор и дарител: неизвестни; произход: ц. „Рождество Христово“, Арбанаси.

Върху шампата има два надписа на гръцки. Първият от тях гласи: „Този възвишен и многоуважаван халкографски образ на почитаната Майка и Дева и на най-великия от отците на Атон, светлия Атанасий, основател на прославената Лавра, над която е протегната покровителствено могъщата ръка на Богородица е отпечатана с помоща и благоденствието на този, който обича Христос и щедрата слава и спасение на всички вярващи хора след Христа.“

Вторият надпис, който се отнася към изгледа на манастира, е със следното съдържание: „Тази всецеломъдрена и много Велика Лавра е издигната на Атон

с помощта на Светия Дух успешно от своите създатели, блажените и вечно споменаваните православни императори Никифор Фока и Йоан, с молитви към Господа на целия свят.“

В центъра на изобразителното поле в горната част на гравюрата е представена Богородица с младенца на трон, увенчана от два ангела и Новозаветна троица над тях. Богородица е фланкирана от правите фигури на Св. Атанасий Атонски и Св. Михаил от Синада. От двете им страни във вертикален ред са разположени по пет композиции, представящи сцени от чудесата на Св. Атанасий Атонски. Отляво са представени: Светецът изгонва дяволите от манастира с кръста; Чрез своя пример светецът убеждава строителите да станат монаси; Чрез молитва обръща солена вода в сладка; Богородица насърчава светеца да започне отново сградата и Богородица прави чудото да потече вода от сухата скала. Сцените отдясно са следните: Светецът се моли за болния от воднянка и той изведнъж се излекува; Светецът излекува крака на Атонския монах; Светецът по чудодееен начин спасява своите спътници от преобърнатата от бурята лодка; Човек, завладян от демони, се намазва с масло от кандилото на гроба на светеца и се излекува и Успение на Св. Атанасий. В долната част на щампата, по цялата ѝ ширина, е разположен изглед на манастира Великата Лавра „Св. Атанасий“. На преден план се вижда крайбрежието, а зад него манастирът с околностите му.

Публикувана. Papastratos, D., *Op. cit.*, vol. II, p. 404, cat. no. 430.

52. „Св. Йоан Предтеча със светци“. Инв. № 1232 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 12 юни 1836г. ; 49 x 69,5 см; гравьор: неизвестен; дарител: манастирският stareц Агапиос и Данаил; произход: неизвестен.

Надпис: „Тази икона е на светия киновиален императорски и патриаршески манастир Дионисий, посветен на Св. Йоан, Пророк, Предтеча и Кръстител, поръчана от най-почитания манастирски stareц Агапиос и Данаил в 1836 г., юни, 12.“

Изобразителната повърхност на тази гравюра е разделена на два пояса. В горния е представен Св. Йоан Предтеча, фланкиран от Св. Нимфон и Св. Дионисий. В долния пояс са представени Св. Модест с молитвата на пастира, Св. Власий и Св. Стилиан Детепазител.

Публикувана. Papastratos, D., *Op. cit.*, vol. II, p. 441, cat. no. 470.

53. „Св. пояс на Богородица и изглед от Ватопедския манастир“. Инв. № 1263 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1817 г., Константинопол; 37,5 x 66 см; гравьор: Николаос Хиос (художник); произход: ц. „Св. Атанасий“, Арбанаси.

В горната част на гравюрата е представено Възнесение на Св. Богородица, заобиколена от ангели и серафими, а до нея е коленичил ап. Тома, на който дава пояса си. Под тази композиция е разположена групата на апостолите, които са заобиколили празния саркофаг. В долния пояс е представен изглед на

манастира Ватопед, отляво и отдясно със стихове в прослава на Светия Богородичен пояс. В дясната част стои ктиторско изображение на император Йоан Кантакузин, с макета на манастирската църква. Скъпоценният Богородичен пояс бил нарязан на парчета (реликви), като най-голямото било дарено на Ватопед от княз Лазар сръбски.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. 422-423, cat. no.451.

54. „Св. Йоан Кръстител с житийни сцени и скита Продромос на манастира Ивирон“. Инв. № 1262; гравюра върху медна плоча; септември, 1793 г., Венеция; 38,5 x 68,5 см; дарители: Г-н Партений, монах Паисий; гравьор: неизвестен; произход: ц. „Св. Димитър“, Арбанаси.

В центъра на гравюрата е представен Св. Йоан Предтеча, Ангел на пустинята. Под него в тясно правоъгълно поле е представен скитът Св. Йоан Предтеча на манастира Ивирон. Около светеца са разположени тринадесет сцени, които илюстрират житийния му цикъл. Отляво той започва с Благовещение на Захария, Срещата на Мария и Елисавета и Йосиф и Захария, Рождеството на Св. Йоан, Бягството на Елисавета, Ангел води детето Йоан през пустинята, а най-отгоре колоната започва със Смъртта на Захария. Дясната колона започва със сцената Намиране главата на Св. Йоан Кръстител, следвана от Проповедта на Йоан на войниците, Кръщение Христово, „Ето Агнецът Божий“, Изобличението на Ирод и Обезглавяването на светеца. В центъра на горния хоризонтален ред е отредено място на широката композиция „Пира на Ирод и танца на Саломе“.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., vol. II, p. 429, cat. no. 458.

55. „Оплакване на Христос с изглед от Йерусалим“. Инв. № 1252 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 8 август, 1769 г.; 49,5 x 66,5 см; дарител: Макариос Нотара, митрополит на Коринт; гравьор: неизвестен; произход: неизвестен.

В центъра на изобразителното поле е разположена композицията Оплакване на Христос, фланкирана от сцените Възкресение Христово и Свляяне от кръста. Под нея е показан изглед на Йерусалим, а над нея - Новозаветна троица. В кръгли медальони по ъглите са разположени четиримата евангелисти.

Непубликувана. Виж: Papastratos, D., Op. cit., p. 552, cat. no. 588.

56. „Богородица Достойно ест“. Инв. № 1224 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1862 г.; 28,5 x 40 см; гравьор: монах Стефан; заплатил: монах Партений; произход: ц. „Св. Георги“, Арбанаси.

Композиционно и иконографски тази шампа се явява вариант на кат. № 27.

Публикувана. Papastratos, D., Op. cit., p. 496, cat. no. 530.

57. „Св. Никола“. Инв. № 1204 В-ТОМ; гравюра върху медна плоча; 1858 г.; 39 x 55,5 см; поръчител: монах Агатангел; гравьор: монах Аверкий;

произход: неизвестен.

Светецът е представен на трон в епископски одежди, благославян от Христос и Богородица. В долните ъгли се виждат два кораба и малък храм, атрибути свързани с покровителството на светеца над моряците.

Публикувана. Papastratos, D., *Op. cit.*, vol. II, p. 278, cat. no. 295.

MOUNT ATHOS' PAPER ICONS FROM THE COLLECTION OF THE HISTORICAL MUSEUM IN VELIKO TURNOVO (Summary)

Diana Kosseva - Toteva

In the article is introduced the collection of prints from the Historical museum in Veliko Turnovo, as well as and their complete catalogue. Fifty seven graphic sheets with different format are included. The present prints range in considerable chronological period. The earlier one dates back to 1763, but they get to the end of 19 century. Dedicated inscriptions on the prints contain an information about this who have had a directly share in making engraving. The names of one of the most productive Mount Athos icon painters stand on them.

Some of paper icons have come from Arbanassi, another from the region of the town of Veliko Turnovo. The large number of Mount Athos paper icons and some other relics from the sacred places testify to the importance, that pilgrimage have had in the region of Turnovo.

ФЕЛИКС КАНИЦ ЗА АРХИТЕКТУРНИТЕ ШЕДЬОВРИ НА МАЙСТОР НИКОЛА ФИЧЕВ

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА

Те се срещат само веднъж. Било е през 1872 г. при днешното село Велчево. Единият е роден в бедно семейство в село Дряново в Балкана. Другият е роден в богато семейство в красивата Будапеща на Дунава. Българинът е на 72 години, а унгарецът на 43. Колю Фичето остава сирак на 3 години, а Феликс Каниц на 14 години. И двамата са принудени да се издържат сами.

Колю Фичето едва десетгодишен учи занаят при тревненски майстори - зидари. Каменоделство усвоява при албански майстори. В Брациговската строителна школа научава как се строят мостове, църкви и камбанарии. Пътува и работи от Влашко до Цариград. На 36 години е общопризнат за майстор.

Феликс Каниц учи при литографа Л. Е. Грим, археолога Ференц Киш, етнографа Йосиф Винци Хайфлер. През 1847 г. следва във Виена в Академията на изкуствата. Работи в Литографския институт на Е. Зини. Археологът Карара го въвежда в историята на архитектурата и изкуството. Пътува и посещава Германия, Франция, Полша, Хърватско, Черна гора, Сърбия. На 11. 07. 1860 г. той стъпва за първи път на българска земя.

През 1860 г. Колю Фичето издига църквата „Св. Кирил и Методий“ в Търново. Градил е църкви, манастири, камбанарии, къщи, мостове в ареала между Дунава и Балкана. Наред с градежа на архитектурните си творби той е изградил и име на утвърден майстор, архитект и строител, побългарявайки силуета на българските селища. От 60-те години на XIX век започва най-плодотворният период на майстор Колю Фичето, през който той сътворява своите архитектурни шедьоври.

Феликс Каниц пресича 18 пъти Балкана и установява 30 прохода. Автор е на първата географска карта на Северна България. С нея се поставят основите на картографията в България. Нашите земи стават географски известни на европейското общество. По тази карта генералният щаб ръководи военните действия по време на Руско-турската освободителна война 1877-78 г. в Северна България. Московският и Парижкият антропологически конгреси приемат голямата етнографска карта на Северна България на унгарския пътешественик. Тази карта категорично доказва, че населението е предимно българско и то заслужено се стреми към самостоятелност и независимост. Феликс Каниц е

баща на римската археология в България. Плод на неговите пътувания е тритомното му съчинение „Дунавска България и Балканът“ 1875-79 г. Феликс Каниц открива България за Европа, когато Балканознанието в Средна Европа е още в младенческа възраст. Затова е наречен „Колумб на Балканите“. Унгарският пътешественик е първият, който запознава европейската културна публика с ценния български народ и хубавата българска земя. Като най-обективен извор - книгата става пътеводител в историята, археологията, етнографията и географията на България. Феликс Каниц е не само голям учен, но фотограф и художник. В архива му в БАН са запазени множество цветни акварели, графики, рисунки с туш и молив, ценни снимки на градове, паметници на културата, манастири, мъжки и женски типове носии. Това са единствените илюстрации от XIX в., които са художествена документация на обективната реалност през 60-70-те години по българските земи.

Първите пътеписи, съдържащи информация за архитектурни шедьоври на Колю Фичето, принадлежат на перото и четката на унгарския пътешественик Феликс Каниц. Изследвайки българските земи, заключени между Дунава и Балкана, в неговия обектив попадат строените от големия майстор фабрика на Стефан Карагьозов, църквите „Св. Кирил и Методий“ и „Св. Троица“, мостовете в Севлиево, Бяла и Ловеч.

В том I на своя труд Каниц ни разказва как е изглеждала първата фабрика в Търново, построена през 1861 г. от Колю Фичето. (Обр. 1.) Тя е била собственост на богатия търговец Стефан Карагьозов. „И така настъпи денят, в който трябваше да възседна коня; кратките свободни часове, които ме разделяха от излета до манежа за коне в Ряхово, за да наема коне, посветих на посещението на „фабриката“ в близкия Маринопол. Там, сред безбройни малки

Обр. 1. Фабриката на Стефан Карагьозов за коприна, 1861 г.

ракиджийници, намерих в основаното от господин Карагьозов великолепно предприятие - копринена предачница, мелница и спиртна рафинерия,

задвижвана с пара и водна сила, отклонена от Янтра. Въпреки доста целесъобразното устройство на последните два фабрични отрасъла, те все пак, по различни причини, много трудно можеха да устоят на конкуренцията на вносните стоки, затова пък копринената предачница вървеше много по-добре заварих я в пълен ход; но все пак тя беше наета и ръководена от предприемчиви италианци и швейцарци. Обясненията, получени тук и през по-нататъшните пътувания показваха, колко важен е доходът от копринарството за българското селско население. В III том ще приведа някои красноречиви данни за този отрасъл. Докато разглеждахме дори за европейски мащаб значителната фабрика на Карагьозоглу и отново се учудихме на постиженията на обикновените български майстори, издигнали постройките и създали няколко смислени уреди, пристигна наетата за Раховица дружествена кола.⁴¹ Макар и да не съобщава кой е построил копринената фабрика, Ф. Каниц я определя като значителна дори за европейския мащаб и отново се учудва от постиженията на обикновените български майстори. Тук пътешественикът не цитира името на К. Фичето, но гледайки днес снимката на Карагьозовата фабрика, няма съмнение, че дори строейки фабрични сгради, той строи по фичевски - самобитно и новаторски. Бубарството и копринарството в Търново са със стари традиции. През 1861 г. е открита описаната фабрика благодарение на италианските капиталисти Бианки и Нотари. Добиваната коприна се изнасяла в Италия.

Одринският мирен договор от 1829 г. разрешава на християнското население на Османската империя да възстановява старите си разрушени църкви и да строи нови. Въпреки че размерите на църквите са ограничени, разрешението дава законно основание за издигане на монументални култови сгради.

Парижкият договор от 1856 г. и Хатихумаюна от 1856 г. създават благоприятни условия за зачитане правата и привилегиите на църковните общини и за автономна българска църква. Борбата за независима българска църква е неразривно свързана със строителството на християнски храмове. Малките приземни църкви, вкопани до цокъла в земята, са изоставени. Църквите излизат от терена, извисяват се във височина, а техните куполи и камбанарии стават символ на освободения български дух.

Ф. Каниц е описал в своя труд два християнски храма, строени от Колю Фичето. В своите описания той не споменава името на майстора. Това са църквата „Св. Кирил и Методий“ - 1861 г. в Търново и църквата „Св. Троица“ - 1875 г. в гр. Свищов. Ето как е видял църквата „Св. Кирил и Методий“, намираща се на хълма Варуша: „До близкия „Орел“ (орлов хълм на турски Каргал баир), отделен само от ниска седловина, извисен на левия бряг на Янтра, се издига от към изток закръглен храм с терасовидно възлизашия християнски квартал. На стръмния бряг къщите, магазините, безистените и хановете са притиснати в редици едни над други, в страшно тесни улици, едва може да се повярва, че хората имат там достатъчно въздух за дишане. Скъпоценните места са принудили дори жителите - рядко явление в Ориента - да строят два до три

етажа. Из разхвърляните къщи се издига двукуполна черква, посветена на славянските апостоли Кирил и Методий, а до нея „търновският владика“, скромната резиденция на търновския епископ⁴². Впечатляващ за чуждия пътешественик е бил изгледът на квартал Варуша. Необичайно раздвиженият му терен е създал предпоставки за живописното му изграждане през XIX век. Стръмният хълм е способствал да се строи амфитеатрално. През 1861 г. майстор Колю Фичето построява църквата на свободен терен. Тя става център на Новата българска махала. През 70-те години в енорията на църквата „Св. Кирил и Методий“ са влизали 305 християнски дома.

По-нататък в своя труд Феликс Каниц описва как е протекъл строежът на църквата „Св. Кирил и Методий“: „Тъй също и в Търново, чиято голяма община, подбудена от влиятелните търговци братя Киселови, започна от 1860 г. да строи църквата „Св. Кирил и Методий“. Според плана на Васил Киселов, двамата апостоли, на които посветиха божия храм в Нова махала, трябваше да бъдат символизиращи с два купола. Струваше много труд, бакшиши и т. н., докато се спечели съгласието на конака за това нововъведение, обидно за турските очи. Под надзора на двамата братя Киселови, дарили най-много, скоро се издига импозантната за онова време мощна сграда; в неделните дни участваше в работата и Васил; неговият пример действаше заразително и голяма част от каменния материал ломяха и пренасяха гражданите. Колкото по-високо се издигаше черквата, толкова повече растеше омразата на мюсюлманското население срещу В. Киселов и турците се заклеха той да не доживява покриването ѝ. През август 1861 г. на връщане от Селви (Севлиево - б. пр.) през Казанчи дереси го раняват смъртно с изстрел близо до белия дроб и удари със сабя по главата. Въпреки всички грижи живял само три дни и назовал в пълно съзнание имената на своите турски убийци, а в последния миг препоръчал на извиканите си близки да завършат толкова скъпата му църква, в която в знак на благодарност на неговото пожертване намери пръв своя вечен покой. Известието за убийството на видния патриций Васил предизвика най-силно вълнение сред християнското население на Търново; отрупащо пашата с молби за енергично наказание на известните виновници.“⁴³ Ценната информация, която ни дава унгарският пътешественик за строителството на църквата, показва колко големи са били трудностите с изграждането на християнски храмове през XIX век, коствали понякога и живота на ктиторите им. Колю Фичето е бил надарен с необикновен усет за обем и пропорции. Той изгражда изключително пластично колонките, арките и сводовете на храма и ги съчетава хармонично с линията на балкона. Изградената през 1861 г. църква „Св. Кирил и Методий“ от Колю Фичето е доминирала над всички околни сгради. И днес със своя купол и камбанария тя се вписва живописно в общоградския силует на Велико Търново.

През 1865 г. гражданството от Свищов възлага на Колю Фичето да построи на площада голяма църква на мястото на малката църквица „Св. Троица“. (Обр. 2.) За свищовлии е било въпрос на чест да поверят строежа на големия

майстор. На 19 септември 1867 г. при освещаването на монументалната църква „Св. Троица“ в Свищов наред с висшите държавни чиновници присъства и един полк турска войска за по-голяма тържественост. Този знак на признание е доказателство за гениалността на самобитния архитект и почит, която се отдава само на една суверенна държава. През 1871 г. Ф. Каниц посещава Свищов и пише в своя труд във II том: „На чуката се намира църква, посветена на Св. Димитър, която е доста стара. Тя изглежда незначителна в сравнение с новата скъпа постройка, издигната от свищовската община в Долната махала.“⁴⁴ Вероятно чужденецът не е бил информиран, че архитект на престижната църква е бил Колю Фичето. Богатите свищовски търговци са

Обр. 2. Църквата „Св. Троица“ в Свищов.

разполагали с много пари и са желали тяхната съборна църква да бъде внушителна и да мери ръст с европейските катедрали. По-нататък Ф. Каниц продължава да разказва за църквата: „Конструктивно тя не е свързана органично с града, а в декоративно отношение е без особен стил, каквито са повечето модерни постройки в тези области, включително и в Цариград.“⁴⁵ Навярно през XIX век грамадното тяло на църквата е било в дисхармония с околната среда, с ниските възрожденски къщи. Не можем да се съгласим с второто съждение, че църквата е без особен стил. Напротив, в нея може да се види цялата фичевска школа с нейните архитектурни нововъведения - кобилични фронтони и сводове, гъвкави корнизи, леки аркади и други. Унгарският пътешественик е изненадан от импозантността на куполовидния строеж, но не смята, че той ще издържи дълго. (За съжаление голямото земетресение през 1976 г. събори храма и опасенията се оказаха основателни.) Високите критерии на Ф. Каниц са формирани от западноевропейската култова архитектура с нейните ненадминати образци. За българските мащаби най-голямата църква „Св. Троица“, издигната от Колю Фичето на дунавския бряг, е най-яръкят представител на монументалната църковна архитектура от периода на късното Възраждане.

Три от най-известните мостове, построени от Колю Фичето, са обект на описание от Феликс Каниц в неговия труд „Дунавска България и Балканът“ - I и II том. Това са мостовете в Севлиево, Бяла и Ловеч. В I том унгарският

пътешественик с видимо задоволство отбелязва европеизирането на Севлиево, за което са способствали новопостроената църква и съградените от майстор Колю Фичето мост на река Росица (1857-58 г.). „В последно време Севлиево направи похвални усилия, за да добие европейски вид. Освен хубавото разположение и търговската дейност, две постройки му създадоха известно име в страната, неговият мост над Росица и новата църква. Първата не може да се нареди до описаната голяма творба в Бяла, но за солидния им строеж говори вече самото обстоятелство, че дадоха отпор на опустошителните наводнения през 1871 г. както много малко други.“⁶ Унгарският пътешественик справедливо отбелязва, че Севлиевският мост не може да се мери с грандиозния за своето време Беленски мост. Той правилно преценява, че като инженерно-строително съоръжение мостът е бил построен много добре и е устоял на наводненията.

Втори път перото на Ф. Каниц удостоява Севлиевския мост. Този път той го описва във II том на своя труд. Визира градежа на моста, материалите, които са използвани, и формата на моста, строен по турски маниер - наклонен и тесен. Накрая съобщава и по чие нареждане е построен мостът. „Отново преминахме Росица по новия мост със седем свода. Отворите на сводовете му, които към средата на реката стават по-високи, както и подпорите и стълбовете от ломен камък, имат правилни съотношения, само че построените по турски обичай силно изкачващ се път в двата края на моста според нашите разбирания е много наклонен и тесен, но е достатъчен за местните условия на движение. С наслада наблюдавах този строеж, направен от български майстор по нареждане на Мидхат паша.“⁷ Освен описанието на моста Ф. Каниц е илюстрирал видяното със скица.

През 1864 г. в резултат на реформаторската дейност, съпровождаща Хатихумаюна, се създават вилаетите като най-големи административно-стопански единици. За валия на Дунавския вилает (Туна вилаети) е назначен амбициозният реформатор Ахмед Мидхат паша. Той проникновено вижда, че за стопанския напредък на вилаета е необходимо изграждането на нови комуникационни връзки. Целта на Мидхат паша е била да свърже главния град на областта - Русе, с най-отдалечените точки на областта, а по-късно от тези пътища да се отделят по-второстепенни шосета. „Само в Дунавския вилает били построени около 550 км нови пътища и ремонтирани още 250 км. Изградени били около 230 моста.“⁸

Мостът на река Янтра при град Бяла по пътя Русе - Бяла е построен през 1865-1867 г. от майстор Колю Фичето. (Обр. 3.) Най-значителното мостово съоръжение в България от епохата на Възраждането е описано от Ф. Каниц в том I на „Дунавска България и Балканът“: „След като търсих напразно в Бяла посочените от Барт на близки разстояния селища Норат Керимлю и Билени и се ориентирах по-точно за Гьолбунар (езерна чешма) и Бешбунар (пет чешми), поех пътя за Търново. Прехвърлихме отначало по-високия виадукт с огромен свод котловината, по която стигнахме предишната вечер в Бяла. Бистрото поточе

Обр. 3. Мостът над р. Янтра при град Бяла. (По Феликс Каниц)

се вливаше дълбоко под нас в лениво влачещата се Янтра, а на нейния бряг перяха жени и момичета с високо вдигнати поли и създаваха пикантна гледка, която може би би изтръгнала от строгите пуритани възгласа „шокинг“. Изненадващо големият монументален мост пред нас отвлече вниманието ми от приятната група. Как ли е стигнала мръснокафявата Янтра до този грижливо изработен 270 м дълъг, 9 м широк каменен мост от плътен еоценски варовик с 14 засводени отвора на подпорно разстояние от 9 м и красиво скулптирани 11 м високи стълбове? При честата промяна на валиите е трудно да се каже кой е дал първият подтик за тази великолепна постройка. Тъй като са били необходими 3 години до окончателното му завършване в 1870 година, смята се, че за построяването на моста трябва да се благодари на Мидхат паша.⁹ Мостът на Янтра е най-голямото доказателство за таланта на българския народ.

Валията на Дунавския вилает разглежда две оферти за построяването на моста. Първата е предложена от Людмил Гавронски, полски инженер на турска служба. По неговите изчисления строителството на моста ще струва 3 000 000 гроша. Втората оферта, предложена от Колю Фичето, ще струва 700 000 гроша и е придружена с устната уговорка: „Ако не го направя, вземете ми главата.“ При неуспех тези думи са коствали главата на българския строител.

Тук ще продължим разказа на Ф. Каниц, който ни прави свидетели на срещата си с известния самобитен майстор. „Случи се в 1872 година близо до градчето Килифар при Федабей да се запозная лично със строителя на моста. Никола Фичоглу, простицък българин от Стара планина, който не се отличаваше по носията или по друго от най-обикновените селски жители. Говореше наистина с оправдано самочувствие за творбата си и подчерта главно, че мостът е струвал 700 000 пиастри, т. е. 70 000 гулдена, за България огромна сума. Но като че ли почти не чувствуваше, че той, който притежаваше едва ли повече от най-елементарните познания, е създал творба, която може да се нарече - като изключим Константинопол - най-съвършената нова хидротехническа постройка в Турция и би направила чест дори и на най-кадърните европейски техници.“¹⁰

Какво прави впечатление в тази характеристика на българския майстор, направена от унгарския пътешественик? В очите на чужденеца К. Фичето физически не се отличава от другите селяни, облеклото му също. Само когато говори за своя уникален мост, той говори със заслужено самочувствие, авторитет и гордост от постигнатото.

Строгий Мидхат паша го е наградил при осветяването на моста с ордена „Меджидие“, подарил му е 50 000 гроша и голямо място в м. Ксилифор край Търново.

Както винаги, и при строежа на моста самобитният майстор е останал верен на своите 3 принципа: построеното да е удобно, да е красиво и да е най-евтино. К. Фичето, който цял живот е изповядвал житейското верую, че работи за хляба и честта, получава от Ф. Каниц висока морална оценка пред образованите европейски читатели, че неговият мост е най-съвършената нова хидротехническа постройка в Турция. Скромният майстор се издига до нивото на кадърните европейски техници. По-нататък унгарският пътешественик продължава да разсъждава: „Но който разгледа моята скица на моста на Фичоглу при Бяла и подпорните стълбове, изградени проникателно за съпротива срещу ледохода с крайно оригинални канали за по-лесното ѝ преминаване на придошлите води, ще възкликне вероятно като мен: „Какво би ли станало от такъв високонадарен народ, ако би могло да се пренесе поне само едно от нашите многобройни технически училища на Балканския полуостров.“¹¹ К. Фичето е представител на нешколуваните в училища български строители. Той не е учил в престижни европейски университети. Преминал през Тревненската и Брациговската архитектурно-строителни школи, попивал е всичко от своите предходници и съвременници. Той не е образован, но притежава природен талант, конструктивно умение, тънък художествен вкус и професионално майсторство, помагащо му да се издигне до дипломираните европейски архитекти и инженери. Големият приятел на българите Ф. Каниц вярва в таланта на народа ни и искрено желае той да се образова. Той знае, че училищата са необходими за бъдещия просперитет на България.

Графиките на унгарския пътешественик „Мостът на Янтра при Бяла“ и „Българска мостостроителна техника“ илюстрират по най-убедителен начин гениалното мостово съоръжение. То успява напролет да укроти пролетните води на река Янтра, да предотврати катастрофални наводнения и последствията от тях. От графиките на Ф. Каниц ние виждаме, че като инженерна конструкция Беленският мост има редица качества, които го отличават от строените дотогава каменни мостове по българските земи. Хоризонталното пътно платно е едно от първите строени през периода на Възраждането. Характерно е, че строените по-рано мостове по време на османското владичество имат платна с дъговидно очертание. От графиката „Българска мостостроителна техника“ виждаме как Колю Фичето е осмислил архитектурните форми и е превърнал моста от чисто утилитарно съоръжение в произведение на изкуството. Получила се е цялостна архитектурно-монументална композиция. Редуващите се мощни арки в ключа

на високите каменни устои създават впечатлението за архитектонизирана фасада на сграда. С вещина и умение големият майстор е украсил устоите с орелефни каменни пластики, изобразяващи животински и митологически фигури - нимфа, лебед, грифон, лъв. Изявява се като истински скулптор, правейки синтез между архитектурата и скулптурата. Обрамчва с ясно очертан профил пропускателните отвори като непосредствено към всеки един поставя зазидан отвор със същия вид и размери. Създава се впечатление на отворен и затворен прозорец. Поданикът на Австро-Унгарската империя Ф. Каниц е описал Беленския мост като военно съоръжение по време на Руско-турската освободителна война 1877-78 г. Той свидетелства: „Още на 5 юли руската лека кавалерия нахлу и стигна до Янтра, на 6 юли 12 драгунски полк изгони турците, разположени при Бяла, и се настани на височините, доминиращи над русчушкия път. Без значителни загуби русите превзеха най-ценните стратегически позиции и единствения стабилен мост над долното течение на Янтра, от което авангардът на XII армейски корпус се възползва веднага, за да се установи на 10 юли северно от Бяла при Манастирци.“¹²

Ф. Каниц е оставил две описания на покрития мост в град Ловеч. Най-напред той ни води по стария покрит дървен мост, който е изживял своите години: „През източното предградие Стратеш стигнахме до жалък мост, който свързва махалите Мустафа и Долна с левия бряг на река Осъм. Дори и най-неблагоустроеното и бедно немско село би се срамувало от подобен грозен мост, още повече, че той подобно на „Ponte de Rialto“ (във Венеция - б. пр.), се използва като закрит базар. Нека ни извинят прочутите мостостроители и

Обр. 4. Покритият мост над р. Осъм в Ловеч.

майстори на града на лагуните Антонио да Понте и Луиджи Болду, когато сравнявам техния великолепен мост с лошия строеж на дървения мост на ловешкия „Осма къопрюсю“. Изгнилите дъски и пробитите вече дупки по този мост бяха съдбоносни и опасни дори за краката на моя кон. Единственото преимущество на този ужасен мост бе освежителната сянка, която предоставяше дъсченият покрив, за проходящите и за продавачите през летните

горещини.¹³ Верен на истината, унгарският пътешественик описва реалното състояние, в което се е намирал покритият дървен мост в град Ловеч през 1871 г., описан в том II на „Дунавска България и Балканът“. Ф. Каниц ни показва грозен, жалък и ужасен мост, заплашващ живота на минувачите. От сравнението на лошия Ловешки мост с великолепия венециански мост, строен от известни италиански мостостроители, виждаме картините на изостаналата Ориента и съчувствието, което изпитва към българите техният „консул“ – Ф. Каниц.

Пътешественикът много подробно и точно обрисова и новопостроения през 1874-1875 г. покрит дървен мост, съобщава и името на неговия създател. „През 1874 г. той бе напълно съборен заради опасност от срутване и на негово място бе издигнат нов, построен от майстор Никола от Дряново. Новият мост лежи върху седем стълба от варовиков камък, докаран от близкото село Редевен. Стълбовете на моста са украсени с лъвове и други скулптури. Горната му част е дървена и от двете страни на платното му са построени стотици малки магазинчета. По решение на общинския съвет биладие наемът от тези магазинчета трябва да се употребява за издръжката на турско-българските училища в града. Въпреки това, българите се оплакват до скоро, че независимо от това решение, турската администрация стопанисва лошо въпросните магазинчета и използва приходите от тях за реставриране на срутени вече джамии.“¹⁴ Описанието на Ф. Каниц е ценно не само за своето време, но и за днешните поколения. Автентичният покрит дървен мост е унищожен при пожар през 1925 г. По-късно е възстановяван два пъти. Интересен е фактът, че наемите от магазинчетата са служели за издръжка на училищата. Ловешкият покрит дървен мост с дюкянчетата от двете страни е една от най-самобитните художествени концепции на майстор Колю Фичето. Мостът намира пълно оправдание от комуникационно, строително, градоустройствено, архитектурно и икономическо гледище. Той е едно от големите, при това последно, постижение на майстора. Подобен мост е единствен не само по българските земи, но и на целия Балкански полуостров. С този мост големият майстор, архитект и строител поставя точка на своята дълга и плодотворна творческа дейност.

Архитектурното наследство на най-значимата фигура в българската възрожденска архитектура обхваща над 30 култови и граждански сгради. Големият пътешественик Ф. Каниц е увековечил в своя труд едни от най-самобитните архитектурни паметници на майстор Колю Фичето. И днес ние се възхищаваме на неговите шедеври, те са се превърнали в символ на прекрасното, българското, непреходното.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Каниц, Ф., Дунавска България и Балканът, С., 1995, т. I, с. 212, 213.

² Пак там, с. 195.

³ Пак там, с. 200.

⁴ Пак там, т. II, с. 43.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, т. I, с. 249.

⁷ Пак там, т. II, с. 26.

⁸ История на България, С., 1987, т. VI, с. 35.

⁹ Каниц, Ф., Дунавска България и Балканът, С., 1995, т. I, с. 185.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, с. 186.

¹² Пак там, с. 188.

¹³ Пак там, т. II, с. 26.

¹⁴ Пак там.

FELIX KANITS ABOUT THE ARCHITECTURAL MASTERPIECES OF MASTER NICOLA FICHEV (Summary)

Pavlina Vladeva

Hungarian traveler Felix Kanits is the first, who gives information about the architectural masterpieces of the Bulgarian master builder Koljo Ficheto in the book „Dunavska Bulgaria and the Balkan“ - 1875-79. Koljo Ficheto built many churches, houses, bridges. Felix Kanits tells to European peoples about most famous monuments which were built by that master - the building of the factory in Veliko Turnovo and the bridges in Sevlievo, Biala and covered bridge in Lovetch, the churches St. Cyril and Methodius in Veliko Turnovo and Holy Trinity in Svishtov.

Translated by Maia Kasheva

ЗА ЦВЕТА НА ЦАРСКИТЕ ДРЕХИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV ВЕК

ИВАН ЧОКОЕВ

Цветът, използваната материя и кройката са характерните елементи на дрехите, върху които винаги се е обръщало внимание още в древните общества. И това е съвсем естествено, тъй като тези особености на облеклото са играли ролята на своеобразен нагледен ориентир не толкова за случайно попадналия в определена социална структура, а най-вече за самите нейни членове. Цветът на облеклото от древни времена е имал определена знакова стойност. Върху багрено то с различни бои оказвали влияние множество фактори: пол и възрастова група; всекидневие или празник; радост или скръб в семейството, рода, обществото. Цветът на определен тип дреха, наред с детайлите на костюма и съчетаването на установени цветове, е подсказвал и за имотното състояние, и за мястото на отделния човек в социалната йерархия - ранг и функции.

Гражданите на Византийската империя, особено висшите слоеве, придавали много голямо значение на багрите на отделните части от облеклото. Константин Багренородни, описвайки подробно костюмите на придворните от различни рангове през X век, обръща особено внимание върху цветовата гама на парадните одежди. Дрехите се сменяли в зависимост от празника и церемонията, като детайлите от костюма имали твърде важна роля в придворните тържества.¹ В сведенията, които дава Псевдо - Кордин за втората половина на XIV век, също се отдава голямо значение на цветовите различия на представителните дрехи за отделните рангове.² Първостепенното значение, което придават във Византия на цвета при категоризацията на различните видове церемониални облекла, се възприема и от съседните ѝ средновековни държави.³

Най-представителната дреха от гардероба на императора, с която той се венчавал за царството, явявал се на църковна служба в „Св.София“ и пред народа на хиподрума, приемал чуждоземните пратеници, бил дивитисиона. Той представлявал дълга и със сравнително тесни поли туника, ушита от възможно най-скъпите платове. По-късно тази дреха започнали да я наричат сакос.⁴ За императорски се смятал червеният цвят, но в зависимост от случая василевсът е носел и дрехи в други багри. През Палеологовата епоха императорите все по-често се обличали в бяло, въпреки че пурпурът по

традиция оставал императорският цвят.⁵

Твърде важно е сведението, което дава горепосоченият Псевдо - Кодин, че императорът носи черен сакос, определен като знак за тайнството на властта. И наистина в миниатюрите от втората половина на XIV и началото на XV век виждаме византийските императори, представени в тъмни, почти черни официални дрехи. Така Мануил II Палеолог е изобразен в миниатюри от началото на XV век - в много наситен тъмнопурпурен⁶ или тъмновиолетов, почти черен сакос.⁷ В такава дреха, обаяна със същия тъмен цвят, е облечен и престолонаследникът Йоан във втория манускрипт. А в черен сакос е показан трапезундският владетел Алексей III Комнин в дарствената грамота за Атонския Дионисиев манастир от 1374 г.⁸

Сред българските извори за XIV век прави силно впечатление определянето на царските дрехи от Патриарх Евтимий като светли. По начало данните, които дава този наш изтъкнат църковен писател относно облеклото, са твърде оскъдни, но тези, касаещи управляващите особи, са сравнително повече.⁹ Така в Похвално слово за Константин и Елена Евтимий посочва, че император Константин се явява пред църковния събор в Никея облечен в светла багреница¹⁰ - свѣтлюю прѣдста багрѣницею.¹¹ А в службата, посветена на императрица Теофана, при възпяването на добродетелите ѝ той пояснява: „... одеждите светлобагрени ти презря и облечена във власеница, винаги пееш на Христос...“¹² - багрѣныѣ свѣтлыѣ възненавидѣ ѿдежде.¹³ Вярно е, че тези събития са отдалечени с векове от времето на Патриарх Евтимий (съборът е свикан през 325 г., а Теофана умира в края на IX век), но при описването на подобни подробности от всекидневието като облеклото средновековният писател е имал предвид заобикалящата го действителност през втората половина на XIV век, и по-точно последните три десетилетия на века.¹⁴ Този подход, напълно лишен от принципа на историчността при предаването на предходни събития, е бил съвсем естествен за онази епоха.

Евтимий ни оставя една доста впечатляваща картина за представителното царско облекло, когато образно сравнява църквата „с царица, облечена и преукрасена със златни ресни и позлатени ризи“¹⁵ - въ реснахъ златыхъ и ризахъ позлащеннахъ.¹⁶ И наистина, благодарение на сърмените елементи - везба и апликирани златни ленти, царските одежди са блестяли, сияели и така са изглеждали по-светли. Към последния цитат, илюстриращ ефекта от сърмените нишки, с известна уговорка обаче можем да добавим пожеланието на Свети Иван Рилски към цар Петър, което откриваме в Житието на светеца: „да сияе твоята багреница със светлината на добродетелите ти“¹⁷ - да сіаетъ свѣтлостіѣ добродѣтелей твоа багрѣница.¹⁸ Явно е желанието на Евтимий да ни убеди, че не самото физическо сияние на скъпите царски одежди е важно, а и това на добротворството на владетеля. И разглеждайки горните примери, подсказващи за влиянието на метализираните нишки върху цялостния облик на одеждите, не може да не отбележим, че по същество колкото и да е отрупана една царска дреха със злато, ако везбата е върху тъмен фон, сиянието на сърмата трудно

може да го компенсира до такава степен, та да се получи едно общо впечатление, документирано от Евтимий като: „светла багреница“, а камо ли пък да се стигне до „одежди светлобагрени“. ¹⁹ Всъщност византийските миниатюри, показващи императорите от онова време, добре илюстрират казаното дотук. Твърде тъмните, почти черни краски на сакосите доминират в общото възприятие на дрехата, въпреки че тя и лоросите да са пребогато украсени със златна сърма. Напротив, императриците са представени в червени, богато извезани със златна сърма одежди, които изглеждат доста светли в сравнение с тези на императорите. ²⁰ Тук могат да се приведат и думите на известния познавач на старобългарската литература М. Попруженко, който обръща внимание на обстоятелството, че при подбора на думите Евтимий е далеч от случайни похвати. Той ги употребява, строго различавайки техните значения и съхранявайки оттенъците и детайлите на смисъла им. ²¹

Много добра илюстрация на Евтимиевите слова за царското облекло се явяват миниатюрите към Лондонското четвроевангелие на цар Иван Александър от началото на втората половина на XIV век (1356 г.). На тях царят и престолонаследникът - цар Иван Шишман, са представени в червени на цвят сакоси. Подобно е обагрена и дрехата на новопросветената царица Теодора II, но тя е богато украсена със златни ивици и орнаменти. ²² Сърмените нишки, разположени равномерно по червената основа, са блестели, т.е. придавали са сияние на дрехите, едно тяхно качество, което бе разгледано по-горе. Сходни по цвят и също орнаментирани със сърмени нишки са одеждите и на византийските императрици. В миниатюра от началото на 15 век червената дреха на императрица Елена доста светлее пред тъмновиолетовите, почти черни сакоси на император Мануил II Палеолог и престолонаследника Йоан. ²³ Същото е и общото впечатление от живописните портрети върху дарствената грамота на трапезундския император Алексий III Комнин. Червената дреха на императрица Теодора остро контрастира с черния сакос на съпруга ѝ. ²⁴

Към думите на Евтимий Търновски и разгледаните особености на някои от миниатюрите в Лондонското евангелие, доказващи светлата цветова гама на царските одежди, можем да приведем и изненадващото свидетелство на автора на похвалата към цар Иван Александър, поместена като послесловие в евангелието. С твърде рядко срещана за нашите писмени източници изчерпателност, монах Симеон (ако той е съчинил послесловието, а не е само краснописец) описва различни подробности от пътя на изготвяне на луксозна книга по онова време - превод, подвързия, художествена украса. Именно за последната той уточнява, че образите са били изписани от живописци „със светли шарки и злато“ ²⁵ - шары свѣтлыми и златомъ живописцы хъдожиѣ оукрасивъ. ²⁶

Към тези факти, но с известни уговорки, може да се отнесе и ктиторският портрет на цар Иван Александър от стенописите в „Църквата“ при с. Иваново, Русенско, отнесени от съвременните изследователи към 60-те години на XIV век. Според В. Марди - Бибикова, която обобщава изводите на работилите по

проблема, тази датировка се потвърждава, както от ктиторския портрет, на който Иван Александър е представен в напреднала възраст със силно прошарена брада, така и от редица белези, издаващи влияние на исихастките идеи.²⁷ Може само да се съжالياва, че времето, природата и най-вече човешката намеса почти са унищожили живописа. По интересувания ни проблем са твърде интересни пестеливите бележки на А. Василиев за дрехите на царската фигура. Той е забелязал „остатъци от облеклото в светли цветове.. и следи от червенооблагрени ръкави.“²⁸

Всички тези данни за светло облагрените царски одежди: в живописа светли, червени тонове, а в писмените източници - светли багренияци, светлооблагрени одежди, или образи изписани със светли шарки, се отнасят за втората половина на XIV век. Малкото запазена по-ранна живопис ни показва определено по-тъмни краски при изграждането на царските дрехи. Така във Ватиканския препис на Манасиевата хроника, датиран в края на първата половина на XIV век²⁹, дрехите на цар Иван Александър и неговите синове, провъзгласени за царе, доколкото могат да се определят, предвид лошото състояние на миниатюрите, са тъмни, виолетови на цвят.³⁰ В това отношение много важни се явяват уточненията за дрехите, които дава Б.Филов. По неговите наблюдения Иван Александър е облечен „в пурпурна (тъмновиолетова) далматика с тъмнокафяви и червени шарки, яката, полите и ръкавите са украсени със златни нашивки“, а тази на цар Иван Асен IV, представен на смъртно ложе, както и в райските селения, е „тъмно синя“.³¹ На миниатюрата, където е изобразен българският владетел заедно със синовете си, Иван Александър и Михаил Асен са облечени, пак според Б.Филов, в тъмно-виолетови сакоси, а Иван Асен и Иван Срацимир в тъмно-сини.³²

Тъмен е и сакоът на цар Иван Александър, изобразен в Костницата на Бачковския манастир. Според Е. Бакалова той е „облечен в императорски дивитисий (пурпурна багренияца)“.³³ По отношение на самия цвят А. Василев е по-конкретен - „малинено червено - кафяв“.³⁴ При изясняването на въпроса за датировката на стенописите е необходимо да се отбележи, че по времето на Иваналександровото царуване (1331 - 1371) Бачковският манастир се е намирал в пределите на Българската държава от 1344 г. - годината в която Пловдивската област била отстъпена от византийската императрица Ана Савойска на българския владетел вследствие на обещанието му да ѝ помогне срещу Йоан Кантакузин - до 1370 г., когато османците завладяват тези земи.³⁵ Според А.Василев по запазените части от лицето на цар Иван Александър се разбира, че той не е бил в много напреднала възраст, което показва, че портретът е рисуван в началото на неговото царуване. Изследователят допуска, че наскоро след включването на манастира в българските земи през 1344 г. търновският цар предприема неговото разширение и тогава бива изписан и образът му.³⁶ И. Божилов приема мнението на Е. Бакалова, че този портрет на царя е може би най-внушителният и репрезентативен от всички запазени негови изображения.³⁷ Той отбелязва още, че по тези си качества портретът се

доближава до тържественото изображение в началната миниатюра от Лондонското евангелие. Що се отнася до същинските портретни качества обаче, за И. Божилов образът е по-близо до миниатюрите на Манасиевата хроника и го датира към 1350 г.³⁸

И тук малкото запазено от нашето живописно наследство по отношение на интересуващия ни проблем ни отвежда към стенописите на Боянската църква, датирани в средата на XIII век. На добре известният портрет, представящ управляващата тогава царска двойка³⁹, Константин Асен (1257-1277) е изобразен в „тъмночервен“⁴⁰, според А. Василев, може да се каже пурпурен саκος. Подобен е и основният цвят на дрехата, в която е представена и царица Ирина. Т.е. при изграждането и на тези портрети, както при по-горе разгледаните миниатюри от Ватиканския препис на Манасиевата летопис и стенописа от Костницата на Бачковския манастир, датирани всички те до средата на XIV век, са използвани по-тъмни бои.

И накрая ще направим опит да възстановим в общи линии и технологичния път за получаване на по-светлите пурпурни тонове, наложили се, както проследихме по-горе, в българското царско облекло през втората половина на XIV век.

Източник за добиване на пурпур в древността е било мекотело, обитавало топлите води край източните брегове на Средиземно море, но поради усиленото му търсене, още в първите векове сл. Хр. неговата популация силно намаляла. Последното обстоятелство принудило тогавашните бояджии да прибегнат до имитация на истинския пурпур, като нужния ефект вече постигали, комбинирайки две различни по цвят и технология на работа багрила.⁴¹ Така още през V век в императорските гинекеи на Константинопол последователно обработвали платовете с червения кермес (стипцовно по технология багрило) и синьото индиго (кюпно багрило).⁴² Но голямата тънкость на боядисването била в получавания краен оттенък на цвета, който достигали чрез употребата на различни стипци. По-светлите нюанси платът добивал при използването на обикновена стипца, а наситени, по-тъмни - посредством железни соли. Кермесът при обработка с обикновена стипца дава малиновочервено оцветяване на тъканите.⁴³ Но полученият в крайна сметка цвят след задължителното следващо третиране с индиго би трябвало да бъде пурпурен, но в един по-светъл нюанс. Този именно оттенък вероятно е имал предвид Евтимий, когато съобщава за одеждите на Теофана, несъмнено пурпурни на цвят, *вагрѣные свѣтлые възненавидѣ ѿдежде*.⁴⁴ Подобен цвят за царското облекло ще да са преследвали и живописците, изписали образите в Четвероевангелието на цар Иван Александър, съхранявано днес в Лондон.

В заключение може да се каже, че владетелският костюм е съчетавал ефектите на цветове и сърмена украса. Комбинация, отразена най-добре в Евтимиевите слова, описващи явяването на император Константин пред църковния събор: „А той подобно на ангел от бога изпратен, блестейки, както се казва, със светли лъчи, застана отпред със светла багреница.“⁴⁵ Налага се

изводът за вероятно умишленото търсене на особен блясък на владетелската фигура при тържествени случаи, сияние, явяващо се вследствие на богатата сърмена украса върху пурпурно оцветените, но в светъл нюанс представителни дрехи.

Б Е Л Е Ж И

- ¹ Поляковская, М., А. Чекалова. Византия - быт и нравы. Свердловск, 1989, с. 134.
- ² Pseudo - Kodinos. Traite des offices / Par J. Verpeaux. P., 1966, II, 152-158.
- ³ Кондаков, Н., Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, 218, 252, 289 и сл.
- ⁴ Поляковская, М., А. Чекалова. Цит. съч., с. 135.
- ⁵ Пак там, с. 206.
- ⁶ Macedonia. Athenon. 1988, p. 316, pl. 219. Ръкопис, съдържащ епитафия в помен на брат му Теодор, деспот на Мистра. Манускриптът се съхранява в Националната библиотека в Париж.
- ⁷ Op.cit., p. 317, pl. 220. Ръкопис, съхраняван в Париж, Лувъра, на който е изобразено императорското семейство с трима от шестимата им сина.
- ⁸ Treasures of Mount Athos. Thessaloniki. 1997, p. 504.
- ⁹ Чокоев, И. За облеклото в творбите на Патриарх Евтимий. - Търновска книжовна школа. т. 7 (под печат).
- ¹⁰ Патриарх Евтимий. Съчинения. С. 1990, с. 127.
- ¹¹ Kaluzniacki E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393). Wien, 1901, S. 121.
- ¹² Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 240.
- ¹³ Kaluzniacki, E. Op. cit., S. 270.
- ¹⁴ Смята се, че оригиналните си произведения - жития, похвални слова, служби и част от посланията Евтимий Търновски е писал, след като е бил избран за патриарх през 70-те години на XIV век. Не може да се изключи възможността някои да са и по-ранни, но все пак тази му дейност изследователите ограничават от началото на 70-те години на века насетне. Вж. напр.: Петканова, Д. Старобългарска литература IX - XVIII в. С., 1997, 433-463.
- ¹⁵ Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 196.
- ¹⁶ Kaluzniacki, E. Op. cit., S. 227.
- ¹⁷ Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 52.
- ¹⁸ Kaluzniacki, E. Op. cit., S. 20.
- ¹⁹ Патриарх Евтимий. Цит. съч., 127, 240.
- ²⁰ Вж. бел. 7 и 8.
- ²¹ Попруженко, М. Синодик царя Борила. С. 1928, с. XCV.
- ²² Филов, Б. Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. С., 1934, Pl. I; Живкова, Л. Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., 1980, Табл. I, II, XXIII, XXVI, XLVI, LXIV; История на България, Т.3, С., 1982, ил. на с. 216, 255, 320, 336, 458. Всяко възпроизвеждане на миниатюрите променя в известна степен цвета, но от илюстрациите и в трите посочени най-качествени издания се вижда, че цветът е червен.
- ²³ Вж. бел. 7.
- ²⁴ Вж. бел. 8.
- ²⁵ Христоматия по история на България. Т. 2. С. 1978, 420-421.
- ²⁶ Гудев, П. Български ръкописи в библиотеката на лорда Zouche. - СБНУНК, VII, 1892, с. 164.
- ²⁷ Марди-Бибикова, В. Иваново - уникален комплекс на стенописи от търновската

живописна школа. Векове. - 1980, 10-11; Grabar, A. Les fresques d' Ivanovo et l'art des Paleologues. - Bizantion, vol. XXV - XXVI - XXVII, 1957, fasc. 2, 581-590; **Мавроудинов, Н.** Старобългарската живопис. С., 1946, 156-164; **Бакалова, Е.**, Ивановските стенописи и идеите на исихазма. - Изкуство, 1976, 9, 14-19; **Мавроудинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995, 62-68.

²⁸ **Василев, А.** Ктиторски портрети. С. 1960, с. 37.

²⁹ Изследователите го датират преди 1344-1345 година Вж.: **Трифонов, Ю.** Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. - ИБАИ, т. II, 1923-1924, 156-160; **Божилков, И.** Фамилията на Асеновци. С., 1985, с. 150. Й. Андреев отмества датировката към есента на 1349 г.: България през втората четвърт на XIV век. В. Търново, 1993, 73-284. Но и двете датировки се вметват във времето преди илюстрирането на Лондонското евангелие - 1355/56 г.

³⁰ **Филов, Б.** Миниатюрите на Манасиевата хроника. С., 1927, Цв. Табл. I; **Дуйчев, И.** Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, ил. на л. 1, 2, 2', 91', 205; История на България. Т. 3, ил. на с. 335 и 409. Тук посочваме, както при Лондонското евангелие, сравнително най-сносните цветни отпечатъци, но с известни уговорки за изданието от 1962 г.

³¹ **Филов, Б.** Цит. съч., с. 29-32.

³² Пак там, с. 77.

³³ **Бакалова, Е.** Бачковската костница. С., 1977, с. 161, ил. 131 на с. 166.

³⁴ **Василиев, А.** Цит. съч., с. 34.

³⁵ История на България. т. 3, с. 340; **Павлов, П., И. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (краят на XIII - средата на XV в.). В. Търново, 1995, 55-60.

³⁶ **Василев, А.** Цит. съч., с. 34.

³⁷ **Бакалова, Е.** Цит. съч., с. 158.

³⁸ **Божилков, И.** Цит. съч., с. 166.

³⁹ История на България. Т. 3, ил. на с. 283.

⁴⁰ **Василиев, А.** Цит. съч., с. 16.

⁴¹ При изследване на античен археологически текстил от Египет е установено багрено в пурпурен цвят. Червеният ализарин (стипцовно по технология багрило) е бил комбиниран със синьото индиго (кюпно багрило). За багрено в пурпурен цвят Вж.: **В. Инкова, Т. Павлова.** Естествени антрахинонови и антрахиноподобни багрила, използвани в древността за оцветяване на текстилните изделия в червено. Въпроси на консервацията и реставрацията. т. 3. С., 1989, 7-19.

⁴² Пак там, с. 14 и цит. там лит.

⁴³ Пак там, 8, 12, 14.

⁴⁴ **Kaluzniacki, E.** Op. cit., S. 270.

⁴⁵ **Патриарх Евтимий,** Цит. съч., с. 127.

ABOUT THE COLOUR OF ROYAL GARMENTS IN MEDIAEVAL
BULGARIA DURING THE SECOND HALF OF THE 14 CENTURY
(Summary)

Ivan Chokoev

In this study through different examples of written sources and painting of middle ages are presented the particular features in the colour royal's garments in the 14 c. Up to the middle of the century they are in dark red or violet during the second half of the century nuances fade to red. Illustration of this situation are the words of Patriarch Evtimii who described the royal's garments in „light colours“.

МЕДИКО-АНТРОПОЛОГИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА КОСТНИТЕ ОСТАНКИ НА РАЧО КАЗАНДЖИЯТА И ПЛАСТИЧНА ВЪЗСТАНОВКА НА ОБРАЗА МУ

ЙОРДАН ЙОРДАНОВ

В постоянната антропологична експозиция „Човекът в миналото“, която успешно гостува в Историческия музей в гр. Велико Търново (20 март-31 май 2000 г.), е включена пластичната антропологична реконструкция на главата по черепа на Рачо Казанджията. Сведенията за него дължим на неговия син Петко Рачов Славейков.

Рачо Петров, известен като Рачо Казанджията, е роден около 1800 година в Трявна.¹ Неговият дядо - Рачо Чехларят, „е бил из Родопските села, но от кое именно, не знаем. Покойният ми баща (Рачо Казанджията - Й. Й.) толкоз само помняше, че в това село името Рачо било най-общо, а презимето и фамилията дядова (на Рачо Чехларят - Й. Й.) ни било Големановци...По пресмятане поясите на родът ни прадыдо ни е оставил родината си нещо преди 150-160 години, учил е чехларство в Цариград и оттам после е минал та се е заселил в Трявна.“² В своята кратка автобиография, написана в 1884 г., най-известният негов син (от общо 11-те му деца) Петко Рачов Славейков уточнява: „Баща ми е от Трявна (потекло по прадыдо си из Якоруда в Разлога, преселен през Цариград в Трявна).“³ Рачо Казанджията имал двама братя - Панайот (Мочеолу) Казанджиев и Марин Бамбарата (най-голям брат), който бил истински комита.⁴ Останал от малък сирак, Рачо деветгодишен отива в Търново да учи казанджийски занаят.⁵ По природа схватлив и сръчен, той станал добър занаятчия, но едва в зряла възраст успял да стане майстор със собствен дюкян. През 1821 г. се оженва. Раждат му се 4 деца (последният роден е Петко - ноември, 1827 г.). След смъртта на съпругата си (Донка) се оженва повторно за Тодорка и има още 7 деца.⁶ Макар и собственик на дюкян с 16 калфи и чираци, голямото семейство на Рачо Казанджията не е живяло в охолство. Или както П. Р. Славейков пише: „всъщност баща му бил беден човек“.⁷ Той е принадлежал към будните занаятчии в Търново и желал да даде на сина си (Петко - Й. Й.) образование - още от петгодишна възраст го пратил в килийно училище.⁸ Рачо Казанджията дейно участва в подготовката на въстанието през пролетта на 1835 г., останало в българската история като „Велчовата завера“. Той е изливал куршуми и правел фишеци, приготвял барут и кръстовете за въстанието.⁹ Предизвестен за предателството на въстанието, той успява да се спаси

П. Р. Славейков пише: „При всичките трудни и несподобни обстояния за баща ми през тая година на въстанието в Търново, в което се оказа да е бил намесен и той... Баща ми бега тогава, на къде ходи, та се кри по Тревненско, но като го не потърсиха, и той се завърна“.¹⁰ Самият П. Р. Славейков е бил тогава на седем и половина години. Рачо Казанджията умира през 1848 г. по време на холерната епидемия. Погребан е в Присовския манастир „Св. Архангел Михаил.“¹¹

Рачо Казанджията е бил буден, родолюбив българин, добър занаятчия, грижовен баща. „Макар и набожен, както всички българи по онова време, Рачо Казанджията мразел гръцкото духовенство и калугерите, което, както ще видим по-нататък, помогнало на сина му Петко да се освободи от влиянието на калугерското мракобесие.“¹²

Другарувал със Стоянчо Ахтарина, който е притежавал препис от историята на Паисий Хилендарски, срещал се е с К. Фотинов и стоял начело на борбата срещу злоупотребите на търновските чорбаджии и на турските управници.¹³ Известно време е бил хайдутин в Еленския балкан при хайдутина Тодор Странджата¹⁴, когато е учил занаят в Търново, преди още да се ожени. Както го характеризира синът му Петко, той бил песнопоец „природно жив и зачеклица“.¹⁵ В потвърждение на това стоят неговите думи, предадени от сина му по времето, когато П. Р. Славейков е без работа и се връща в Търново: „Сега барем сахат да не беше окачал - казваше той - и котниени ръкави да не беше надявал, то пак щеше да е къде-годе „иде приди“...Започни от даскаллък, от кибарлък, окачи сахат, стъкни се хе, „баробаджо“, като че си някой чорбаджийски син - продължаваше баща ми, - а че свърши на казанджилък: „прокопсия до коляно“. С какви очи ще излезем пред хората и какво ще кажат те? Какъв е тоз живот да ти се подгигият този оттук, онзи оттам, а ти да гледаш и да мигаш „на лапавица“, „като мишка в трици“.“¹⁶

Описание на физическия изглед на Рачо Казанджията имаме пак от неговия син: „Баща ми Рачо беше среден на бой, с голяма глава, но съразмерна на туловището му, очи сини, възрус, нос малко въздернат нагоре, плещи широки и мишци яки. И неговият търбух беше големичък, но не отсочен и съразмерен на телосложението му. Той беше чевръст и пъргав“.¹⁷ Подробности за смъртта и гроба на баща си П. Р. Славейков съобщава в спомените си: „През 1848 година се появи холерата, от която се помина баща ми в Присовския манастир „Св. Архангел“, дето е и погребан, час и половина нещо от Търново към Килифарево“. „Баща ми на тоз манастир умря, дето беше бягал от холерата, 1849“. „На 1850, като отидох на манастира (Присовския) да се поклоня на бащиния си гроб, който беше тука по холерата на 184...починал, аз обикалях, търсих, дано намеря каква-годе книжица вет ръкопис...“¹⁸

На научната сесия „100 години музейно дело в Габрово“ (12 май 1982 г.) при среща с историка Христо Ив. Христов - Темелски стана дума, че той е открил през юли 1978 г. черепа на Рачо Казанджията в костницата на църквата на Присовския манастир „Св. Архангел“. Сътрудничеството ни даде резултат

- с писмо № 1747/5 септември 1983 г. от Великотърновската митрополия се разрешава на Хр. Ив. Христов да вземе черепа на Рачо Казанджията „за да го ползува за пластична реконструкция на образа“.¹⁹ По този начин черепът на Рачо Казанджията през октомври 1983 г. (което е удостоверено с разписка) беше взет за консервация, медико-антропологично изследване и направа на пластична антропологична реконструкция.

Костницата на църквата на присовския манастир „Св. Архангел Михаил“ се намира под олтара на църквата, с входна врата от южната страна. Наредените по полиците в нея черепи са без долночелюстни кости. По дадените от Хр. Христов сведения (върху черепа е написано с черно мастило: „1850 Рачу Казанджи Трявна“ черепът лесно беше намерен - едър, масивен, принадлежащ на индивид от мъжки пол в зряла възраст, без долночелюстна кост и без горночелюстни зъби. В Лабораторията за пластична антропологична реконструкция към Института по експериментална морфология и антропология при БАН в София, където беше донесен черепът, се извърши консервирането и изследването му²⁰, а в края на 1983 г. започна и пластичното възстановяване на меките тъкани, покриващи черепа.²¹

Ето резултатите от медико-антропологичното изследване на черепа на Рачо Казанджията:

Череп без долночелюстна кост, Calvarium, принадлежащ на индивид от мъжки пол на възраст 45-50 години (Maturus). Степента на облитерацията на шевовете между костите на мозъковия дял на черепа от външната страна дава стабилна основа за определянето на възрастта на 45 и под 50 години. Белезите на мъжки пол са изразени отчетливо. Долните 2/3 от носовите кости са счупени, а горночелюстните зъби - липсват. Очертанието на черепа с изглед отгоре е овоидно. Черепният свод в профил е равномерно дъговидно извит (почти 1/2 от окръжност) и преминава в заоблен тил, умерено изпъкнал назад с много силно очертан релеф. В тилен изглед черепът има стреховидна форма. Сисовидните израстъци са масивни, широки, с грапава повърхност, с върхове, насочени навътре. Външният слухов отвор е разположен дълбоко, фуниевиден и с овална форма.

Размерите на мозъковия дял на черепа без изключение, според категориите си, са „много големи“. Изчислените между тях черепни индекси (№№ 1-5) определят черепа като мезокран, хипсикран, метриокран (и с ушната височина). Челото е високо, широко и силно наклонено назад. Неговият релеф - глабела и надвеждовите дъги, е подчертано силно изразен. Най-малката ширина на челото е също в категорията „много голям размер“, а чрез напречния челно-теменен индекс черепът се характеризира като метриометоп. Поради липсата на долночелюстната кост общата форма на лицето не може да се определи. Очните са с четвъртита форма, със заоблени ъгли, високи, затворени и под слаб наклон поставени една спрямо друга. Очничната височина е малка, а очничната ширина - много малка; изчисленият между тях индекс определя хипсиконхия. Ямата на слъзната торбичка е плитка и скрита за

високия долен очничен ръб. Крушовидният отвор има триъгълна форма (приблизително, поради счупването на долните краища на носовите кости), с долен край *Anthropina*. Предният носов шип е голям, хоризонтално разположен, асиметрично устроен - с по-голяма лява половина. Носовата ширина е „средна“, а носовата височина - „малка“. Изчисленият между тях носов индекс определя хамерин. Ябълчните кости са масивни, издадени встрани, асиметрични. Умерено дълбока е кучешката яма. Алвеоларният израстък на горната челюст е висок, с умерено изразени *juga alveolaria*. Скуловата ширина е „много голяма“, а горнолицевата височина - „голяма“. Горнолицевият индекс определя за черепа мезен. Дължината и ширината на алвеоларната дъга са „големи“, дължината на небцето - „много голяма“, а небцовата ширина - „малка“. Алвеоларният индекс определя брахиуран, а небцовият индекс - лептостафилин. Профилните ъгли на лицето (като цяло и за отделните негови части) го определят като умерено профилирано, каквато е и хоризонталната му профилировка. Отчитайки метричните и описателните белези на черепа, прави впечатление подчертаното асиметрично устройство в лицевия му дял. По-дълбока е кучешката яма вляво; лявата половина на крушовидния отвор е по-високо разположена и по-тясна от дясната; лявата носова мида се залавя по-високо отколкото дясната; носовата преграда е изместена вдясно; дясната очница е наклонена повече спрямо сагиталната равнина, отколкото лявата. Асиметрични са и слепоочните ями - по-висока, по-широка и по-дълбока е лявата.

Горночелюстните зъби липсват, но е видно, че приживе са загубени (по повод на болестен процес) 4 зъба: вторият предкътник вдясно и първият предкътник, първият и вторият кътник вляво. На това място алвеоларният израстък е резорбиран и с относително гладка повърхност. Само в областта на кореновия връх на първия предкътник вляво се намира кухинка с овална форма и с размери 5/4 мм, най-вероятно следа от развитието на околокоренова киста (*cysta radicularis*).²²

В полето на *glabella* и средния край на лявата надвеждова дъга се намира тъмнокафяво (до черно) петно с размери 5/8 мм с правоъгълна форма. Повърхността на костта не е засегната. Около петното има 1-2 милиметров доста по-светъл от него пояс, но добре открояващ се от околността. В дясното слепоочно поле, в най-високо разположения участък между *linea temporalis superior* и *sutura squamosa* се намират две точковидни тъмни петна с диаметър 1-2 мм на разстояние 9 мм едно от друго.²³

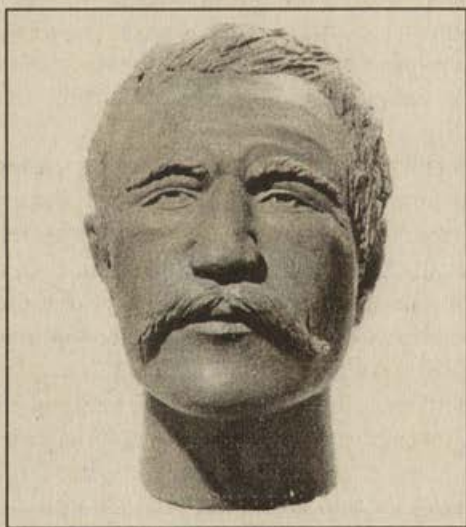
Направените рентгенографии не показаха засягане на костта в областта на описаните петна. Липсват рентгенологични данни за увреждания и в останалите кости на черепа.

Рачо Казанджията няма фотография или приживе рисуван портрет. Единствената информация за физическия му облик е описанието, направено от сина му П. Р. Славеиков.

Пластичната антропологична реконструкция на главата беше започната през декември 1983 г. върху гипсова отливка на черепа. Върху нея бяха моделирани

горночелюстните зъби в съответствие с горночелюстните алвеоли и алвеоларния израстък на горната челюст. След това беше адаптирана (пригодена) долночелюстната кост от друг индивид, върху която съобразно горночелюстните зъби бяха възстановени в псалидонна захапка и зъбите от долната редица. Възстановени бяха и липсващите крайни части на носовите кости. Оценявайки релефа на залавните места, бяха възстановени слепоочните и истинските дъвкателни мускули с умерена големина. Силно развити бяха моделирани мускулите на шията, както е релефът на съответните черепни кости. Известна несигурност във формата, големината и посоката на влакната на дъвкателните и някои от мускулите на шията съществува от липсата на автентичната долночелюстна кост и пригаждането на кост от друг индивид.²⁴ Но това се налагаше от обстоятелствата. Възстановяването на меките тъкани, покриващи главата, в частност лицето, протече съобразно методиката, без особени отклонения. След моделирането на меките тъкани, покриващи лицето и оцветяването на модела, още без грим, без вежди, без ушни миди, отчетливо личеше лицевата асиметрия в полза на лявата част, най-силна в областта на носа. Главата като цяло прави впечатление на много голяма, с много широко лице! Изработеният грим - къса сресана напред коса, средно големи мустаци, приемам, че е в съответствие с епохата, когато е живял и работил Рачо Казанджията. Това се подкрепя и с информацията от фотографии на други дейци от Възраждането, макар и от малко по-късно време.

Какъв е резултатът от завършената пластична антропологична реконструкция на главата по черепа на Рачо Казанджията?²⁵

Краен резултат от пластичната антропологична реконструкция на черепа на Рачо Казанджията.

Едра, голяма глава на мъж на средна възраст. Лицето е с овална форма, с очертани скули. Челото е широко и високо, наклонено назад, с личащи надвеждия. Клепачните цепки са разположени с лек наклон една спрямо друга, умерено отворени; очите са поставени дълбоко. Носът е средно голям, почти прав, с едва забележима гърбица в горната третина. Устната цепка е средно голяма, хоризонтално разположена. Брадичката е масивна от т. нар. волев тип. Косата е сресана напред, мустаците са със средна големина и закриват част от устните ъгли. (Фиг.1)

Пластичната антропологична реконструкция по черепа на Рачо Казанджията дава единствената информация за физическия изглед на един от „корените“ на големия Славейковски род, със свое място в българската история и българската култура.

Б Е Л Е Ж И

¹ Славейкова, Св. Петко Р. Славейков. Биографичен очерк, С., 1959, с. 13

² Във в-к „Македония“ П. Р. Славейков пише по повод дописката от „Окржие Разложко“ с автор Хр. Венедиков, 5, № 38 от 28. IX. 1871 г.

³ Милетич, Л. П. Р. Славейков. Български преглед, 2, № 9-10, с. 82; вж. Славейков, Р. Петко Р. Славейков. Очерк за живота му и спомени за него. С., 1927, с. 5.

⁴ Славейков, П. Р. Съчинения, т. III, С., 1979, с. 468; Родословно дърво на Славейковия род е направила Стоянка Михайлова. Предстои излизането на публикацията от печат.

⁵ Баева, С., Петко Р. Славейков - Живот и творчество. 1827-1870., С., 1968, с. 9. Вж. още: Славейков, П. Р. Съчинения, т. III, С., 1979, с. 68-69.

⁶ Баева, С., Цит. съч., с. 9-10; Славейков, П. Р. Цит. съч., с. 68-69, с. 76, с. 139; Славейкова, Св. Цит. съч., с. 14; Стоянка Михайлова, дългогодишен уредник в музея „П. и П. Р. Славейков“, в разговор каза, че П. Р. Славейков е роден на Петковден и затова е кръстен Петко. Дядо му, както и прадедо му се е казвал Рачо. Според църковния календар 14 октомври е ден на преп. Параскева, Петковден. Сам П. Р. Славейков в кратката си автобиография, написана в 1884 г., пише: „Роден (съм) в Търново на 1827 г. ноември. На 19 съм кръстен, а на 17 януар 1828 съм останал без майка“. В: Славейков, П. Р. Съчинения, С., 1977, с. 282.

⁷ Славейков, П. Р. Епизодът. - Периодично списание, 4, № 15, с. 342; Славейков, П. Р. Съчинения, С., 1974; Славейков, П. Р. Епизодът, с. 244-270.

⁸ Косев, Д. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. С., 1986, II-ро издание, с. 25.

⁹ Участието на Рачо Казанджията във Велчовата завера се отбелязва в редица публикации: Славейкова, Св. Цит. съч., с. 13; Баева, С. Цит. съч., с. 20; Възвъзова - Каратеодорова, К. Капитан Георги Мамарчев. С., 1986, с. 88 тя пише: „...Желязко Бакърджията, Рачо Казанджията (бащата на П. Р. Славейков) и други отговарят за приготвянето на барут и фишети“; Косев, Д. Цит. съч., с. 24; Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Кн. II, С., 1900, с. 81; Темелски, Хр. Велчовата завера. - Военно-исторически сборник, 1986, № 6, с. 3-21 и др.

¹⁰ Славейков, П. Р. Съчинения, С., 1974, Спомени за четиригодишнината ми писателска деятелност, с. 283; Славейков, П. Р. Съчинения, т. III. Цит. съч., с. 422, вж.: също Литературен архив П. Р. Славейков. I, с. 40 и др.

¹¹ Славейков, П. Р. Съчинения, т. III. Цит. съч., с. 26, с. 119, с. 163; Славейкова, Св. Цит. съч., с. 14; Косев, Д. Цит. съч., с. 47.

¹² Косев, Д. Цит. съч., с. 24; Славейков, П. Р. Съчинения, С., 1974, Спомени..., с. 292 „За да не стоя празен, като се завърнах в Търново (1842 г., бел. Й. Й.), баща ми ми донесе една

ръкописна българска история да я чета и да я препиша. Прочитането на тази история, която беше препис от отец Паисиевата, разсея донейде калугерската мъгла от мислите и възроди в мене друг мерак.”

¹³ Косев, Д. Цит. съч., с. 24.

¹⁴ Баева, С. Цит. съч., с. 11; Ферманджиев, Н., Родолубци. С., 1985, с. 265-268, в есето „България няма да забрави своите храбри синове“ пише: „Прототип на Странджата (от „Немили - недраги“ на Ив. Вазов, бел. Й. Й.) е Никола Странджата от гр. Велико Търново. Негов баща е известният през първата половина на миналия век Търновски хайдутин Тодор Странджата.“ (с. 266), и по-нататък: „В архива на Петко Р. Славейков се съдържат бележки, в които се твърди, че бащата на писателя - Рачо Казанджията, след като убил едно турче, е бил свързан с хайдутина Тодор Странджата от ятачката му Пушганювица“ (с. 266-267).

¹⁵ Славейков, П. Р. Съчинения. т. III. Цит. съч., с. 67; Славейков, П. Р. Съчинения. 1977, Майка ми, с. 271 и 276: „... И баща ми по онова време ерген - казанджия, свободен и природно жив и зачеклица, обичал да се закача с момите ...“ „... Рачо - каза - ти си песнопоец, сега ще ми попееш, аз ще ти пригласям излечка ...“.

¹⁶ Славейков, П. Р. Съчинения, 1977, Цит. съч., Епизодът, с. 256, с. 258-259.

¹⁷ Славейков, П. Р. Съчинения, т. III. Цит. съч., с. 100; Баева, С., съч. с. 10

¹⁸ Славейков, П. Р. Съчинения. т. III. Цит. съч., с. 26, с. 119, с. 163.

¹⁹ Писмото е адресирано до и. д. игумен на манастира „Св. Архангел Михаил“ край гр. Дебелец с копие до Христо Иванов Христов - София и е подписано от Великотърновския митрополит Стефан.

²⁰ Консервирането на черепа стана с въсечно - колофониевата метода по рецептата на М. М. Герасимов (1955 г.), а медико-антропологичното му изследване с приетите в Лабораторията по пластична антропологична реконструкция методи. Черепът беше рентгенографиран в Катедрата по рентгенология на Стом. Ф-т на МУ - София от доц. д-р Д. Зия, за което му изказвам моята благодарност.

²¹ Възстановяването на меките тъкани, покриващи главата, беше извършено с прилаганата в Лабораторията по пластична реконструкция комплексна методика. Етапите на работа, както и черепа - в съществуващите задължителни норми и отделни детайли, бяха фотодокументирани от д-р Д. Тенчев.

²² За подробности в развитието на зъбния кариес и неговите усложнения вж. в учебниците и помагалата по терапевтична и хирургична стоматология.

²³ Засега е трудно да се намери подходящо обяснение за произхода на описаните находки, които бяха консултирани и от ст. н. с. д-р Нели Кондова.

²⁴ С подобни проблеми беше работата върху пластичната антропологична реконструкция на главата върху черепа на Цанко Дюстабанов - войвода на Габровската въстаническа чета през Априлското въстание 1876 г.; подробности вж. Йорданов, Й. Незабравими образи. С., 1986, с. 133-142. От наблюдения в костниците към манастирите и църквите се вижда, че черепите се съхраняват без долночелюстни кости. Във фреските по църковните стени изобразяването на човешкия череп (най-често като част от символа на смъртта) е също без долночелюстна кост.

²⁵ При посещение в музея „П. и П. Р. Славейкови“ на 26. XII. 1986 г. в разговор с Мария Ловчиева, уредник на музея, и Стоянка Михайлова относно физическия изглед на „Славейковци“ разгледахме техни снимки. Направи впечатление приликата между лицето на фотографията на Рачо Петков Славейков от 1886 г. (фото Карастоянов, София), когато той е бил на 27 години (роден е през 1859 г.) и лицето на фотографията на пластичната антропологична реконструкция на главата по черепа на Рачо Казанджията. Стоянка Михайлова цитира думите на неговата леля - първородното дете на Рачо Казанджията от брака му с Донка (1821 г.), най-голямата сестра на П. Р. Славейков: „Наш Рачо не само носи името на дяда си Рача, но и прилича на него“ (от архива на Светослава Славейкова). Може

да се вярва на думите на леля му, тъй като при смъртта на баща си през 1848 г. тя е била на 26 г.

MEDICO-ANTHROPOLOGICAL STUDY OF THE BONE REMAINS OF
RACHO KAZANDJIYATA AND PLASTIC RECONSTRUCTION
OF HIS FACE
(Summary)

Jordan Al. Jordanov

The skull of Racho Kazandjiyata, one of the descents of the Slaveikov family was investigated by means of classical anthropological and medico-anthropological methods. Complete anthropological characteristics was made and the soft tissues, covering the head, were restored upon a plaster cast.

The plastic anthropological reconstruction by the skull of Racho Kazandjiyata gives us the only information about his physical appearance. The reconstruction is included in the permanent anthropological exposition „Man in the Past“.

Translated by Yanka Serafimova

ЗВЕЗДИ НА СПОРТА ПРЕЗ XX ВЕК ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ВИОЛЕТА ДРАГАНОВА

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Темата за развитието на спорта през XX век е сред малко проучваните теми на отдел „Най-нова история“. Повече от 20 години във фонда на отдела постъпват частични находки като дарения и откупки. Дългогодишната идея да се организира изложба, посветена на постиженията на спортистите от Велико Търново се реализира през 2001 г. Според авторския колектив това бе най-подходящият момент да се направи равностметка на спортните върхове през XX век. Ние си поставихме за цел с музейни средства да покажем на младежта, че спортът е здраве и най-добрият радетел за един мирен свят, а на родителите и обществеността да вложат средства за възраждане на Великотърновските спортни традиции. По повод Празника на Велико Търново, 22 март, се реализира изложбата „Звезди на спорта XX век“. Настоящата статия представя резултатите от цитираната по-горе изложба, без да има претенциите за историческо изследване по темата.

Интензивната и успоредно осъществена изследователска и събирателска работа ние реализирахме със съдействието на Експертната комисия по спорта при Община Велико Търново, Обединен спортен клуб (бившо ДФС „Етър“), Музея на спорта в София, бивши и настоящи спортисти, техните семейства и голям брой всеотдайни спортни деятели.

Резултатите от изследователската дейност показаха, че началото на организирано спортно движение в Търново се поставя в края на XIX век. През 1896 г. се създава дружество „Юнак“. Младежите в него се занимават с гимнастика, вдигане на гири, борба, теглене на въже. През 1902 г. негови представители участват на състезания в Пловдив, а през 1906 г. в Одеса. Първата футболна топка в града донася през 1909 г. Георги Станев от Виена. На 10 септември 1919 г. е основан първият футболен клуб „Младежки спортен клуб“. Годината, която трайно поставя началото на организирано спортно движение е 24 април 1924 г., когато се създава Футболен клуб „Етър“. През следващите две десетилетия се организират отбори по гимнастика, колоездене, баскетбол, волейбол и тенис на маса. Посочваме тези основни моменти от първите десетилетия на спортната история на Велико Търново, за да обосновем по-късно създадените традиции.

През втората половина на XX век спортът става държавна политика. ДФС „Етър“ увеличава спортните дисциплини, изгражда се материална база като

Спортен клуб „Юнак“, стадион „Ивайло“, Дворецът на културата и спорта „Васил Левски“, Леденият стадион. Те определят в значителна степен и домакинството на град Велико Търново на редица международни спортни прояви. Създават се Ученическа спортна школа и Детско-юношеска спортна школа. Изключително голям е приносът на Спортното училище „Г. С. Раковски“, което е основано през 1972 г. и вече 30 години обучава добре подготвени спортисти. Неговите треньори и възпитаници още през втората половина на 70-те и началото на 80-те години постигат високи спортни резултати.

Нашето внимание при реализирането на изложбата бе насочено към представянето на олимпийските, световните, европейските и балканските шампиони от Великотърновския край. Изследователската работа завърши с подготовката на 61 индивидуални биографии на спортисти и треньори. Това са спортисти, донесли слава на Велико Търново и България. Хора, достойни в тяхна чест да се издига българският трибагреник и да звучи националният химн „Мила Родино“ на световни и европейски спортни подиуми.

В резултат на събирателската дейност, която реализирахме сред спортисти, треньори, спортни дейатели и журналисти за представяне в изложбата постъпиха 319 медала, 190 снимки, 24 грамоти, 79 купи, 35 плакета и ордени, 37 флагчета, 43 вещи и спортни пособия или общо 723 материала. Обработени, подбрани и приведени в експозиционен вид, те бяха експонирани в 26 табла, 17 витрини и открита експозиционна площ. Изложбата се организира под патронажа на кмета на град Велико Търново - д-р Румен Рашев, и бе открита от него, едно уважение и признание за труда на музейните специалисти и спортната общественост. Като краен резултат във фонд „Най-нова история“ се обособи спортна колекция. Тя се обогати с дарението на Обединен спортен клуб, което включва оригиналното знаме на ФК „Етър“ от 1924 г. и знамето на ДФС „Етър“ от 1984 г., осем купи, сувенири, афиши, значки, флагове. Цветанка Димитрова подари спортното си облекло от участието си в Олимпиадата в Москва през 1980 г., плакати от Международните турнири „Златната стрела“ от 1981 г. и 1983 г., личната си награда от спечеленото първо място на Републиканския турнир, на който Велико Търново е домакин през 1980 г. и други интересни вещи. Фондът се попълни със стик, шайби, снимки и рекламни издания, или общо 38 броя вещи, 198 броя черно-бели негативи и 164 цветни негативи. Предстои да се направят звукозаписи на спомени на най-изтъкнатите спортисти, треньори и международни съдии, да се издирят видео и документални филми, запечатали завинаги техните звездни постижения и приносът им в националния спорт.

За разглеждания период десет спортисти от Велико Търново са удостоени със званието „Заслужил майстор на спорта“. Това са Румен Русев, Иван Шавов, Ася Кършева, Антоанета Тодорова, Галина Пенкова, Весела Лечева, Борислав Хутов, Йордан Дойнов, Румен Павлов и доайенът на спортистите арх. Константин Тотев. За заслужили треньори са обявени Радослав Киров,

Ангелина Иванова, Бейхан Чакъров, Любомир Семов, Христо Атанасов и Иван Павлов. С правителствени отличия са наградени: Галина Пенкова с Народен орден на труда - златен и сребърен, Ася Кършева - с Народен орден на труда - златен, Медал за особени заслуги, Медал за спортна слава и Васил Бояджиев - с Народен орден на труда - сребърен и Орден за заслужил деятел на физическата култура.

За своите изключителни постижения в леката атлетика (хвърляне на копие) з. м. с. Антоанета Тодорова е удостоена със званието и почетен знак „Царица на копието“. Заслужилите майстори на спорта Иван Шавов и Румен Павлов са носители на „Златен пояс Дан Колов“ и са удостоени с почетен знак „Борец на столетието“.

В спортните класации за първи път в международна анкета от нашите спортисти е включена Антоанета Тодорова. През 1981 г. тя е обявена за „Спортист № 1 на Балканите“. Весела Лечева е избрана за „Стрелец № 1 на България“ за 1986 г., 1987 г., 1992 г. и 1993 г., а Красимир Балъков в продължение на три години - от 1995 г. до 1997 г., е носител на приза „Футболист № 1 на България“.

Признание за спортните им постижения е изборът за Генерални секретари на спортни федерации на Весела Лечева, на Българската федерация по спортна стрелба и Петрозар Шолев - на Българската федерация по карате - ДО. Ася Кършева е член на Управителния съвет на Българската федерация по художествена гимнастика.

Под олимпийският флаг са заставали 14 спортисти от Велико Търново. Първият участник на олимпиада от нашият град е Борис Димитров (Бонзарата), колоездене в Берлин, 1936 г. Арх. Константин Тотев, баскетбол, участва на олимпиадите в Хелзинки - 1952 г. и в Мелбърн - 1956 г., Генчо Рашков, баскетбол, в Хелзинки - 1952 г., Иван Шавов, борба, в Мексико - 1968 г., Мюнхен - 1972 г. и Москва - 1980 г., Румен Русев, вдигане на тежести, в Мюнхен - 1972 г. На олимпиадата в Москва през 1980 г. участват Иван Шавов, борба, Галина Пенкова, лека атлетика, Цветанка Димитрова и Петър Кишев, стрелба с лък, Борислав Хутов, спортна гимнастика и Антоанета Тодорова, хвърляне на копие. Това е първата олимпиада, в която Г. Пенкова донася точки за Дружество „Етър“ и участват наши спортисти в дисциплината стрелба с лък. В град Велико Търново е построен и открит паметник на олимпийския огън. През 1992 г. на олимпиадата в Барселона участват Весела Лечева, Антоанета Тодорова и Румен Павлов. На олимпиадата в Сидни - 2000 г., взема участие Росен Райчев, конен спорт.

На олимпийските, световните, европейските и балканските първенства нашите спортисти са поставяли рекорди. Невъзможно е да ги посочим, но ще споменем само някои от тях, които и до днес никой не е подобрил и срещу които стоят имената на великотърновските спортисти за XX-тото столетие.

През 1972 г. з. м. с. Румен Русев, вдигане на тежести, поставя първия световен рекорд за България в движението „изхвърляне“ в категория 82,5 кг

на Международния турнир „Дружба“ в Будапеща. През 1973 г. той постига изравнен световен рекорд в движението „изхвърляне“ - 152,5 кг на Световното първенство в Манила, Филипините.

През 1981 г. з. м. с. Антоанета Тодорова, хвърляне на копие, поставя рекорд за девойки - 69,66 м, което е четвърто постижение в света за всички времена. През 1981 г. в Загреб А. Тодорова поставя нов световен рекорд за жени - 71,88 м. Тя е най-младата световна рекордьорка с неподобрен рекорд и до днес.

През 1982 г. и 1983 г. м. с. Донка Довруева поставя два европейски рекорда на стрелба с пневматичен пистолет.

През 1983 г. з. м. с. Галина Пенкова, лека атлетика, поставя рекорд в дисциплината „щашета 4 x 100“ с резултат 3,25,8 мин. в Хелзинки, който не е подобрен и до днес.

През 1986 г. м. с. Валентин Атанасов прави второ постижение за всички времена на България - 100 м гладко бягане за 10,15 сек.

Значителна част от великотърновските спортисти участват успешно и в националните отбори. Работата им с националните треньори допринася за повишаване на личната им подготовка и донася призови места за България.

След анализ на спортните биографии на представените в изложбата спортисти може да се направи следното обобщение на спечелените медали:

Златни медали: 40 броя от световни първенства, 37 броя от европейски първенства и 26 броя от балканиади.

Сребърни медали: 21 броя от световни първенства, 23 броя от европейски първенства и 17 броя от балканиади.

Бронзови медали: 18 броя от световни първенства, 19 броя от европейски първенства и 8 броя от балканиади.

Така поднесени, тези цифри може би звучат сухо. Но зад всеки медал и спортен резултат стои огромен труд, силна воля и себеотдаване. Макар и представени твърде синтезирано, постиженията уверяват читателите да повярват, че наистина става дума за звезди на спорта.

Великотърновската общественост се гордее със своите спортисти. Признание за това е фактът, че осем от най-заслужилите имена са обявени за „Почетни граждани на Велико Търново“. Това са арх. Константин Тотев, Весела Лечева, Антоанета Тодорова, Красимир Балъков, Трифон Иванов, Илиян Киряков, Цанко Цветанов и Бончо Генчев.

Изложбата „Звезди на спорта през XX век“ се прие изключително добре от спортистите, спортната общественост, гражданите и гостите на нашия град. Тя беше реализирана благодарение на спомоществователството на Гранд хотел „Велико Търново“, Георги Василев, треньор по футбол, „Поликомерс - СГ“, ЕТ „Контракт“, „КИМ - 2000“ - ООД, Туристическо дружество „Трапезица - 1902“, „Блажкомерс“ - ЕООД и „Битова електроника“ - АД. Доброто художествено оформление и естетически вид, както и медийната разгласа, допринесоха за високия интерес към изложбата. Велико Търново, освен че ея исторически град, има и конкретен принос и за спортната слава на българската

нация. Изложбата повдигна спортното достойнство на състезатели и треньори и представи на днешното поколение тяхното славно минало. В книгата за впечатления се отразиха пожелания за възраждане на масовия спорт, на работата в училищата и Детско-юношеските школи. За нас, музейните специалисти, остана удовлетворението, че с експонирането на тази нетрадиционна тема за музейната практика, ние вложихме скромния си принос за популяризиране на спорта във Велико Търново през XXI-я век.

ПЕТИ МУЗЕЙНИ ЧЕТЕНИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ХИТКО ВАЧЕВ

На 17 май 2001 г. в град Велико Търново се състояха редовните Музейни четения на Регионалния исторически музей. Тази пета поред проява бе посветена на 70 годишнината на проф. д.и.н. Димитър Савов Овчаров, започнал трудовия си и творчески път през 1956 г. в тогавашния Окръжен исторически музей Велико Търново. Инициатор и организатор на Четенията посветени на известния български учен медиавист бе Регионален исторически музей Велико Търново. Участие в тях взеха колеги, ученици и почитатели на проф. Д. Овчаров от Регионален исторически музей Велико Търново, АИМ при БАН - София, АИМ при БАН - Филиал Велико Търново, АИМ при БАН - Филиал Шумен, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий, ШУ „Св. Константин Преславски“, Национален музей на архитектурата - Велико Търново, Регионален исторически музей - Варна, Исторически музей Килифарево, Исторически музей Павликени.

В едно пленарно заседание и в заседанията на двете секции бяха изнесени 42 доклада и научни съобщения с разнообразна тематика, които разгледаха важни въпроси на културно-историческото развитие от праисторическата епоха до наши дни.

Петите музейни четения бяха открити от директора на Регионалния исторически музей д-р Хр. Харитонов. В Словото си за проф. Д. Овчаров ст.н.с. д-р П. Георгиев представи жизнения му и творчески път, професионалните и човешките му достойнства. Към юбиляра бяха отправени поздравления от научни, културни и обществени организации.

В секция „Археология“ голяма група доклади бяха посветени на проблеми свързани с проучванията на средновековните български столици Плиска и Преслав, конкретни паметници и находки от тях, византийските военнаоадминистративни учреждения от 9 в. (проф. д.и.н. К. Попконстантинов, ст. н. с. д-р Р. Рашев, ст. н. с. д-р П. Георгиев, ст. н. с. д-р Ст. Бонев, гл. ас. Р. Костова, н. с. арх. Т. Теофилов, д-р В. Плетньов, проф. д.и.н. Ив. Йорданов). Друга група доклади бяха посветени на новите открития в праисторията (доц. д-р Ст. Чохаджиев, Н. Еленски), проучванията на тракийската епоха и ранновизантийската фортификация на хълма Царевец (д-р В. Илчева, Ев. Дерменджиев). Изследванията върху косторезния занаят практикуван през ранновизантийската и средновековна епоха бяха предмет на три научни

съобщения (К. Койчева, асп. М. Станчева, н.с. П. Владкова).

Проблематиката свързана с проучванията на средновековната столица Търновград бе представена в няколко направления: църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и манастира Великата лавра в светлината на дългогодишните археологически проучвания (ст. н. с. д-р Й. Алексиев, ст. н. с. д-р К. Тотев, Ев. Дерменджиев, С. Александрова, Д. Косева - Тотева) жилищното строителство в крепостта на Трапезица (н. с. М. Долмова), хронология на църковното строителство в подножието ѝ (н. с. д-р М. Робов). Голям интерес предизвика докладът посветен на погребаните в Сръбското царство през 14 в. представители на Тертеровата династия (ст. н. с. д. и. н. Н. Овчаров) както и наблюденията при консервацията на епитрахила открит при проучванията на църквата „Св. Йоан Продром“ в Кърджали (Ив. Чокоев). Последните два доклада в тази секция бяха посветени на църковната история: представени бяха нови моменти от живота на патриарх Йосиф II Константинополски (доц. д-р П. Павлов) и разгледан въпроса за резиденциите на търновските митрополити през 17 в. (н. с. д-р Х. Вачев).

Първият доклад в секция „История и етнография“ бе посветен на заслугите на проф. Д. Овчаров за изграждане на музейната мрежа в Търговишко (Г. Гинев, А. Конаклиев). В научни съобщения с етнографска насоченост бяха представени новооткрити оброчни плочи от Еленско и проблема за чеиза на българката (н. с. д-р В. Мутафов, Н. Стефанова). Теоретичен характер имаше докладът посветен на биографичния подход във фолклористиката (Г. Чохаджиева). Друга група доклади и научни съобщения бяха посветени на историческите проблеми от епохата на Възраждането: за печатите на БРЦК (Т. Минчева, д-р Хр. Харитонов), въоръжението на руската армия от Освободителната война (Ив. Нурков) за въстаниците от Априлското въстание и техни вещи (Н. Цонева, Цв. Генчева).

Основната част от докладите и научните съобщения в тази секция бе посветена приоритетно на проблеми свързани с икономическото развитие на града Търново (Т. Недева, В. Мартинова, Н. Астарджиев), видни личности (В. Павлова, К. Митова, В. Драганова, н. с. Н. Бъчварова, Ел. Мачковска), впечатленията на българи и чужденци от Велико Търново (П. Владева). Темата за възможностите на информационните технологии и използването им в хуманитаристиката предизвика определен интерес (инж. Р. Тодорова).

Материалите от Петите музейни четения ще бъдат отпечатани в сборник.

ПРАВОСЛАВНИ ЦЕННОСТИ И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

ЦВЕТИНКА ЦОЛОВА

Православно-християнските ценности винаги са имали доминантно значение в социалната ценностна система на българина, въпреки дългогодишните (безуспешни) опити за отричането им. За тяхната духовна непреходност свидетелства издаденият от Великотърновската Св. Митрополия „СБОРНИК. Научни съобщения. Исторически музей - гр. Габрово“*. Той отразява научната дейност на три конференции: „Православно-християнски традиции в Габровско“, „Българската култура и Руската православна църква“, „Конференциите в Габрово, посветени на православната духовност“. Книгата включва изследванията на учени от различни области, но обединени от общата експлицитна цел - жизнеността на православните традиции в Габровския регион.

Докладите от научната конференция „Православно - християнски традиции в Габровско“ съставят първите три части на Сборника. В богословски и исторически план се обосновават връзките „православие - народност“ и „християнство - национализъм“. Става ясно, че религиозните (християнски) ценности са структуроопределящи в системата на националната култура. „Православието прониква националността, одухотворява я“ (с. 9) и морално мотивира нейните социално-политически прояви в историческото развитие на българското общество.

За духовната обединителна мисия на Българската църква през Средновековието и Възраждането свидетелстват научните съобщения на изкуствоведи, етнографи, историци. Изследвана е ролята на Ученическите християнски дружества, Архиерейското наместничество и Православното християнско братство, също така - делото на габровските дейци за укрепването на Българската екзархия и дарителството на габровските търговци и занаятчии, допринесло за създаване, съхраняване и реставриране на църквите и манастирите, функциониращи като активни национални центрове - хранилища на самосъзнателните (народностни) традиции.

В четвъртата част на „СБОРНИК. Научни съобщения“ са включени доклади, разкриващи значението на връзките между Българската и Руската православна църква за израстването на националната духовна култура. Осъществен е принос към датировката на български средновековен надпис

в църквата на Батошевския манастир „Манастирът е бил един от стълбовете на аскетизма като официална доктрина на Православието“ (с. 346). Може да се каже, че българският религиозен семиозис открива своите най-дълбоки основания в исихастката метафизика и в този смисъл битийства по истинен начин в световното духовно пространство.

В петата част на Сборника е философски осмислено творчеството и дейността на такива видни духовници, просветители и философи като Йоаким Бакалов, Иван Гюзелев, Климент Браницки, св. Иван Рилски. Обосновава се тезата, че чрез новозаветните и философските ценности (отстоявани от тези забележителни личности) България става съпричастна на европейската духовност по един достоен начин (съхранявайки своята културна и национална идентичност). И тъй като „в съзнанието на човека е вкоренен стремежът към съвършенство, т. е. към един съвършен божествен образец“ (с. 436), то чрез християнското философско мислене българинът постига своето ценностно битие като образ на (от) образа (Света Троица като Върховно Благо) в съответствие с висшите цели на човешкия разум. Ето защо **„вяра и живот, вяра и богопознание, вяра и Истина са неотделимо свързани и те изграждат устоите на християнските добродетели“** (с. 424), които чакат своето възкресение в съвременната духовна ситуация като Възраждане на българските православни-християнски традиции.

„СБОРНИК. Научни съобщения“ е полезен за студенти, специалисти, преподаватели и научни работници от всички области на българското образование. Той намира път към разума и сърцето на всеки българин, търсещ изворите на своята християнска и национална идентичност. В този смисъл особена актуалност придобиват днес думите на Климент Браницки: „Да не забравяме никога: има Православие у нас, има български народ, няма Православие - няма български народ“.

* СБОРНИК. Научни съобщения. Исторически музей - Габрово. Издава ВТ Св. Митрополия, 2000, с. 449.

„НЕПРЕСЪХВАЩ ИЗВОР“ НЕ Е САМО МЕТАФОРА

ГАЛЯ ЧОХАДЖИЕВА

„Непресъхващ извор“ (Още веднъж за българския музикален фолклор) с автор Румяна Димитрова и научен редактор доц. д-р Николай Колев е реализирана от издателство „Макрос“ през 2001 г. в град Пловдив. Това е една малка книга (99 страници), която няма претенцията за научно изследване на проблемите на музикалния фолклор, но има нелеката задача да обобщи резултатите от проучванията на видни български фолклористи, етнографи, музиколози и др. Заявена е преди всичко като ПОМАГАЛО, и то УЧЕБНО, т.е. цели да ни поднесе едно до необходимост кратко и в същото време достатъчно обхватоно познание за българския музикален фолклор.

В „малкия“ увод авторката формулира задачите си и мотивира избраната структура. След това ни предлага една възможна периодизация на българската народна музика (като практически разглежда само песента) и преминава към обзор на изследванията по темата - от първите събирачи (Вук Караджич и Юри Венелин), през разцвета на българското народоведение (Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, К. Махан) до утвърдените имена в днешната българска наука (Д. Христов, В. Стоин, Ив. Качулев, Ст. Джуджев, Т. Джиджев, Н. Кауфман и др.)

Следва частта, наречена **Календарни празници и обичаи на българите**. Зад това малко общо формулирано заглавие се крие най-силното послание на книгата - опит да се покаже фолклорната песен в нейния синкретизъм. Защото тя не е само слово или само мелодия, нито обикновено съчетание между тях - тя е мироглед в рамките на една традиция. Защото в автентичното си битие песента е общуване и познание, предаване на традиционни ценности, код за разпознаване между „свои“ и „чужди“, жалон в годишния стопански цикъл на общността и в жизнения път на всеки човек, т. е. нещо много повече от изкуство. И така „колелото на живота“ се завърта от Бъдни вечер (24 декември) и Васильовден (1 януари) до Игнажден (20 декември), за да видим какво прави, нарича и пее българинът на празниците си и какъв смисъл влага в това.

В следващата част - отново чрез словесен и нотен текст - кратко и точно са представени най-характерните особености на **музикалнофолклорните диалекти**: Шоплука, Пиринска Македония, Северозападна България, Ихтиманско-Пазарджишко, Родопите, Велинградско, Тракия със Странджа, Средногорието, Средна Северна и Североизточна България и Добруджа.

Приложена е и карта.

Коректно е посочена използваната литература - една широка база, върху която стъпват обобщаващите задачи на книгата.

В заключение авторката добавя своите разсъждения за смисъла и практическата приложимост на своя труд.

Книжката, която читателят вече „държи“ в ръцете си би могла да се определи като интересна и полезна. В стремежа към пределна краткост, обобщеност и практическа приложност се е получила известна недостатъчност в „онагледяването“ с текст и ноти на историческите и теоретическите аспекти и понякога изказът не е прецизиран. Но това са малки и поправими пропуски, в сравнение с многото и безспорни достоинства.

Колкото и нееднозначно да приемат хората фолклора днес, той продължава да е знакът, по който се разпознават - кой от къде е и какви ценностни нагласи има. И точно народната песен носи непреходните очертания на онези словесни, музикални и психологически модели, които съдържат и поддържат идентичността ни. Така че преди да харесаме или отречем някой от автентичните или авторските ѝ варианти, трябва да я познаваме като цяло.

Затова към изброените в току-що представената книга адресати (музикални педагози, студенти, ученици) трябва да се добавят и всички, които просто обичат, и тези, които категорично отричат българската народна песен.

„Непресъхващ извор“ не е само метафора - всеки, който разгърне тази книга (и други подобни на нея) ще разбере защо.

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

О Т Ч Е Т
ЗА РАБОТАТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ –
ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2000 ГОДИНА

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Директор на Регионалния исторически музей

През отчетната година работата на Регионалния исторически музей е организирана и осъществявана в съответствие с нормативните условия. Тя има широка измеримост и трудно може да се обхване в един кратък отчет. Независимо от това някои от дейностите, които са с количествена измеримост, имат конкретно изражение.

1. СЪБИРАТЕЛСКА РАБОТА.

От археологически разкопки са постъпили 750 предмета, 360 снимки и 360 негатива. Във фонда „История на България XV-XIX в.“ са включени нови 1 предмет, 1 документ, 29 снимки. В научно-спомогателния фонд те са 2 вещи, 19 документа, 11 снимки, 39 негатива, 19 книги за библиотеката. За фондовете на отдела „Нова и най-нова история“ са добити общо 214 вещи, 49 документа, 107 снимки, 409 негатива, 90 книги. Етнографският фонд се е обогатил с 12 снимки, 1 предмет, 21 страници документи. Фонд „Християнско изкуство“ е нараснал с 3 предмета.

2. ФОНДОВА РАБОТА.

Фондовата работа е основна музейна дейност. През отчетния период първична обработка (актуване) е извършена във всички отдели. Актувани са 827 паметника (вещи, предмети), 30 документа, 616 снимки, 908 негатива, 104 фиша, книги, клишета, вестници и др. Инвентирание (научна регистрация) е извършено на 192 вещи, 643 документа, 332 снимки, 859 негатива, 205 книги в отделите. За инвентарната картотека отделите са изготвили 1301 картона. Обработени са 236 негатива за фототеката. Създадени са 5844 нови картона. Изготвени са 6 топографски описа. Във фондовете уредниците са работили 912 дена по хигиенизиране, химическа обработка, ремонти, подреждане на фондовите помещения, предоставяне на материали от фонда за изложби и научни изследвания.

През 2000 година са извършени 3 основни проверки и 17 репрезентативни проверки на основния и научно-спомогателния фонд. Проверките са

продължили 147 дни.

3. НАУЧНО-ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА РАБОТА.

Освен членовете на научно-изследователската група в научно-изследователската работа участва почти целия уреднически състав. С участието на музейни специалисти се проведе археологически разкопки в Никополис ад Иструм и „Градището“ до с. Дичин; на селищните могили в с. Хотница и с. Самоводене; в късноенеолитното селище „Дана бунар“ до град Любимец; на хълма „Момина крепост“ и църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

Завършени са 21 научно-изследователски теми. Научната продукция се изразява в публикуваните 1 книга, 1 студия, 31 научни статии, 3 съобщения, 10 диплянки. Работено е по 3 научни програми и стипендии. Проведени са 2 специализации в чужбина. Активизира се научно-популяризаторската дейност. Публикувани са 149 научно-популярни статии. Изготвени са общо 529 исторически справки. От тях 403 са направени в отдел „История на България XV- XIX век“.

Чрез конкурс на Министерството на културата Регионалния исторически музей спечели частична субсидия за изработване на електронен пътеводител на Великотърновска област.

Проведе се IV музейни четения. Излезе от печат том XIV/1999 г. на Известията на Историческия музей.

4. ЕКСПОЗИЦИОННА ДЕЙНОСТ.

Разработени са 13 тематико-експозиционни плана. Реализирани са 26 изложби, посочени поименно в раздела „Изложби“. Повишен интерес сред тях предизвикаха постоянната национална експозиция „Човекът в миналото“ на Института по експериментална морфология и антропология при БАН и изложбата посветена на 100 години археологическо проучване на Никополис ад Иструм.

Извърши се ремонт и се поднови експозиционния фонд на къща-музей „Филип Тотю“. През есента на 2000 година започна и на 22. III. 2001 г. беше открита новата временна експозиция в Сарафкина къща „Народно изкуство от Великотърновския край“.

5. КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА РАБОТА.

Музейните специалисти са участвали в 55 излъчвания по местното радио, в 15 по местните кабелни телевизии, в 8 излъчвания по националното радио и в 3 предавания на БНТ.

Музейните експозиции, резерватите и паметниците на културата са били обект на посещение от 121 606 души. От тях 100 553 са българи и 21 053 чужденци. Най-много посещения са регистрирани на АМР „Царевец“ - 73 699, АМР „Арбанаси“ - 22 512 и музей „Възраждане и Учредително събрание“ - 14 730.

Музейни специалисти участват в ръководствата и дейността на национални и местни обществени органи, организации и културни институти.

6. РЕСТАВРАЦИЯ И КОНСЕРВАЦИЯ. ИНВЕСТИТОРСКИ КОНТРОЛ.

Рестаурация и консервация се извършва от ЛРК и отдел „Християнско изкуство“. В ЛРК е извършена обработката на археологически предмети от желязо – 170 бр.; от мед и медни сплави – 104 бр.; от олово – 10 бр.; от сребро – 13 бр.; от злато – 6 бр.; от стъкло – 4 бр.; 181 медни и сребърни монети и други предмети. Продължи работата върху тъканите от епископското погребение в „Св. Йоан Продром“ – Кърджали, както и предмети на музеите в Разград, Силистра, Раднево.

Консервиран са исторически и етнографски предмети: 109 от желязо, 11 от мед, 6 от стъкло, 65 от дърво, 62 обредни хляба, 39 ордена, 37 керамични предмети, 2 порцеланови, 2 от камък, 1 гипсов макет. Извършвани са и други рестаурационни и консервационни дейности.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена рестаурация на 22 икони, 8 шампи и 2 стенописа.

Реализирано е фотодокументиране на паметници на културата и на важни събития.

Инвеститорският контрол е осъществяван по изпълнението на държавната задача за строителна рестаурация и консервация на 2 обекта, на обща стойност 7 252 лв. По проект „Красиво Велико Търново“ е извършена фасадна рестаурация на Сарафкина къща и Сметна палата.

7. СТОПАНСКИ ДЕЙНОСТИ.

Редовно е извършвано хигиенизиране на музейните експозиционни зали и принадлежащите райони на резерватите. Поставени са указателни табели. Извършени са допълнителни обезопасителни мероприятия по музейните обекти. Отстранявани са аварийни ситуации. Поддържана е цялата база.

8. БЮДЖЕТ.

Формиран е основно от субсидиите на общинския бюджет. Едновременно с това беше увеличен относителния дял на собствените приходи от продажбата на музейния продукт; извършването на съпътстващи дейности в съответствие на музейния профил и база. Изпълнението на бюджета за 2000 година е със следното цифрово изражение:

№-р по ред	Източник на финансиране	План	Изпълнение	±
<u>Бюджетни средства</u>				
1.	От бюджета на Община В. Търново	292585,00	326057,00	+33472,00
2.	От Министерство на културата	22703,00	22703,00	-
<u>От собствена дейност</u>				
1.	Икономии от Ф Р З	-	-	-
2.	Собствени приходи	109800,00	110577,00	+777,00
3.	Съпътстващи дейности	-	6965,00	+6965,00
4.	Дарения	-	2413,00	+2413,00

Потребностите от финансиране на музейните дейности са големи и същевременно нарастват. Източниците са ограничени. Ето защо е необходимо да се подработи нормативна база, която да позволи стимулирането на дарителството на фирми и други стопански звена, както и премахването на ДДС именно при подобно субсидиране за паметници на културата и дейностите свързани с тях.

Паметниците на културата са публична държавна собственост, което предполага по-осезателна намеса на държавата посредством нейните механизми по отношение на тяхното съхранение и популяризиране в духа на международните конвенции по опазването на културно-историческото наследство.

При възлагането на Държавната задача по СКР и ХКР да се включат и вече завършени обекти, защото физическото време е оказало въздействие върху тях.

За да продължи по-нататъшното укрепване и развитие на социалния ефект на културно-историческото наследство е необходимо държавната и общинската политика в това направление да добие още по-конкретна измеримост.

ЗАБЕЛЕЖКА: С ПМС 153/28.VII.2000 г. Исторически музей – Велико Търново е преобразуван в регионален. До края на годината постановлението не беше придружено с предвидените в него допълнителни документи, обезпечаващи организационната връзка с другите музеи, поради което информация за тяхната дейност не е постъпвала и не е коментирана в настоящия отчет.

ИЗЛОЖБИ

2000 г.

Частично подновяване на експозицията в къща-музей „Леон Филипов“ - Велико Търново, 17 март.

„Царете на Второто българско царство“ - детски рисунки на ученици от ОУ „Христо Ботев“, 17 март, Археологически музей.

„Унгарски символи и история“ - цветна фотоизложба (Съвместно с: Унгарски културен център - София, Община Велико Търново, Народна библиотека „П. Р. Славейков“), 20-30 март, Народна библиотека „П. Р. Славейков“).

„Човекът в миналото“ - антропологична изложба. (Съорганизатори: БАН, Институт по експериментална морфология и антропология, посветена на 130-годишнината от основаването на БАН), 20-30 март, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Златната книга на Велико Търново“ (1930-1943 г.), 20-22 март, експонирана в музей „Нова история“.

„Обредни хлябове от Великотърновско“, 20-30 март, музей „Сарафкина къща“.

Рисунки на ученици от художествена паралелка при училище „Емилиян Станев“, посветена на празника на града, 21-30 март, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

Представителна витрина на Историческия музей на търговско изложение „Експо 2000“, 22-30 март, Дворец на културата и спорта „Васил Левски“.

„Светогорски шампи“ гостува на Исторически музей - Смолян, 3 април - 2 май.

Галерия „Сираков“ гостува с обща изложба, 18 април - 24 май, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Издателската дейност на Великотърновския исторически музей“, 16 май - 10 юни, Народна библиотека „П. Р. Славейков“.

Рисунки на ученици от училище „Емилиян Станев“ посветена на 200-годишнината от рождението на Колю Фичето, 16-30 май, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

Първа самостоятелна изложба на керамичката Нина Нешева от Велико Търново, 17-30 май, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

Икони на студенти от специалността „Иконография“ към Богословския факултет при ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, посветена на 2000 година от рождението на Христос, 18-24 май, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Строежите на Колю Фичето“ - изложба от рисунки на ученици от Строителен техникум „Ангел Попов“, 19 май, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Делегация на британския легион в България 12-24 юни 1936 г.“, 30 май - 2 юни, Общински съвет Велико Търново.

„Никополис ад Иструм“ - археологическа изложба, посветена на 100 години от началото на археологическите разкопки, 26 юли - 30 август, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„100 години от рождението на даскал Матей Данев от с. Беляковец“, 1 ноември, читалището в с. Беляковец.

Рисунки на възпитаниците от училище „П. Р. Славейков“ - Велико Търново, посветени на творчеството на писателя, 1 ноември, къща-музей „П. Р. Славейков“.

Детски рисунки, посветени на Деня на народните будители с ученици от ПУ „Св. Теодосий Търновски“, ОУ „Неофит Рилски“ - Килифарево и ЦДГ - Килифарево, 1-10 ноември, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Дарителството“ (Съорганизатор: ДА - Велико Търново), 1-15 ноември, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Обредни хлябове от Великотърновско“, 6-20 ноември, Изложбени зали - Горна Оряховица.

„Следовници на майстор Колю Фичето“, „Майстор Стоян Цонев Герганов и неговите наследници“ (Съорганизатори: НМА - Велико Търново и ДА - Велико Търново), 27 ноември - 15 декември, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Съединението прави силата. Възстановяване и утвърждаване на българската държава 1878-1909 г.“ - фотоизложба, 4 септември - 4 декември, Военен клуб - Велико Търново.

„Археологически проучвания - селищна могила Хотница 2000“ - съвместна изложба с ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ - катедра „Археология“, 8 декември, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

„Дарение на семейство Костуркови“, посветена на спортната дейност на Иван Костурков, 19 декември, Арт клуб „Надежда“.

2001 г.

„Народно изкуство от Великотърновския край“ - 19 март, музей „Сарафкина къща“ (Временна експозиция).

„Паметник на всички паднали войни за освобождението и обединението на България - офицери, подофицери и войници от Великотърновски окръг през войните 1877-1878, 1885, 1912-1913, 1915-1918 г. („Майка България“) - фотоизложба, 20 март, Гарнизонен военен клуб.

„Звезди на спорта XX век“, 21-31 март, Изложбени зали - Велико Търново, ул. „Р. Михайлов“ 1.

„Царската църква Св. Четиридесет мъченици - история, проучване и бъдеще“, 22 март - 18 април, Изложбени зали - Велико Търново, ул. „Р. Михайлов“ 1.

„Реликви от Първи Търновски революционен окръг“, 20 април - 7 май, Изложбени зали - Велико Търново, ул. „Р. Михайлов“ 1.

„Монетите на Търновските царе“ - нумизматична изложба по повод Първата регионална конференция по краезнание в РИМ - Кърджали, 5-21 май.

„Средновековният Търновград в живописни платна и макети“ - авторска изложба на Стоян Ганев, 16-31 май, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„1 юни - Денят на детето“ - изложба от детски рисунки, 28 май - 15 юни, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ

2000 г.

Международна научна конференция „РИМСКИЯТ И КЪСНОАНТИЧНИЯТ ГРАД“, 26-30 юли, посветена на 100 години археологически разкопки Никополис ад Иструм, 15 години българо-британски разкопки, 25 години участие на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ в проучванията. Под патронажа на Константин Дочев - Управител на област Велико Търново, Ричард Стаг - Посланик на Великобритания в България. Съорганизатори: БАН, Археологически институт с музей при БАН, Британска академия, Нотингамски университет, Община Велико Търново, Великотърновски университет.

2001 г.

Пети музейни четения, посветени на 70-годишнината от рождението на проф. д.и.н. Димитър Овчаров, 17 май 2001 г.

ДАРТЕЛИ И ДАРЕНИЯ

2000 г.

Нумизматично дружество (В. Търново) дарява колекция от 135 броя монети.
 проф. Йордан Йорданов (Институт по експериментална морфология и антропология при БАН, София) дарява реставрация на главата на цар Калоян.
 Петър Аладжов (Мюнхен) дарява печат на БРЦК и авторска книга.
 Александър Алексиев (София) дарява снимка на Петър Недев Йорданов,

участник в национално-освободителните борби, Ботев четник.

Кирил Гайдаров (с. Беяковец) дарява войнишки знак „За храброст“, възпоменателен медал за участие в Балканската война (1912-1913 г.), 8 броя снимки и грамота на редник Петко Гайдаров от 18-ти Етърски полк.

Боян Давидов (В. Търново) дарява снимка за посрещането на синът на ген. Гурко от великотърновци - 1933 г.

Евгени Коев (В. Търново) дарява 2 броя документи от името на Туристическо дружество „Академик“.

проф. Иван Радев (В. Търново) дарява ксерокопие на две народни песни, 3 броя документи и 10 книги.

Петър Ненов (Попово) дарява 3 броя ксерокопия на документи свързани с кап. Райчо Николов и родословието му.

д-р Николай Чорбаджиев (Плевен) дарява ксерокопие на Клетва на въстаниците от четата на поп Харитон и Бачо Киро (1876 г.) и проучване за живота на Славчо Колев Минчев - революционен деец от с. Михалци.

Димитър Смилов (София) дарява „Хроника на рода Смилови“.

Елена Костуркова (В. Търново) дарява 11 документа, 1 снимка, лавров венец, 1 медал, 2 войнишки знака и 2 значки от 20-те и 40-те години на XX в.

Елена Стефанова (В. Търново) дарява диплом на Йордан Стефанов, 26 броя снимки, албум с изгледи от В. Търново и албум на IV-та пехотна рота на ШЗО - София.

Мариана Иванова (В. Търново) дарява бракосъчетанно писмо от 1880 г.

Надежда Кръстева (В. Търново) дарява 2 броя документи, 29 снимки, 3 книги на Матей Митев Данев.

Здравко Николов (В. Търново) дарява Български земеделски календар за 1902 г. и 18 цветни фотоса от авторската си фотоизложба „От зрънцето до хляба“.

Елена и Елмира Костуркови (В. Търново) даряват 200 музейни предмета на спортна тема.

Димитринка Ценович (В. Търново) дарява 5 броя документи и 4 броя снимки на Александър Ценович.

Евгени Бакалов (Варна) дарява снимки и афиши на Окръжния народен театър (В. Търново) за периода 1953-1958 г.

Петьо Пенков дарява 2 броя снимки - на Цанко Дюстабанов и Коста Паница н. с. Мария Долмова (В. Търново) дарява 27 книги.

Мирослав Тошев (Омуртаг) дарява книга.

Ваня Мороз (София) дарява книга.

н. с. Иван Църков (В. Търново) дарява книга.

БНБ дарява Каталог на български монети.

2001 г.

Петър Аладжов (Мюнхен) дарява два печата на БРЦК.

Панайот Димитров (В. Търново) дарява бронзово лъвче за држката на знаме от Априлското въстание.

Боян Давидов (София) дарява оригинална снимка от посрещането на сина на ген. Гурко във Велико Търново - 1934 г.

Анка Николова (В. Търново) дарява Орден на труда - златен; Орден за военна заслуга - VI ст. и Войнишки кръст за заслуга на Петър Ат. Таушанов от Арбанаси.

Иван Донков (В. Търново) дарява филм „Автентични народни хора от Великотърновско“; компакт диск на музиката към филма; авторска книга и хармониум.

Корнелия Щаубер (Траунройд - Германия) дарява копринена блуза, рокля и колан с българска бродерия и бронзови пафти - позлатени.

Цанка Косева (В. Търново) дарява американска шевна машина от 1872 г.

Олга Цанкова (В. Търново) дарява 4 броя тъкани колани.

проф. д-р Димитър Овчаров (София) дарява: Спомени на Живка Станева за жената и дъщерята на Христо Ботев; Водач на старините във Велико Търново и околността от 1933 г.; Малък пътеводител на Велико Търново от 1949 г.

д-р Хр. Харитонов дарява оригинална снимка на настоятелството на Великотърновското туристическо дружество „Трапезица от 1926 г.

Обединен спортен клуб дарява: Оригинално знаме на физкултурно дружество „Етър“ от 1924 г.; Оригинално знаме на ДФС „Етър“ от 1984 г.; 8 броя купи; 4 афиша; сувенири и флагчета.

Владимир Русанов и Румяна Начева даряват значки, дипляни, снимки и рекламни издания.

Цветанка Димитрова дарява плакат, списание, лични награди и спортно облекло.

Йорданка Среброва дарява снимки и рекламни плакати.

Милчо Ненов дарява спортни пособия.

н. с. Иван Цървов дарява книга.

н. с. Павлина Владкова (В. Търново) дарява 5 броя книги.

Георги Генов (Търговище) дарява книга.

Археологически музей (град Варна) дарява 7 броя книги.

СПОМОШЕСТВОВАТЕЛИ

За изложбата „Звезди на спорта“: Гранд хотел „Велико Търново“; Георги Василев; „Поликомерс - СГ“; ЕТ „Контракт“; „КИМ - 2000“ ООД; Туристическо дружество „Трапезица - 1902“; „БЛАЖКОМЕРС - ЕООД“; „Битова електроника“ - АД; ТП „Български пощи“.

За изложбата „Царската църква „Св. Четиридесет мъченици“: БЪЛГАРСКА СТРОИТЕЛНА КАМАРА; „МСД“ ЕООД; „ИНВЕСТСТРОЙ - 92“ ЕООД; „СТРОИТЕЛ - 97“ ООД; „ТРАПЕЗИЦА“ АД; „МОСТСТРОЙ“ АД;

„Жилстрой '96“ ООД; ЕТ „Соколов - Ст. Соколов“; „Благоустройство“ ЕООД; ТП „Български пощи“.

За фотоизложбата „Паметник на всички паднали войни за освобождението и обединението на България - офицери, подофицери и войници от Великотърновски окръг през войните 1877-1878, 1885, 1912-1913, 1915-1918 г. („Майка България“) - Кольо Дамянов, член на „Ротъри клуб“ Велико Търново.

За експониране на Историята на фотографията в музей „Сарафкина къща“ дарява средства Юрий Трейман, официален представител на „Кодак“ за България.

Съставила: Катя Митова - Ганева

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

през 2000 г.

21 март - в Драматичен театър „Стоян Бъчваров“, Варна, н. с. Н. Бъчварова представи сборника „Константин Кисимов - спомени“.

22 март - н. с. Н. Бъчварова изнесе беседа за град Велико Търново пред членовете на Дружеството на великотърновци във Варна.

1-14 април - Българо-английска експедиция, теренни обхождания с участието на д-р А. Поултър (Великобритания), д-р В. Динчев (АИМ - БАН), н. с. Ив. Църов и студенти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

21 април - Възпроизвеждане на обичая „Лазаруване“ и „Цветница“ с ученици от СОУ „Хр. Ботев“ в къща-музей „Сарафкина къща“.

26 април - „Великденските празници в нашия град“ - възпроизвеждане на християнските традиции с ученици от СОУ „Вл. Комаров“ в музей „Сарафкина къща“.

5 май - „Гергьовден“ - християнски празник съвместно с ученици от СОУ „Хр. Ботев“ в музей „Сарафкина къща“.

10-11 май - в Национална научна конференция „Християнството в българската традиция“ в Шумен с доклад: „Хароновият обол от османски монети в некрополите на църквите „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, „Рождество Христово“ и „Св. Архангел Михаил и Гавраил“ в Арбанаси (XV-XIX в.)“, участва д-р Хр. Харитонов.

17-18 май - провеждат се IV музейни четения, посветени на Международния ден и Седмичата на българските музеи. Изнесени са следните доклади и съобщения: д-р П. Станев „Една хипотеза за неолитизацията на Централна Северна и Североизточна България; Н. Еленски „Зооморфна пластика от раннеолитно селище край с. Джулоница“; д-р В. Илчева „Един съд от късната бронзова епоха“; М. Цочев „Колективна находка от сребърни римски монети в колекцията на Исторически музей Велико Търново“; н. с. Ив. Църов „Практическо приложение на комплексен метод за откриване и изследване на поселения (видеофилм); н. с. П. Владкова „За кого произвеждат керамичните центрове на територията на Никополис ад Иструм; д-р Хр. Харитонов „Солидът на Теодосий II от фонда на Великотърновския исторически музей“; Е. Дерменджиев „Една хипотеза за похода на Никифор I в България през 811 г.“; М. Станчева „Данни за производствения процес на косторезбата от 12-14 в.“; н. с. д-р Х. Вачев „Към въпроса за всекидневния живот на християните през късното средновековие“; Д. Косева - Тотева „Късносредновековни изображения на Богородица Одигитрия с пророци върху икони от Търновско“; С. Попова-Тотева (ВТУ) „Богословски идеи в някои икони на Тревненската школа“; Н. Филева „Символика на растителните орнаменти върху тъкани от Великотърновския край“; Н. Василева „Великденският обреден хляб“; н. с.

д-р В. Мутафов „Една строителна магия на дряновските майстори“; Ив. Чокоев „Някои резултати от проучването на текстила открит в църквата „Св. Йоан Продром“ - гр. Кърджали“; Св. Станева „Католическа пропаганда и протестанство в Търново“; Ст. Узунова (ГМ - Лясковец) „Калчо Пасков от Лясковец - градинар-гурбетчия, революционер и обществен деец (по повод 160 г. от рождението му)“; Ст. Бейков „Участието на хаджи Николи в църковната борба“; Т. Минчева „Инициативата на търновци за отваряне на първото богословско училище“; Цв. Генчева „За ръководното ядро на четата на поп Харитон“; П. Владева „Познатият и непознатият майстор Колю Фичето“; Д. Пантелева (ГМ - Свищов) „Две неизвестни писма на Стефан Стамболов“; ст. н. с. д-р К. Панайотова „Старият търновски род Йонкови“; Н. Цонева (ГМ - Павликени) „Страници от историята - видеофилм за Павликени“; К. Митова - Ганева „Някои малко известни факти от живота и делото на ген. Ив. Фичев“; Н. Астарджиев „Характеристика на една икономическа и географска карта на България от 1927 г.“; В. Павлова „История на отличителния знак за самоличност на българските народни представители“; Т. Кънчева „Инициативата за поставяне на паметен знак във Велико Търново и Плаховския манастир, посветен на Заверата от 1835 г.“; Т. Недева „Към въпроса за празнуването на Съединението до 40-те години на 20 век“; н. с. Н. Бъчварова „Потомци на Велчо Атанасов Джамджията“; Р. Пенчева (Къща-музей „Ем. Станев“) „Иван Вазов и Велико Търново“; Е. Мачковска (ГМ - Килифарево) „Дарителството - традиции и съвременност“; В. Драганова „Проект „Красиво Велико Търново“ - идея и реализация“.

23 май - в Майските дни на културата'2000, организирани от СУБ - клон Велико Търново с доклади участват н. с. Н. Бъчварова и д-р Хр. Харитонов.

14 юни - 4 август - провеждат се спасителни разкопки на неолитна селищна могила на пътя Самоводене - Русе с р-л Н. Еленски.

27 юни - в кръгла маса „Годишнини на наши възрожденски дейци в Лясковец с доклад „Иван Вазов и връзките му с Великотърновския регион“ участват в съавторство К. Митова - Ганева и Тодорка Недева.

10 юли - 30 август - Българо-английска експедиция - археологически разкопки в Никополис ад Иструм и „Градището“ край с. Дичин. Участват археолози от АИМ - БАН, Университет - Нотингам, студенти от Великобритания и България (общо 150 души). Извършват се геофизични проучвания върху поселения от административната територия на Никополис ад Иструм. Участват: н. с. П. Владкова, н. с. Ив. Църов, Е. Дерменджиев.

26-30 юли - в Международна научна конференция „Римският и късноантичният град“ във Велико Търново, посветена на 100 години разкопки в Никополис ад Иструм, с доклади участват: н. с. П. Владкова, н. с. Ив. Църов, М. Цочев, д-р Хр. Харитонов, д-р Х. Вачев, Е. Дерменджиев, Н. Еленски.

23-26 август - в Международната научна конференция „Етноси и култури на Балканите“ в Троян участва Г. Чохаджиева с доклад „Ефектът на калейдоскопа“ или „Регионалното теренно фолклористично проучване и

саморефлексията на изследователя“.

29-31 август - в Международна интердисциплинарна конференция „Средновековната медицина: текстове, практики, институции“ в Рилски манастир участва н. с. П. Владкова с доклад „Костени предмети, свързани с физическата култура и козметика от днешните български земи през II-VI век“.

1 септември - 6 октомври - в спасителни разкопки на къснонеолитно селище Дана бунар - 2 като ръководител на сектор участва Н. Еленски.

14-16 септември - в Международна научна конференция „Оръжието и снаряжението през късната античност и средновековието IV-XV в.“ във Варна участва Е. Дерменджиев с доклад „Ножове от ранновизантийската крепост на хълма Девинград във Велико Търново“ в съавторство със С. Александрова.

19-20 септември - в Национална научна конференция „60 години от Крайовския договор и връщане на Южна Добруджа“ в Добрич, участва Н. Астарджиев с доклад „Крайовският договор и отзвукът му във Великотърновско“.

19 септември - 5 ноември - в археологически разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ като помощник-ръководител участва Е. Дерменджиев.

24 септември - 1 октомври - в археологически разкопки на хълма „Момина крепост“ - Велико Търново участва Е. Дерменджиев като помощник-ръководител.

9-12 октомври - в научна сесия, посветена на 100 години от рождението на Петър Детев „В памет на Петър Детев“ в Пловдив участват: д-р В. Илчева с доклад „Две интересни находки от къснонеолитното селище Хотница - Орловка, Великотърновско“ и Н. Еленски с доклад „Контакти и връзки през ранния неолит между Централна Северна България и Долния басейн на р. „Марица“.

11-12 октомври - в Национална научно-практическа конференция „Възрожденските традиции в местното самоуправление“ в Пазарджик с доклад „Съюзът на българските градове и В. Търновската община 1925-1944“, участват в съавторство В. Павлова и Ю. Денчева от ДА - Велико Търново.

12 октомври - в VI Национална научна конференция „Православно-християнски традиции в Габровско“, Соколовски манастир, с доклад „Поява и иконографска характеристика на изображението на Иисус Христос в средновековното българско монетосечене“ участва д-р Хр. Харитонов.

27 октомври - в Национална научна конференция „Никола Фичев - творец от Възраждането“, посветена на 200-годишнината от рождението на майстора, участват: П. Владева с доклад „Европейски пътешественици от XIX в. за архитектурните шедьоври на Колю Фичето“, Т. Минчева в съавторство със Ст. Бейков с доклад „Към въпроса за личната и творческа връзка на Колю Фичето с Търново и Търновския край“, Цв. Генчева с доклад „Благотворителната и обществена дейност на Никола Фичев“, д-р Хр. Харитонов с доклад „Допълнение към художествения образ на майстор Никола Фичев“.

м. октомври - излезе от печат книгата на н. с. д-р В. Мутафов „Паметници на загиналите във войните 1912-1913, 1915-1918, 1944-1945 г. във

Великотърновската община“ (Съавт. на М. Маринов).

3 ноември - в Юбилейната научна сесия „Етнографията на границата на две столетия“, посветена на 60-годишнината на доц. д-р Н. Колев от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ участват: н. с. д-р В. Мутафов, д-р Хр. Харитонов, н. с. Н. Бъчварова, Г. Чохаджиева.

10-12 ноември - в Международна научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. Тотю Коев във Велико Търново участва н. с. д-р Х. Вачев с доклад „Резиденциите на търновските митрополити XV-XVII в.“.

10 ноември - в едномесечна командировка в Нотингамския университет е н. с. П. Владкова в изпълнение на съвместния договор между БАН и Британската академия на науките.

м. ноември - излезе от печат сборник „Християнските традиции в Габровско“. Участват със статии: н. с. д-р В. Мутафов „Традиционни култови обекти в Габровско“, д-р Хр. Харитонов „Християнска мотивация и форми на нейното изразяване при вторичната функция на монетите в контекста на културата на българския етнос от Габровско през XV-XVIII век“.

1 декември - излезе от печат книгата на д-р Хр. Харитонов „Нумизматика на България“.

6 декември - в кръгла маса на тема „Гражданското образование - стратегии на бъдещето“ във Велико Търново участва Е. Мачковска с доклад „Дарителството - исторически корени и настояще“.

9 декември - в научна сесия „730 години град Плевен и мястото му в националната история и култура“ в Плевен участват: К. Митова - Ганева с доклад „Място и роля на Великотърновския край по подготовката на учредителния конгрес на Българския земеделски съюз в Плевен“ и Т. Недева в съавторство с Т. Минчева с доклад „Ангел Спасов и участието му в конкурса за „Паметник на победите“ - Велико Търново според местния периодичен печат през 30-те години“.

16 декември - в научна конференция „200 години училище в Самоводене“ участва Св. Станева с доклад „Връзките на с. Самоводене с Преображенския манастир“.

19 декември - възпроизвеждане на обичая „Ладуване“ (Съвместно с Центъра за работа с деца) на Самоводската чаршия.

21 декември - Коледно празненство „Добри сме ви гости дошли, добри гости - коледари“ (Съвместно с : Дружество на жените „Здравец“, ЦДГ „Соня“ и СОУ „Ем. Станев“) в ЦДГ „Соня“.

през 2001 г.

19 февруари - представяне на драмата в стихове „Всенародно бдение за апостола“ от Радко Радков в музей „Възраждане и Учредително събрание“.

21 март - „Пролетни християнски празници и обичаи свързани с тях“ -

викторина с ученици от СОУ „Вела Благодеева“ в музей „Възраждане и Учредително събрание“.

23 март - „Ехо от XX век“ - среща с журналиста Михаил Топалов в музей „Сарафкина къща“.

26 март - „Църквата Св. Четиридесет мъченици - история, настояще и бъдеще“ - среща - разговор на ученици от Хуманитарната гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ със ст. н. с. д-р Йордан Алексиев в Изложбени зали.

4-23 април - Теренно обхождане - част от Българо-британския проект „Градът и селото в Римската и Късноримската империя; Никополис ад Иструм и селото в административната му територия“.

10 април - Представяне на книгата на Йорго Киранов „Лазурен свят“ в читалище „Надежда“.

11 април - „Техники при боядисване на великденски яйца“ - демонстрация в музей „Сарафкина къща“ с участието на Исторически музей - Велинград.

25 април - в Национална кръгла маса „125 години от Априлското въстание“ в музей „Възраждане и Учредително събрание“ участват с доклади Т. Недева и К. Митова - Ганева.

10 май - в кръгла маса на тема „125 години от Априлското въстание и 25 години от обявяване на Бяла черква за град“ в Бяла черква с доклади участват: Т. Минчева - „Фактори и съображения, обусловили избора на окръжния център в Първи революционен окръг“; Св. Станева - „Участници от Самоводене в Априлското въстание“; Цв. Генчева - „Щабът на Поп Харитоновата чета“; К. Митова - Ганева - „Надгробният паметник на един търновски поборник“; Т. Кънчева - „Участници в Априлското въстание от с. Дичин“; Т. Недева - „Паметникът на обесените във Велико Търново и честване паметта на Бачо Киро“; Ст. Бейков - „Поп Иринчо Петров - живот и дейност“.

12 май - в Национална кръгла маса на тема: „Революционни традиции и Априлско въстание в Първи Търновски революционен окръг“ (Дряновски манастир) с доклади участват: Т. Минчева - „Търново след погрома на Априлското въстание“; Св. Станева - „Самоводене по време на Априлското въстание“; Цв. Генчева - „Революционери от Четвърти революционен окръг, лежали в Търновския затвор“; Т. Кънчева - „Дичин по време на Априлското въстание“; К. Митова - Ганева - „За паметта на един търновски поборник“; Т. Недева - „Честванията на годишнини от Априлското въстание на Дряновския манастир“.

17 май - в Петите музейни четения, посветени на 70 годишнината от рождението на проф. д-р Димитър Овчаров са представени доклади и съобщения на: проф. д.и.н. Тотю Тотев; проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов; ст. н. с. д-р Рашо Рашев; ст. н. с. д-р Павел Георгиев; ст. н. с. д-р Стойчо Бонев; гл. ас. Росина Костова; проф. д.и.н. Иван Йорданов; Недко Еленски; доц. д-р Стефан Чохаджиев; д-р Вълка Илчева; Кина Койчева; асп. Милена Станчева; н. с. Павлина Владкова; Евгени Дерменджиев; д-р Валентин Плетньов; н. с. арх. Теофил Теофилов; ст. н. с. д-р Йордан Алексиев; ст. н. с. д-р Константин

Тотев; Диана Косева; н. с. д-р Мирко Робов; н. с. Мария Долмова; проф. д.и.н. Николай Овчаров; Иван Чокоев; доц. д-р Пламен Павлов; н. с. д-р Хитко Вачев; Георги Гинев, Ангел Конаклиев; Неда Стефанова; н. с. д-р Васил Мутафов; Галя Чохаджиева; Тянка Минчева; Нели Цонева; Иван Нурков; Цветана Генчева; Тодорка Недева; Весела Мартинова; Николай Астарджиев; Виолета Павлова; Елена Мачковска; Катя Митова - Ганева; Виолета Драганова; Павлина Владева; инж. Радка Тодорова.

18-20 май - в Международна научна конференция „Проф. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура“, посветена на 80 годишнината от рождението на проф. д-р Станчо Ваклинов във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ с доклади участват: д-р Хр. Харитонов, Евг. Дерменджиев, Ив. Чокоев, н. с. д-р Х. Вачев, М. Станчева и Диана Косева.

21-23 май - в Четиридесетата национална археологическа конференция в град Пещера участват: н. с. Иван Църков, д-р В. Илчева, Н. Еленски и Евг. Дерменджиев.

26-27 май - Участие във Втория национален събор на хляба - Спасов ден.

ЗАБЕЛЕЖКА: Данните за хрониката и другите рубрики на Официалния раздел отчитат времето до 31 май 2001 г.

Съставила: Катя Митова - Ганева

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN

2000 г.

БЪЛГАРИЯ

Варна

Известия на Народния музей Варна, 30-31 (45-46), 1994-1995, 2000

Раднево

Марица - Изток. Археологически проучвания, т. 4, 1997

Шумен

Рашев, Р., Я. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки, 1999

BELGIUM

General Catalogue, 2000

ČESKA REPUBLIKA

Brno

Prehled vyzkumu: 1993-1994, 1997; 39 (1995-1996), 1999

Praha

Časopis národního muzea, 1-2, 3-4, 1999

Časopis společnosti přátel starožitnosti: 3, 4, 1999; 1, 2000

DEUTSCHLAND

Halle (Saale)

Jahresschrift für mitteldeutsche vorgeschichte, 80, 1998

Mainz

Bericht der römisch - germanischen kommission, 79, 1998

HRVATSKA

Zagreb

Opuscula arhaeologica, 1999-2000. Spoktula Dissertationum Marino, Zaninovic Dicata, 1999-2000

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3 s. - vol. XXXII-XXXIII, 1999-2000

JUGOSLAVUA

Београд

Старинар, XLIX, 1998

Singidunum, 2, 2000

Нови сад

Грађа за проучвање споменика културе Војводине: XVII, 1994; XVIII, 1996; XIX, 1996; XX, 1999

МАКЕДОНИЈА

Битола

Јанакиевски, Т., Антички театри во Република Македонија, 1998

ÖSTERREICH

Linz

Dieta - Frauke, Svoboda. Jungsteinzeit am Martinsfeld, 1999

Ruprechtsberger, E. Vom Steinbruch zum Jupitertempel von Heliopolis/ Baalbek (Libanon), 1999

Wien

Pro Austria Romana, 49, 1/2, 3/4, 1999

Jahresheften des Österreichischen archäologischen institutes: 67, 1998; 68, 1999

POLSKA

Kraków

Sprawozdania archeologiczne, 51, 1999

Warszawa-Wrocław-Biskupin

Kultura symboliczna kregu pól popielnicowych epoki brazu i wczesnej epoki zelaza w Europie spodkowej, 2000

ROMANIA

Alba Iulia

Apulum: XXXV, 1998; XXXVI, 1996

Moga, V., Un secol de la debutul investugațiilor în castrul Roman de la Apulum, 1997

București

Suceveanu, Al. Fântânele, 1998

Arheologia Moldovei, XX, 1999

Dacia, XL-XLII, 1996-1998, 2000

Cluj - Napoca

Acta musei Napocensis, 34, I, 1997; 34, II, 1998; 36, I, 1999

Constanța

Pontica, XXXI, 1998

SCHWEIZ**Zürich**

Musée Suisse, 107, 1998

SLOVENIJE**Ljubljana**

Kos, M. S. Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic, 2000

2001 г.

БЪЛГАРИЯ 1**Шумен**

Люлка на древна култура. Музеи и паметници на културата в Шумен и Шуменско, 1999

BOSNIA AND HERZEGOVINA 2**Sarajevo**

Glasnik - Herald - Etnologija, 2000

ČESKA REPUBLIKA 3**Praha**

Časopis společnosti přátel starožitnosti: 2, 3, 4, 2000

DEUTSCHLAND 4**Mainz**

Bericht der römisch - germanischen kommission, 80, 1999

JUGOSLAVUA 5**Београд**

Метално покупство и посуђе народни музеј Ниш, 1998

Дрча, Н. Ликовни уметници Ниша 1945 -1970. Каталог збирке, 2000

МАКЕДОНИЈА 6**Ниш**

Зборник, 9, 2000

Петровић, А. Медијана - резиденција римских царева, Београд, 1994

Thracia, 12, 1998

ÖSTERREICH 7**Linz**

Gensel, K. Entstehung und Entwicklung des mittleren Donaulimes, 2001

Grömer, K. Jungsteinzeit im Grobraum Linz, 2001

Kastler, R. Martinskirche Linz - Die antiken Funde - 1976 - 1979, 2000

Martinskirche Linz - Grabungsberichte 1976 - 1979, 2000

Martinskirche Linz - Planbeilagen

Stellnberger, J. Die Römischen Grabfunde von Leonding, 2000

Wien

Groh, St. Die Grabung 1998 im Kastellvicus Süd von Mautern an der Donau/
Favianis, 2001

Pro Austria Romana, 50, 3/4, 2000

ROMANIA 8**Bucureşti**

Thraco - Dacica, XIX, 1-2, 1998, XX, 1-2, 1999

Reşiţa

Banatica, 15, I, II, 2000

Съставила: Весела Мартинова

БЕЛЕЖКИ

Великотърновският регионален исторически музей
разполага със следните издания на

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

№ по ред	Наименование	Пореден том	Год.
1.	Известия на Окръжния музей В. Търново	II	1964
2.	Известия на Окръжния музей В. Търново	III	1966
3.	Известия на Окръжния музей В. Търново	IV	1968
4.	Известия на Окръжния музей В. Търново	V	1972
5.	Известия на Исторически музей В. Търново	VI	1991
6.	Известия на Исторически музей В. Търново	VII	1992
7.	Известия на Исторически музей В. Търново	VIII	1993
8.	Известия на Исторически музей В. Търново	IX	1994
9.	Известия на Исторически музей В. Търново	X	1995
10.	Известия на Исторически музей В. Търново	XI	1996
11.	Известия на Исторически музей В. Търново	XII	1997
12.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIII	1998
13.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIV	1999

Известията могат да се закупят в Регионалния
исторически музей или да се изпратят с наложен платеж. За
контакти: телефон 2-37-72 директор и 3-69-54 инспектор;
E-mail: rimvt@yahoo.com;
E-mail: museum.vtarnovo@mbox.bol.bg.

Музей „Възраждане и Учредително събрание“.

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- Първите човешки цивилизации във
Великотърновско
- Новости от Никополис ад Иструм
- Национално-освободителното движение
през Възраждането
- Съвременна България - имена и събития